

Тимофій Герасимов

**МІСТА ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ І ПЕРША СВІТОВА
ВІЙНА: ПОВСЯКДЕННА ІСТОРІЯ**

Монографія

Вінниця
2017

УДК 94(477.4)”1914/1917”
ББК 63.3(4УКР3)5
Г37

Рекомендовано до друку Вченою радою Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (протокол № 4 від 23.10.2017 р.)

Науковий редактор:

І. М. Романюк, доктор історичних наук, професор кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Рецензенти:

- О. М. Завальнюк**, доктор історичних наук, професор.
- О. А. Мельничук**, доктор історичних наук, професор.
- О. К. Струкевич**, доктор історичних наук, професор.

Герасимов Т. Ю.

Міста Правобережної України і Перша світова війна: повсякденна історія : монографія. Вінниця : ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2017. – 436 с.

ISBN 978-966-2696-59-2

У монографії висвітлено повсякденне життя міст Правобережної України в період Першої світової війни. Проаналізовано вплив воєнної доби на суспільну свідомість городян, рівень їхнього життя, становище житлово-комунальної сфери та міської інфраструктури.

Для науковців, викладачів, студентів та читачів, що цікавляться вітчизняною історією.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	4
ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ I. МІСТА ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ НАПЕРЕДОДНІ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ.....	46
1.1. Особливості розвитку міст українського Правобережжя на початку ХХ ст.....	46
1.2. Трансформація світогляду міського соціуму та його морально-психологічний стан у передвоєнну добу.....	62
1.3. Правобережні міста на порозі Великої війни: кінець нормативної повсякденності.....	83
РОЗДІЛ II. ВПЛИВ ВЕЛИКОЇ ВІЙНИ НА СВІДОМІСТЬ МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ПРАВОБЕРЕЖНИХ ГУБЕРНІЙ.....	101
2.1. Сприйняття верствами міського населення воєнної доби.....	101
2.2. Прояви девіантної поведінки в міському соціумі Правобережжя.....	130
2.3. «Прийшли люди» у правобережних містах: окупанти, іноземні військовополонені, евакуйовані в тил поранені та хворі військовослужбовці російської армії, біженці.....	150
2.4. Загострення національного питання: у пошуках внутрішнього ворога.....	169
РОЗДІЛ III. «ХЛІБ» ТА «ВИДОВИЩА» МІСЬКОЇ ПОВСЯКДЕННОСТІ.....	197
3.1. Продукти харчування та предмети першої необхідності.....	197
3.2. Перебіг антиалкогольної кампанії.....	229
3.3. Дозвілля жителів міст.....	241
РОЗДІЛ IV. ПРОБЛЕМИ ЖИТЛОВО-КОМУНАЛЬНОЇ СФЕРИ ТА МІСЬКОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ ПРАВОБЕРЕЖЖЯ.....	261
4.1. Квартирне питання.....	261
4.2. Проблеми житлово-комунальної сфери.....	280
4.3. Становище міського транспорту та зв'язку.....	303
4.4. Санітарно-епідеміологічна ситуація та медичне обслуговування городян.....	317
ВИСНОВКИ.....	332
ДОДАТКИ.....	340
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	344
ПОКАЖЧИК НАСЕЛЕНИХ ПУНКТІВ.....	423
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК.....	427

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ВЗС – Всеросійський земський союз
ВПК – Військово-промисловий комітет
ВУАН – Всеукраїнська академія наук
ГЖУ – Губернське жандармське управління
ДАВіО – Державний архів Вінницької області
ДАВО – Державний архів Волинської області
ДАЖО – Державний архів Житомирської області
ДАК – Державний архів м. Києва
ДАКО – Державний архів Київської області
ДАРО – Державний архів Рівненської області
ДАХМО – Державний архів Хмельницької області
ІР – Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського
КВО – Київський військовий округ
МВС – Міністерство внутрішніх справ
НАНУ – Національна академія наук України
РСДРП – Російська соціал-демократична робітничка партія
ЦДАМЛІМ – Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України
ЦДІАК України – Центральний державний історичний архів України, м. Київ
ЦК – Центральний комітет

ВСТУП

Упродовж останнього часу в українській науці зростає зацікавленість у дослідженні історії Першої світової війни. Значною мірою це можна пов'язати зі столітніми роковинами від її початку, яку людство відзначало влітку 2014 р. Вона недаремно отримала назву прологу ХХ ст., оскільки на уламках кількох зруйнованих старих європейських монархій фактично народився новий тип людини та суспільства з усіма подальшими позитивними й негативними наслідками. Ця війна в тому чи іншому вигляді прийшла в кожну родину, позначившись на житті пересічних людей, зокрема й жителів міст Правобережної України. Вона змінила їхній звичний лад життя, відбилась на їхніх уявленнях про дійсність і власне місце в ній, радикально вплинула на суспільні настрої, світогляд усіх верств.

Актуальність вивчення історії Великої війни зумовлюється не лише необхідністю її об'єктивного переосмислення, побудови нової концепції бачення нашого історичного минулого з антропоцентричних позицій, на основі залучення значного комплексу першоджерел, а й підсилюється соціальним запитом через розпочату в 2014 р. військової агресії Російської Федерації проти Української держави. Специфіка дослідження подій 1914–1917 рр. крізь призму історії повсякденності дає можливість реконструювати трансформацію поведінкових практик міського населення Правобережної України, пов'язаних з адаптацією до воєнної доби, переходом зі звичного мирного світу до екстремального, а також простежити еволюцію світосприйняття міського соціуму та особливості забезпечення життєдіяльності міст в умовах тривалої війни.

Крім цього, наявність великої кількості паралелей між сьогоденням та подіями сторічної давнини підкреслюється фактом існування порівняно незначної частини окупованої території та величезного тилу. Тогочасна Правобережна Україна є ніби віддзеркаленням України теперішньої. Так, якщо в 1915 р. під контролем іноземних військ перебувала частина Західної Волині, то в 2015 р., тобто рівно через 100 років, – Кримський півострів та окремі райони Донецької й Луганської областей. Водночас, як і тоді, цивільне населення можна розділити на дві групи: прифронтове й

тилове. Представники першої групи зіткнулися із важкими реаліями перебігу та наслідків бойових дій, перебуванням під окупацією, іноді спроможні за звуком визначити калібр випущеного артилерійського снаряду. Друга група знайома з війною через засоби масової інформації, біженців, військовослужбовців, які побували на фронті. Досить часто до переважної більшості мешканців інформація про життя по той бік лінії збройного протистояння доходить у свідомо чи ненавмисно перекрученому вигляді.

Історіографію проблеми повсякденного життя міст Правобережної України в 1914–1917 рр. можна розділити на такі групи: періоду Першої світової війни, радянську, новітню українську та зарубіжну.

З огляду на порівняно невеликий часовий проміжок, перша група є найменш представницькою та, водночас, найменш дотичною до окресленої проблематики. Варто зазначити, що питання, пов'язані з висвітленням історії Великої війни, розроблялися в контексті тогочасних поточних подій, а це, насамперед, надавало їм публіцистичного забарвлення. У працях сучасників домінують проблеми військово-політичного характеру, зумовлені, переважно, військовою пропагандою. Закономірно, що лєвова частка їхніх досліджень присвячена з'ясуванню причин війни¹ та її ідеологічному обґрунтуванню².

Можемо лише назвати окремих авторів, творчий доробок яких має більш-менш безпосереднє відношення до нашої теми. Так, О. Вікторов³, С. Годземба⁴ та І. Сергєєв⁵ у своїх працях намагалися проаналізувати ступінь проникнення німецького елемента в імперське суспільство та довести необхідність очищення останнього від «германського засилля». З огляду на неприхований ідеологічний характер їхні студії потрібно розглядати, насамперед, як джерело для вивчення військової пропаганди, а не для висвітлення проблем

¹ Мукосев В. А. Экономические причины войны // Вопросы мировой войны: сборник статей. Петроград, 1915. С. 225–269; Огановский Н. П. От чего загорелась великая европейская война. Москва, 1915. 31 с.

² Гримм Э. Д. Борьба народов // Вопросы мировой войны: сборник статей, Петроград, 1915. С. 1–19; Трубецкой Е. Смысл войны. Вып. 1. Москва, 1914. 46 с.; Розанов. В. В. Война 1914 года и русское возрождение. Петроград, 1915. 236 с.; Булгаковский Д. Г. Великая война в 1914, 1915, 1916 годах. Выдающиеся события на пути защиты России в её целостности, чести и достоинстве. Петроград, 1916. 58 с.

³ Вікторов А. Миролюбие русских и злоба немцев. Киев, 1914. 32 с.

⁴ Годземба С. Беглые мысли о немецком засилье. Киев, 1915. 63 с.

⁵ Сергєєв И. И. Мирное завоевание России немцами. Петроград, 1915. 68 с.

етнічних відносин у воєнному соціумі. О. Ардашев показав вплив війни на зміну ролі жіноцтва в тогочасному суспільстві¹. Щоправда, автор це зробив в контексті військової історії. Значним внеском у дослідженні такої важливої соціальної складової війни, як організація допомоги постраждалим військовим та їхнім родинам, справедливо можна вважати працю Є. Гельмгольца². Становище економіки Російської імперії в 1914–1917 рр., від якого залежав добробут правобережних городян, досить детально проаналізував С. Прокопович³.

Представники радянської історичної школи, через ігнорування дослідження тематики Першої світової війни, залишили поза увагою значний пласт соціогуманітарних питань. Зокрема, це стосувалося літератури міжвоєнного періоду (1918–1939 рр.), впродовж якого провідним аспектом вітчизняної марксистсько-ленінської історіографії у дослідженні подій війни був революційний рух та боротьба трудящих за встановлення диктатури пролетаріату в Україні. Однак при цьому варто зазначити, що в 20-х рр. минулого століття в окремих роботах усе-таки простежувалися соціальні мотиви висвітлення Першої світової війни. На це, зокрема, звернув увагу у своєму історіографічному огляді О. Рєєнт⁴. До цієї нечисленної групи належать праці М. Данилова⁵ та І. Шингарова⁶, котрі зробили акцент на економічному впливові воєнної доби на життя населення, передусім, робітничого. У фундаментальному дослідженні Я. Букшпана «Военно-хозяйственная политика: формы и органы регулирования народного хозяйства за время мировой войны 1914–1918 гг.»⁷ простежується зв'язок між економічною і соціальною сферами. Автором розглянуто діяльність царських урядів щодо вирішення продовольчого питання, зокрема, створення в 1916 р. у Києві «Центросахара».

¹ Ардашев Н. Великая война и женщины русские. Москва, 1915. 112 с.

² Гельмгольц Е.Ф. Справочная книжка по призрению раненых и увечных нижних чинов и их семейств 2-е изд. Киев, 1916. 272 с.

³ Прокопович С. Н. Война и народное хозяйство. Москва, 1917. 214 с.

⁴ Рєєнт О., Янишин Б. Україна в період Першої світової війни: історіографічний аналіз // Український історичний журнал. 2004. № 4. С. 3.

⁵ Данилов Н. А. Влияние Великой мировой войны на экономическое положение России. Петроград, 1922. 414 с.

⁶ Історія робітничого та професійного руху друкарів Київщини (1901–1926). Київ, 1926. 116 с.

⁷ Букшпан Я. М. Военно-хозяйственная политика: формы и органы регулирования народного хозяйства за время мировой войны 1914–1918 гг. Москва; Ленинград, 1929. 541 с.

Тоді ж були зроблені перші спроби з'ясувати суспільні настрої в роки війни. У 1922 р. побачила світ книга М. Майорова «З історії революційної боротьби на Україні 1914–1918 рр.» (у 1928 р. її доповнили та перевидали)¹. Автор, обраний у 1917 р. керівником більшовицької фракції Київської ради робітничих депутатів, інтерпретував події з погляду їхнього активного учасника. Він констатував поширення патріотичних почуттів у середовищі українських більшовиків, що в недалекому майбутньому кардинально суперечитиме парадигмі радянської історичної науки. Проаналізувавши антивоєнні прокламації часів Першої світової війни на території України, О. Гермайзе зробив висновок про стихійне й повільне наростання антивоєнних настроїв у суспільстві².

У 1930 р., з нагоди десятирічного ювілею ВУАН, за редакцією історика-музеєзнавця Ф. Ернста, було видано книгу «Київ: провідник»³. У ній містився невеличкий нарис з історії міста, де окрему увагу зосередили на Першій світовій війні. Ця праця особлива тим, що в ній відсутні згадки про загострення класової боротьби, хіба що наголошується на імперіалістичному характері війни. У провіднику зазначено, що впродовж 1914–1917 рр. Київ був головним тиловим центром Південно-Західного фронту. З початком війни йому довелося жити своєрідним тиловим життям, де військові інтереси домінували над цивільними. Згадано також, що місто заповонила значна кількість біженців, виселенців та працівників різних евакуйованих установ унаслідок відступу російської армії влітку 1915 р.

На початку 1930-х рр. одночасно з остаточним установленням сталінської диктатури в СРСР посилювався ідеологічний тиск на історичну науку. Він розпочався з листа Й. Сталіна «О некоторых вопросах истории большевизма» до редакції журналу «Пролетарская революция» та виступу секретаря Оргбюро ЦК ВКП(б) Л. Кагановича на зборах, присвячених десятиріччю Інституту червоної професури у 1931 р.⁴. У 1938 р. вийшов друком «Краткий курс истории ВКП (б)»¹,

¹ Майоров М. З історії революційної боротьби на Україні 1914–1918 рр. Харків, 1928. 78 с.

² Гермайзе О. Протиєнні прокламації часів світової війни // Україна. 1924. Кн. 3. С 123–145.

³ Київ: Провідник. Київ, 1930. 800 с.

⁴ Кривошина Б. М. Україна в Першій світовій війні: вітчизняна історіографія : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни». Львів, 2004. С. 6.

з тезами якого радянські дослідники «Імперіалістичної війни» повинні були зв'язати свої наукові праці в обов'язковому порядку. А вже наступного року, відповідно до нього, був опублікований збірник документів «Большевики в годы Империалистической войны»², на сторінках якого, зокрема, містилися прокламації Київського комітету РСДРП. Сутність змісту зазначеного видання зводилася в декларуванні принципового небажання робітничого класу брати участь у братовбивчій війні за чужі інтереси. Ця догма протримається в радянській історичній науці до 1970–1980-х рр.³

У післявоєнний період, завдяки ХХ з'їзду КПРС, у радянській історіографії дещо розширилося коло проблематики Першої світової війни, хоча концептуальні підходи до її вивчення залишилися незмінними. Почали з'являтися праці з регіональної історії, для написання яких автори залучали досить багатий фактичний матеріал. Значним кроком уперед у цьому напрямку можна вважати роботу І. Зеленьюка «1917 рік на Поділлі»⁴. Опираючись на архівні документи, він констатував суттєве подорожчання товарів широкого вжитку вже навесні 1915 р. та неефективну політику влади щодо стримування цін. Останнє автор пояснив свавільними діями купців та спекулянтів, котрі були повними господарями ринку. У подібному руслі луцькі історики в колективному нарисі висвітлили соціально-економічне становище Волині⁵.

Слухняне дотримання радянськими дослідниками догматичних установок, стереотипів і шаблонів, трактування подій крізь призму партійної історії не дозволило їм зробити суттєвий прорив у висвітленні впливу Першої світової війни на повсякденне життя міського населення Правобережної України, навіть після публікації багатотомного видання «Історія міст і сіл України»⁶. По-перше, воно чітко демонструвало, що Велика війна жодним чином не належала до пріоритетних періодів для дослідження, вважаючись другорядною подією, хронологічно розташованою між двома російськими

¹ История Всесоюзной коммунистической партии (большевиков). Краткий курс. Москва, 1938. 351 с.

² Большевики в годы империалистической войны. 1914 – февраль 1917. Сборник документов местных большевистских организаций. Москва, 1939. 230 с.

³ Кирьянов Ю. И. Рабочие Юга России. 1914 – февраль 1917 г. Москва, 1971. 307 с.; Комаренко О. Ю. Ставлення пролетаріату України до Першої світової війни // Український історичний журнал. 1989. № 8. С. 68–76.

⁴ Зеленьюк І.С. 1917 рік на Поділлі. Львів, 1966. 166 с.

⁵ Історія Волині: з найдавніших часів до наших днів. Львів, 1988. 238 с.

⁶ Історія міст і сіл Української РСР : В 26 т. Київ, 1966–1974.

революціями початку ХХ ст. По-друге, на сторінках зазначеної праці головними дійовими особами традиційно були представники капіталістичних (буржуазних) та робітничих верств населення. З огляду на те, що правобережний регіон, за винятком Києва, не вважався промисловим центром, життя переважної більшості міського населення залишилося поза увагою. Так, наприклад, у томі, присвяченому історії Вінницької області, подіям Першої світової війни у Гайсині автори присвятили невеликий абзац, у якому йшлося про погіршення умов життя місцевих робітників¹.

У цей же період з-під пера радянських науковців з'явилися праці із загальної історії окремих міст. У 1964 р. вінницькі історики опублікували «Вінниця: історичний нарис»², у якому Першу світову війну було висвітлено за всіма класичними радянськими канонами. Автори акцентували увагу на різкому погіршенні матеріального становища робітників, що стало головним подразником їхньої революційної активності. Коротко згадано також про бідування родин мобілізованих солдатів, грошова допомога яким з боку держави була мізерною. Цілковито в дусі марксистко-ленінської ідеології написано «Историю Киева» (1983 р.)³. Хоча на початку висвітлення історії міста в період Першої світової війни, у праці, у притаманному тоді стилі, зазначено про патріотичний підйом населення («шовіністичний угар»), що супроводжувався благодійницьким рухом (змагання буржуазії «на щедрість»), далі йшлося лише про антивоєнні настрої робітничого класу, який потерпав від інфляції та репресивних утисків царату. На відміну від згаданого «Провідника» Ф. Ернста, у названій вище праці жодного слова не було написано про об'єктивні обставини, що зумовлювали погіршення рівня життя пролетаріату.

Проголошення незалежності України в 1991 р. відкрило для сучасних українських науковців нові можливості для вивчення нашого минулого. Завдяки демократичним перетворенням та падінню «залізної завіси» історики отримали свободу у виборі тем наукових досліджень, а також наукових підходів і методів для вирішення поставлених завдань. Ознайомлення ж із теоретичними напрацюваннями європейських істориків дало змогу вийти на шлях

¹ Історія міст і сіл Української РСР: Вінницька область. Київ, 1972. С. 195.

² Вінниця: історичний нарис. Вінниця, 1964 р. 354 с.

³ Істория Киева: В 3 т., 4 кн. Т. 2: Киев периода позднего феодализма и капитализма. Киев, 1983. 462 с.

інтеграції у світову науку. Все це сприяло появі великої кількості праць як з історії України, так і окремих регіонів і населених пунктів, як з соціально-економічної, політичної історії, так і історії повсякденності, як періодів сталого розвитку, так і часів військово-політичних катаклізмів.

Визначені нами територіальні й хронологічні межі дослідження, його об'єкт і предмет, спонукали нас до проведення аналізу сучасної української історіографії теми у певній послідовності. Спочатку ми охарактеризуємо наукові студії, присвячені регіональній і краєзнавчій історії. Далі будуть розглянуті праці з історії повсякденності з метою з'ясування кола порушених питань у залежності від специфіки конкретного історичного періоду. Насамкінець автор проаналізує наукові дослідження вітчизняних істориків, у яких у тому чи іншому вигляді містяться сегменти повсякденності.

Особливе значення наукового осмислення регіональності в історичному контексті України та можливостях регіонального підходу до вивчення минулого українського народу підкреслює завідувач відділом регіональних проблем історії України Інституту історії України НАН України професор Я. Верменич. На її думку, виокремлення регіонально-історичних праць із загального масиву історичної літератури продиктоване, насамперед, потребою деталізації історичного процесу, виявлення його локальної специфіки і чинників, що її зумовлюють, оптимізації аналізу співвідношення загального та часткового в історії. Крім того, наголошує вона, регіонально-історичні дослідження максимально наближені до території і тому відкривають великі можливості для заповнення «білих плям» у фактичному матеріалі¹. Я. Верменич зауважує, що історична регіоналістика передусім звертає увагу на чинники, які обумовлюють специфічність політико-географічних регіонів. Головним чином – це ті, які виникають у процесі розвитку в складі різних державних організмів. Відповідно до цього, регіональні особливості Правобережної України визначалися драматичною долею цих земель як багатовіковою ареною суперництва між Росією і Польщею за володіння ними².

Специфіці регіону у складі Російської імперії на межі XVIII –

¹ Верменич Я. В. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. Київ, 2003. С. 5–6.

² Верменич Я. В. Там само. С. 92.

XIX ст. присвятив свою працю А. Філінюк. Науковець вказав на особливе значення географічного розташування території, вигідні шляхи сполучень, підкреслив близькість до Чорного моря та країн Південно-Західної і Західної Європи. А. Філінюк також наголосив на тому, що Правобережна Україна, опинившись у складі Росії, набула якісно нового геополітичного виміру в реалізації імперсько-експансіоністських задумів Санкт-Петербурга. Тому, на його думку, з огляду на винятково важливу геополітичну реальність, самодержавство вперше стало перед необхідністю надійно забезпечити охорону та безпеку території і недоторканості південно-західних кордонів у їх новій конфігурації, зокрема і з погляду контролю за торговельними потоками й переміщенням через кордон людей, товарів, ідей. Адже в південно-західному прикордонному просторі зійшлись європейські і російські інтереси, два світи, за кожним із яких був великий історичний досвід державного життя¹.

У кандидатській дисертації П. Кліщинського «Правобережна Україна в роки Першої світової війни: соціально-економічний та громадсько-політичний аспекти (1914 – лютий 1917 рр.)»², наголошено на прифронтовому статусі правобережних губерній. Зокрема, зазначено, що часткове ведення військових дій та загроза окупації території регіону стали причиною руйнування звичного укладу життя місцевого населення. Досліднику, певною мірою, вдалося відтворити міську повсякденність досліджуваного регіону або, принаймні, проаналізувати ті аспекти, які визначали її особливості. Так, висвітлюючи примусову евакуацію прифронтового населення та біженство, П. Кліщинський показав масштаби та особливості процесу одного з найтрагічніших епізодів війни. Серед причин переміщення значної маси цивільного населення автор вказав: по-перше, на політику російських військових; по-друге, на сам факт війни, який гнав людину в тил. З'ясування змін у соціально-правовому статусі іноземних громадян та національних меншин дозволило пролити світло на урядові репресії супроти осіб австрійського та німецького підданства, а характеристика ролі преси

¹ Філінюк А. Г. Регіональні особливості розвитку правобережної України на межі XVIII–XIX ст. // Наукові записки [Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Історія. 2008. Вип. 13. С. 12–18.

² Кліщинський П. В. Правобережна Україна в роки Першої світової війни: соціально-економічний та громадсько-політичний аспекти (1914 – лютий 1917 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Кам'янець-Подільський національний університет імені І. Огієнка. Кам'янець-Подільський, 2010. 253 с.

в конструюванні «образу ворога» – на поширення засобами пропаганди в суспільстві атмосфери ненависті та нетерпимості. Автор також зазначив, що падіння життєвого рівня, зумовлене зростанням цін на продукти першої необхідності та зниженням заробітної плати, призвело до спалахів робітничого руху. Проблему благодійницького руху на Правобережжі згадано в підрозділі про діяльність громадських організацій та установ в умовах війни.

На краєзнавчому рівні історію міст у 1914–1917 рр. висвітлено нерівномірно. Найбільше праць присвячено Західній Волині. Насамперед, варто воикремити статтю О. Соловійова «Міста Волині у вирі фронтового життя Великої Європейської війни»¹. У ній автор зосереджує увагу на довоєнному зростанні міського простору досліджуваного регіону, зокрема, соціально-економічної та культурно-побутової сфери, для констатації деструктивного впливу воєнної доби на їхній розвиток. Окрему увагу також приділено життю західноволинських міст у період австро-німецької окупації в 1915–1918 рр., щоправда, здебільшого, крізь призму висвітлення національно-освітньої діяльності українських січових стрільців. Деякі аспекти повсякденності простежуються в наукових студіях з історії Луцька², Ковеля³, Дубно⁴, Кременця⁵, Рівного⁶. При цьому наголосимо, що з огляду на їхнє прифронтове розташування, зазвичай в названих працях військова тема явно домінує над повсякденною. До того ж джерельну базу побудовано на місцевих архівах і спогадах сучасників, без залучення матеріалів з тогочасної періодичної преси та ЦДАК України.

Досить фрагментарно досліджено повсякденне життя подільських міст. До згаданої праці з історії Вінниці в 1914–1917 рр. можна лише додати наукову розвідку вінницького дослідника

¹ Соловійов О. Міста Волині у вирі фронтового життя Великої Європейської війни // Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки. Історичні науки. Луцьк, 2000. № 1. С. 112–117.

² Денисюк В. Місцеве самоуправління в Луцьку під час Першої світової війни // Щит і меч землі Дубенської: воєнна історія краю. Луцьк, 2014. С. 128–136.

³ Дем'янюк О. Ковель напередодні та в перші роки Першої світової війни (1914–1916 рр.) // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Ковель і Ковельщина в історії України та Волині. Наук. зб. Вип. 50. Ковель, 2013. С. 91–95.

⁴ Савчук П. О. Дубно напередодні і на початку Першої світової війни // Щит і меч землі Дубенської: воєнна історія краю. Луцьк, 2014. С. 152–157.

⁵ Рудянин І. Кременець та Кременецький повіт у період Першої світової війни // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Перша світова війна на Волині та Волинському Поліссі. Науковий збірник. Випуск 58. Луцьк, 2016. С. 153–156.

⁶ Гавриш Н. Рівненщина в період Першої світової війни 1914–1918 рр. // Наукові записки. Випуск 5. Рівне, 2007. С. 33–39.

О. Вітюка, присвячену Ушицькому повіту¹, до складу якого тоді входили три міста: Нова Ушиця, Стара Ушиця та Вербоivecь. Використання подільської газетної періодики надало можливість автору охарактеризувати діяльність місцевих благодійницьких комітетів та показати вплив Першої світової війни на життєвий рівень міського населення вже на її початку.

Зовсім небагато праць з історії найбільших тогочасних міст на Правобережній Україні. З огляду на досить представницьку джерельну базу (насамперед, ідеться про щоденні місцеві газети) та зростання в сучасній науці інтересу до соціальної та локальної історії, такий стан справ виглядає дещо парадоксальним. Можна вказати на відсутність спеціальних праць, які б тією чи іншою мірою висвітлювали життя Кам'янця-Подільського, Житомира, Умані в 1914–1917 рр. Бердичеву, третьому за кількістю мешанців місту в регіоні, присвячена стаття П. Скавронського, у більшій частині якої, щоправда, розглянуто події 1917–1918 рр.² Порівняно краще досліджено історію Києва. Зміни в громадському побуті населення міста та суспільно-психологічні настрої киян на початку Першої світової війни дослідила О. Вільшанська³. Особливості громадсько-політичної ситуації в Києві у початковий період війни проаналізував О. Мінгазутдінов⁴. Для розкриття теми він використав матеріали київських газет. На відміну від нього, В. Купченко та Ж. Серга відтворили життя міста воєнної доби винятково за документами ДАК. У їхній статті увагу, передусім, приділено діяльності органів влади, зокрема київської міської думи⁵.

На сьогодні в українській історіографії триває процес методологічної розробки історії повсякденності, адже впродовж першого десятиліття після здобуття незалежності необхідність

¹ Вітюк О. Ушицький повіт Подільської губернії в роки Першої світової війни (1914 – лютий 1917 рр.): соціально-правовий аспект // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки. Кам'янець-Подільський, 2015. Т. 25. С. 415–425.

² Скавронський П. С. Бердичів в роки Першої світової війни (серпень 1914 р. листопад 1918 р.) // Бердичів від давнини до сьогодення. Науковий збірник «Велика Волинь». Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції. Вип. 52. Бердичів, 2015. С. 88–100.

³ Вільшанська О. Л. Зміни в громадському побуті населення Києва на початку Першої світової війни // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. 2003. Вип. 6. С. 245–254.

⁴ Мінгазутдінов О. Громадсько-політична обстановка в Києві на початку першої світової війни (на матеріалах періодичної преси) // Перша світова війна і слов'янські народи. С. 51–56.

⁵ Купченко В. П., Серга Ж. І. Київ у Першій світовій війні (за документами Державного архіву міста Києва) // Архіви України. 2014. № 4–5. С. 24–34.

написання нової історії України крізь національно-державницьку призму відсунула проблематику повсякдення на другий план. Цілком закономірно, перші студії з повсякденності стосувалися заборонених проблем радянської офіційної історії: репресій, соціальних наслідків «воєнного комунізму», післявоєнної розрухи і голоду початку 20-х рр., а також соціалістичної модернізації у промисловості, сільському господарстві, культурній сфері, Голодомору 1932–1933 рр. Вітчизняні історики досить часто звертали увагу на так звані тіньові сторони радянського суспільства: асоціальні і аномальні явища, девіантну поведінку, неподолану релігійність тощо¹. Зазначені питання, а також повсякдення ранньомодерної України, були ґрунтовно розглянуті в багатосерійному монографічному виданні Інституту історії НАН України «3 історії повсякденного життя в Україні». Його головним редактором є В. Смолій, а до складу редколегії входять Г. Боряк, В. Даниленко, С. Кульчицький, О. Лисенко, Р. Пиріг та О. Реєнт. З 2010 по 2014 рр. Інститутом видано 10 книг.

О. Коляструк, котра є автором першого розділу тому «Нариси повсякденного життя радянської України в добу НЕПу (1921–1928 рр.)»², присвяченого теоретико-методологічним аспектам повсякдення, дійшла висновку, що на початку ХХІ ст. в українській історіографії історія повсякденності оформилась як окремий напрям досліджень. Це відбулося в руслі соціальної історії та культурної антропології, на підставі оновлення дослідницьких пріоритетів традиційної вітчизняної історіографії, засвоєння зарубіжного досвіду «нової історичної науки», внаслідок міждисциплінарних контактів і запозичень із суспільно-гуманітарних дисциплін³. Окрім того, дослідниця, провівши ґрунтовний історіографічний аналіз українських студій з історії повсякденності, визначила тематичні пріоритети у загальній проблематиці повсякдення: матеріально-побутове забезпечення, житлово-комунальну сферу, відпочинок і дозволя, сімейно-шлюбні аспекти, гендерні проблеми соціалізації⁴.

¹ Коляструк О. А. Історія повсякденності в Україні: проблема становлення і легітимізації // Наукові записки Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Історія: збірник наукових праць. Вип.18. Вінниця, 2010. С. 387.

² Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.): Колективна монографія. Кн. 1. Ч. 1. Київ, 2010. 445 с.

³ Коляструк О. А. Там само. С. 388.

⁴ Коляструк О. А., Коляструк О. П. Проблема історії повсякденності в сучасній українській історіографії // Матеріали Всеукр. наук. конф., Переяслав-Хмельницький, 14-15 трав. 2010 р. Переяслав-Хмельницький, 2010. С. 26.

Знаковою подією в дослідженні історії повсякденності стала публікація О. Вільшанської «Повсякденне життя населення України під час Першої світової війни»¹. Автор, узявши за основу джерельної бази тогочасні місцеві газети та спогади сучасників, порушила досить широкий спектр проблем, що стосувалися, насамперед, зміни суспільних настроїв мешканців українських губерній упродовж 1914–1917 рр. і впливу війни на їхнє матеріально-побутове становище. Основну увагу дослідниця приділила таким питанням: патріотичний підйом населення на початку воєнної доби, благодійницький рух, поширення військовою пропагандою антинімецьких настроїв у соціумі, перебіг антиалкогольної кампанії, продовольча та житлова кризи, падіння загального життєвого рівня, функціонування транспорту та зв'язку. О. Вільшанська дійшла висновку, що Перша світова війна породила у втомленому суспільстві потужне бажання до кардинальних змін, роблячи майбутні масштабні зрушення невідворотними. Важливо, що значна частина матеріалу статті присвячена висвітленню повсякденного життя міст Правобережної України, а саме: Києва, Вінниці, Житомира, Кам'янця-Подільського.

Запропоновані О. Вільшанською методологічні підходи та ґрунтовний аналіз повсякденності й на сьогодні залишаються певним орієнтиром для дослідників повсякденної та соціальної історії. У цьому сенсі показовою є стаття А. Лисого та М. Марценюка, присвячена історії Вінниці в 1914–1917 рр.² Завдяки залученню інформації з місцевої газети та обласного архіву Вінницької області автори ввели до наукового обігу значну кількість нового матеріалу.

Помітний внесок у дослідження повсякденної міської історії доби Великої війни зробив Є. Джумига³. Його кандидатська дисертація присвячена впливові Першої світової війни на повсякденне життя населення Одеси. Структура праці побудована за проблемним принципом. У другому розділі автор поставив за мету дослідити зміни в матеріально-побутові умови життя жителів міста, проаналізувавши основні аспекти мобілізації на трудовому фронті та

¹ Вільшанська О. Повсякденне життя населення України під час Першої світової війни // Український історичний журнал. 2004. № 4. С. 56–70.

² Лисий А. К., Марценюк Н. М. Вінниця у 1914–1917 рр. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Історія. 2008. Вип. 13. С. 230–234.

³ Джумига Є. Ю. Вплив Першої світової війни на повсякденне життя населення Одеси (1914 – лютий 1917 рр.): автореферат дис. ...канд. іст. наук: 07.00.01. «Історія України». Одеса, 2015. 16 с.

умови праці, проблему дефіциту та подорожчання продовольства, вплив антиалкогольної кампанії на буденність одеситів, роль паливної кризи у повсякденні городян. Третій розділ присвячено повсякденному життю постраждалого від війни населення: родинам мобілізованих на фронт чоловіків, пораненим та хворим військовим, біженцям. У четвертому розділі охарактеризовано морально-психічний стан суспільства. Автором розглянуто роль пропаганди у формуванні образу ворога, ставлення міського населення до війни, значення чуток у формуванні суспільних настроїв, вплив воєнної доби на структуру та характер злочинності. Є. Джумига, як і в названі вище дослідники повсякденності Першої світової війни, верхню межу хронологічних рамок дослідження – лютий 1917 р. – аргументував початком революційних подій, що призвели до значних суспільно-політичних та соціально-економічних змін, які відповідним чином вплинули на повсякденне життя населення.

У нашому історіографічному огляді ми не можемо залишити поза увагою наукові праці, присвячені історії міст періоду, що передував Першій світовій війні. І хоча в них, за окремими винятками, міське повсякденне життя не було предметом спеціального історичного дослідження, вони за своєю суттю є тим теоретичним і фактологічним фундаментом, який дає змогу досліднику здійснити перехід від нормативної (мирної) до екстраординарної (воєнної) повсякденності.

Насамперед, згадаємо монографії, написані працівниками відділу історії України XIX – початку XX ст. – структурного підрозділу Інституту історії НАН України, який здійснює дослідження соціально-економічної, громадсько-політичної, інтелектуальної історії України модерної доби. В науковій праці В. Молчанова «Життєвий рівень міського населення Правобережної України (1900–1914)»¹ охарактеризовано особливості добробуту мешканців губернських центрів: Кам'янець-Подільського, Києва та Житомира. Зокрема, автор розглянув обсяги й характер споживання мешканцями міст товарів широкого вжитку, характер і розвиток надання транспортних послуг, житлове забезпечення та еволюцію побутового обслуговування. Монографія О. Вільшанської «Повсякденне життя міст України кін. XIX – початку XX ст.:

¹ Молчанов В. Б. Життєвий рівень міського населення Правобережної України (1900–1914 рр.). Київ, 2005. 318 с.

європейські впливи та українські національні особливості»¹ висвітлює соціокультурні явища, які призвели до змін у повсякденності городян у зазначений період, наприклад, роль технічних винаходів, що впроваджувалися в побут.

Проблемам розвитку міст Правобережної України другої половини XIX – початку XX ст. присвячені статті А. Гуменюка, С. Добржанського та О. Прищепи.

А. Гуменюк дослідив роль міграційних процесів у формуванні міського населення Правобережної України як важливого джерела поповнення чисельності городян. Автор зауважив, що на зламі століть в економічному житті регіону почали реалізовуватись потенційні можливості, серед яких однією з першорядних було зростання міст. Саме тому впродовж 1897–1914 рр. міське населення краю зросло на 70 %, що майже вдвічі перевищувало темпи збільшення кількості жителів усієї Правобережної України².

С. Добржанський, на підставі проведеного порівняльного аналізу статистичних даних, довів, що розвиток міст Правобережної України в другій половині XIX – початку XX ст. був неодномірним. За підрахунками автора, губернські міста Правобережної України за всіма показниками, зокрема демографічними, суттєво переважали інші населені пункти та демонстрували наявність помітного кількісного контрасту між повітовими центрами, навіть у межах однієї адміністративно-територіальної одиниці. Так, різниця між найбільшим і найменшим містом на Волині становила понад 4 рази, Київщині – понад 7 разів, Поділля – понад 5 разів. Водночас, С. Добржанський вказав на повільні темпи економічного розвитку Кам'янця-Подільського, що обмежувалося відсутністю залізниць³.

О. Прищепка підкреслила, що міста Правобережжя в зазначений період пройшли складний шлях нарощування своєї ваги в житті суспільства, коли на українських землях як складових частин імперії Романових відбувалися важливі трансформації, викликані

¹ Вільшанська О. Повсякденне життя міст України кін. XIX – поч. XX ст.: європейські впливи та українські національні особливості. Київ, 2009. 172 с.

² Гуменюк А. О. Роль міграційних процесів у формуванні міського населення Правобережної України (1861 – 1914 рр.) // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. Кам'янець-Подільський, 2004. Т. 12. С. 115.

³ Добржанський С. О. Міста Правобережної України: статистика та особливості розвитку (друга половина XIX – початок XX ст.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: 36. наук. пр. 2017. Вип. 26. С. 57–67.

проведенням реформування всіх сторін її життя. Дослідниця, зауваживши, що темпи урбанізації на Правобережній Україні мали тенденцію до поступового й неухильного зростання, наголосила на особливій ролі Києва, який напередодні Першої світової війни дедалі більше увиразнювався як локальна столиця Правобережжя із властивою лише йому специфікою міського життя¹.

Вона також є автором монографії «Міста Волині у другій половині XIX – на початку XX ст.»², у якій детально розглянуто питання соціально-економічного, демографічного та етнічного розвитку міських поселень Волинської губернії. В поле зору дослідниці потрапили такі проблеми, як розвиток міського самоврядування, планування та забудова міст, соціальне забезпечення, культурно-освітнє життя тощо. Подібною як за назвою, так і за структурою, є монографічна праця С. Єсюніна «Міста Поділля у другій половині XIX – на початку XX ст.»³. Автор зазначив, що в досліджуваній ним період розвиток подільського міського простору був зумовлений адміністративним та військово-стратегічним чинником, а також соціально-економічними процесами, викликаними реформами 60-х рр. XIX ст.

На сьогодні в українській історичній науці спостерігається справжній бум у галузі дослідження різних соціальних аспектів Першої світової війни. Ця тенденція яскраво простежується в двотомному виданні Інституту історії НАН України «Велика війна 1914–1918 рр. і Україна»⁴, перший том якого містить розділ «Соціально-економічне становище та повсякденне життя українського соціуму». Крім того, в Україні, починаючи з 2014 р. (до сторіччя від початку Першої світової війни), у Вінниці⁵, Києві⁶, Львові⁷, Маневичах⁸ та Черкасах¹ було проведено низку

¹ Прищеп О. П. Міста Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст.: сучасний стан досліджень та перспективи вивчення // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки. 2013. № 12. С. 132.

² Прищеп О. П. Міста Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. Рівне, 2010. 287 с.

³ Єсюнін С. М. Міста Подільської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. Хмельницький, 2015. 336 с.

⁴ Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. Київ, 2013. 784 с.

⁵ Народи світу і Велика війна 1914–1918 рр. : матеріали Всеукраїнської наукової конференції 3–4 квітня 2015 р. Вінниця, 2015. 350 с.

⁶ Перша світова війна: історичні долі держав і народів (до 100-річчя від початку Першої світової війни): збірник наукових праць. Київ, 2015. 352 с.

⁷ Перша світова війна у військово-історичному вимірі (до 100-річчя події): збірка матеріалів Міжнародного наукового форуму 26–28 червня 2014 р. Львів, 2014. 211 с.

⁸ Минуле і сучасне Волині та Полісся. Перша світова війна на Волині та Волинському Поліссі. Науковий збірник. Вип. 58. Луцьк, 2016. 261 с.

всукраїнських та міжнародних конференцій з досліджуваного періоду, на яких, зокрема, розглядали різні аспекти соціальної складової воєнної доби та окреслювали перспективи наукових пошуків.

У сучасній українській історіографії проблему впливу війни на суспільні настрої населення досліджено досить широко. Однак, навіть з урахуванням вказаних кількох праць з історії повсякденності, вона здебільшого висвітлена з акцентом на політичні та економічні детермінанти. Психологічні чинники майже не згадуються. Класичним прикладом цього є фундаментальна праця О. Реєнта та О. Сердюка², опублікована Інститутом історії НАН України, приурочена до 90-ї річниці Великої війни, а також написана ними велика за обсягом стаття про загострення суспільних суперечностей у 1914–1917 рр.³. Як вже було сказано вище, обидва науковці головні причини кризи суспільства вбачали в погіршенні економічної ситуації, поразки на фронтах та політичних чварах у Петрограді на засіданнях Державної думи. Автори наголосили на моральному занепаді соціуму, зумовленому зростанням соціальної несправедливості та соціальних контрастів. Песимістичні настрої серед населення посилювалися також корумпованістю чиновництва, що підривало авторитет царського режиму. Привертає увагу зроблений короткий аналіз тогочасної преси, яка влітку 1914 р. постійно інформувала читачів про назрівання в Європі війни.

Засобам російської військової пропаганди на Правобережній Україні присвятив низку праць Р. Куцик. Зокрема, автор дослідив різноманітні інформаційні прийоми, які застосовували ЗМІ для впливу на суспільну свідомість населення⁴, воєнні брошури⁵ та карикатури⁶, нормативно-правову базу інформаційної політики

¹ Перша світова війна й Україна (до 100-річчя початку Великої війни): тези доповідей Всеукраїнської наукової конференції з міжнародною участю, Київ–Черкаси, 25–26 вересня 2014 р. Київ, 2014. 151 с.

² Реєнт О., Сердюк О. Перша світова війна і Україна. Київ, 2004. 480 с.

³ Реєнт О., Сердюк О. Загострення суперечностей в імперському суспільстві у роки Першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 рр.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. 2004. № 7. С. 5–47.

⁴ Куцик Р. Р. Прийоми інформаційного впливу російської імперської влади на населення Київської, Подільської та Волинської губерній у 1914–1917 рр // Київські історичні студії : наук. журнал. Київ, 2017. С. 82–87.

⁵ Куцик Р. Р. Брошура як важливий засіб імперської пропаганди на території Київської, Подільської та Волинської губерній у 1914–1917 рр. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. 25. Збірник наукових праць. Вінниця, 2017. С. 366–371.

⁶ Куцик Р. Р. Карикатура як особливий механізм інформаційної пропаганди на території

російської імперської влади¹, роль православної церкви у пропаганді².

На тематику благодійницького руху як одного з індикаторів суспільних настроїв написано низку праць. Щоправда, він насамперед, розглянутий під кутом аналізу діяльності громадських організацій. Найбільший унесок у дослідженні означеної проблематики зробила Н. Загребельна³. У своїй монографії автор зауважила, що сплеск громадської активності щодо організації допомоги постраждалим від воєнних дій цивільним та військовим особам був наслідком неефективності самодержавного устрою, який не мав змоги впоратися з викликами часу. Дослідник громадської благодійності О. Донік⁴ зазначив, що з початком війни філантропічні почуття охопили представників різних соціальних верств та прошарків. Зокрема, активну участь у благодійницькому русі взяла учнівська молодь. Не оминув автор увагою і приватну добротність, висвітливши діяльність родини Терещенків у Києві. Становище благодійництва на Черкащині, частина якої в 1914–1917 рр. входила до складу Київської губернії, проаналізувала Т. Курінна⁵. З огляду на незначну кількість праць з історії досліджуваного нею регіону, значення дослідження Т. Курінної виходить за окреслені нею проблеми. Велику увагу зосереджено на жіночому внеску в благодійницькій сфері. Особливості розвитку «сестринського руху» у Російській імперії з'ясувала Ж. Тітовська⁶. Вона назвала образ сестри милосердя найбільш характерним прикладом емансипації. У її статті висвітлено статус російських общин сестер милосердя, особливості

українських губерній Південно-Західного краю у 1914–1917 рр. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя, 2017. Вип. 47. С. 86–91.

¹ Куцик Р. Р. Нормативно-правова база інформаційної політики російської імперської влади щодо населення Київської, Подільської та Волинської губерній у 1914–1917 рр. Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія : Історія, міжнародні відносини. Вип. 17. Тернопіль, 2016. С. 266–275.

² Куцик Р. Р. Роль Російської православної церкви в інформаційній політиці імперської влади щодо населення українських губерній Південно-Західного краю у 1914–1917 рр. // Історія релігій в Україні: науковий збірник світлій пам'яті професора Ярослава Дашкевича (1926–2010). Львів, 2016. Частина 1 : Церковна історія. С. 464–471.

³ Загребельна Н. Велика Війна: Українство і благодійність (1914 – 1917 рр.) : монографія. Київ, 2006. 194 с.

⁴ Донік О. М. Громадська благодійність в Україні в роки Першої світової війни // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. 2005. Вип. 9. С. 61–86.

⁵ Курінна Т. М. Благодійницька діяльність на Черкащині в I період Першої світової війни // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. 2003. Вип. 6. С. 280–291.

⁶ Тітовська Ж. В. Особливості розвитку «сестринського руху» в Російській імперії під час Першої світової війни (1914–1918 рр.) // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Сер. : «Історія та географія». Харків, 2012. Вип. 43. С. 73–78.

їхнього підпорядкування та діяльності, специфіку підготовки, побутові умови тощо.

Наукових студій про девіантну поведінку як прояв деструктивного впливу Першої світової війни на суспільство в сучасній українській історичній літературі порівняно небагато. Спричинене спекулянтами зникнення розмінних монет з грошового обігу побіжно згадує Г. Голиш. На його думку, те явище було наслідком розладнаної війною фінансової сфери Російської імперії¹. Низку прикладів девіантної поведінки населення наводить київський історик О. Кириєнко². Автор зазначив, що Велика війна стала випробуванням моральних принципів та стійкості щодо труднощів, які тоді існували, для пересічного населення і, зрештою, це проявилось в маргіналізації значної його частини. Акцент було зроблено на дослідженні руйнівного впливу воєнної доби на становище дітей та жінок. По-перше, це проявилось в зростанні дитячої злочинності, утечах хлопчаків на фронт. По-друге, дедалі більше жінок стали займатися проституцією, передусім, стихійною. Найбільш ганебним було поширення цього заняття серед дітей. Дослідник не залишив поза увагою й такі характерні для тієї доби прояви девіантної поведінки, як: контрабанда, мародерство, незаконне виробництво алкогольних напоїв, усіляких видів шахрайства, зокрема, на благодійництві.

Взаємовідносини військових Центральних держав з місцевим населенням окупованих міст є одним з найменш вивчених епізодів міської повсякденності Правобережної України. Як вже було сказано вище, лише незначною мірою проливає на нього світло науковий доробок волинських істориків³. У колективній монографії «Західне Полісся: історія та культура»⁴ розглянуто діяльність австро-німецьких окупаційних адміністрацій, спрямовану на економічну експлуатацію краю, а також висвітлено культурно-просвітницькі заходи прибулих до захоплених волинських міст галицьких українців.

¹ Голиш Г. М. Особливості монетного обігу на українських землях у період Першої світової війни // Перша світова війна й Україна (до 100-річчя початку Великої війни): тези доповідей Всеукраїнської наукової конференції з міжнародною участю, Київ – Черкаси. Київ, 2014. С. 114–116.

² Кириєнко О. Ю. Маргіналізація суспільства. Становище жінок, дітей, військовополонених // Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. Київ, 2013. С. 467–481.

³ Соловйов О. Міста Волині у вирі фронтового життя Великої Європейської війни. С. 112–117; Дем'янюк О. Ковель напередодні та в перші роки Першої світової війни (1914–1916 рр.). С. 91–95.

⁴ Західне Полісся: історія та культура : монографія. Луцьк, 2012. 784 с.

Становище іноземних військовополонених дослідив О. Кирієнко¹. Він вказав на провідну роль Києва в транзиті австро-угорських і німецьких солдатів й офіцерів, котрі потрапили в полон на Південно-Західному фронті, та аргументовано дійшов висновку, що військовополонені стали складовою та невід'ємною частиною тогочасного соціального життя. Автор наголосив на толерантному ставленні до зазначеної категорії осіб з боку російського військового командування, чий правовий статус регламентувався «Положенням про військовополонених».

Починаючи з 2000-х рр. біженство – одна з ключових соціальних проблем Першої світової війни – стало чи не провідною темою для висвітлення в українській історіографії. Науковці намагаються дослідити це питання комплексно, з'ясувавши причини, що призвели до виникнення зазначеного явища, установити приблизний національний та соціальний склад біженців, чисельність, напрямки руху тощо. Так, О. Сердюк² вказав на вагому роль тиражованою пресою пропаганди, яка в масовій свідомості населення одночасно сіяла зерна ворожості до австро-німецький військ та страх перед ними, що в кінцевому рахунку й спровокувало величезні потоки біженців. Т. Лазанська³, насамперед, наголосила на їхньому негативному психологічному впливові на жителів тилкових міст, оскільки другим від перших передавалися страх і паніка. Дослідниця також географічно структурувала біженський рух на теренах Правобережної України. Його епіцентром стала Волинь та частина Поділля. Київська ж губернія займала проміжне становище на шляху тих, хто рухався на схід та південь, проте вона приймала на себе першою, після Волинської губернії, масовий удар біженців. Проблеми біженства на території Подільської губернії присвячено статті Л. Багас⁴ та В. Сологуба¹. Підсумком багаторічних досліджень

¹ Кирієнко О. Військовополонені австро-угорської та німецької армій в українських губерніях російської імперії (1914 – 1918) // *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Перша світова війна на Волині та Волинському Поліссі*. Науковий збірник. Вип. 58. Луцьк, 2016. С. 181–184.

² Сердюк О. Біженство в Україні під час Першої світової війни // *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2002. Вип. 4. С. 111–132.

³ Лазанська Т. І. Становище біженців України в роки Першої світової війни // *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2009. Вип. 16. С. 196–240.

⁴ Багас Л. М. Вирішення проблем біженців у Подільській губернії під час Першої світової війни // *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського: зб. наук. пр. Серія : Історія*. Вінниця, 2007. Вип. 12. С. 171–174.

попередників на цю тематику є монографія Л. Жванко². Її робота цікава також тим, що вона показує особливості стосунків між місцевим та прибувшим населенням. У своїй докторській дисертації дослідниця наголосила, що вона лише фрагментарно використовувала засади повсякденної історії. У подальшому її дослідження можуть стати основою, на якій згодом постануть змістовні праці, керовані принципами зазначеного наукового напрямку³. Окремі елементи повсякденності присутні в її статті «Женщина-беженка Первой мировой войны: штрихи к психологическому портрету (на примере украинских губерний). 1915–1917»⁴.

Загострення національного питання в містах Правобережної України, переважно, згадується в контексті репресивних заходів урядів Російської імперії проти австро-німецького та єврейського населення.

Утискам осіб, що мали підданство Австро-Угорщини та Німеччини, присвячені праці П. Білецького⁵ та П. Кліщинського⁶. У них, насамперед, ідеться про зміни соціально-правового статусу представників зазначеної категорії, відчуження їхнього майна та примусове виселення. Антинімецьку пропаганду на сторінках київської преси в другій половині 1914 р., спрямовану на формування в масовій свідомості «образу ворога», досить детально охарактеризував І. Басенко⁷.

Особливості ставлення царської влади та суспільства до євреїв ґрунтовно дослідила Л. Білоус⁸. Зокрема, вона наголосила на тому,

¹ Сологуб В. Процес евакуації біженців на території Поділля під час Першої світової війни // *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Перша світова війна на Волині та Волинському Поліссі. Науковий збірник. Вип. 58. Луцьк, 2016. С. 47–51.*

² Жванко Л. М. Біженці Першої світової війни: український вимір (1914 – 1918 рр.) : монографія. Харків, 2012. 568 с.

³ Жванко Л. М. Перша світова: біженці в Україні (1914 – 1918 рр.): дис. ... докт. іст. наук: 07.00.01 / Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2013. С. 54.

⁴ Жванко Л. Н. Женщина-беженка Первой мировой войны: штрихи к психологическому портрету (на примере украинских губерний). 1915–1917 // *Маленький человек и Большая война в истории России, середина 19 – середина 20 века : междунар. colloquium, Санкт-Петербург (Россия), 17–20 июня 2013 г. : науч. докл. Санкт-Петербург, 2013. С. 191–205.*

⁵ Білецький П. М. Антинімецька кампанія в Подільській губернії (1914–1917 рр.) // *Проблеми історії України XIX – початку XX ст. 2012. Вип. 20. С. 210–219.*

⁶ Кліщинський П. В. Зміни в соціально-правовому статусі іноземних громадян і національних меншин Правобережної України в роки Першої світової війни (1914 – лютий 1917 рр.) // *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка : Історичні науки. Кам'янець-Подільський, 2011. Вип. 4. С. 194–203.*

⁷ Басенко І. В. Образ німців у війсьній поезії: за матеріалами преси Києва (серпень – грудень 1914 р.) // *Український історичний журнал. 2014. № 3. С. 70–77.*

⁸ Білоус Л. В. Виселення євреїв російськими військовими під час Першої світової війни // *Наукові записки. Т. 104. Історичні науки / Національний університет «Києво-Могилянська*

що в довоєнний період євреї в масовій свідомості вважалися «чужими», нелояльними до трону та держави, перебуваючи в статусі маргіналів. В умовах війни вони закономірно перейшли в статус «ворога». І навіть з огляду на це, стверджує дослідниця, патріотичний підйом на початку воєнної доби не залишив єврейське населення байдужим. Сплеск у євреїв патріотизму також доводить В. Доценко¹. На його думку, зростання антисемітизму в державі зумовили невдачі російських військ у Східній Пруссії вже у перший місяць війни, коли армійське командування розпочало пошук винних за національною ознакою. Депортації євреїв розпочалися в січні 1915 р. Далі автор дослідив організацію допомоги єврейським біженцям і виселенцям благодійними товариствами й установами, зокрема, у Києві, Проскуріві, Житомирі, Вінниці. У роботі О. Кенц² названо приклади неприємного ставлення подільського суспільства до євреїв через їхні спекулятивні дії у продовольчій сфері.

Серед сучасних науковців продовольчі проблеми населення у 1914–1917 рр. користуються чималою зацікавленістю. Загалом це пояснюється безперечним зв'язком між падінням рівня життя широких мас та подальшими революційними подіями. Відтак велику увагу приділено дослідженню продовольчої політики царських урядів, забезпеченню продовольством міст та добробуту їхніх жителів. Вагомий внесок у висвітленні зазначених питань було зроблено Н. Шапошніковою³. У своїй монографії автор довела, що запізніла реорганізація продовольчої системи Російської імперії мала призвести до загострення продовольчої кризи вже влітку 1915 р., однак вона була відтермінована щедрим тогорічним врожаєм. Погіршення ситуації з продовольством зумовило антиурядові настрої широких верств населення, виникнення й посилення суспільно-політичної кризи. У розглянутій праці також міститься докладна інформація щодо інфляційних процесів на продовольчому ринку та погіршення матеріального становища народних мас.

академія», 2010. С.23–28; Білоус Л. Євреї як «ворог» та «офірний цап» у Російській імперії під час Першої світової війни // Магістеріум. Вип. 4 : Історичні студії, 2010. С. 63–67.

¹ Доценко В. О. Об'єднатися щоб вижити: єврейський громадський рух в Україні (60-ті рр. XIX ст. 30-ті рр. XX ст.) : монографія. Вінниця, 2014. 332 с.

² Кенц О. А. Криза імперії та міжетнічні відносини на Поділлі на початку XX століття // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. Т. 17. Кам'янець-Подільський, 2007. С. 202–212.

³ Шапошнікова Н. О. Продовольче становище в Україні в роки Першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917р.). Київ, 2002. 174 с.

У монографії О. Реєнта та О. Сердюка¹ значне місце відводиться аналізу продовольчої ситуації в містах. Зокрема, підкреслено специфіку Правобережної України, з огляду на її прифронтове розташування. Унаслідок цього воєнний чинник у продовольчій сфері там відчувався сильніше, ніж на території інших українських губерній.

Впливові війни на життєвий рівень населення присвятив роботу В. Молчанов². У ній автор дійшов висновку, що після початку воєнних дій добробут мешканців міст почав погіршуватись. Головними чинниками, які спричинили таке погіршення, були: активне адміністративне втручання держави в ринкові процеси, що призвели до розбалансування ринку і значної невідповідності між попитом та пропозицією; поширення практики реквізицій і конфіскацій на користь армійських підрозділів армії Романових; зростання спекуляції, що спричинило прискорення збільшення цін як на продовольство, так на товари широкого вжитку. Крім того, дослідник вказав на такі негативні наслідки запровадження «сухого закону», як: скорочення державних прибутків та поширення серед населення вживання сурогатних напоїв. О. Вітюк у статті про правове регулювання життя територіальних громад на Східному Поділлі в 1914 р. навів приклади імплементації антиалкогольного законодавства Російської імперії на місцевому рівні³.

Проблему дозвілля мешканців правобережних міст досліджено частково. Насамперед, варто назвати фундаментальну працю «Нариси з історії театрального мистецтва України ХХ століття», опубліковану колективом авторів Інституту проблем сучасного мистецтва Академії мистецтв України⁴. Вона дає досить розлогу інформацію щодо діяльності представників українського національного театру в 1914–1917 рр. Наукова розвідка П. Горбатовського проливає світло на становище польського театру в Києві на початку Першої світової

¹ Реєнт О., Сердюк О. Перша світова війна і Україна. Київ, 2004. 480 с.

² Молчанов В. Б. Вплив Першої світової війни на життєвий рівень населення України // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. Вип. 23. 2014. С. 92–102.

³ Вітюк О. О. Правове регулювання життя територіальних громад на Східному Поділлі у 1914 р. // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2015. Вип. 8. С. 382–389.

⁴ Нариси з історії театрального мистецтва України ХХ століття. Київ : Інтертехнологія, 2006. 1054с.: іл.

війни¹. Про вплив воєнної доби на зміну читацьких уподобань городян ідеться в статті Т. Кароєвої². В. Янковий на прикладі футбольного життя Київського політехнічного інституту знайомить нас з історією спорту в місті в досліджуваний нами період³.

Становище міської інфраструктури в 1914–1917 рр. висвітлено досить фрагментарно. Так, у згаданій статті В. Молчанова⁴ названо причини загострення житлових проблем міст: призупинення спорудження житла через брак фінансування та використання громадських будівель і осель місцевих мешканців для розквартирування солдатів і офіцерів російської армії. Житлові негаразди слухачок Київських жіночих курсів висвітлені в праці О. Драч⁵. У дослідженні Є. Джумиги розглянуті чинники, що зумовили виникнення паливної кризи⁶. На думку автора, дефіцит палива був закономірним наслідком мобілізації економічних ресурсів Російської імперії, унаслідок чого постачання вугілля переорієнтовувалося на військові потреби, що, зазвичай здійснювалося за рахунок задоволення опалювальних потреб міст. С. Машкевич⁷ порушив питання впливу воєнної доби на роботу міського транспорту, дослідивши функціонування київського трамвайного господарства. Проблематика ж функціонування засобів зв'язку в містах у 1914–1917 рр. частково висвітлена в працях істориків, котрі досліджували діяльність царських спецорганів: О. Кирієнка⁸, М. Щербака⁹, О. Ярмиша¹⁰. Санітарно-медична сфера згадується,

¹ Горбатовський П. Стационарний польський театр у Києві 1905–1914 років // Вісник Львівського університету. Серія мистецтвознавства. Вип. 5. Львів, 2005. С. 19–44.

² Кароєва Т. Р. Книжкова культура у підтримці патріотичних настроїв населення під час Першої світової війни (на матеріалах Подільської губернії) // Народи світу і велика війна 1914–1918 рр. : матеріали Всеукраїнської наукової конференції 3–4 квітня 2015 р.. Вінниця, 2015. С. 241–244.

³ Янковий В. В. З футбольного літопису Київської політехніки // Сторінки історії : збірник наукових праць. 2009. Вип. 29. С. 110–116.

⁴ Молчанов Б. В. Вплив Першої світової війни на життєвий рівень населення України. С. 92–102.

⁵ Драч О. О. Будні курсисток в умовах воєнного лихоліття // Перша світова війна й Україна (до 100-річчя початку Великої війни) : тези доповідей Всеукраїнської наукової конференції з міжнародною участю, Київ – Черкаси. Київ, 2014. С. 72–74.

⁶ Джумига Є. Ю. Паливна криза в Одесі у період Першої світової війни (1914–1917 рр.) // Інтелігенція і влада : громадсько-політ. наук. збір. Вип. 24. Одеса, 2012. С. 26–32.

⁷ Машкевич С. Київський трамвай у період Першої світової війни // Етнічна історія народів Європи. 2014. Вип. 42. С. 149–161.

⁸ Кирієнко О. Ю. Приватна кореспонденція в полі зору російської військової цензури (1914–1918 рр.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. 2009. Вип. 16. С. 108–114.

⁹ Щербак М. Г. Каральні органи царизму наприкінці XIX — на початку XX ст. // Історія України. 1999. № 4. С. 10–12.

¹⁰ Ярмиш О. Н. Каральний апарат самодержавства в Україні в кінці XIX – на початку XX ст. : Монографія. Харків, 2001. 246 с.

переважно, у контексті організації допомоги постраждалим фронтовикам¹, біженцям², а також у названих вище працях з історії західноволинських міст³. Виняток становить наукова розвідка О. Щур, присвячена розвитку подільської медицини в 1914 р.⁴

Зарубіжну історіографію поділяємо на три категорії: українську зарубіжну, західну та російську.

Серед українських істориків-емігрантів повсякденність чи соціальна історія Правобережної України не входила до кола наукових інтересів. Однак навіть у разі їхньої наявності дослідники були позбавлені доступу до таких важливих першоджерел, як архівні документи та місцева газетна періодика 1914–1917 рр. Відтак суто теоретично ці праці могли містити винятково напівмемуарний характер. Яскравим прикладом цього є книга Д. Дорошенка, у якій він, з позиції сучасника, передав атмосферу воєнної доби в Києві⁵. Зокрема, досить цінними є його свідчення про панічні настрої киян улітку 1915 р., спричинену невдалою тогочасною кампанією царських військ, та про перебування в місті біженців. У 1931 р. вийшла друком праця уродженця Києва М. Флоринського⁶, котрий свого часу працював на посаді професора Колумбійського університету. Одним з предметів дослідження став вплив Великої війни на соціальну історію Російської імперії.

У західній історіографії є ціла низка наукових студій, тією чи іншою мірою наближених до тематики повсякденності міст досліджуваного регіону. З-поміж них, насамперед, варто назвати дослідження німецького вченого К. Холоділіна, присвячене загостренню житлового питання на Правобережній Україні в 1914–

¹ Донік О. М. Громадська благодійність в Україні в роки Першої світової війни – С. 61–86; Курінна Т. М. Благодійницька діяльність на Черкащині в I період Першої світової війни. С. 280–291.

² Жванко Л. М. Біженці Першої світової війни: український вимір (1914 – 1918 рр.). С. 116–126.

³ Денисюк В. Місцеве самоуправління в Луцьку під час Першої світової війни. С. 128; Савчук П. О. Дубно напередодні і на початку Першої світової війни. С. 74.

⁴ Щур О. Т. Медицина на Поділлі у 1914 р. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. Кам'янець-Подільський, 2000. Т. 4 (6). С. 197–202.

⁵ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле. 1914–1920 : в 4 ч. 2-е вид. Мюнхен, 1969. 543 с.

⁶ Florinsky M. The end of the Russian Empire: A study in the economic and social history of the war. New Haven, CT, 1931. 272 pp.

1918 рр.¹. Окремий внесок у висвітленні міської історії зазначеного періоду зробив історик із Фрайбурзького університету Р. Нахтігаль. У своїй статті він охарактеризував життя військовополонених з Центральних держав, розміщених у Дарницькому таборі, розташованому неподалік Києва. Автор зауважив, що в роки Першої світової війни через українську столицю прошла переважна більшість контингенту полонених, частині з яких надавали медичну допомогу в місцевих військових шпиталях².

Здебільшого ж представники західної історичної школи фокусували увагу на кризових явищах у Російській імперії для з'ясування причин краху династії Романових. Так, американський дослідник Дж. Санборн, проаналізувавши настрої в російському імперському суспільстві напередодні воєнної доби, наголосив на тому, що тогочасний патріотизм характеризувався любов'ю до Імперії в статусі великої держави, який мав бути підкріпленим військовими звитягами³. Інший фахівець із США – П. Голквіст – дослідив зміни в суспільних настроях населення Росії впродовж 1914–1921 рр.⁴. Темі біженства в російській державі присвятив свою роботу професор Манчестерського університету П. Гетрел. Він створив збірний образ біженця, охарактеризував дії влади і громадськості щодо створення «біженської ідентичності», а також показав, як соціальна проблема ставала предметом політичного протистояння між державою та суспільством⁵. Книга американського історика Е. Лора стосується важливого сюжету історії Першої світової війни в Росії – дискримінаційної та каральної політики влади щодо підданих ворожих держав, а також тих російських підданих, яких вважали неблагонадійними через свою національність або етнічне походження, насамперед, євреїв⁶. Ще один дослідник із США

¹ Kholodilin K., Gerasymov T. Coping with Consequences of a Housing Crisis during Great War: A Case of Right-Bank Ukraine in 1914–1918 // Deutsches Institut für Wirtschaftsforschung, 2016. URL : https://www.diw.de/documents/publikationen/73/diw_01.c.544987.de/dp1610.pdf

² Нахтігаль Р. Дарницький табір військовополонених під час Першої світової війни // Український історичний журнал. 2010. № 2. С. 103–116.

³ Sanborn J. Education for war, peace, and patriotism in Russia on the eve of World War I // An improbable war? The outbreak of World War I and European political culture before 1914. Oxford/New York, 2007. Pp. 213–229.

⁴ Holquist P. Making war, forging revolution: Russia's continuum of crisis, 1914–1921. Cambridge, MA and London, 2002. 384 pp.

⁵ Gatrell P. A whole empire walking: Refugees in Russia during World War I. Bloomington, 1999. 336 p.

⁶ Лор Э. Русский национализм и Российская империя: Кампания против «вражеских подданных» в годы Первой мировой войны. Москва, 2012. 304 с.

А. Мак-Кі достатньо скрупульозно охарактеризував причини й наслідки антиалкогольної кампанії¹. На тлі незначної кількості досліджень про дозвілля городян, зокрема, про їхню культурно-дозвіллеву сферу, великий інтерес становлять праці британських учених Дж. Губертаса² та Ф. Мюррея³. Губертас простежив еволюцію патріотичної символіки в популярних розвагах і культурній продукції, Мюррей – вплив війни на становище російського театру.

На нашу думку, варто зупинитися на окремих працях західних істориків, присвячених містам Західної Європи в період Першої світової війни. Застосування компаративного аналізу дасть змогу виокремити спільні риси у характері впливу воєнної доби на міську повсякденність, незалежно від специфіки того чи іншого міста або регіону. Насамперед, назвемо двотомне видання «Capital Cities at War: Paris, London, Berlin 1914–1919»⁴, в підготовці якого під керівництвом Дж. Вінтера та Ж.-Л. Робера взяли участь провідні британські, німецькі та французькі історики. У фокусі уваги фахівців опинилися такі соціальні проблеми «тотальної війни», як: матеріальне становище широких верств, медицина, продовольство, спекуляція, житлове питання тощо. Крім того, у праці висвітлено повсякденне життя Парижа, Лондона і Берліна напередодні Великої війни. В наукових студіях Р. Чікерінга «The Great War and Urban Life in Germany: Freiburg, 1914–1918»⁵, М. Хілі «Vienna and the Fall of the Habsburg Empire: Total War and Everyday Life in World War I»⁶ та в колективній монографії «Der Erste Weltkrieg und die Städte: Studien zur Rhein-Ruhr-Region»⁷ зроблено акцент на негативних соціально-економічних наслідках Великої війни, які зумовили крах німецької і австрійської монархій.

У сучасній російській історіографії питанню повсякденності населення доби Першої світової війни приділено чимало уваги.

¹ Мак-Кі А. Сухой закон в годы Первой мировой войны: причины, концепция и последствия введения сухого закона в России. 1914 – 1917 гг. // Россия и Первая мировая война : материалы международного научного colloquiuma. Санкт-Петербург, 1999. С. 147–159.

² Hubertus J. Patriotic culture in Russia during World War I. Ithaca, 1995. 256 pp.

³ Murray F. Cultural mobilization: Russian theatre and the First World War, 1914–1917 // Slavonic and East European Review. 2012. Vol. 90 (2). Pp. 288–322.

⁴ Winter J., J.-L. Robert. Capital cities at war : Paris, London, Berlin, 1914–1919. Cambridge, 1997. 622 pp.

⁵ Chickering R. The Great War and Urban Life in Germany : Freiburg, 1914-1918. Cambridge, 2007. 628 pp.

⁶ Healy M. Vienna and the Fall of the Habsburg Empire: Total War and Everyday Life in World War I. New York, 2004. 333 pp.

⁷ Der Erste Weltkrieg und die Städte : Studien zur Rhein-Ruhr-Region. Duisburg, 2015. 334 pp.

Ідеться як про праці науково-методологічного спрямування, так і про дослідження з повсякденної історії окремого міста чи регіону.

Найпершою варто назвати монографію О. Сенявської, котра провела ґрунтовний аналіз психологічного аспекту перебігу війни, зокрема й Першої світової. Дослідниця зауважила, що у створених воєнною добою екстремальних умовах виявляються не тільки позитивні, а й негативні людські риси, які можуть набувати у них принципово іншого значення. За її словами, адаптація суспільства до війни призводить до появи жадливої соціальної хвороби – звички до насильства, яка в подальшому позначається у всіх сферах суспільного життя і, як правило, протягом досить тривалого часу¹.

О. Сухова, насамперед, у своїй праці слушно зауважила, що вивчення повсякденності воєнних періодів дозволяє не тільки зафіксувати сліди кардинальних змін сприйняття речового світу, подієвих практик, суб'єкт-суб'єктних відносин, а й визначити найбільш значущі пласти буденності, відповідальні за стабільність та вітальність людського буття. Дослідниця зазначила, що за ступенем впливу на подальший перебіг людської історії першість у рейтингу належить Першій світовій війні².

Роботи ж, присвячені регіональній повсякденності зазначеного періоду, важливі тим, що їхні автори виводили певні закономірності, які були подібними в різних частинах Російській імперії. З-поміж них виокремимо праці з історії повсякденного життя Москви³, Поволжя⁴, Північного Кавказу⁵, Західного Сибіру⁶.

Доречно буде коротко проаналізувати окремі наукові студії російських науковців, у яких висвітлено вплив Великої війни на

¹ Сенявская Е. С. Психология войны в XX веке: исторический опыт России. Москва, 1999. 383 с.

² Сухова О. А. «Дороговизна» как фактор трансформации повседневности в эпоху первой мировой войны: предмет и метод исследовательской практики // Известия ВУЗов. Поволжский регион. Гуманитарные науки. 2014. № 2 (30). С. 44–53.

³ Руга В. Повседневная жизнь Москвы. Очерки городского быта в период Первой мировой войны. Москва, 2011. 678, [10] с.

⁴ Семёнова Е. Ю. Влияние Первой мировой войны на мировоззрение, общественные настроения и поведенческие практики городского населения поволжских губерний Российской империи (июль 1914 г. февраль 1917 г.) : автореф. дис. на соискание учёной степени докт. ист. наук: спец. 07.00.02 «Отечественная история». Саратов, 2013. 50 с.

⁵ Корниенко Т. А. Социальная повседневность населения Северного Кавказа в годы Первой мировой войны (август 1914 – февраль 1917 гг.) : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / . Армавир, 2001. 313 с.

⁶ Кушнир Е. Н. Изменения повседневной жизни городского населения Западной Сибири в годы Первой мировой войны. URL : <http://www.newlocalhistory.com/content/kushnir-en-omsk-izmeneniya-povsednevnoy-zhizni-gorodskogo-naseleniya-zapadnoy-sibiri-v-gody>.

суспільні настрої міського населення. Так, наприклад, М. Юдін вказав на суттєву різницю в реакції городян та селян на початок війни. Головною причиною цього він вважає відмінності в культурі міського та сільського соціумів. Міський відрізнявся більшим динамізмом та заглибленістю в політичні проблеми, зокрема й питань зовнішньої політики. Селяни ж, з огляду на специфіку культури та світогляду, меншою мірою були схильні до таких форм вираження своїх настроїв, як маніфестації та мітинги. Для мешканців міст причини та цілі війни виглядали більш зрозумілими¹. О. Семенова, на прикладі дослідження трансформації патріотизму міського населення Поволзького регіону, дійшла висновків про те, що ще навесні 1915 р. у свідомості народних мас популяризувалася ідея необхідності укладення миру². С. Шишкіна важливим чинником еволюції суспільних настроїв небезпідставно назвала слабкість громадянського суспільства³.

У російській історіографії також є низка праць, у яких тією чи іншою мірою показано ефект, що справила воєнна доба на девіантну поведінку міського соціуму. Наявні в статті Я. Гулінського та Г. Румянцевої статистичні дані переконливо свідчать про зменшення кількості самогубств у Російській імперії після початку війни⁴. У роботах М. Зюбана⁵ та С. Беленцова⁶ досліджено деструктивний вплив війни на психологію жіноцтва й дітей у вигляді поширення проституції та дитячої злочинності відповідно. Ухилення від військового призову шляхом навмисного нанесення травм та симулювання хвороб, що в 1914–1917 рр. набуло в містах масового характеру, дослідив О. Асташов⁷. О. Чагадаєва у своєму

¹ Юдин Н. В. Патриотический подъем в начале Первой мировой войны: конструктивистский ракурс // Вестник МГИМО-Университета. 2014. № 4. С. 17–25.

² Семёнова Е. Ю. Патриотические и антипатриотические настроения горожан Поволжья в Первую мировую войну (1914 – начало 1918 гг.) // Современные проблемы науки и образования. 2011. № 5. URL : <https://www.science-education.ru/ru/article/view?id=4905>.

³ Шишкіна С. Ю. Патриотизм и толерантность в общественных настроениях в годы Первой мировой войны (на материалах Зауралья) // Сибирский исторический журнал. 2006/2007. С. 53–56.

⁴ Гишинский Я. Основные тенденции динамики самоубийств в России. URL : <http://www.larcom.ru/ideas/socio/28.html#3>.

⁵ Зюбан М. Н. Политика Российского государства в отношении женской проституции: середина XIX столетия – 1917 год // Известия Российского государственного педагогического университета им. А. И. Герцена. 2008. № 77. С. 82–86.

⁶ Беленцов С. И. Социальная активность школьного юношества в России в годы Первой мировой войны // Известия Юго-Западного государственного университета. 2012. № 4 (43). Ч. 3. С. 229–233.

⁷ Асташов А. Б. Членовредительство и симуляция болезней в Русской армии во время Первой мировой войны // Новый исторический вестник. 2012. № 34. С. 6–18.

дисертаційному дослідженні стверджує, що «сухий закон» так і не сформував у населення стійкого негативного ставлення до пияцтва. Натомість він став каталізатором розвитку революційної ситуації в Російській імперії¹.

Підбиваючи підсумки історіографічного огляду, можна констатувати, що лише у 2000-х рр. в Україні сталися з'являтися праці на повсякденну та соціальну тематику доби Першої світової війни. У вітчизняній науці відбувається очищення від традицій радянської історичної школи, у якій «маленькій людині» не відводилося місця, а воєнна доба розглядалася в контексті загострення класових протиріч як передумова Жовтневого перевороту 1917 р. Антропоцентричний поворот відбувається одночасно з розбудовою сучасної Української держави з розвинутими демократичними інституціями, громадянським суспільством та потужним середнім класом, у якій людське життя є найвищою соціальною цінністю. Відкритий доступ до першоджерел, зокрема й завдяки глобальній мережі Інтернет, застосування новітніх методологічних підходів та науковий плюралізм дозволяють нам поглянути на наше минуле з нових ракурсів.

Висвітлення повсякденної історії міст Правобережної України в 1914–1917 рр. потребує залучення широкого комплексу джерел. Згідно з сучасною класифікацією, використані нами джерела можна поділити на такі основні групи: 1) опубліковані джерела; 2) неопубліковані архівні документи; 3) матеріали особового походження; 4) статистичні джерела; 5) періодична преса.

Опубліковані джерела містяться в зібраннях нормативно-правових актів та збірниках документів з вітчизняних та зарубіжних архівних установ.

Велика кількість юридичних документів досліджуваного періоду зібрана в чотирьохтомному виданні «Законодательные акты, вызванные войною» (1915–1916)². В ньому були опубліковані закони,

¹ Чагадаева О. А. «Сухой закон» в Российской империи в годы Первой мировой войны (По материалам Петрограда и Москвы) : автореф. дис. на соискание учёной степени канд. ист. наук : спец. 07.00.02. отечественная история. Москва, 2013. 24 с.

² Авербах О. И. Законодательные акты, вызванные войною 1914 года с Германиею, Австро-Венгрию и Турцию. Законы, Манифесты, Рескрипты, Указы Правительствующему Сенату, Распоряжения и Постановления Министров и др. Вильна: Тип. А. Г. Сыркина, 1915. Т. 1. 763 с.; Авербах О. И. Законодательные акты, вызванные войною 1914–1915 г.г. Законы, Манифесты, Рескрипты, Указы, Положения Совета Министров, Военного и Адмиралтейств Советов. Распоряжения и Постановления Министров и др. Петроград., 1915. Т. II. 846 с.; Авербах О. И. Законодательные акты, вызванные войною 1914–1916 г.г. Законы,

маніфести, рескрипти, укази, урядові положення і постанови та інші нормативно-правові акти, що регулювали життя підданих, які мешкали в містах Правобережної України за воєнної доби. Крім того, варто назвати «Практическое руководство»¹, присвячене проблемі регулювання ринку житла в Російській імперії в 1916–1917 рр. Його автори проаналізували «Квартирний закон» від 9 вересня (27 серпня) 1916 р., вказавши на його недосконалість та непристосованість до реалій, що зумовило необхідність внесення змін у житловому законодавстві вже Тимчасовим Урядом.

У радянський період було видано збірники документів з історії робітничого руху. «Большевики в годы империалистической войны. 1914 – февраль 1917» (Москва, 1939)² містить антивоєнні прокламації Київського комітету РСДРП. У збірнику «Рабочее движение на Украине в период первой мировой империалистической войны. Июль 1914 г. – февраль 1917 г.»³ опубліковані документи про репресивні заходи імперської влади проти київської місцевої більшовицької організації. Обидва збірники лише умовно можна назвати джерелом для вивчення повсякденності регіону, який, окрім всього іншого, не вирізнявся потужною промисловістю. Вони навіть не дають змоги об'єктивно висвітлити суспільні настрої місцевого населення. Набагато ближчими до нашої проблематики є збірники документів, видані за часів незалежності України. Найперше, назвемо працю Л. Жванко «Біженство Першої світової війни в Україні. Документи і матеріали. (1914–1918)»⁴. Серед зібраних автором 250 різноманітних за характером та походженням документів, є низка таких, які відповідають нашій тематиці. Це, насамперед, замітки з періодичних видань Правобережної України, в яких ідеться про організацію на місцевому рівні заходів з допомоги біженцям. Проблема біженства

Манифесты, Рескрипты, Указы, Положения Совета Министров, Военного и Адмиралтейств Советов, Распоряжения и Постановления Министров и др. Петроград, 1916. Т. III. 788 с.; Авербах О. И. Законодательные акты, вызванные войною 1914–1916 г.г. Законы, Манифесты, Рескрипты, Указы, Положения Совета Министров, Военного и Адмиралтейств Советов, Распоряжения и Постановления Министров и др. Петроград, 1916. Т. IV. 756 с.

¹ Новый квартирный закон (Постановление Временного Правительства от 5 августа 1917 года об установлении предельных цен на квартиры и другие помещения). Практическое руководство. Петроград, 1917. 103 с.

² Большевики в годы империалистической войны. 1914 – февраль 1917. Сборник документов местных большевистских организаций. Москва, 1939. 230 с.

³ Рабочее движение на Украине в период первой мировой империалистической войны. Июль 1914 г. февр. 1917 г. : Сб. док. и материалов. Киев, 1966. 434 с.

⁴ Жванко Л. М. Біженство Першої світової війни в Україні: Документи і матеріали (1914–1918 рр.) : монографія. Харків, 2010. 360 с.

згадано на сторінках виданого Інститутом історії України збірника «Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. У 2 кн. Кн. 2: Мовою документів і свідчень»¹. Зокрема, один із документів засвідчує важке становище біженців у Здолбунові влітку 1915 р. та, водночас, – жахливе санітарне становище міста. Окремий інтерес для дослідника повсякденності правобережних міст становить Глава 6. «Воєнне повсякдення та духовне життя». В цій частині збірника знаходимо документ про організацію санітарно-курортного лікування поранених солдатів та офіцерів на базі приміщень освітніх установ у лютому 1915 р., що перебували тоді під юрисдикцією Київського учбового округу, а також інформацію про виявлених російськими військовими повій у Луцьку, залишених австро-угорцями після їхнього відступу в червні 1916 р. На сторінках першої книги трьохтомного видання «Alma mater: університет св. Володимира напередодні та в добу української революції 1917–1920: матеріали, документи, спогади»² можна ознайомитися зі списком університетських викладачів німецького походження та справою професора Ф. Кнауера, які в роки Першої світової війни зазнавали утисків з боку влади.

Значно більше матеріалу з досліджуваної проблематики міститься на сторінках неопублікованих документів, які зберігаються в державних архівах. Нами було переглянуто фонди восьми архівних установ України, а саме: ЦДІАК України, Державних архівів Вінницької, Волинської, Житомирської, Київської, Рівненської та Хмельницької областей, а також державного архіву м. Києва. При цьому варто акцентувати увагу на різній наповненості цих архівів та фондів необхідними для дослідження матеріалами. Автором опрацьовано матеріали 56 фондів, з них: у ЦДІАК України – 19, Державному архіві Вінницької області – 6, Державному архіві Волинської області – 2, Державному архіві Житомирської області – 10, Державному архіві Київської області – 4, Державному архіві Рівненської області – 3, Державному архіві Хмельницької області – 7, Державному архіві м. Києва – 5.

Серед матеріалів ЦДІАК України нашу увагу привернули фонди силових структур, насамперед, Губернських жандармських управлінь

¹ Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. У 2 кн. Кн. 2 : Мовою документів і свідчень. Київ, 2015. 800 с.

² Alma mater: університет св. Володимира напередодні та в добу української революції 1917–1920: матеріали, документи, спогади: у 3 кн. Кн. 1. Університет св. Володимира між двома революціями. Київ, 2000. 697 с.

– Волинського (ф. 1335), Київського (ф. 274) та Подільського (ф. 301). В них зберігається інформація про затримання на території Правобережної України військових розвідників з держав Троїстого союзу напередодні та в роки Першої світової війни; перевірки та арешти мешканців регіону за підозрою у зборі розвідувальних даних на користь спецслужб зазначеного військового блоку; поширення чуток серед населення про ймовірність початку війни; випадки ухилення військовозобов'язаних від мобілізації; міжнаціональні відносини; обшуки фірми «Зінгер» – і цей перелік далеко не повний. Велика цінність цих матеріалів зумовлена тим, що вони відкривають перед дослідником ті епізоди з історії правобережних міст, які не підлягали розголосу в тогочасній пресі, суворо контрольованою військовою цензурою.

Державний архів Вінницької області, передусім, вирізняється наявністю двох потужних фондів – Д-230 та Д-286 – Вінницької та Гайсинської міських управ відповідно. Їх опрацювання дає змогу з'ясувати вплив Першої світової війни на житлово-комунальне господарство Вінниці та Гайсина та простежити зміни цін на товари широкого вжитку. Крім того, у фонді Д-200 нами знайдено письмові клопотання біженців, що опинилися за воєнної доби у Вінниці, про надання їм фінансової допомоги від місцевого повітового предводителя дворянства, князя В. Щербатова. Ці, так звані, «листи відчаю» не лише дозволяють поглянути на те, в якому жахливому матеріальному становищі перебували біженці. Вони показують трагедію однієї людини, відірваної війною від своєї оселі, таким способом виводячи її з тіні історичного процесу, адже в архівних документах, які зазвичай містять статистичні дані, та виглядає деперсоніфікованою та безликою.

У Державному архіві Волинської області переважна більшість необхідних для нашого дослідження справ зберігається у фонді Луцької міської управи (ф. 3). Ці документи розповідають про важке санітарно-епідеміологічне становище міста через наближеність до фронту, а також констатують зростання цін на продукти харчування в січні–липні 1915 р. Варто при цьому вказати на майже повну відсутність архівних справ у період з вересня 1915 р. по червень 1916 р., що було пов'язано з евакуацією міської управи внаслідок окупації міста австро-угорськими військами.

Значний обсяг інформації з характеристикою становища

інфраструктури Житомира періоду Першої світової війни містить фонд Житомирської міської управи (ф. 62) Державного архіву Житомирської області. Насамперед, ідеться про проблеми, пов'язані із забезпеченням міста електричною енергією та підтриманням його вулиць у належному санітарному стані. Фонд Уповноваженого голови особливої наради по забезпеченню деревним паливом Волинської губернії (ф. 112) знайомить дослідників з основними причинами нестачі дров, характерні для всього досліджуваного нами регіону. Фонд Волинської губернської земської управи (ф. 183) допомагає з'ясувати епідемічну ситуацію в губернії впродовж 1914–1916 рр.

Важко переоцінити значення фонду Київського губернського із земських і міських справ присутствія (ф. 9) Державного архіву Київської області. Передусім, це стосується протоколів засідань міських дум. По-перше, без опрацювання цих матеріалів неможливо на фаховому рівні висвітлити історію міст Київської губернії в 1914–1917 рр. По-друге, нам вдалося ввести до наукового обігу суттєву кількість маловідомих цікавих та важливих фактів з повсякденної міської історії Правобережної України доби Першої світової війни. Варто також виокремити фонд Штабу Київського військового округу (ф. 2031), який інформує про дії військової влади, котрі впливали на життя населення міст Київської, Волинської та Подільської губерній.

На жаль, зовсім обмаль матеріалу з досліджуваної проблематики надає нам Державний архів Рівненської області. У фонді Дубенського міського спрощеного громадського управління (ф. 359) зберігається інформація про незадовільний санітарний стан Дубно влітку 1914 р.; труднощі, що виникли з хлібопостачанням міста внаслідок відправлення російською військовою владою хлібних продуктів до сусідньої окупованої Галичини; продовольчі проблеми навесні-влітку 1915 р. та в другій половині 1916 р. тощо. Фонд Рівненської міської управи (ф. 165) зацікавив нас матеріалами про плани щодо облаштування в місті в переддень війни трамвайного руху та становища місцевого продовольчого ринку в першій половині 1915 р.

Важливим для дослідження повсякденності подільських міст є Державний архів Хмельницької області. Фонд Подільського губернського правління (ф. 227) містить детальну інформацію про епідемію азійської холери в губернії влітку-восени 1914 р.; письмові звернення городян до місцевої влади для з'ясування відомостей щодо

їхніх призваних на фронт чоловіків, батьків та синів; плани евакуації з міст важливих підприємств та установ тощо. У фонді Подільського губернського із земських та міських справ присутствії (ф. 409) ми звернули увагу на справи, які знайомлять нас із запланованими заходами кам'янецької влади з нагоди вшанування 100-річчя народження Т. Шевченка та покращення міської інфраструктури в березні 1914 р; підвищенням цін на продовольство на початку 1915 р. і встановленням міськими органами самоврядування на них такс; спекуляцією дровами у Вінниці восени 1915 р.

Завдяки опрацюванню фонду Київського електричного товариства (ф. 149) Державного архіву м. Києва ми досить детально висвітили проблему забезпечення Києва електрикою за воєнної доби. З фонду Київської міської управи (ф. 163) автор використав матеріали про організацію медичної допомоги в місті пораненим воїнам російської армії та прибутки трамвайного господарства в період Першої світової війни. У фонді Київської міської поліції (ф. 237) містяться накази щодо дотримання правопорядку в Києві в 1915 р. та списки готелів і мебльованих кімнат у міст із зазначеними цінами за їхні послуги.

Важливу роль у дослідженні повсякденності традиційно відіграють матеріали особового походження. Ми їх розділили на дві підкатегорії: неопубліковані та опубліковані. Перші зберігаються у фондах Інституту рукопису НБУВ та Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України. Здебільшого це приватні листи, щоденники, а також рукописи, пов'язані з професійною діяльністю. Написані вони сучасниками Великої війни – літераторами, науковцями викладачами, громадськими діячами. Попри очевидний суб'єктивний характер цих матеріалів та технічні труднощі роботи з ними (відсутність датування, нерозбірливий почерк тощо), ці «безпосередні аннали минулого» можна справедливо вважати незамінним джерелом історії повсякденності¹.

В Інституті рукопису НБУВ увагу автора привернув зібраний відомим тогочасним літературознавцем О. Назаревським (ф. 78) матеріал про київського поета В. Отроковського, якому в жовтні 1914 р. виповнилося 22 роки. У його поезії чітко простежувалося негативне ставлення до війни, що різко розходилося з войовничим

¹ Колястук О. А. Документи особового походження як джерела з історії повсякденності // Український історичний журнал. 2008. № 2. С. 145.

настроєм більшості його однолітків у початковий період воєнної доби. Сам же О. Назаревський на початку 1917 р. у листах до свого батька писав про труднощі з отриманням дров для обігріву житла. Значний науковий інтерес становить машинопис лекції професора Київського університету Св. Володимира В. Синайського на тему: «Война и гражданско-правовой порядок» (ф. 145), прочитаної ним у 1914–1917 рр.

Цінною є інформація, що міститься в сховищах ЦДАМЛМ. Так, у листах українського живописця К. Піскорського (ф. 335) до батьків розповідається про пережиті ним побутові негаразди у Бердичеві в 1916 р. У приватній кореспонденції матері Н. Полонської-Василенко – М. Меншової (ф. 542) є матеріал про продовольчі проблеми Києва другої половини 1916 р.

Опубліковані матеріали особового походження представлені у вигляді мемуарів та щоденників. Їхніми авторами були військовослужбовці, дворяни, інтелігенти та робітники.

Серед значного масиву мемуарів, залишених військовими про Першу світову війну, можна виділити лише невелику кількість робіт, які стосувалися повсякденності правобережних міст. Наприклад О. Брусилов¹ у своїх спогадах колоритно розповідає про передвоєнний розвиток Вінниці, мешканці якої, за його спостереженням, навіть і не думали про можливість майбутньої війни. Під час перебування навесні 1916 р. у Кам'янці-Подільському генерал звернув увагу на часті польоти австро-угорської авіації над містом, що було наслідком його прифронтового розташування. У «Записках» Д. Ф. Гейдена², котрий на початку Великої війни був призначений штаб-офіцером Генерального штабу для особливих доручень при О. Брусилові, написано про мобілізацію у Вінниці влітку 1914 р., поневіряння біженців із Західної Волині восени 1915 р. та незадовільну роботу залізниці в 1916 р.

Назвемо кількох представників дворянства, що в період Першої світової війни перебували в містах Правобережної України. Княгиня М. Барятинська³ в своїх спогадах згадала про величезну кількість

¹ Брусилов А. А. Мои воспоминания. Москва, 1946. 264 с.

² Записки Графа Д. Ф. Гейдена (1914–1917 гг.) // Военно-исторический вестник. № 37. Париж, 1971. С. 9–16; Записки Графа Д. Ф. Гейдена (1914–1917 гг.) (Продолжение) // Военно-исторический вестник. № 39. Париж, 1972. С. 16–22; Записки Графа Д. Ф. Гейдена (1914–1917 гг.) (Продолжение) // Военно-исторический вестник. № 40. Париж, 1972. С. 6–13.

³ Барятинская М. Моя русская жизнь. Воспоминания великосветской дамы, 1870–1918. Москва, 2006. 400 с.

австро-угорських полонених у Києві восени 1914 р. Великий князь Олександр Михайлович розповів про сестру Миколи II Ольгу Олександрівну, котра працювала сестрою милосердя в одному з київських шпиталів, що серед представниць аристократичних родів було тоді популярним заняттям¹. Пошиттям білизни для військових займалася подільська аристократка К. Сайн-Вітгенштейн, про що вона занотувала в «Щоденнику»². Крім того, княгиня засвідчила панічні настрої в Києві влітку 1915 р. (там вона опинилася восени 1914 р. у зв'язку з наступом австро-угорських військ на Кам'янець-Подільський), спричинені невдалими діями російських військ.

Найбільша кількість мемуарів написана інтелігенцією: Г. Григор'євим³, О. Кошицем⁴, С. Лифаром⁵, В. Приходьком⁶, С. Русовою⁷, О. Толстим⁸, Є. Чикаленком⁹, О. Шульгиним¹⁰. У фокус уваги авторів частіше за все потрапляли такі події, як оголошення війни, мобілізація, паніка в Києві в 1915 р., перебування іноземних військовополонених та біженців. Переважна більшість представників цієї групи мемуаристів декларувала антимилітаристські настрої.

Сповнені пацифізму спогади представників робітничого класу, які в період Великої війни були членами РСДРП (б), – А. Грінберга¹¹ та Л. Кагановича¹². За їхніми словами, робітники виступали затятими противниками війни, навіть на самому її початку.

У нашому дослідженні ми також звернулися до зарубіжної мемуарної літератури. Авторі спогадів мали підданство тих держав, у яких, подібно до Росії, Перша світова війна призвела до революційних подій – Німеччини та Австро-Угорщини. Це певною мірою спонукає нас до пошуку аналогій у повсякденності соціумів названих країн досліджуваного періоду. Мемуари німецького

¹ Великий Князь Олександр Михайлович. Книга воспоминаний. Москва: Вече, 2008. 108 с.

² Кн. Е. Н. Сайн-Витгенштейн. Дневник 1914–1918. Paris, 1986. 302 с.

³ Григор'єв Г. У старому Києві. Київ, 1961. 357 с.

⁴ Кошиць О. Спогади. Київ, 1995. 384 с.

⁵ Лифар С. Спогади Ікара. Київ, 2007. 192 с.: іл.

⁶ Приходько В. Під сонцем Поділля: спогади. Ч. 2. Вінниця, 2011. 416 с.

⁷ Русова С. Мемуари. Щоденник. Київ, 2004. 544 с.

⁸ Толстой А. Н. По Вольны // Первая мировая. Москва, 1989. С. 370–374.

⁹ Чикаленко Є. Щоденник (1907–1917). У 2-х т. : Документально-художнє видання. Київ, 2004. т. 1. 428 с.: іл.

¹⁰ Шульгин В. В. Последний очевидец: Мемуары. Очерки. Сны. Москва, 2002. 588 с. : ил.

¹¹ Гринберг А. Киевская организация РСДРП (б) в эпоху войны (1914–1916 гг.) // Летопись революции. № 1 (28). 1928. С. 138–135.

¹² Каганович Л. М. Памятные записки рабочего, коммуниста-большевика, профсоюзного, партийного и советско-государственного работника. Москва, 2003. 762 с. : ил.

генерала Е. Людендорфа¹, засновника концепції «тотальної війни», цікаві його поглядами на взаємозв'язок тилового та фронтового життя. Влітку 1916 р. він побував у Ковелі та Володимир-Волинському, де розміщувалися штаби німецької та австро-угорської армій.

У відомій книзі німецького журналіста й історика С. Хафнера «Історія одного німця. Приватна людина проти тисячолітнього рейху»² розповідається про вплив Першої світової війни на психіку берлінських дітей. В 1914 р. автору спогадів виповнилося 7 років.

Книга видатного австрійського письменника С. Цвейга «Вчорашній світ. Спогади європейця»³ присвячена політичному та культурному життю Європи кінця ХІХ – першої половини ХХ ст. Чималу увагу приділено повсякденності Відня напередодні та в роки війни, з глибоким аналізом тогочасних подій і соціальних явищ. Улітку 1915 р. С. Цвейг відвідав Галичину, де збирав для бібліотеки Військового архіву оригінали російських прокламацій і оголошень.

Наступною групою є статистичні джерела. Інтерес до них зумовлений необхідністю аналізу впливу Першої світової війни на зміну чисельності міст Правобережної України. За основу нами взято щорічні видання Центрального статистичного комітету МВС Російської імперії⁴.

Повсякденне життя міст Правобережної України неможливо дослідити без використання тогочасної місцевої преси. Саме на початку ХХ ст. масові газети, орієнтовані на широкі верстви населення, стали потужною інформаційною силою, що водночас формувала і відображала громадську думку⁵. Попри військову цензуру, преса слугувала своєрідним «колективним щоденником», що досить детально та оперативно фіксував різнобічність міського життя регіону.

Цілком закономірно, провідним видавничим центром тоді

¹ Людендорф Э. Мои воспоминания о войне 1914-1918 гг. Москва, 2014. 752 с.

² Хафнер С. История одного немца. Частный человек против тысячелетнего рейха. URL : <http://e-libra.su/read/318995-istoriya-odnogo-nemca.html>.

³ Цвейг С. Вчерашний мир. Москва, 1991. 544 с.

⁴ Статистический ежегодник России. 1914 г. (Год одиннадцатый). Петроград, 1915. 354 с.; Статистический ежегодник России. 1915 г. (Год двенадцатый). Петроград, 1916. 724 с.; Статистический ежегодник России. 1916 г. (Год тринадцатый). Выпуск 1. Петроград, 1918. 121 с.

⁵ Басенко І. В. Характеристика щоденної суспільно-політичної преси Києва за матеріалами цензурних звітів (1907–1916 рр.) // Наукові записки НаУКМА. Історичні науки. 2013. Т. 143. С. 15.

слугував Київ, у якому станом на 1914 р. виходило до 30 щоденних видань суспільно-політичного характеру¹. В місті видавалася газета з найбільшим накладом на Правобережній Україні – «Киевская мысль». У роки Першої світової війни щоденно виходило до 80 тис. примірників². Попри те, що за воєнної доби часопис зайняв абсолютно провладну позицію, ставши потужним рупором російської військової пропаганди, в середовищі реакціонерів продовжувала існувати думка про його соціал-демократичне спрямування та прихильність до єврейського населення³. За напрямом своєрідним «підголоском» «Киевской мысли» була «Южная копейка». Вона завойовувала читацьку аудиторію низькою ціною, «жовтизною» та оперативною подачею новин⁴. Антиподом «Киевской мысли» була літературна й політична газета «Киевлянин» – орган національно-монархічного напрямку, що пізніше став ідейно спорідненим із програмою клубу російських націоналістів. Однак ще напередодні війни газета, всупереч державній підтримці, стала втрачати колишню популярність. Ще більш консервативним та радикально-націоналістичним виданням був «Киев», заснований Київським товариством поширення російського друкованого слова⁵. Окрім постійних шовіністичних закидів убік «мазепинців» і євреїв, він відзначався гострою критикою київської влади.

У Київській губернії в роки Першої світової війни свої газетні видання мали Бердичів та Умань – «Южное слово» та «Голос Умани», відповідно За своєю редакційною політикою та ідеологічною спрямованістю ці газети тяжіли до «Киевской мысли».

Натомість у Кам'янці-Подільському місцева преса перебувала під сильним впливом націоналістичних та релігійно-консервативних кіл. Щоденну політичну, суспільну та сільськогосподарську газету «Подольянин» видавав Подільський союз російських націоналістів⁶, а політичний, церковно-громадський і літературний часопис «Подолья» – Подільська єпархія⁷. Більш демократичну вінницьку культурно-

¹ Куцик Р. Російськомовна преса Київщини, Поділля та Волині у 1914–1917 рр. // Етнічна історія народів Європи : Збірник наукових праць. Вип. 50., 2016. С. 45–50.

² Библиография периодических изданий России 1901–1916: у 4-х т. Том 2. И–П. Ленинград, 1959. С. 149.

³ ЦДДАК. Ф. 274. Оп. 4. Спр. 456. Арк. 13.

⁴ Басенко І. В. Характеристика щоденної суспільно-політичної преси Києва за матеріалами цензурних звітів (1907–1916 рр.). С. 18.

⁵ Куцик Р. Російськомовна преса Київщини, Поділля та Волині у 1914–1917 рр. С. 46–47.

⁶ Библиография периодических изданий России 1901–1916: у 4-х т. Т. 2. С. 596.

⁷ Мельник Н. М. Висвітлення подій початку Першої світової війни на сторінках газети

політичну та літературну газету «Юго-Западный край» випускала місцева міська дума¹. Наприкінці 1914 р. Проскурівська повітова земська управа почала видавати власний друкований орган – щоденне політичне, громадсько-літературне видання «Наша земская газета». З 1 січня 1915 р. цей друкований орган був перейменований на «Земскую мысль»².

У Волинській губернії наймасовішими газетними виданнями роки Першої світової війни були приватні – «Жизнь Волини» та «Наша Волинь». Обидві газети виходили в Житомирі³ і, як усі перераховані вище часописи, були позбавлені будь-якої опозиційності до російського імперського режиму.

Загалом, газетні матеріали ми розділили на три групи: інформаційні, літературно-художні та аналітичні.

Варто зазначити, що такі газети, як «Киевская мысль», «Юго-Западный край» та «Жизнь Волини» надавали всебічну інформацію не лише про життя міст, в яких вони видавалися, а й завдяки наявній широкій мережі кореспондентів і дописувачів повідомляли читачам про події в Київській, Подільській та Волинській губерніях відповідно. На окрему увагу заслуговують репортажі кореспондента газети «Киевская мысль» А. Бринського із Рівного⁴, що восени 1915 р. опинився під загрозою австро-угорської окупації, та з Луцька⁵ і Дубно⁶, до яких він влітку 1916 р. увійшов разом із російськими військами. Автор писав статті на основі власних спостережень та розповідей місцевих мешканців, зокрема й про життя під владою окупантів. З огляду на відсутність інформації відповідного змісту в держархівах Луцька та Рівного, а також у мемуаристиці, публікації А. Бринського можна справедливо вважати досить цінним історичним джерелом.

Використана нами значна кількість інформаційних статей представлена у вигляді оглядів засідань місцевих органів

«Подолія» // Народи світу і Велика війна 1914–1918 рр. : матеріали Всеукраїнської наукової конференції, 3–4 квітня 2015 р. Вінниця, 2015. С. 267.

¹ Библиография периодических изданий России 1901–1916: у 4-х т. Т. 3. Р–Я. Ленинград, 1960. С. 639.

² Куцук Р. Російськомовна преса Київщини, Поділля та Волині у 1914–1917 рр. С. 48.

³ Міляевич І. Еволюція волинської преси в останнє десятиріччя російського самодержавства (1906–1916) // Вісник Книжкової палати. 2013. № 8. С. 34.

⁴ Брынский / На Волини // Киевская мысль. 1915. 28 августа. С. 1; А. Брынский / На Волини // Киевская мысль. 1915. 4 октября. С. 2.

⁵ А. Брынский / В Луцке // Киевская мысль. 1916. 4 июня. С. 2.

⁶ А. Брынский / Поездка в Дубно // Киевская мысль. 1916. 5 июня. С. 2.

самоврядування, звітів про діяльність державних структур і громадських організацій, короткої хроніки місцевих подій. Крім того, регулярно друкувалися оголошення розпоряджень центральної та місцевої влади, повідомлення про видачу продуктів через картки, інформацію про базарні ціни тощо.

Літературно-художні матеріали представлені у вигляді фейлетонів, різноманітних художніх замальовок, уривків з оповідань, віршів тощо. Попри очевидну присутність в них художнього вимислу, саме з їхньою допомогою мешканці тогочасних міст «оживають». Це, насамперед, зумовлено особливістю стилю викладу новин в газетах досліджуваного періоду, де пряма мова та інтерв'ю фактично не використовувалися. Цінність літературно-художніх матеріалів полягає також у порівняно меншій залежності від військової цензури, здатності доносити до читачів інформацію «між рядками».

Газетна аналітика періоду Першої світової війни, спрямована на висвітлення найактуальніших питань тогочасного суспільства, виконана у науково-публіцистичному стилі, з чітким викладом авторської думки. Усі аналітичні публікації можна умовно поділити на економічні та соціальні.

Статті економічного спрямування торкаються впливу війни на рівень життя суспільства. Так, наприклад, у 1915–1916 рр. в київських часописах вийшло кілька статей, присвячених загостренню житлового питання в місті. В них зазначаються основні причини цього явища та аналізуються можливі шляхи його вирішення¹. Чималою увагою в аналітиків користувалася проблема зниження купівельної спроможності населення².

У соціальній аналітиці порушувалися питання впливу Великої війни на злочинність³, поширення самогубств⁴, становище жінок у суспільстві⁵, споживання алкоголю⁶ тощо.

¹ Жилищный вопрос в Киеве // Киевская мысль. 1915. 15 мая. С. 5; Г. Наумов / Квартирный вопрос // Киевская мысль. 1916. 24 июня. С. 1; Д. Громов / Жилищный вопрос // Киев. 1916. 15 июля. С. 2.

² Дороговизна жизни // Юго-Западный край. 1915. 17 февраля. С. 1–2; Дороговизна жизни и заработная плата // Юго-Западный край. 1915. 23 мая. С. 4; По нашему краю // Киевская мысль. 1916. 15 сентября. С. 4.

³ Преступный мир в Киеве и война // Южная копейка. 1914. 10 августа. С. 2.

⁴ Неотложная задача // Подолянин. 1916. 29 ноября. С. 3.

⁵ Женщина – столб государства // Киев. 1916. 22 августа. С. 1; В. Майский / Женщины и война // Киевская мысль. 1915. 22 июля. С. 2.

⁶ Два года без казённой водки // Юго-Западный край. 1916. 27 августа. С. 1–2.

Таким чином, джерельну базу з повсякденного життя міст Правобережної України в роки Першої світової війни можна вважати цілком репрезентативною і достатньою для розкриття теми.

Отже, аналіз різних груп історіографії, безпосередньо чи опосередковано присвячених українській історії, зокрема, Правобережної України, в період Першої світової війни, дає підстави констатувати відсутність наукових студій, які б у достатній мірі висвітлювали проблеми повсякденного життя міст досліджуваного регіону в 1914–1917 рр. У цьому ми вбачаємо кілька причин.

По-перше, дослідження міської повсякденності, не кажучи вже про соціальну історію загалом, не входило до числа пріоритетних напрямків наукової діяльності істориків радянської доби. Увесь їхній творчий доробок спрямовувався на з'ясування економічних та суспільно-політичних передумов приходу більшовиків до влади в 1917 р. Написані ними праці в контексті марксистсько-ленінської ідеології майже повністю позбавлені принципу об'єктивності.

По-друге, в Україні історія повсякденності як один із сучасних напрямів історичної науки лише здійснює перші кроки. У вітчизняній історичній школі йде процес очищення від радянського бачення історії Першої світової війни, що супроводжується запозиченням методологічних прийомів у зарубіжних науковців та виробленням власної концепції історії повсякденності.

По-третє, історики із зарубіжних країн впродовж періоду існування СРСР були позбавлені можливості займатися дослідженням означених проблем через відсутність доступу до таких важливих першоджерел, як матеріали з державних архівів та газетної періодики 1914–1917 рр.

Залучені автором джерела, (насамперед, особового походження, з огляду на їхній суб'єктивний характер) потребували ретельного критичного опрацювання. Комплексне використання джерельної бази у поєднанні з ознайомленням із науковим досвідом, представленим в опублікованих працях істориків, а також використання широкого спектру сучасних наукових принципів та методів, дає змогу фахово та всебічно досліджувати повсякденне життя міст Правобережної України в роки Першої світової війни з мінімізацією суб'єктивних оцінок та водночас – окреслити пріоритетні напрямки подальшого студювання зазначеної проблематики.

РОЗДІЛ І. МІСТА ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ НАПЕРЕДОДНІ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

1.1. Особливості розвитку міст українського Правобережжя на початку ХХ ст.

Упродовж 1900–1914 рр. у міському житті Правобережної України створилися умови для багатообіцяючих змін. Вихід економіки Російської імперії на новий рівень, започаткований кількома десятиліттями раніше, що дав поштовх для розвитку інфраструктури з використанням досягнень технічного прогресу, а також швидкі темпи урбанізації не лише мали змінити зовнішній вигляд міст і спосіб життя їхніх мешканців, а й, безсумнівно, створити умови для формування нового типу міського жителя – городянина з певним життєвим укладом, відповідним світоглядом і соціальною психологією¹.

У період від початку ХХ ст. до Першої світової війни Правобережжя за темпами урбанізації посідало провідне місце в імперії Романових, випередивши навіть найбільш економічно розвинуті її частини. Протягом 1897–1914 рр. населення міст краю зросло на 70 %. За той же час у столичних російських губерніях (Петербурзькій і Московській) приріст міського населення становив 65,4 %, а в Південній Україні – 53,6 %. Основною складовою в переселенських потоках було селянство, яке витіснялося із землеробства через брак вільних земель у цьому густонаселеному краї². Відповідно до класифікації міст за кількістю мешканців, запропонованої сучасним дослідником Б. Мироновим щодо російських міських поселень початку ХХ ст.³, напередодні війни на Правобережній Україні нараховувалося 1 велике (понад 100 тис.) 22 середніх (20–100 тис.) та 19 малих (менше 20 тис.) міст.

Варто зазначити, що в Російській імперії статус міста не отримало чимало населених пунктів унаслідок відсутності чіткої класифікації всіх поселень на міські та неміські за найбільш

¹ Вільшанська О. Повсякденне життя міст України кін. ХІХ – поч. ХХ ст.: європейські впливи та українські національні особливості. С. 7.

² Гуменюк А. О. Роль міграційних процесів у формуванні міського населення Правобережної України (1861 – 1914 рр.). С. 115.

³ Миронов Б. Н. Город из деревни: чetyреста лет российской урбанизации// Отечественные записки. 2012. № 3 (48). URL : <http://magazines.russ.ru/oz/2012/3/m45.html>.

раціональними критеріями, а також невизначення юридичного статусу такої категорії поселення, як містечко. Таким чином, міста були не тільки і не стільки торгово-промисловими, скільки адміністративними й військовими форпостами¹.

Особливістю Правобережжя була наявність значної кількості приватновласницьких міст, статус яких залишався незмінним ще із середньовічних часів. До цієї групи належало 8 міст: Рівне, Дубно, Острог, Ізяслав, Старокостянтинів – Волинської, Ямпіль – Подільської, Бердичів, Липовець – Київської губерній². Приватновласницький статус міг негативно позначатися на їхньому розвитку. Невизначеність юридичних й економічних прав таких міст призводила до численних конфліктів між їхніми власниками, з одного боку, та державною адміністрацією, органами міського самоуправління і громадянами, – з іншого. Так, наприклад, у 1912 р. власник Рівного різними способами затягував спорудження міської електростанції, натомість добиваючись реалізації власного її проекту³.

Серед усіх трьох губерній Подільська була єдиною, яка поряд з губернськими й повітовими, мала заштатні міста. Саме представники останньої категорії були найменш чисельними в досліджуваному регіоні: у 1913 р. у Старій Ушиці мешкали 7,3 тис. осіб, у Сальниці – 4,8 тис., у Вербовці – 3,6 тис.⁴. Водночас, заштатні міста – Бар, Жмеринка та Хмільник, у яких динамічно розвивалася економіка, – значно випередили за багатьма показниками такі повітові центри, як Брацлав, Ольгопіль та Ямпіль⁵.

Згідно з підрахунками відомого демографа А. Рашина, станом на 1 січня 1914 р. питома вага міського населення в правобережних губерніях була такою: Волинська – 8,4 %, Київська – 18 %, Подільська – 8,8 %. Серед усіх 50 губерній Європейської частини Російської імперії вони посідали 37, 9 та 34 місця, відповідно.

¹ Єсюнін С. М. Міста Подільської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. С. 28.

² Прищепя О. П. Міста Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст.: сучасний стан досліджень та перспективи вивчення. С. 132.

³ Прищепя О.П. Правові та економічні аспекти розвитку приватновласницьких міст Волині у другій половині XIX – початку XX ст. // Бердичів древній і вічно молодий : матеріали науково-краєзнавчої конференції «Бердичів древній і вічно молодий». Житомир, 2005. С. 131.

⁴ Єсюнін С. М. Динаміка чисельності населення міст Подільської губернії в другій половині XIX – на початку XX ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського держ. педагогічного університету: Історичні науки. 07/2005 . Том 15 . С. 393.

⁵ Єсюнін С. М. Міста Подільської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. С. 47.

Середній же показник становив 15,3 %¹. Високий рівень урбанізації Київської губернії тримався за рахунок Києва, у якому мешкала більша частина городян регіону – 520,5 тис. з 863,3 тис., тобто 60,3 %². Статистика переконливо свідчить, що попри зростання чисельності міського населення Правобережна Україна залишалася аграрним краєм з чітко вираженим кількісним переважанням селянства. Така картина була притаманна більшості регіонів Російської імперії. На підставі аналізу статистичних даних по всій державі Романових, а також факту домінування в ній малих і середніх міст, які були місцевими торгово-промисловими центрами сільської округи, де зберігалися сільськогосподарські заняття городян, авторитетний російський та радянський статистик В. Семенов-Тянь-Шанський зазначив, що про урбанізацію в Росії на початку ХХ ст. можна казати лише «*напівголосно*»³.

Розташування Правобережної України на південному заході Російської імперії, на кордоні з Австро-Угорщиною, у якій царат розглядав потенційного ворога, здійснюючи відповідне військово-стратегічне планування, значною мірою зумовлювало довоєнний розвиток прикордонних міст. Воно було суттєвим гальмівним чинником, адже вкладання чималих коштів у розвиток міської інфраструктури, з огляду на вірогідність майбутньої війни з імперією Габсбургів, виглядало досить ризикованою справою. Це, зокрема, торкнулося найбільш західного губерньського центру регіону – Кам'янець-Подільського. Напередодні Великої війни місто, попри свій високий статус, перебувало далеко не на провідних ролях в економічному розвитку Подільської губернії, відстаючи від Вінниці, Проскурова й навіть містечка Дунаївці. Влітку 1913 р. місцева газета «Подільнянин» зазначала, що Кам'янець потерпав як від «нерухливості та інертності міських верховодів», так і від відсутності залізничного сполучення⁴, хоча тоді Подільська губернія за ступенем насиченості залізницями посідала одне з перших місць в Імперії⁵. Унаслідок того, скажімо, в останній мирний рік у п'ятдесятитисячному місті не було

¹ Рашин А. Г. Население России за 100 лет (1811–1913): статистические очерки. Москва, 1956. С. 101.

² Статистический ежегодник России. 1914 г. (Год одиннадцатый). Петроград, 1915. С. 37.

³ Кошман Л. В. Культурное пространство русского города XIX – начала XX вв. К вопросу о креативности исторической памяти // NB: Культуры и искусства. 2013. № 2. С. 48.

⁴ Городские заметки // Подольнянин. 1914. 28 июня. С. 3.

⁵ Ссюнін С. М. Міста Подільської губернії у другій половині XIX – на початку ХХ ст. С. 157.

жодної карети «швидкої допомоги»¹.

Варто зауважити, що будівництво Подільської залізниці, початок якого, зрештою, свідчив про досягнення перемоги економічного чинника над військовим, відбувалось перед війною повільними темпами. Після тривалого пошуку інвесторів² у серпні 1911 р. роботи нарешті розпочалися. Одна з ліній мала йти до Кам'янця-Подільського. Оскільки здебільшого робітники не були місцевими, будівництво відбувалося під наглядом царських спецслужб. На думку їхніх керманчів, поява в регіоні значної кількості чужорідних елементів могла б сприяти посиленню діяльності австро-угорської агентурної мережі³. Повільність прокладання рейок непокоїла як місцеве населення, так і столичні високі кабінети. У зв'язку з цим, на початку літа 1913 р. до міста з імперської столиці прибула спеціальна комісія⁴.

На початку того ж року в Кам'янці-Подільському за нез'ясованих причин згоріла місцева електростанція. За однією з версій, вона запалала після вибуху, що, на нашу думку, могло свідчити про причетність іноземних спецслужб. На відновлення функціонування станції знадобилося кілька місяців⁵.

Натомість, перша половина 1914 р. для розвитку Кам'янця-Подільського виглядала обнадійливою. Прокладення залізничної лінії від Проскурова до міста, що після згаданого прибуття Комісії відбувалось посиленним темпом, дозволяло міській владі дивитися в майбутнє з оптимізмом. Відповідний настрій панував на засіданні Кам'янецької думи 4 березня. *«Таким чином, Кам'янець, – заявлялося на зібранні гласних з приводу будівництва залізниці, – долучиться до життя іншого культурного світу й отримає можливість завоювати собі в губернії те місце, яке по праву йому належить як культурному та адміністративному центру. (...) Намічаються усі симптоми прийдешнього швидкого розвитку»*. За словами одного з присутніх, місто вже реагувало на можливе приєднання до залізничної мережі зростанням кількості міського населення, поживавленням торгівлі й промисловості, *«розростанням навсідч»*. Далі на засіданні

¹ Городские заметки // Подолянин. 1914. 28 июня. С. 3.

² Єсюнін С. М. Становлення транспортної мережі у Подільській губернії та її вплив на розвиток міст в другій половині XIX – на початку XX ст. // Вісник Кам'янець-Подільського нац. ун-ту імені Івана Огієнка : іст. науки. Кам'янець-Подільський, 2009. Вип. 2. С. 152.

³ ЦДДАК. Ф. 1335. Оп. 3. Спр. 40. Арк. 257.

⁴ Прибыла в Каменец... // Подоля. 1913. 30 мая. С. 3.

⁵ Каменец-Под. // Южная копейка. 1913. 18 января. С. 4.

обговорювали питання розробки проекту розширення водогону та будівництва каналізації. Згідно з ним, розширений водогін мав бути розрахований на 75 тис. населення, а довжина каналізаційної мережі – становити 30 верст. З огляду на те, що для здійснення модернізації міського благоустрою знадобилися чималі кошти, влада міста домовилася про отримання позики в Лондоні на суму 2 млн руб. на умовах оплати 5,25 % річних та погашення суми боргу протягом 60 років¹.

Вплив географічного чинника на соціально-економічний розвиток прикордонних міст відчувався й у західній частині найменш урбанізованої губернії регіону – Волинської. З військово-стратегічного погляду, з-поміж 12 волинських міст найбільш важливе місце відводилося Ковелю. Розташування неподалік кордону з Австро-Угорщиною та наявність великого залізничного вузла робили місто надважливим стратегічним об'єктом та ласим шматком для протиборчих сторін у майбутній війні². Саме це, вочевидь, спричинювало неквапливість його електрифікації, хоча в 1914 р. у губернії Ковель за кількістю населення (майже 30 тис. осіб) поступався тільки Житомиру та Рівному. Лише за 10 днів до вступу Російської імперії у війну з газет стало відомо, що місту вдалося отримати від влади дозвіл на позику 150 тис. руб. для обладнання електростанції³. У розташованому ж східніше Острозі, з населенням на 12 тис. осіб менше, ніж у Ковелі, електричне освітлення провели за два тижні до початку Першої світової війни – 16 липня. Епохальність значення цієї події для життя острожців передали місцеві кореспонденти газети «Жизнь Волини»: *«Наше місто однією ногою стало на шлях культури: в ньому з'явилося електричне освітлення. Залишається лише навести лад на брудних вулицях та виклопотати проведення залізниці через Острог – і місто тоді не можна буде впізнати»*⁴.

У Гайсині будівництво електростанції розпочалося буквально в переддень війни⁵. Необхідність електрифікації міста зумовлювалася його швидким розвитком. Протягом останніх мирних десяти років

¹ ДАХмО. Ф. 409. Оп. 1. Спр. 437. Арк. 2, 4зв.–6.

² Дем'янюк О. Ковель напередодні та в перші роки Першої світової війни (1914–1916 рр.). С. 91.

³ Електричество в г. Ковель // Жизнь Волини. 1914. 9 июля. С. 3.

⁴ Электрическое освещение // Жизнь Волини. 1914. 10 июля. С. 3.

⁵ ДАВіО. Ф. Д-286. Оп. 1. Спр. 509. Арк. 168.

кількість жителів Гайсина зросла втричі і в 1913 р. досягла 14 тис. осіб¹. Цей ріст приносив нові проблеми, оскільки напередодні воєнної доби населення міста потерпало не лише від слабкого вуличного освітлення, а й від незадовільного санітарного стану міських вулиць та площ². Отже, наявність у місті електростанції могла б слугувати передумовою облаштування водогону та каналізації.

Перед війною амбіційні плани з поліпшення міського благоустрою розробило керівництво Умані. Відповідно до угоди з концесіонерами, місто мало прокласти електричне освітлення та трамвайний рух у 1914 р. Заплановане вдалося здійснити наполовину. Випробування новозбудованої електростанції відбулося 6 липня 1914 р. о 20.00³. Трамваї ж мусили розпочати рух містом не пізніше кінця поточного року⁴, тобто вже в період Першої світової війни.

Загалом у період зростання міст транспортне питання виходило на одне з чільних місць у сфері міського благоустрою. Пересічному мешканцю регулярно користуватися послугами гужових перевізників далеко не завжди було по кишені, хоча самоврядування й встановлювало такси. Напередодні Першої світової війни на Правобережній Україні простежувалася тенденція до значного подорожчання плати за пересування гужовим транспортом. Так, якщо в 1907–1908 рр. середня вартість проїзду візником у Житомирі становила 20–25 коп., то в 1912 р. вона коштувала вже в кілька разів дорожче. Ціна поїздки за межі міста становила від 2 руб. 50 коп. до 3 руб⁵. Подорожчання плати за перевезення зумовлювалося підвищенням їхньої собівартості. Протягом останніх довоєнних років ціна одного коня зросла з 70–90 руб. до 200 руб., а одного пуду вівса – з 40–50 коп. до 1 руб⁶. Автомобілі, що стали з'являтися на міських вулицях ще наприкінці XIX ст., радикально вирішити транспортну проблему не могли, хоча їхня кількість й постійно зростала, та водночас владою міст встановлювалися спеціальні обов'язкові постанови щодо правил їзди та реєстрації зазначених транспортних

¹ Календарь. Справочна книжка на 1919 рік. Кам'янець-Подільський, 1919. С. 18.

² Гайсин // Подолянин. 1913. 23 мая. С. 4.

³ Электрическое освещение // Провинциальный голос. 1914. 18 июля. С. 3.

⁴ Доклад по вопросу об устройстве электрического освещения и трамвая // Голос Умани. 1914. 28 мая. С. 2.

⁵ Молчанов В. Б. Життєвий рівень міського населення Правобережної України (1900–1914 рр. С. 127–128.

⁶ Положение извозчиков // Южная копейка. 1913. 31 марта. С. 3.

засобів. Процес запровадження регулярного автосполучення відбувався повільно. Автомобілі коштували дуже дорого. Наприклад, ціни на французькі авто «Darracq» коливалися від 3360 руб. до 6150 руб.¹ Натомість поява в містах трамваїв створювала в повсякденності справжній переворот. Трамвайні вагони, що курсували вулицями, не лише спрощували та здешевлювали внутрішні міські перевезення, а й відігравали важливу соціально-психологічну роль, оскільки вони сприяли уніфікації, стиранні соціально-економічних відмінностей між городянами².

На Правобережній Україні першим містом із трамвайним рухом став Київ. На його вулицях трамваї з'явилися ще влітку 1891 р. Трамвайним господарством керувало акціонерне Товариство Київської Міської Залізниці (КМЗ). Із самого початку воно отримувало чималі прибутки. Проте у вересні 1904 р. помер місцевий підприємець Л. Бродський, який володів двома третинами акцій КМЗ. Його спадкоємці продали всі свої акції групі бельгійських банків і капіталістів. Ще в жовтні 1912 р. київська міська дума ухвалила рішення про здійснення містом права на викуп трамвайного підприємства з січня 1915 р. Проведення операції, яка потребувала величезної суми (щонайменше 12 млн руб.), передбачало отримання позики³. Припадання терміну викупу на воєнну добу вже само собою віщувало грандіозні труднощі. У Житомирі відкриття трамвайного руху відбулося на початку вересня 1899 р.⁴, а у Вінниці – наприкінці жовтня 1913 р.⁵

Таким чином, у передвоєнний час на теренах Правобережної України трамвайний рух діяв лише в трьох містах – по одному в кожній губернії. Варто зауважити, що до них тоді, окрім Умані, прагнули долучитися ще як мінімум два міста. У березні 1914 р. до рівненської міської думи звернувся місцевий житель Х. Вакс – довірена особа лондонської фірми Шоман і К^о. Пропонована англійцями концесія передбачала прокладення трамвайних рейок з Рівного до с. Шубки, де розташовувався військовий полігон.

¹ Єсюнін С. М. Міста Подільської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. С. 161, 163.

² Аксёнов В. Б. Повседневная жизнь Петрограда и Москвы в 1917 году : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02. Москва, 2006. С. 79.

³ Машкевич С. Київський трамвай у період Першої світової війни // Етнічна історія народів Європи. 2014. Вип. 42. С. 149–150.

⁴ Открытие движения житомирского трамвая // Волянь. 1899. 24 августа. С. 1.

⁵ Первые километры, первые годы, первые пятилетки. URL : <http://depo.vn.ua/node/132>.

Очевидна вигода для міста від пропозиції не залишила гласним думи нічого іншого, як дати їй «зелене світло». Для реалізації концесії передбачалося створення акціонерного товариства «Рівненський трамвай»¹. На початку літа того ж року міський голова Кам'янця-Подільського отримав від домовласника Л. Ландвігера клопотання щодо надання йому концесії на побудову в місті трамвайних ліній. Один з пунктів пропонованої угоди надавав кам'янецькій владі право на викуп трамвайного підприємства через 15 років після введення його в експлуатацію².

Ще однією технічною новинкою, покликаною полегшити життя городян та прискорити роботу бюрократичного апарату, замінивши незручний і дорогий телеграф, був телефонний зв'язок. Перші мережі з'явилися наприкінці XIX ст. Уже на початку нового століття спорудження телефонних ліній переживало справжній бум. У Подільській губернії, наприклад, у 1913 р. телефонний зв'язок запровадили у 8 з 17 міст³. Утім, напередодні війни телефон здебільшого залишався засобом передачі інформації, аніж засобом регулярного спілкування⁴. Водночас, телефонізація міст, особливо розташованих неподалік кордону з Австро-Угорщиною, створювала для російської контррозвідки додаткові клопоти. Так, у квітні 1914 р. під підозрою в співпраці з іноземними спецслужбами опинилася завідувач рівненської телефонної станції Н. Кришкевич. Підполковник Окремого жандармського корпусу Беленцов запідозрив жінку в зборі розвідувальної інформації та її передаванні шляхом використання свого службового становища. Проте встановлена після того за Н. Кришкевич негласна військова розвідка усі підозри спростувала⁵.

Чи не найважливішим показником розвитку міського благоустрою регіону було водопостачання, а вірніше – ступінь поширення водогінних мереж та їхня ефективність. Стрімка урбанізація початку XX ст., призвівши до скупчення населення й зведення нових будинків, актуалізувала проблеми санітарії та пожежної безпеки. Використовувати в побуті криничну та річкову

¹ Панасенко О. Рівненщина: сторінки минулого. Рівне, 2001. С. 172–173.

² Новый трамвайный проект // Подольские известия. 1914. 28 мая. С. 2–3.

³ Єсюнін С. М. Міста Подільської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. С. 212.

⁴ Вільшанська О. Повсякденне життя міст України кін. XIX – поч. XX ст.: європейські впливи та українські національні особливості. С. 37.

⁵ ЦДІАК. Ф. 1335. Оп. 3. Спр. 123. Арк. 354, 488.

воду не завжди було безпечно. На тлі міст Правобережної України чи не в найгіршому становищі перебувала Подільська губернія, де станом на 1910 р. діяв лише один водогін у Могилеві-Подільському, хоча до початку війни отримали можливість споживати водогінну воду мешканці Вінниці, Жмеринки та Кам'янець-Подільського. Намагання інших подільських міст братися за влаштування водогонів обмежувалися браком коштів. Своєрідна ситуація з водопостачанням склалася в Проскуріві, міська дума якого через брак коштів напередодні війни водогін так і не збудувала, хоча, тим часом, у його передмісті Дубове військово-відомство спромоглося в 1909 р. побудувати локальний водогін для потреб військового містечка 35-го драгунського Білгородського полку¹.

Однак робота міських водогінних мереж далеко не завжди була безперебійною. Цим, наприклад, відзначався водогін Києва, збудований ще в 1895 р.² Подача водогінної води була нерегулярною, що призводило до побутових незручностей³. Натомість скарги від обурених споживачів на адресу міської влади надходили регулярно. Так, у липні 1913 р. до очільника Києва звернувся директор Київського політехнічного інституту, у будівлі якого постійно зникала вода. Унаслідок цього кілька разів припиняли заняття в лабораторіях. У зверненні також йшлося про те, що невирішеність тієї проблеми загрожувала небезпекою виникнення пожежі⁴. Невдовзі після початку війни побоювання директора втілюються в життя.

Перебої з водопостачанням у Києві супроводжувалися негативними тенденціями в медичній сфері міста. 28 травня 1914 р. призупинила свою роботу лікарня для чорноробів. Хоча за офіційною версією її зачинили на ремонт терміном на 3 місяці, насправді причина полягала в необхідності покриття витрат для купівлі дров, електроенергії та інших необхідних для функціонування предметів і засобів⁵. 14 липня нестача фінансування спричинила часткове закриття місцевої єврейської лікарні. Відкритими залишили пологове,

¹ Єсюнін С. М. Благоустрій та створення міської інфраструктури у містах Подільської губернії у другій пол. XIX – на поч. XX ст. // Матеріали XIII Подільської історико-краєзнавчої конференції. Кам'янець-Подільський, 2010. С. 331–332.

² Київ: Провідник. С. 173.

³ Молчанов В. Б. Життєвий рівень міського населення Правобережної України (1900–1914 рр.). С. 122.

⁴ Нет воды // Южная копейка. 1913. 4 июля. С. 3.

⁵ Закрытие больницы для чернорабочих // Южная копейка. 1914. 15 июня. С. 3.

післяпологове, дитяче інфекційне та епідемічне відділення¹.

Збільшення кількості населення міст неминуче призводило до актуалізації житлового питання. Протягом останніх передвоєнних років будівельний ринок Правобережної України переживав період найбільшого розвитку, перетворившись на дуже прибутковий бізнес. Ажіотаж у цій сфері призвів до помітного зростання цін на будівельні матеріали та робочі руки. Не обійшлося, звісно, і без спекуляцій. Так, наприклад, улітку 1913 р. у розпал «будівельної гарячки» в Кам'янці-Подільському довелося відмовитися від придбання деревного матеріалу одному із заможних міських домовласників. Утримувачі складів встановили такі неймовірні ціни, що покупець вирішив за краще придбати деревину за межами міста. При цьому важливо наголосити на тому, що будівельний бум в подільському губерньському центрі був пов'язаний із зовнішньополітичним чинником – закінченням Першої Балканської війни², вказуючи цим самим на високу чутливість будівельного ринку навіть до віддалених театрів воєнних дій. Про темпи зростання будівництва в Києві на початку ХХ ст. свідчили дані щодо кількості наданих міською управою дозволів на зведення будинків. У 1903 р. їх видали 200, у 1904 р. – 332, у 1905 р. – 332, у 1910 р. – 459, у 1913 р. – 390, протягом січня–травня 1914 р. – 214. У переддень війни поряд з новими багатоповерховими будинками досить часто здійснювали роботи з будівництва нових поверхів над раніше збудованими будівлями, а в багатьох центральних частинах міста зносили маленькі будинки й на їхньому місці зводили нові багатоповерхівки³. Через очевидну комерційну причину їхньої появи їх називали «*прибутковими*». Нові квартири здавали в найм, за що домовласники отримували відповідну плату⁴.

Зрештою, зростання пропозиції на житловому ринку Києва жодним чином не знижувало вартість здаваних в оренду квартир та кімнат. Насамперед, це було наслідком високих темпів збільшення кількості населення міста, яке напередодні війни за цим показником стало найбільшим в Україні, випередивши Одесу (520,5 тис. та

¹ К закрытию еврейской больницы // Южная копейка. 1914. 21 июня. С. 3.

² В этом году... // Подолянин. 1913. 22 июня. С. 3.

³ Рост строительства в Киеве // Киевская мысль. 1914. 9 июля. С. 3.

⁴ Вільшанська О. Повсякденне життя міст України кін. ХІХ – поч. ХХ ст.: європейські впливи та українські національні особливості. С. 6.

499,5 тис. чол., відповідно)¹. У лютому 1914 р. було проведено анкетування для встановлення гостроти квартирного питання в Києві. Аналіз даних, зібраних з 4 тис. респондентів-квартиронаймачів, показав, що в середньому одна київська родина за оренду квартири сплачувала понад третину свого доходу². Підрахований статистами середній об'єм житлового простору на одну людину – 7,7 куб. метрів – виглядав, м'яко кажучи, дуже незначним³. Висока щільність мешканців у київських квартирах, особливо малогабаритних, порівняно недорогих, зумовлена ще й очевидним перевищенням попиту над пропозицією на житловому ринку, загострювала стосунки між сторонами найму. Нерідко перші ставали заручниками забаганок других. Нерідко квартиранти ставали заручниками свавілля домовласників. Ті родини, які «проштрафилися», виселяли. Страх опинитися без даху над головою змушував деяких квартирантів вдаватися до відчайдушних кроків. Один з них, одразу після народження доньки, відправив її в село до родичів⁴.

Серед чисельного прошарку малозабезпечених орендарів житла, котрі юрбилися в тісних приміщеннях, було багато студентів. Організовані студентською молоддю товариства взаємної допомоги хоч і діяли енергійно⁵, однак напередодні війни ситуація значно погіршилася. У 1913 р. наявних ресурсів вистачало не більше, ніж для 10 % нужденних студентів. Це також призвело до того, що 11 квітня з Київського університету Св. Володимира через несплату за навчання відрахували близько тисячі студентів з усіх факультетів – майже 20 % від їхньої загальної кількості⁶. Зазначимо, що в тогорічному бюджеті Російської імперії на освітні потреби виділяли лише 4 %, у той час, як на військо – 27 %, на заготівлю й продаж горілки – 6,5 %, на утримання поліції та в'язниць – 5 %⁷.

Напередодні Першої світової війни у регіоні спостерігався швидкий розвиток товарно-грошових відносин, унаслідок чого розширювався асортимент товарів. Обсяги споживання незаможними

¹ Рашин А. Г. Население России за 100 лет (1811–1913): статистические очерки. С. 93.

² Для порівняння: в Німеччині в 1907–1910 рр. оренда за житло в середньому становила 17–18%; Див.: Kholodilin K., Gerasymov T. Coping with Consequences of a Housing Crisis during Great War: A Case of Right-Bank Ukraine in 1914–1918. P. 3.

³ Квартирный вопрос в Киеве // Южная копейка. 1914. 2 февраля. С. 2.

⁴ В тени // Южная копейка. 1913. 20 февраля. С. 3.

⁵ Кругляк М. Е. Матеріальне становище студентів підросійської України (друга половина XIX – початок XX століття) // Исторична панорама. 2011. Вип. 13. С. 25.

⁶ В университете // Южная копейка. 1913. 30 марта. С. 2.

⁷ Наш бюджет // Южная копейка. 1913. 10 мая. С. 2.

городянами таких продуктів харчування, як цукор, білий хліб, оселедці тощо помітно зросли, чому, не останньою чергою, сприяла розгалужена мережа товариств споживчої кооперації. Всього на Правобережній Україні їх було близько 2 тис. На основі наведених В. Молчановим обсягів середньодобового споживання харчових продуктів жителем міста в Російській імперії на початку ХХ ст. ми склали місячну норму споживання (30 днів)¹. Результат проведених підрахунків виражений у представленій таблиці.

Табл. 1.1

Продукти	Місячна норма споживання у фунтах ²
Хлібопродукти	59,2
Картопля	24,4
Овочі й фрукти	8,9
Олія	1,7
Молоко і молочні продукти	21,9
Цукор	4,69
М'ясо	15
Риба	2,5
Всього м'ясних продуктів	17,6
Яйця	1,7

Ці данні стануть надзвичайно важливими для аналізу продовольчого становища міст за доби Першої світової війни в підрозділі 3.1.

Розширення мережі закладів торгівлі й громадського харчування сприяло задоволенню різноманітних потреб усіх категорій населення³, зокрема й тієї, що з певних причин не вживала м'яса. Для них напередодні війни відкривали вегетаріанські їдальні. Про поширення ідей вегетаріанства в тогочасному соціумі свідчила лекція, прочитана в Києві в середині квітня 1913 р. працівником журналу «Вегетарианское обозрение» І. Первером. У заповненій повністю слухачами залі лектор наголошував на фізіологічній користі відмови від м'ясної їжі та її гуманістичних аспектах, ототожнюючи

¹ Молчанов В. Б. Матеріальне становище населення губернських центрів Правобережної України напередодні Першої світової війни // Проблеми історії України XIX – початку ХХ ст. 2005. № 9. С. 168–169.

² 1 російський фунт дорівнює 409,5 г.

³ Молчанов В. Б. Життєвий рівень міського населення Правобережної України (1900–1914 рр.). С. 194.

вегетаріанство з людяністю¹. За іронією долі, уже за три роки цей прояв «людяності» Російська імперія намагатиметься поширювати в народних масах у межах своєї продовольчої політики.

Водночас, кон'юнктура ринку не завжди позитивно впливала на добробут споживачів. Чи не в кожному місті між городянами та торговцями велися маленькі «війни» за встановлення прийнятних цін на товари. Досить ефективним важелем впливу на останніх було запровадження такс. Спочатку їх поширювали лише на кілька видів товарів: хліб, борошно, м'ясо. Згодом до переліку увійшли крупи, олія, дрова, дріжджі, свічки тощо. Торговці та підприємці повсякчас намагалися такси саботувати, отримуючи у відповідь від міських управ покарання у вигляді штрафів². І хоча ціноутворення демонструвало певну стабільність, а загалом ціни в регіоні, якщо й зростали, то не стрибкоподібно, у деяких містах Правобережної України перед війною намітилися тривожні симптоми. Причому виникали вони зненацька. Так, узимку 1913 р. торговельна криза охопила Бердичів. Місто мало розвинуту промисловість і надважливий залізничний вузол, і тому посідало особливе місце в планах майбутніх учасників Першої світової війни³. Багато великих торговельних фірм припинили свою діяльність, залишивши без роботи цілі штати працівників. Криза також боляче вдарила по місцевих ремісниках, які опинилися в ролі безробітних і не мали коштів на придбання їжі. Все це супроводжувалося різким підвищенням цін на продукти харчування та послуги⁴. Тоді ж продовжував демонструвати чутливість до подій на Балканському півострові Кам'янець-Подільський. Наприкінці весни 1913 р. його жителі зіткнулися зі стрімким подорожчанням овочів. Городяни «підвели» болгар, котрі орендували в місті ділянки землі для городництва, продаючи врожай за помірними цінами. Проте воєнні дії на Балканах змусили болгарських підданих свій бізнес у Кам'янці згорнути, а кам'янецькі садівники, скориставшись зникненням з ринку конкурентів, установили на овочі ціни на власний розсуд⁵.

На початку ХХ ст. у регіоні відбулися суттєві зрушення в

¹ «Вегетарианство и его значение» // Южная копейка. 1913. 1 апреля. С. 2.

² Молчанов В. Б. Життєвий рівень міського населення Правобережної України (1900–1914 рр.). С. 92.

³ Скавронський П. С. Бердичів в роки Першої світової війни (серпень 1914 р. – листопад 1918 р.). С. 89.

⁴ Бердичев // Южная копейка. 1913. 9 января. С. 4.

⁵ Балканская война... // Подолянин. 1913. 19 мая. С. 3.

культурно-дозвіллевій сфері. В найбільших містах стали з'являтися стаціонарні професійні театри. У 1907 р. у Києві почав функціонувати театр М. Садовського. У ньому ставили переважно українську класику¹. Ціни на квитки в театрі були доступними. Вони коливалися від 10 коп. до 1 руб. 20 коп. Завдяки ціновій політиці, а також організації М. Садовським виїзних вистав, зазначена установа швидко здобула в населення славу театру «для мужиків і плебсу». Крім того, серед київських глядачів усе більшої популярності набували «театри мініатюр». Ознайомлення з тогочасними періодичними виданнями дозволило В. Молчанову дійти висновку про широкий спектр театральних послуг у місті². Це розмаїття дало підстави відомому киевознавцю В. Щербину назвати довоєнний період «*часом самого блискучого розвитку Києва, який став одним з найкультурніших міст цілої Європи і разом – осередком України, що саме почала відроджуватись*»³.

Пожавлення театрального життя самим лише Києвом не обмежувалося. У Житомирі ще з кінця XIX ст. діяв міський театр, на сцені якого, окрім місцевої трупи, часто виступали театральні колективи з інших міст⁴. У Подільській губернії станом на 1911 р. театри функціонували в шести найбільших містах. У Проскуріві, наприклад, повноцінний міський театр з'явився в 1907 р. після того, як для нього звели окрему будівлю⁵. Однак за красою та оснащеністю вона поступалася театральній споруді у Вінниці, побудованій у 1910 р.⁶

На початку XX ст. у міському дозвіллі на Правобережній Україні дедалі більшу роль став відігравати кінематограф. Демонстрована продукція в кінотеатрах, що з'являлися в містах з блискавичною швидкістю, буквально увірвалася у повсякденність городян. Про це, зокрема, красномовно свідчила статистика, згідно з якою в 1911 р. поряд зі згаданими шістьма театрами на Поділлі, функціонувало 16 кінотеатрів у дев'яточох містах. Масштабом

¹ Буравченко Д. А. Культурна ситуація в Україні на початку XX ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. 2009. Вип. 16. С. 364.

² Молчанов В. Б. Життєвий рівень міського населення Правобережної України (1900–1914 рр.). С. 176–177.

³ ІР, ф. 179, № 137. Арк. 3.

⁴ Історія міст і сіл Української РСР: Житомирська область. С. 96.

⁵ Єсюнін С. М. Міста Подільської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. С. 237–238.

⁶ Вінниця: Історичний нарис. С. 94.

поширення «кінозарази», де часто показували стрічки низького мистецького та морального ґатунку в не надто пристосованих для того приміщеннях, були стурбовані і поліція, і церковники, і педагоги, і пожежники, і матері¹. Водночас, у мирний час кінематограф давав можливість публіці побачити батальні сцени з чужої війни. У квітні 1913 р. з глядацького місця одного з кінотеатрів Києва можна було відчутися «ефект присутності» на театрі воєнних дій на Балканському півострові. Місцевий фейлетоніст написав про побачену ним воєнну хроніку такі рядки:

*«Затрещали барабаны,
Грозно вздрогнули Балканы,
Затряслась, как лист, земля,
Кровь окрасила поля...
Но тут скрыл от нас экран
Дым от пушек и туман»*².

Останні мирні роки характеризувалися стрімким розвитком спорту та фізичної культури, що вказувало на різкі зміни в способі життя городянина на початку ХХ ст. Свідченням цього стала масова поява в містах спортивних клубів. У жовтні 1908 р. у Кам'янці-Подільському за ініціативою М. Алмазова заснували першу в губернії спортивну організацію – гімнастичне товариство «Сокол». У 1910 р. у Вінниці було засновано учнівський яхт-клуб «Спорт»³. Наявність значної кількості човнів давала можливість товариству щоосені влаштовувати змагання з веслування. Крім того, у місті з'явилися футбольні команди «Сокол», «Стелла» та з пивоварного заводу Фучека. Вінницькі футболісти мали сильних суперників в особі футболістів зі Жмеринки. Поєдинки між ними проходили в завзятій боротьбі⁴.

Зростання ролі спорту потребувало розвитку відповідної інфраструктури. У 1912 р. у Києві відбулося відкриття «Спортивного поля» – стадіону із закритими трибунами на 1000 місць, відкритими – на 1750 місць та глядацьким майданчиком, де могли розміститися ще 2000 вболівальників. Саме ця споруда стала головною ареною Першої Всеросійської Олімпіади. Її було розпочато 20 серпня 1913 р., ставши

¹ Молчанов В. Б. Життєвий рівень міського населення Правобережної України (1900–1914 рр.). С. 177.

² Чи-жик / Брызги пера // Южная копейка. 1913. 28 марта. С. 2.

³ Єсюнін С. М. Міста Подільської губернії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. С. 246.

⁴ Вінниця: Історичний нарис. С. 107.

впродовж кількох днів головною подією в житті населення міста. Прикрасою змагання був футбольний турнір, у якому взяли участь чотири кращих київських команди. У фіналі перемогу здобув колектив з «Політехніки». Перебіг і результати Олімпіади доводили, що в переддень Першої світової війни спорт став окремим соціально-культурним явищем¹.

Наприкінці червня 1914 р. у житті Києва відбулася не менш значуща подія – приліт до міста із Санкт-Петербургу сконструйованого І. Сікорським літака «Ілля Муромець». Після закінчення перельоту на ньому влаштували щоденні польоти над київськими вулицями протягом півтора тижня. За словами І. Сікорського, це було зроблено для того, щоб *«надати можливість здійснити прогулянку повітрям тим, хто того бажав, а таких кожного дня набиралося досить багато»*². Гудіння моторів «Іллі Муромця» одразу привертало увагу населення Києва, яке спостерігало за ним з вікон, балконів і, навіть, дахів будинків. Преса відзначала магічний вплив літака на киян усіх вікових і соціальних груп³. Після початку Першої світової війни поява над вулицями Києва літальних апаратів викликатиме в його мешканців зовсім інші відчуття – страху й паніки.

З іншого боку, використання досягнень технічного прогресу могло створити в межах міст, навіть в їхніх центральних частинах, своєрідний контраст. Картина міського життя виглядала так, ніби в ній поєднувалося два століття: XIX та XX. То ж не дивно, що О. Брусилов побачив у Вінниці в 1913 р. *«дивовижне поєднання культури та глушини»*. У своїх спогадах генерал це описав так: *«Поряд з цілими старосвітськими садибами в садах і городах посеред міста – театр, який сміливо можна перенести до будь-якої столиці, шестиповерховий готель з ліфтом, електрикою, трамваї, водогін, чудові парні візники. І тут же бокові вулички та провулки, що заросли травою, та поросята, кури й курчата, котрі мирно розгулювали»*⁴.

Варто зазначити, що одночасно із поміченим О. Брусиловим внутрішнім контрастом, у міському просторі Правобережжя існував контраст зовнішній. Оскільки на початку XX ст. упровадження

¹ Янковий В. В. З футбольного літопису Київської політехніки. С. 115–116.

² Сикорский И. И. Воздушный путь. С. 267.

³ Б. Скур / По улице // Южная копейка. 1914. 20 июня. С. 2.

⁴ Брусилов А. А. Мои воспоминания. С. 46.

здобутків технічного прогресу для розвитку міської інфраструктури здійснювалося не скрізь і неоднаковою мірою, розширення міст поглиблювалося. Деякі з них продовжувалися залишатися суто адміністративними центрами, фактично нічим не відрізняючись від навколишніх сіл та містечок.

1.2. Трансформація світогляду міського соціуму та його морально-психологічний стан у передвоєнну добу

Висвітлення специфіки повсякденного життя міст Правобережної України передбачає розгляд світоглядних трансформацій у міському соціумі, що за воєнної доби визначатимуть характерні норми соціальної поведінки городян. Вони завжди детерміновані конкретно-історичними умовами розвитку світогляду¹. У філософській літературі під ним розуміють цілісне уявлення про світ, яке визначає місце людини в світі, напрямок його діяльності, програмні принципи його свідомого ставлення до дійсності, а також систему внутрішніх детермінант особистості, що виступають основою її соціальної поведінки. Він формується під безпосереднім впливом умов життя, передаючись від покоління до покоління з досвідом людей у формі здорового глузду, стихійних, несистематизованих, традиційних уявлень про світ². В окремі періоди цивілізаційного розвитку світогляд окремого індивіду та «колективний свідомий світогляд» (часто його називають менталітетом) зазнають значних змін. Масштабність таких змін багаторазово зростає під час соціокультурних трансформацій. У перехідні епохи попередні норми й цінності відходять у минуле, хоча нові ще не ствердилися³.

У передвоєнну добу відбувався процес формування сучасного, «буржуазного», типу суспільства, що кидав виклик традиційному устрою життя. Однак якщо в країнах Заходу на початку ХХ ст. процес суспільної модернізації досяг завершальної стадії, сформувавши модерний тип суспільства, в Російській імперії він лише здійснював перші кроки, наражаючись на потужний спротив з

¹ Тарасов А. Н. Социокультурная трансформация и мировоззрение // Аналитика культурологии. 2013. № 27. С. 73.

² Басанова Т. А. О мировоззрении личности: научные представления // Известия ЮФУ. Технические науки. 2006. № 14. С. 87–89.

³ Тарасов А. Н. Там само. С. 73.

боку консервативних сил, в авангарді яких стояла церква. Варто наголосити й на тому, що швидкість модернізації суттєво обмежувалася урбанізацією, оскільки прибулі селяни зі своїми традиційними моделями поведінки і мислення чинили сильний вплив на культуру і менталітет городян¹.

Отож, модернізм мав такі ознаки:

- виникнення сучасної особистості, котра приймає зміни як норму, цивільні та політичні права як атрибут людини, ринкову економіку й приватну власність як необхідні умови для забезпечення нормального функціонування суспільства й держави на основі розуму й науки;

- утвердження нової системи цінностей, у якій індивідуалізм є «масовим відчуттям», «другою релігією», «новою технологією суспільного та людського успіху»;

- невелика демократична родина з повною рівністю подружжя, батьків і дітей як єдина форма родинного життя;

- індустріальний та урбаністичний спосіб життя;

- створення нації не лише на основі мови, релігії, культури чи території, а як сукупності людей, об'єднаних відповідно до їхньої волі, які ідентифікують себе з цілим та усвідомлюють свою єдність².

Опираючись на ці пункти, ми спробуємо з'ясувати, наскільки ці ознаки були притаманними передвоєнному міському соціуму Правобережної України, і як вони впливали на його морально-психологічний стан.

Починаючи з кінця XIX ст. у духовному житті населення міст відбувалися помітні зміни. Церква, що завжди відігравала велику роль у світогляді городян, швидкими темпами втрачала свої позиції. Процес секуляризації суспільства найбільше охопив його освічені верстви – учнівську молодь та інтелігенцію. Це, насамперед, проявлялося в їхньому спокійнішому ставленні до релігійної обрядовості, релігійних цінностей і духовенства. Помітно похитнули традиційні уявлення про віру та православну церкву революційні події 1905–1907 рр.³ Варто зазначити, що релігійний індіферентизм

¹ Миронов Б. Н. Город из деревни: четыреста лет российской урбанизации.

² Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. Санкт-Петербург, 2003. С. 304–305.

³ Титова А. А. Быт и традиции в структуре менталитета социальных и профессиональных групп городского населения российской провинции в конце XIX – начале XX вв. // Фундаментальные исследования. 2014. № 6–4. С. 847.

населення в державі, де невідокремлена від неї церква була важливим сегментом її системи управління та бюрократичних структур, а отже, мала одне із головних завдань – забезпечити законослухняність російських підданих¹, створював серйозну загрозу для царського режиму і передвіщав його крах у недалекому майбутньому.

Для особистості нового типу релігійні цінності відходили на другий план. Страх опинитися в пеклі за непростенні й незамолені гріхи поступається місцем страху перед бідністю або банкрутством². Цілком природно, ця трансформація світогляду населення непокоїла церковні кола. Застосовувалася відповідна риторика. Менше ніж за місяць до початку Першої світової війни газета «Подолія» писала про «симптоми», які вказували на «хворобливий стан» тогочасного суспільства: *«Мало хто живе життям душі і серця, а всі невтомно турбуються про наживу та примноження матеріальних благ, ніби в них полягає головна мета життя та єдине джерело всілякого щастя. (...) Спочивай, їж, пий і веселися – ця програма життя євангельського багатія стала ніби єдиною солодкою мрією людей нашого часу»*³.

Зазначимо, що секуляризація імперського суспільства була проявом ще масштабнішого процесу – вестернізації. Він був носієм корінних змін у політиці, соціальній сфері, економіці, культурі. Західні цінності почали завойовувати міцні позиції в тогочасних традиційних суспільствах. Здавалося, у пореформену добу в Російській імперії сформувалися сприятливі умови для досить швидкого руху західними рейками: скасування кріпосного права, готовність до політичних змін, зародження парламентаризму, урбанізація⁴. Модернізація російської економіки відкрила двері перед тисячами західних спеціалістів, які, власне, і поширювали західні цінності. Вони посилювали і без того помітний німецький вплив на життя держави. У зв'язку з цим, відомий релігійний філософ М. Бердяєв зазначав, що *«вже давно германізм проник у надра Росії, непомітно германізував російську державність та російську*

¹ Ковальчук Т. В. Взаємодія світської та церковної влади в Російській імперії на початку ХХ століття (за матеріалами українських єпархій РПЦ) // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. 2008. Вип. 14. С. 333.

² Бушмаков А. В. Изменения ментальности городского населения российской провинции в конце ХІХ – начале ХХ века : автореф. дис. на соискание учёной степени канд. ист. наук: спец. 07.00.02 «Отечественная история». Пермь, 2006. – С. 18.

³ Современный упадок духовной жизни // Подолія. 1914. 29 июня. С. 1.

⁴ Федотова В. Г. Модернизация и культура. Москва, 2015. С. 39.

культуру, *управляв тілом та душею Росії*». Тому, на його думку, Перша світова війна була чудовою нагодою позбутися «диктату інородців»¹. Зі свого боку, німецький учений М. фон Лауе вважав Велику війну масштабною відповіддю традиційних суспільств на вестернізацію, своєрідною контрреволюцією. Це пояснювалося тим, що хоча й вестернізація руйнувала традиційність багатомільйонного населення Росії, проте вона не робила його західним².

Противниками проникнення до Російської імперії «буржуазних» цінностей також були представники тогочасної літератури. За словами сучасного дослідника С. Екштута, вони «*привчили освічену публіку з обуренням дивитися на «негідника-підприємця»*». Тому, на його ж думку, західні цінності так і не отримали в Росії моральної санкції³. Варто зазначити, що в роки Першої світової війни, яка призведе до продовольчої кризи та зниження життєвого рівня населення, сформоване в масовій свідомості упереджене ставлення до представників торгівельної сфери зумовить наростання соціальної напруги. Ці настрої посилить преса.

Та водночас виразником нової системи цінностей було, так зване, занепадництво. Воно знайшло вираження в російській декадентській літературі кінця XIX – початку XX ст., якою особливо зачитувалася тогочасна молодь, що, безперечно, здійснювала великий вплив на формування її світогляду. Саме на межі тих століть усталена картина буття перестала бути цілісною, виник злам, який позначився на житті суспільства, формуючи мотиви занепадництва, зневіри. Сталося це під впливом кризи класичної європейської філософії. У Російській імперії каталізатором занепадницьких настроїв стала поразка революції 1905–1907 рр. На одне із центральних питань декадентської літератури – у чому сенс та цінність людського життя – відповідь давалася невтішна – жодного сенсу життя немає і цінності жодної не становить. Флагманом цієї літератури прийнято вважати М. Арцибашева – відомого тогочасного письменника, драматурга та публіциста, уродженця Харківської губернії. Головною складовою його творчої системи традиційно називають ніцшеанський «*здоровий індивідуалізм*». У творчості письменника, як ні в кого іншого, проявилися мотиви повної втрати віри в усі вічні та непорушні

¹ Бердяев Н. Судьба России (Опыты по психологии войны и национальности). Сборник статей 1914 – 1917. Москва, 1918. С. 16, 18.

² Федотова В. Г. Модернизация и культура. С. 40.

³ Экштут С. А. Россия перед Голгофой. Эпоха Великих реформ. Москва, 2010. С. 224.

категорії людського буття¹. Він неодноразово зазначав, що вбачав свою мету в зображенні «самого образу часу», створюючи тип літературного героя, котрий своїми судженнями та діями розкривав найважливіші тенденції тієї епохи².

Консервативні сили вважали творчість М. Арцибашева небезпечною для молодшого покоління, вважаючи подібну літературу проявом «останньої стадії своєї дегенерації», оскільки вона пропагувала «вільне кохання та інші принади сучасного порнографічного настрою»³. Саме цих мотивів було більш, ніж удосталь, у романах «Санін» (1907) та, написаному вже під час війни, «Женщина, стоящая посреди» (1915)⁴. Крім того, у своїй творчості письменник постійно звертався до питання суїциду – прояву занепадництва в граничній концентрації. Цій проблемі він присвятив свій найбільший твір – роман «У последней черты» (1912)⁵, у якому розповідається про самогубство семи людей із середовища інтелігенції.

Вустами Наумова – одного з героїв роману, прихильника добровільного зведення рахунків з життям, який, щоправда в цій справі був лише «теоретиком», автор відверто піддає естетизації суїцид: «... з усіх смертей, які є на світі, найбільш природна – самогубство. (...) Всяка смерть є насилля над людиною і лише самогубство вільне. Не можна сказати, що це природно, якщо я хочу жити та помираю, але не можна сказати, що я чиню ненормально, якщо я помираю добровільно, коли мені немає для чого жити, коли мені просто не хочеться жити!»⁶. Постійна культивування в романі суїциду як начебто найкращого виходу з безвихідної ситуації, доводить сюжетну лінію до цілком прогнозованого завершення – накладанням на себе рук найбільш затятого противника ідеї самогубства – студента Чижя. Тож не дивно, що цей твір письменника був сприйнятий молодіжними колами як заклик до дії,

¹ Борисова Я. И. Феномен упадничества конца XIX – начала XX вв. (на примере творческой системы М. П. Арцибашева) // Филологические науки. Вопросы теории и практики. 2014. № 4–2 (34). С. 56.

² Суворова И. В. Концепция «Естественного человека» в романах М. П. Арцибашева // Вестник Тюменского государственного университета. Социально-экономические и правовые исследования. 2006. № 8. С. 26.

³ Недуг нашего времени // Подолья. 1914. 18 июля. С. 1.

⁴ Суворова И. В. Там само. С. 26.

⁵ Николаев М. Н. Особенности творчества М. П. Арцибашева. URL : http://az.lib.ru/a/arcybashew_m_p/text_0420.shtml.

⁶ Арцибашев М. П. У последней черты. Роман. Часть первая. Paris, 1913. С. 72.

каталізувавши в Російській імперії справжню суїцидальну епідемію¹, зокрема, у містах Правобережної України.

Варто зазначити, що в країнах Західної Європи до початку ХХ ст. самогубство вже давно знайшло свободу від безумовної заборони, накладеної на нього християнською традицією. Європейська культура втратила переживання суїциду як гріха. Процес секуляризації супроводжувався утвердженням ідеї моральної автономії індивіда. Ідеться, насамперед, про те, кому належить людське життя і хто має право ним розпоряджатися – Бог чи людина. Люди схильні були розглядати своє життя як річ, що їм належала, і з якою вони вільні робити все, що завгодно. Дуже показово, що вперше самогубство отримало декриміналізацію під час Великої французької революції, коли скасували за нього покарання². У другій половині ХІХ ст. кількість суїцидів в західноєвропейських країнах різко зросла. Тоді найбільший показник числа самогубств на 100 тис. населення було зареєстровано в Саксонії – 33,4, у Данії – 25,5, у Франції – 16, в Австрії – 13. Водночас, у Російській імперії він не перевищував трьох випадків на 100 тис. населення для європейської частини країни. Виняток становили найбільші міста – Санкт-Петербург, Москва та Київ, де цей показник міг бути значно вищим. Таку відмінність варто пов'язувати з більш точною реєстрацією фактів смерті в містах, порівняно із сільською місцевістю, а також з умовами життя в міському середовищі, що призводили до відокремлення особистості та порушення традиційного укладу життя³.

Відомий філософ та соціолог Е. Дюркгейм поділив самогубства на три типи: егоїстичне (люди не бачать сенсу в житті), альтруїстичне (індивід вбачає сенс життя поза ним самим) та аномічне (безладна, нерегульована людська діяльність з супутніми їй стражданнями). Він підкреслив, що відсоток самогубств залежить тільки від соціологічних причин і контингент добровільних смертей визначається моральною організацією суспільства. Е. Дюркгейм назвав суїцид своєрідною платою за цивілізацію в період глибоких

¹ Борисова Я. И. Феномен упадничества конца XIX – начала XX вв. (на примере творческой системы М. П. Арцыбашева). С. 57.

² Лярский А. Мода на самоубийство? // Теория моды: одежда, тело, культура. 2011. Вып. 2: Лето. С. 221

³ Гатальская К. Самоубийства на беларуских землях в начале XX века // Деды. 2011. № 8. С. 239.

суспільних перетворень, і тому він більше притаманний місту, ніж селу. На поширення самогубств істотно впливали громадські настрої зневіри й розчарування¹.

Протягом 1913 – першої половини 1914 рр. газети Правобережної України регулярно сповіщували читачів про випадки самогубств. Наводилися окремі факти в усіх подробицях, у межах допустимих для тогочасних журналістських стандартів, суха статистика та аналіз причин здійснення суїцидів з погляду соціальної психології та релігії. За винятком аналітики, оприлюднена газетярами інформація не приносила жодної суспільної користі, а радше – навпаки. На цьому негативному впливові преси, наприклад, наголошував французький юрист Л. Проаль. У праці, присвяченій проблемі дитячого суїциду, чий переклад вийшов у Санкт-Петербурзі в 1908 р., він писав: *«Якби журналісти звернули увагу на ці думки, то вони, безперечно, могли б зменшити кількість самогубств серед дітей та молоді, припинивши повідомляти про подібні факти. Такі відомості не містять у собі нічого небезпечного для дорослих людей, здорових та з міцними нервами; але для жінок, юнаків, дівчат та дітей вони шкідливі. Якщо читач перебуває в стані, подібному до тих, які передували самогубству, то газетна новина безпосередньо ніби тисне на його мозок та діє, як гіпнотичне навіювання»*².

Зауважимо, що систематичні повідомлення газет про випадки самогубств варто пояснювати з редакційною політикою, спрямованою на пошук матеріалу для привертання уваги читачів. Цікавість до негативних новин (окрім самогубств – убивств, пограбувань, проявів жорстокості тощо) визначається самою людською природою, яка полягає в бажанні бачити кров і страждання на відстані, у повній безпеці. Тому на початку ХХ ст., коли газети мали суттєвий вплив на масову свідомість у містах, у їхніх мешканців поступово формувалося звикання до насильства, сприйняття його як невід’ємного елементу буденності.

Зупинімося на деяких газетних публікаціях зазначеного періоду. Вони здебільшого стосувалися Києва, де спроб скоєння самогубств було найбільше. Одна з них розмістила статистику, узятую з київської станції «швидкої допомоги», відповідно до якої протягом 1903–

¹ Дюркгейм Э. Самоубийство. Социологический этюд. Санкт-Петербург, 1912. С. 18, 285, 485.

² Проаль Л. Воспитание и самоубийство детей : Психол. и социл. Етюд. Санкт-Петербург, 1908. С. 131–132.

1912 рр. кількість замахів на власне життя зросла майже втричі. В останній звітний рік їх було 728. Досить показовим є наявність у музеї однойменного товариства колекції засобів для самогубств. Зі слів його працівників, найбільшою популярністю серед самогубців користувалися предмети побуту – усе, що в момент афекту потрапляло під гарячу руку: нашатирний спирт, цукрова сіль, карболова кислота тощо. Порівняно менше було охочих задіяти мотузку чи кухонний ніж. Випадків застосування вогнепальної зброї через її малодоступність майже не фіксувалося¹. Наприкінці лютого 1913 р. київська «Южная копейка» у статті «Эпидемия самоубийств» повідомляла: *«Останнім часом значно почастишали самогубства в місті. Були дні, коли за «швидкою допомогою» реєструвалося по 8–10 випадків»*. Далі газета коротко описала 5 спроб самогубств². Використання медичного терміну «епідемія» уже само собою означало сприйняття суїциду як суспільної хвороби, спалахи якої напередодні Першої світової війни преса фіксувала неодноразово³.

Самі ж причини для скоєння самогубств та їхні способи втілення були різноманітними. Наведемо деякі приклади. У травні 1913 р. учинив суїцид київський робітник Ф. Литвинов. 27-річний чоловік, котрий страждав нервовими розладами, розпорів собі живіт. Присвячена цьому випадку газетна замітка мала влучний та водночас цинічний заголовок – «Харакири»⁴. Наступного місяця у Києві покінчили з життям чотири повії. Самогубства відбулися одночасно, в різних кінцях міста⁵. Очевидно, всі чотири акти суїциду повій відбулися без взаємного погодження. У своєму дослідженні Е. Дюркгейм пов'язував подібні випадки з певною *«колективною силою»*, яка *«направляє їх в один і той самий бік»*, прояви якої *«залежать вийнятковно від стану соціального середовища»*⁶.

Варто при цьому зазначити, що статистика самогубств у найбільших імперських містах (Санкт-Петербурзі, Москві та Одесі) початку ХХ ст. вказувала на помітні вікові та гендерні зміни. По-перше, дедалі частіше стали зводити рахунки з життям молоді люди

¹ Скорая помощь в борьбе с самоубийствами // Южная копейка. 1913. 10 августа. С. 4.

² Эпидемия самоубийств // Южная копейка. 1913. 14 февраля. С. 3.

³ Эпидемия самоубийств // Южная копейка. 1914. 3 мая. С. 3; Эпидемия самоубийств // Южная копейка. 1914. 29 июня. С. 4.

⁴ «Харакири» // Южная копейка. 1913. 16 мая. С. 3.

⁵ Мысли влух // Южная копейка. 1913. 12 июня. С. 2.

⁶ Дюркгейм Э. Самоубийство. Социологический этюд. С. 412.

віком до 30 років – понад 60–70 %¹. По-друге, співвідношення між суїцидами чоловіків та жінок вирівнювалося. Так, якщо в 1903 р. на одне жіноче самогубство припадало 2,3 чоловічих, то вже у 1912 р. – 1,75².

На початку весни 1913 р. відомий лікар Є. Радін прочитав у Києві лекцію на тему: «Духовний настрій сучасної учнівської молоді», на якій було ознайомлено з результатами анкетування, проведеного серед петербурзького студентства. Згідно з анкетною, про самогубство думали 75 % курсисток та 57 % студентів. Половина з них пояснювала це розчаруванням у житті: невдоволенням суспільно-політичним життям, втратою віри у власні сили, розбратом «*батьків та дітей*», гнітючим почуттям самотності, злиднями³. Очевидно, подібні настрої панували й у середовищі київського студентства, тим паче, що про його матеріальні негаразди напередодні Першої світової війни ми вже згадували.

Е. Дюркгейм пов'язував відсоток самогубств серед жінок зі ступенем їхньої участі в суспільному житті⁴. Подібну точку зору висловлювали церковні кола, щоправда, називаючи це наслідком відходу жіноцтва від традиційних цінностей. Наприклад, 21 січня 1914 р. у реакційній газеті «Подолія» про зміну соціальної ролі жінки було написано таке: «*Чистота жіночої молоді душі стала ганьбитися, краса її стала в'янути, пахощі випаровуватися. Дівчина поринула у вир непритаманних для неї інтересів, клопотів, дрібних чвар, а то й прямо в бруд пороку. (...) Під тьмяними, швидше – ілюзорними «променями прийдешньої свободи та рівності» дівчина ступила на арену політичної боротьби, сильних запаморочливих пристрастей*». Під останніми розумілися прагнення до отримання знань, опанування професій, розширення світогляду, слідкування за модою тощо. Як наслідок усього того, ішлося в газеті, жінки, «забувши» про Бога, бажали досягнути «*маревного щастя*», яке неминуче призводило до розчарувань та, відповідно, до самогубств⁵.

Утім, з популярністю в тогочасному суспільстві ідеї суїциду

¹ Гишинский Я. Основные тенденции динамики самоубийств в России. URL : <http://www.narcom.ru/ideas/socio/28.html#3>.

² Гатальская К. Самоубийства на беларуских землях в начале XX века. С. 239.

³ Душевное настроение современ. учащейся молодежи // Южная копейка. 1913. 17 февраля. С. 3.

⁴ Дюркгейм Э. Самоубийство. Социологический этюд. С. 403.

⁵ Современная женская молодежь, как отразительница настоящего безвременья // Подолія. 1914. 8 января. С. 2..

мусила рахуватися і сама церква, зокрема й на найвищому рівні. У жовтні 1913 р. Священний Синод дозволив церковне відспівування тих самогубців, які мали медичні свідоцтва про наявність у них психічного розладу¹.

Поширення самогубств, насамперед, серед чоловіків варто пов'язувати зі споживанням алкоголю. На їхній взаємозв'язок вказував відомий тогочасний лікар І. Введенський у своїй праці «Опыт принудительной трезвости»². Протягом останніх кількох десятиліть існування Російської імперії в середовищі правлячих кіл та інтелігенції точилися жваві дискусії щодо необхідності боротьби з пияцтвом у державі. Найбільш важливим та суперечливим її методом була державна монополія на горілку, запроваджена за ініціативою міністра фінансів С. Вітте в 1895 р. Уряд сподівався, що закриття більшості приватних питних закладів та їхня заміна казенними горілчаними лавками звільнить народ від «ярма» шинка і перетворить російських підданих на «*справних платників податків та трударів*». Однак наступники С. Вітте мали інші погляди на горілчану монополію, яка приносила в бюджет чималі прибутки. Тому кількість приватних питних закладів навпаки – зростала. Унаслідок лібералізації торгівлі алкоголем та бурхливого промислового розвитку в 1904–1913 рр. споживання горілки та пива на душу населення збільшилося на 20 %. Проте, як це було традиційно заведено в Росії, зміна напряму державної політики в тій чи іншій сфері час від часу відбувалася внаслідок зміни настрою самодержця. Микола II вирішив остаточно приборкати «зеленого змія» після побачених ним злиднів у волзьких селах під час святкування 300-річчя Дому Романових у 1913 р. Очолити боротьбу за народну тверезість доручили новому міністру фінансів П. Барку, котрий, починаючи з весни 1914 р., видав низку циркулярів, спрямованих на обмеження торгівлею алкоголем, що передбачало закриття відповідних торгівельних закладів³.

Розгорнута напередодні війни антиалкогольна кампанія передбачала не лише закриття місць торгівлі алкоголем, а й просвітницькі та релігійні заходи. Велику роль у боротьбі з пияцтвом було покладено на попечительства з народної тверезості та церкву.

¹ Синод о самоубийцах // Южная копейка. 1913. 4 октября. С. 2

² Введенский И. Н. Опыт принудительной трезвости. Москва, 1915. С. 4.

³ Мак-ки А. Сухой закон в годы Первой мировой войны: причины, концепция и последствия введения сухого закона в России. 1914–1917 гг. С. 148–151.

11 травня 1913 р. у Києві відбулося скоординоване ними «*свято тверезості*». Воно розпочалося з архієрейського богослужіння в Братському монастирі, у Володимирському соборі, церкві Св. Магдаліни на Шулявці та в інших місцевих храмах. Опівночі з них вийшли хресні ходи. На площах у присутності чисельного натовпу були проведені молебні з виголошенням особливої молитви та проповідей про тверезість та згубний вплив пияцтва¹.

За місяць до початку Першої світової війни чиновники завзято рапортували про припинення діяльності питних закладів. Працівники акцизного відомства порушували питання щодо їхнього функціонування навіть там, де місцева влада відповідних рішень не ухвалювала. Згідно з розпорядженням управителя акцизними зборами Київської губернії В. Новожилова, його підопічні мали збирати статистичний матеріал про продаж міцних спиртних напоїв у регіоні. Очільник планував повністю заборонити торгівлю алкоголем на площах, базарах та ринках з 1 січня 1916 р.². Реакція питущих обивателів на такі дії влади не забарилася. В середині липня 1914 р. газета «Подільнин» повідомила про «*дивне явище*»: лікарські відділення губернського правління дедалі більше стали отримувати клопотання про дозвіл на купівлю перегінних апаратів³.

Трансформаційні процеси, що на початку ХХ ст. охопили правобережні міста, не оминули інститут сім'ї. Вони передбачали поступовий відхід від традиційних уявлень про священний характер подружнього союзу між чоловіком і жінкою.

Згідно з дослідженням С. Екштута, ще в останні десятиліття ХІХ ст. у російському суспільстві життя в цивільному шлюбі перестало вважатися аморальним учинком⁴. Зростання кількості неофіційних шлюбів спричинювалося також дуже складною процедурою розлучень у державі Романових. Тому її намагалися всіляко уникнути, змінюючи статус співжиття з іншою особою протилежної статі з офіційного на неофіційний. Наприклад, у середовищі тогочасної української інтелігенції з «незаконними» дружинами мешкали К. Василенко та Є. Чикаленко.

Водночас, суспільство стало лояльно ставитися до тих жінок, які

¹ «Праздник трезвости» в Киеве // Южная копейка. 1913. 29 апреля. С. 2.

² К борьбе с пьянством // Южная копейка. 1914. 18 июня. С. 2.

³ «Подольянином» отмечено... // Подолья. 1914. 29 июня. С. 4.

⁴ Экштут С. А. Россия перед Голгофой. Эпоха Великих реформ. С. 171.

пішли з сім'ї працювати й жити незалежно від чоловіка¹. На авансцену повсякденності стала виходити «нова жінка». Цей тип героїні добре простежувався в західноєвропейській² та російській літературі й мистецтві³. Крім того, лібералізація в пореформену добу політики урядів щодо можливості жіноцтва здобувати освіту сприяло росту самосвідомості та активності жінок, спричинила появу основної емансипаційної тріади «освіта – фахова праця – матеріальна незалежність»⁴.

Проте водночас традиційні погляди на роль і місце жінки в суспільстві ще досить сильно відчувалися. Це, зокрема, позначилося на поширенні вбивств матерями немовлят, здебільшого незаконнонароджених. Зазначимо, що дітовбивство – один з тих злочинів, які в різні епохи розцінювалися по-різному. Пояснювалося це протиріччями в поглядах на значення і суспільну небезпеку цього злочину на різних етапах розвитку суспільства⁵. У період існування Російської імперії жінок, які народжували «незаконних» дітей, піддавали громадському осуду та ганьбі, а тому дітовбивство могло виглядати найпростішим способом їх уникнення. Згідно з тогочасними релігійними традиціями аборт, вбивство дітей і навіть контрацепція називалися «душегубством» і засуджувалися однаковою мірою. Іноді доходило до того, що спроби запобігти зачаттю за допомогою трав чи заговорів каралися суворіше, ніж аборт, оскільки це була не лише спроба посягання на життя ненародженого немовля, але й язичницьке, антихристиянське знахарство та ворожіння⁶. Саме це дало підстави В. Маслійчуку назвати дітозгубництво однією з дихотомій суспільного життя: *«з одного боку, суспільство докладає усіх зусиль для належної статевої поведінки, тавруючи блуд до шлюбу й покриток. З другого боку саме зневага й майбутнє таврування змушують блудниць йти на злочин,*

¹ Вільшанська О. Л. Вдалил шлюб в уявленнях городян у другій половині XIX – на початку XX ст. (на основі джерел особового походження та художньої літератури) // О. Л. Вільшанська // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. 2012. Вип. 20. С. 93.

² Хобсбаум Е. Век Імперії. 1875 – 1914. Ростов-на-Дону, 1999. С. 284.

³ Екштут С. А. Россія перед Голгофой. Епоха Великих реформ. С. 199.

⁴ Олійник Н. Ю. Особливості залученості жінок у громадсько-політичні процеси (середина XIX ст. початок XX ст.) // Гілея: науковий вісник. 2013. № 72. С. 76.

⁵ Бондаровер Ю. С. Уголовное законодательство о детоубийстве в Российской империи второй половины XIX века (гендерно-правовой аспект) // Актуальні проблеми держави і права. 2013. Вип. 70. С. 379.

⁶ «А се грехи злые, смертные...»: любовь, эротика и сексуальная этика в доиндустриальной России (X - первая половина XIX в.). Москва, 1999. С. 757.

приховувати вагітність та вбивати народжену чи ненароджену дитину»¹. Водночас, варто враховувати значення економічного чинника, оскільки, як стверджував тогочасний відомий учений-юрист М. Гернет, дітозгубництво найбільше поширювалося в місцях з низьким рівнем життя².

У Російській імперії вбивство матір'ю новонародженої дитини стало розглядатися як привілейований злочин в Уложенні 1845 р. У ньому зазначалося, що *«становище винної в цьому злочині незвичайне, і вона, терзаючись соромом, страхом, докорами совісті, та виснажена тілесними стражданнями, майже позбувається розуму, отже, зазіхає на жахливий злочин без ясного щодо цього усвідомлення»*. Злочин карався тюремним ув'язненням терміном на 2 роки або засланням. Дія цієї норми поширювалася лише на ті випадки, коли мати позбавляла життя свою дитину, яка була за своїм статусом «незаконнонародженою». Якщо ж матір вбивала законнонароджену дитину, покарання було суворішим. Таке поблажливе ставлення російського імперського законодавства до матерів-убивць незаконнонароджених дітей можна пояснити прагненням держави впорядкувати статеве життя в суспільстві, ввести його у визначені моральні та етичні рамки. У Кримінальному уложенні 1903 р. покарання ще пом'якшили – за вбивство позашлюбних дітей карали відправленням до виправного будинку³. Варто при цьому вказати на значну кількість виправдань матерів-дітовбивць під час судових засідань. У 1899–1903 рр. їх було 62,8 %, у 1904–1906 рр. – 78,4 %. При цьому, за той самий період кількість обвинувачених скоротилася з 995 до 553 осіб, тобто в 1,8 раза⁴.

Очевидно, тенденція до спаду дітозгубництва переважно стосувалася міст, де процес модернізації суспільства відбувався швидше, ніж на селі. Згідно з дослідженням М. Гернета, у містах Європейської Росії випадки вбивств новонароджених дітей траплялися майже вдвічі рідше, ніж у селах: якщо в міських поселеннях на 100 померлих осіб припадало 3,5 дітовбивств, то в

¹ Маслійчук В. Дітозгубництво на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. Харків, 2008. С. 94–95.

² Гернет М. Н. Детоубийство. Социологическое и сравнительно-юридическое исследование: С приложением 12 диаграмм. Москва, 1911. С. 126.

³ Мурзина Л. И. Генезис уголовной ответственности за детоубийство // Известия ПГУ им. В. Г. Белинского. 2008. № 11. С. 102.

⁴ Гернет М. Н. Там само. С. 255.

сільських – б¹. Зменшення кількості випадків дітозгубництва він пов'язував зі «зростанням поваги до чужого життя» та «культурним розвитком народної маси»². Зі свого боку, ми додамо фактор поступового покращення матеріального становища населення напередодні Першої світової війни.

Таким чином, можемо констатувати, що на початку ХХ ст. результатом суспільної модернізації, яка насамперед полягала у зменшенні впливу релігії на соціум, стало, з одного боку, зростання кількості самогубств, та, з іншого боку, зменшення числа випадків убивств новонароджених дітей. За воєнної доби ситуація зміниться кардинальним чином.

Початок ХХ ст. позначився зростанням чисельності жіночих організацій різних спрямувань. Так, у Києві були створені жіночий клуб та загальне зібрання. Представниці цих організацій брали участь у Міжнародних конгресах³, Всеросійських жіночих з'їздах, Всеросійському з'їзді щодо боротьби з торгівлею жінками тощо⁴. Остання проблема набула гострої актуальності для найбільших міст, особливо Києва, де з-поміж проданих у рабство жінок нерідко були неповнолітні дівчата⁵.

На теренах Росії «найдавніша професія» була легалізована імператором Миколою I у 1843 р. Установлення державою контролю над проституцією передбачало створення спеціальної законодавчої бази, що визначала як правовий статус повії, її права та обов'язки, так і жорсткі вимоги щодо спостереження за станом здоров'я. Тому в Імперії повії зобов'язували проходити медичний контроль не рідше двох разів на місяць. Навмисна спроба приховати венеричне захворювання розцінювалася як кримінальний злочин. При цьому, повії, у яких було виявлені венеричні хвороби, держава лікувала безкоштовно⁶. На початку ХХ ст. контроль над платним наданням інтимних послуг у Російській імперії посилювався. 8 жовтня 1903 р.

¹ Там само. С. 144.

² Там само. С. 147.

³ Дзвін: Журнал-місячник літератури, науки й громадського життя марксистського напрямку. Київ, 1913. Т. 2. №7/8–12. С. 126.

⁴ Христенко О. Роль жіноцтва в громадському житті України в період Першої та Другої світових воєн // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Історія. Тернопіль, 2012. Вип. 1. С. 79.

⁵ Живой товар // Подолія. 1913. 29 сентября. С. 3.

⁶ Маковецкий М. Проституция в Российской империи. URL : <http://www.proza.ru/2015/04/24/968>.

товариш міністра внутрішніх справ М. Зінов'єв підвищив мінімальний вік заняття проституцією з 16 до 21 року. Законом від 25 грудня 1909 р. суворо заборонялося залучення до неї неповнолітніх дівчат, а також жінок будь-якого віку – з примусом¹.

Указані зміни в імперському законодавстві відбувалися, зокрема, під тиском громадськості. Справа була не лише в традиційному моральному осуді проституції як девіантного явища, а й у боротьбі з нею в контексті відстоювання гендерних прав. Наприклад, у 1906 р. «Київське товариство оборони жінок», що боролось за дозвіл жінкам оволодівати різними професіями, організувало жіночий гуртожиток, мешканки якого вирішили залишити заняття проституцією та повернутися до нормального життя. Цікаво, що за результатами опитування, проведеного Товариством, лише 27 % респонденток причиною опанування «найдавнішої професії» назвали матеріальні нестатки².

Утім, попри легалізацію та досить ліберальну політику російської влади жінок, що займалися проституцією, відносили до маргінальних прошарків населення. Згідно з переписом населення Росії в 1897 р., повії, разом з позбавленими волі людьми, належали до групи осіб, що не мали визначених занять³.

Крім повій, напередодні війни на київських вулицях дедалі частіше можна було побачити малолітніх злочинців. Їхня поява мала закономірний характер, адже протягом 1910–1912 рр. дитяча злочинність у Російській імперії зросла на 46 %. Насамперед, це варто пов'язувати зі стрімким ростом числа мешканців міста, що неминуче призводило до збільшення соціальних контрастів, поширення бідності й зростання кількості неблагополучних сімей⁴.

Початок ХХ ст. також ознаменувався сплеском націоналізму в Російській імперії. Згідно з концепцією відомого британського вченого Е. Геллнера, це було природним наслідком трансформації аграрного суспільства в індустріальне⁵. Оскільки необхідну для того уніфікацію культури можна було здійснити лише з допомогою

¹ Зюбан М. Н. Политика Российского государства в отношении женской проституции: середина XIX столетия – 1917 год // Известия Российского государственного педагогического университета им. А. И. Герцена. 2008. № 77. С. 85–86.

² Молчанов В. Б. Життєвий рівень міського населення Правобережної України (1900–1914 рр.). С. 147.

³ Россия в начале XX века. Москва, 2002. С. 100.

⁴ Детская преступность и борьба с ней // Южная копейка. 1913. 11 апреля. С. 2.

⁵ Геллнер Э. Нации и национализм. Москва, 1991. С. 93, 95.

державного націоналізму, ще в пореформену добу інтелектуальна верхівка сконструювала уявлення про поліетнічну російську націю як інтегровану державою спільноту. На практиці втілити концепцію єдиної нації під скіпетром Романових так і не вдалося¹. Натомість, це супроводжувалося загостренням національного питання, зокрема й на Правобережній Україні, де етнічна строкатість міського населення була однією з найвищих у державі.

Згідно з переписом 1897 р., етнічна структура Правобережжя виглядала таким чином: українці – 77 %, євреї – 12,5 %, росіяни – 4,3 %, поляки – 3,4 %, німці – 2 %. Однак у містах співвідношення між національностями виглядало іншим. У 28 міських населених пунктах переважало єврейське населення, в 11 – українське, в 1 – російське. Найбільш «українськими» були: Васильків, Вербоivecь, Звенигородка, Канів, Кременець, Ольгопіль, Стара Ушиця, Тараща, Черкаси, Чигирин та Ямпіль – ті міста, які за кількістю населення та економічним розвитком не перебували на провідних ролях у регіоні. Натомість росіяни домінували в Києві – 54,2 % від загальної кількості населення міста. Найбільше поляків концентрувалося в Житомирі – 11,3 %. Представництво німців, зазвичай, не досягало й 1 %. Виняток становив Новоград-Волинський з 2 % німецьким населенням².

На початку ХХ ст. кількість осіб німецького походження в містах продовжувала збільшуватися. Якщо до того часу вихідців з Німеччини заохочували колонізувати землі для заняття сільським господарством (на Правобережжі – Волинську губернію), то вже потім іммігрантів залучали в межах, так званої, державної модернізаційної стратегії. До них належали: адміністративний персонал, «білі комірці», кваліфіковані та некваліфіковані робітники, майстри, торгівці, техніки, дрібні та середні підприємці. Всього впродовж 1901–1914 рр. до Російської імперії перебралися майже 250 тис. німецьких та 30 тис. австрійських підданих³. В очах значної частини населення саме вони разом з євреями уособлювали капіталістичні відносини та владу грошей⁴.

¹ Соблиров Х. Х. Исторический дискурс о России: «Многонациональная империя» или национальное государство // Научные проблемы гуманитарных исследований. 2009. №10–2. С. 101.

² Чорний С. М. Національний склад населення України в ХХ сторіччі : довідник. Київ, 2001. URL : <http://ethnography.national.org.ua/nsklad/index.html>.

³ Лор Э. Русский национализм и Российская империя: Кампания против «вражеских подданных» в годы Первой мировой войны. С. 14.

⁴ Экштут С. А. Россия перед Голгофой. Эпоха Великих реформ. С. 224.

3-поміж понад 100 народів та народностей, що мешкали в імперії Романових, євреї становили окрему категорію «інородців», права яких визначалися особливим «обмежувальним» законодавством щодо їхнього права на проживання, здобуття освіти, професійної діяльності тощо¹. Відповідно до перепису 1897 р., відносно чисельності міського населення найбільшу частку вони становили у Балті – 56 %, Барі – 57,7 %, Бердичеві – 77 %, Летичеві – 56 %, Луцьку – 59,5 %, Острозі – 62 %, Радомишлі – 68,5 %². Характер розселення євреїв у регіоні був зумовлений скерованою політикою урядів царської Росії для запобігання їхнього потрапляння до великоросійських губерній. Вони мали право мешкати в так званій «смузі єврейської осілості». З усіх міст регіону поза «смугою» перебував лише Київ, куди євреїв допускали на певних умовах³.

За царювання Миколи II антисемітська агітація посилювалася. У 1903 р. газета «Знамя» надрукувала «Протоколи сионських мудрецов», у яких ішлося про всесвітню єврейську змову проти решти людства. Цей фальшивий, начебто викривальний документ, перевидавали ще кілька разів. Зміст «Протоколів» цілковито відповідав поглядам правлячої верхівки, котра вважала революційний рух у Російській імперії справою рук євреїв. Найстрашнішим виявом державної антисемітської політики були погроми в 1905 р., спровоковані урядом з допомогою «чорної сотні». На Правобережжі вони відбулися в таких містах, як Черкаси, Житомир, Київ. В останньому в дні погрому пограбували близько 1,5 тис. єврейських квартир, убили 47 та поранили 205 чол.⁴

Чорносотенна монархічна організація «Союз русского народа» виникла в листопаді 1905 р. Її відділи були створені в усіх трьох правобережних губерніях. Соціальний склад рядових чорносотенців був строкатим: дрібна буржуазія, торгівці, духовенство, селянство, робітники. У Києві – оплоті чорносотенного руху в Україні – регіональну організацію очолювали професор М. Міщенко та

¹ Щербак М. Г., Щербак Н. О. Національна політика царизму на Правобережній Україні (друга половина XIX – початок XX ст.). Київ, 1997. С. 83.

² Чорний С. М. Національний склад населення України в XX сторіччі: довідник.

³ Погребінська І. М. Правове та економічне становище євреїв в Україні (кінець XIX – початок XX ст.) // Український історичний журнал. 04/1996. № 4. С. 124–125.

⁴ Подольський А. Ю. Антисемітська політика російського царизму в Україні на початку XX ст. // Український історичний журнал. 11/1995. № 6. С. 63.

домовласник Ф. Постний¹. Основу київського відділення склали великоросійські шовіністи та зрусифіковані українці, а його рупорами були газети «Киевлянин» та «Киев»². Причину популярності чорносотенців у місті здійснив спробу осмислити К. Паустовський у розповіді про дитячі та юнацькі роки відомого киянина М. Булгакова: *«В ті роки Київ був містом гострих протиріч. Поруч із передовою науковою та артистичною інтелігенцією існував та благоденствував злий та пронирливий обиватель. Вислів «київський міщанин» був широко поширений і став прозивним. (...) Із гуці цього відразливого суспільного прошарку виходили і нелюди, і чорносотенці. Їхньою фортецею була Києво-Печерська лавра»*³.

Ставлення ж самої російської православної церкви до «єврейського питання» було неоднозначним. З одного боку, принаймні на офіційному рівні, вона погроми засуджувала, керуючись тим, що *«самоправне насилля над співгромадянами незалежно від їхньої національної та релігійної приналежності є ганебним для християнського ім'я злочином, яке порушує громадський порядок і розладнує економіку»*. Водночас, не можна заперечувати охоплення частини православного духовенства антисемітськими настроями. Існує думка, що вони були викликані радше не релігійними, а політичними причинами: засуджувалося не розп'яття Христа, а *«відречення від Бога»* єврейськими революціонерами⁴. Однак цими «претензіями» до євреїв реакційні кола не обмежувалися. Наприкінці липня 1914 р. в одній з подільських газет вони звинуватили юдеїв у масовій фальсифікації основних продуктів споживання. Саме тому, на їхню думку, за темпами приросту єврейське населення випереджало слов'янське⁵.

Упродовж останніх довоєнних років єврейські погроми не вщухали. Нові хвилі спровокували дві знаменні події в 1911 р. у м. Києві: убивство євреєм Д. Богровим П. Столипіна та насильницька смерть 12-річного хлопчика А. Ющинського, яка призвела до дуже

¹ Самарцев І. Г. Чорносотенці на Україні (1905–1917 рр.) // Український історичний журнал. 01/1992. № 1. С. 92.

² Волковинський В. М. «Чорна сотня» та її «хрещені батьки» в Україні на початку ХХ ст. // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. 2003. Вип. 5. С. 59.

³ Булгакова Е. С., Ляндрес С. А. (сост.) Воспоминания о Михаиле Булгакове. Москва, 1988 г. С. 77.

⁴ Ильин С. А. Русская православная церковь и «Еврейский вопрос» в Российской империи // Вестник ТГУ. 2009. № 3. С. 217.

⁵ Отравление народа // Подолия. 1914. 9 июля. С. 2.

резонансної «справи Бейліса»¹. До побиття євреїв активно долучалися члени київської студентської чорносотенної організації «Двухглавый орёл». У лютому 1913 р. вони на місцевій товарній станції організували невелику агресивно налаштовану групу людей, яка скандувала: «*Нехай живе Росія! Бийте жидів! За кожного зарізаного жида – 10 рублів!*». Усе закінчилося побиттям одного єврея та колотнечею з поліцією². У липні того ж року антисеміти влаштували на Слобідці – місцевості на лівому березі Дніпра, де влада дозволила проживати єврейському населенню – ще більш жорстоку та зухвалу акцію. Група з 15 молодиків, яка прибула туди з Києва, з криками «*бий жидів!*» стала лупцювати палицями усіх євреїв, що траплялися їй на дорозі, зокрема жінок та дітей. Побитих людей зловмисники кидали у смердючі ями та калюжі, розташовані по краях вузької вулиці. Серед побитих було багато важкопоранених³.

У квітні 1914 р. євреї Умані опинилися перед небезпекою погромів після інциденту, що стався в єврейській пекарні, де її працівники випадково поранили християнського хлопчика. Деякі жителі міста вважали, що поранення мало ритуальний характер, оскільки маца була окроплена його кров'ю, і її не лише не знищили, а відправили на продаж. Крім того, воду, у якій хлопчик мив поранену руку, наступного дня нібито використали для випікання маци. Антисемітські настрої в місті підігрівалися місцевою правою пресою. Єврейське населення відкрито звернулося до влади з проханням про захист⁴.

Наприкінці осені 1913 р. в скрутному становищі опинилися єврейські студенти-випускники Київського комерційного інституту. Адміністрація навчального закладу розпорядилася виселяти всіх студентів-євреїв, котрі закінчили навчання, не складаючи при тому державних іспитів. Залишитися могли лише ті, у кого були права на проживання в місті. Очевидно, що таке рішення мало антисемітський підтекст, оскільки згідно з тогочасними правилами, євреям після закінчення вишів дозволялося жити в містах поза зоною осілості до складання державних іспитів упродовж трьох років. Саме цим керувався один з випускників названого закладу, звернувшись із

¹ Подольський А. Ю. Антисемітська політика російського царизму в Україні на початку ХХ ст. С. 64.

² Опять хулиганские выходки // Южная копейка. 1913. 29 января. С. 3.

³ Избиение евреев на Слободке // Южная копейка. 1913. 9 июля. С. 3.

⁴ ЦДІАК. Ф. 274. Оп. 4. Спр. 346а. Арк. 11.

клопотанням до Київського губернського управління. Однак губернська влада у відповіді зазначила, що наявне в клопотальника залікове свідоцтво не є дипломом, а відтак він не має права проживати в Києві¹.

За місяць до початку Першої світової війни київська губернська адміністрація приступила до виселення з міста «безправних» єврейських ремісників. Місцева поліція проводила облави для виявлення «нелегалів»². Вози з майном ремісничих родин, зазвичай, вирушали на Слобідку. Багатьом єврейським виселенцям примусовий переїзд погіршував їхнє матеріальне становище³. Варто зауважити, що з кожним останнім довоєнним роком втомлене від дискримінації, з боку держави та суспільства, єврейське населення все частіше залишало межі Російської імперії. У Подільській губернії, приміром, у таких містах, як: Кам'янець-Подільський, Проскурів, Вінниця та Балта існували спеціальні комітети Колонізаційного єврейського товариства, що допомагало євреям виїздити з Росії до країн Нового Світу. Таким способом у 1912 р. з губернії емігрувало понад 100 родин. Приблизно стільки ж їх виїхало протягом перших чотирьох місяців 1913 р.⁴.

Проте і без повноцінної інтеграції євреїв до імперського суспільства останнє не виглядало монолітним. Зростання російського шовінізму зіштовхувало його з національними почуттями українського населення. Навесні 1914 р. цей антагонізм виявився під час святкування сторічного ювілею Т. Шевченка. У наповненому російськими націоналістичними групами Києві «підготовка» до святкування розпочалася за кілька місяців до його початку. «Киевлянин» та «Киев» оголосили «мазепинцям» інформаційну війну, спрямовану проти урочистостей і закладин пам'ятника поетові. Так, у січні того року в «Киевлянині» вийшла стаття з красномовною назвою «Допустимо ли?». Там же було надруковано резолюцію однієї з націоналістичних організацій із закликом до місцевої російської громадськості рішуче протестувати *«проти будь-якої спроби надати Шевченковим святкам політичного антиросійського характеру»*⁵.

¹ Выселение евреев окончивших коммерч. институт // Южная копейка. 1913. 23 ноября. С. 2.

² Облавы на евреев // Южная копейка. 1914. 8 июля. С. 3.

³ Вечные странники // Южная копейка. 1914. 1 июля. С. 3.

⁴ Эмиграция евреев // Подолия. 1913. 26 мая. С. 4.

⁵ Любченко В. Б. Теоретична та практична діяльність російських націоналістичних організацій в Україні (1908–1914 рр.) // Український історичний журнал. 1996. № 2. С. 60–61.

Редакція «Киева», натомість, випустила з нагоди святкування ювілею поета цикл «викривальних» статей: «Шевченко и евреи»¹, «Религиозность» Т. Г. Шевченка»², «Поляки и Шевченко»³.

«Шевченківські дні» на київських вулицях супроводжувалися затриманнями та розгонами демонстрантів, переважно з числа проукраїнськи налаштованих студентів⁴. Мобілізоване ж російськими шовіністами київське студентство з протилежними поглядами влаштовувало показово антиукраїнські акції, у яких найпомітнішу роль відігравав один з їхніх лідерів В. Голубєв. Так, наприклад, 12 березня 1914 р. він у складі зібраної групи студентів демонстративно спалив портрет Т. Шевченка навпроти міського театру⁵.

Варто зазначити, що висвітлення в тогочасній пресі святкування ювілею Кобзаря чітко показало, наскільки далеко газетні редакції були готові зайти заради зображення перед читачем «правильної» картини світу, яка не мала суперечити імперській ідеології. Яскравим прикладом маніпуляції суспільною свідомістю можна вважати висвітлення часописом «Киев» вшанування сотої річниці Т. Шевченка в Кам'янці-Подільському. 18 березня 1914 р. у відповідній статті зазначалося: *«Шевченківський ювілей пройшов тут непомітно. Не лише жодних вуличних демонстрацій не було, але й у навчальних закладах ішли звичайні заняття цілком нормально. Купка місцевих українофілів хотіла влаштувати громадську панахиду в Олександрівській церкві і навіть випустила оголошення про неї, але поліція надрукувала контр-оголошення в місцевому органі «Подільнин», і на панахиду ніхто не з'явився. Відсутність усяких ексцесів з такого зручного приводу, як святкування пам'яті «українського батька», зайвий раз підтверджує, що в нашому місті, як і по всій губернії, прибічників мазепинського руху та навіть просто української мови дуже мало»*⁶. Насправді ж, як свідчать архіви, «тиша й спокій» у Кам'янці-Подільському в день святкування ювілею поета були забезпечені превентивними заходами губернської виконавчої влади та МВС, адже 23 лютого Комісія кам'янецької

¹ Шевченко и евреи // Киев. 1914. 24 февраля. С. 1–2.

² «Религиозность» Т. Г. Шевченка // Киев. 1914. 28 февраля. С. 2.

³ Поляки и Шевченко // Киев. 1914. 3 марта. С. 2.

⁴ Мазепинско-еврейские безобразия // Киев. 1914. 26 февраля. С. 4.

⁵ Сожжение портрета Шевченки // Киевлянин. 1914. 28 февраля. С. 3.

⁶ Каменец-Подольск // Киев. 1914. 5 марта. С. 5.

міської думи постановила назвати вулицю і школу на честь Т. Шевченка, влаштувати урочисте засідання думи, прочитати реферат, відслужити панахиду та влаштувати в Пушкінському домі вечір, присвячений поету. Проте за кілька днів голови земських управ, міські голови та міські старости Подільської губернії отримали від центральної влади наказ не допустити вшанування пам'яті Т. Шевченка. Поліція повинна була вести суворий нагляд за недопущенням публічного святкування як з боку громадських груп, так і приватних осіб¹.

Усі названі нами приклади агресивних дій російських шовіністів і царської влади щодо «свідомого» українського населення та євреїв були виявом слабкості та незрілості царського режиму, а також свідчили про те, що про існування єдиної російської нації в довоєнний період не могло бути й мови. Зниження ролі церкви в житті суспільства вказувало на ідеологічну кризу в державі Романових, відповідним чином позначаючись на морально-психологічному стані її підданих. З огляду на це, ступінь готовності населення правобережних міст до майбутніх потрясінь, принесених Першою світовою війною, був під великим питанням.

1.3. Правобережні міста на порозі Великої війни: кінець нормативної повсякденності

Ще задовго до початку Першої світової війни людство усвідомлювало, що історія суспільства йде мирно-воєнними циклами, тобто шляхом чергування війни та миру. Згідно з цією концепцією, за циклом «мир–війна» іде новий цикл «мир–війна»². Про це, зокрема, зазначалося в одній із статей популярної в Російській імперії «Энциклопедии военных и морских наук» (Санкт-Петербург, 1883). Автори видання вважали війну перманентним явищем – наслідком одвічної боротьби між народами, а часи перемир'я – лише переходом її в приховану форму³. Цим твердженням вони перефразували афоризм відомого військового теоретика К. Клаузевіца: *«Війна – це продовження політики іншими засобами»*. У ХХ ст. цю ідею озвучили такі відомі політики, як Ж. Клемансо (*«мир – це*

¹ ДАХмО. Ф. 409. Оп. 1. Спр. 192. Арк. 1, 3зв.

² Война и общество в XX веке: в 3 кн. Кн. 1. : Война и общество накануне и в период Первой мировой войны. Москва, 2008. С. 269.

³ Война: Энциклопедия военных и морских наук. Санкт-Петербург, 1883. Т. 2. С. 269.

продовження війни іншими засобами») та У. Черчілль. Британський прем'єр-міністр стверджував: «Смішно думати, що війна закінчилася, оскільки війська припинили битися». Таким чином, з їхніх слів можна було зрозуміти, що війна починається не з часу її оголошення і закінчується не з укладанням миру, а набагато раніше та пізніше цих офіційних моментів¹.

У містах Правобережної України, розташованої на кордоні зі стратегічним суперником Росії – Австро-Угорщиною та неподалік від Балканського півострова, відродження впливу на якому входило в плани Туреччини, тяжкий «подих» майбутньої Першої світової війни відчувався сильніше, ніж у переважній більшості регіонів Імперії. Відбувалося це після закінчення чергового циклу «мир-війна», пов'язаного зі збройним протистоянням Російської імперії з Японією в 1904–1905 рр. Відтак для мешканців правобережних міст період з 1905 р. по 1914 р. деякою мірою можна назвати «міжвоєнним».

Російсько-японську війну справедливо вважають передвісником Першої світової². Попри очевидну різницю між характерами обох воєнних конфліктів (війна на Далекому Сході була регіональною), вони за своїм впливом на суспільно-політичну ситуацію в Російській імперії демонстрували дивовижну подібність. Оскільки обидві війни мали безпосереднє відношення до спричинення революцій, логічно припустити, що події 1904–1905 рр. виглядали своєрідною репетицією більш масштабних лихоліть 1914–1917 рр., або ж, навіть, – зменшеною копією. Тому вважаємо за доцільне з'ясувати вплив російсько-японської війни на міську повсякденність найбільшого на Правобережній Україні міста – Києва. Для цього ми здійснили короткий огляд тогочасної київської преси, на сторінках якої було зазначено:

1. Оголошення війни населення міста зустріло велелюдними патріотичними маніфестаціями³ та урочистими проходами мобілізованих військових⁴.

2. Упродовж перших місяців війни мілітаристські настрої глибоко проникли в масову свідомість киян⁵, про що, зокрема,

¹ Волконский Н. Л. История информационных войн. В 2 ч. Ч. 2. Санкт-Петербург, 2003. С. 72.

² Война и общество в XX веке. С. 81.

³ Городская хроника // Киевская газета. 1904. 30 января. С. 2.

⁴ Отъезд врачей на Дальний Восток // Киевская газета. 1904. 6 февраля. С. 3.

⁵ Штрихи и эскизы // Киевская газета. 1904. 1 февраля. С. 3.

свідчив чималий попит серед мешканців Києва на географічні мапи із зазначенням далекосхідного театру воєнних дій, а також прагнення дітей туди потрапити¹.

3. Після спаду патріотичної ейфорії російсько-японська війна поступово перетворювалася на рутину², що закономірно призвело до індивідуальності як з боку місцевої влади, так і міського населення³. Унаслідок того на початку осені 1905 р. мешканці Києва разом із новобранцями зустріли звістку про Портсмутський мир з не меншим ентузіазмом, ніж початок війни в лютому 1904 р.⁴

Наскільки подібною буде модель поведінки влади та населення міста в 1914–1917 рр. – покажуть подальші розділи нашого дослідження.

Варто зазначити, що закінчення російсько-японської війни було пов'язано із загадковою подією, яка начебто відбулася в одній із київських гімназій, коли учень 8-го класу М. Михайлов зачитав перед своїми товаришами-гімназистами складений ним вірш, що містив «пророчі рядки». Наш скепсис щодо правдивості цього факту зумовлений тим, що його оприлюднили в газеті «Киев» у дні початку Першої світової війни:

*«Снова призрак кровавой тяжёлой войны!
Льётся кровь на Далёком Востоке.
Золотые надежды, желанья и сны
Исчезают в кровавом потоке.
Я предвижу тяжёлые дни впереди!
Вижу скорби и горя дорогу! (...)
Не пройдёт десять лет, как придут времена
Новой битвы с коварным соседом.
Это будет иная, святая война...»⁵.*

Після завершення військового протистояння на Далекому Сході восени 1905 р. центр військово-політичної нестабільності перемістився до Європи, а кожна подальша криза дедалі ближче наближалася до правобережних губерній: Марокканська криза 1905 та 1911 рр., Боснійська криза 1908–1909 рр., італійсько-турецька війна 1911 р. та дві Балканські війни 1912 та 1913 рр. З огляду на те,

¹ Малолетний воин // Киевская газета. 1904. 11 февраля. С. 2.

² Арабески // Киевская газета. 1904. 15 февраля. С. 4.

³ Фланер / Мемуары // Киевская газета. 1905. 5 июля. С. 3.

⁴ Мемуары // Киевская газета. 1905. 20 августа. С. 3.

⁵ Н. П. Михайлов / Из прошлого к грядущему // Киев. 1914. 20 июля. С. 2.

що в 1904–1907 рр. на противагу Троїстому союзу сформувався військово-політичний блок Антанта, кожний з таких конфліктів міг перерости у повномасштабну війну¹. В планах Росії та Австро-Угорщини Правобережній Україні відводилося особливе місце. Російський царизм розглядав Правобережжя як зручний плацдарм для майбутнього наступу з метою ліквідації національно-визвольного руху антиросійського спрямування. Натомість, правлячі кола Австро-Угорщини планували завоювання Поділля та Волині для усунення небезпеки для Галичини².

За таких умов правобережні губернії перетворювалися на арену протистояння царської контррозвідки з агентурною мережею держав Троїстого союзу. Відгомін тієї війни на «таємному фронті», інтенсивність якої з наближенням до серпня 1914 р. усе більше зростала, міг створити у найбільш політично свідомої частини міського населення відчуття завершення мирного періоду життя.

Робота російської та австро-угорської розвідки поживалася ще на початку ХХ ст. Про це свідчило обопільне засилання по обидва боки кордону агентів. У Російській імперії їх почали готувати з 1902 р. у спеціальних школах³. Зважаючи на загрозу бойового зіткнення, завдання агентів, насамперед, полягало в збиранні інформації про дислокацію, бойову та мобілізаційну готовність, штати й озброєння військ. Такі відомості здобувалися, крім агентурного шляху, через комівояжерів, торгівців антикваріатом, мандрівників⁴. Тому в прикордонних районах працівники органів держбезпеки та правоохоронці були зобов'язані до зазначених вище осіб ставитися з підвищеною прискіпливістю. У березні 1911 р. вдалося виявити двох таких агентів. Першим був 58-річний житель містечка Клемань К. Романовський, котрий під виглядом агента з продажу меблів регулярно навідувався до Рівного та сусідніх міст для збирання розвідувальних даних. Другим виявився підполковник

¹ Первая мировая война: пролог XX века. Москва, 1998. С. 29.

² Бернадський Б. До питання про місце Правобережної України у планах ворогуючих сторін напередодні Першої світової війни // Вісник Київського міжнародного університету. 2007. Вип. 5. С. 134.

³ Сідак В. С. Діяльність спецслужб Російської імперії на українських землях Австро-Угорщини (кінець XIX – початок ХХ ст.) // Український історичний журнал. 1998/1. № 3. С. 86.

⁴ Бернадський Б. Діяльність австро-угорської та німецької розвідок на території Правобережної України напередодні Першої світової війни // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету : Збірник наукових праць. Рівне, 2009. Вип. 15. С. 208.

генштабу австрійської служби П. Грігоріні. Удаючи із себе комерсанта, він збирав свідчення про кількість і склад військ проскурівського гарнізону, цікавлячись, крім того, ставленням солдатів і офіцерів до можливої війни з Австро-Угорщиною, про яку тоді ходили чутки¹.

Мали місце випадки підозри в шпигунстві осіб, що мали австрійське підданство й чия діяльність супроводжувалася частими поїздками. Наприкінці 1910 р. у Дубно арештували мандрівного артиста з Австро-Угорщини В. Келлнера. Для заробітку він відвідав низку поселень Подільської та Волинської губерній, демонструючи тамтешнім глядачам *«туманні картини»* з використанням грамофона та *«чарівного ліхтаря»*. Під час перевірки поліція з'ясувала, що Келлнер заробив під час гастролей лише 23 руб. Обвинувачення у військовому шпигунстві базувалося на впевненості правоохоронців у неспроможності артиста прогодувати себе заробленою сумою, що могло вказувати на високу ймовірність отримання додаткового доходу від австро-угорської сторони за відповідні послуги. Затриманого депортували з Російської імперії². У травні 1911 р. під підозрою опинився житель Рівного Я. Галіковський. Підставою для арешту був донос, в якому йшлося про його *«життя не за статками»* та регулярні відвідини *«з невідомих причин»* Києва, Ковеля та Луцька.

Починаючи з 1911 р. до керівництва усіх трьох губернських жандармських управлінь – Волинського, Подільського та Київського – регулярно надходила інформація про відрядження австро-угорською стороною груп шпигунів. 18 січня того року начальник КВО повідомив очільнику Волинського ГЖУ, що уряд Австро-Угорщини відправив до Російської імперії 150 агентів таємної поліції з явками до різних революційних та повстанських організацій для ведення військової розвідки³. Наприкінці березня 1913 р. на стіл керівника Подільського ГЖУ поклали доповідь про прибуття до Росії сімох осіб для здобуття тим чи іншим способом з Генерального Штабу мобілізаційних планів та важливих секретів державної оборони⁴. 13 лютого 1914 р. начальник Київського ГЖУ отримав від одеського контррозвідувального відділу інформацію, згідно з якою

¹ ЦДІАК. Ф. 1335. Оп. 3. Спр. 40. Арк. 53, 60-61.

² ЦДІАК. Ф. 1335. Оп. 3. Спр. 30. Арк. 20-21.

³ ЦДІАК. Ф. 1335. Оп. 3. Спр. 40. Арк. 7, 67.

⁴ ЦДІАК. Ф. 301. Оп. 2. Спр. 396. Арк. 105.

Відень наповнював військовими розвідниками Правобережну Україну, насамперед, Подільську губернію, для проведення антиросійської агітації серед польського населення¹.

Різке зростання розвідувальної активності припало на 1912 р., коли імперії Романових та Габсбургів упритул наблизилися до війни внаслідок ультимативної вимоги Австро-Угорщини від Сербії вивести війська з Адриатичного узбережжя. Цей ультиматум викликав хвилю невдоволень у Російській імперії. Справа дійшла до вуличних шовіністичних маніфестацій². Одна з них відбулася в Києві 18–19 листопада, біля будівлі австро-угорського консульства. І хоча київський поліцейстер вжив спеціальних заходів щодо недопущення агресивних акцій супроти дипломатичного представництва, виділивши додаткові наряди з поліцейських та кінну варту, уникнути розбиття вікон та обмазування чорнилами дверей не вдалося³. За збігом обставин, саме тоді у місті викрили цілу шпигунську групу з австрійських та російських підданих. Її керівник Г. Кюнцер отримував інформацію про передислокацію артилерійських частин, штати й озброєння мирного і воєнного часів дивізіонів важкої артилерії, авіаційних парків, кавалерійських частин і «добровольчих команд» від своєї коханки, котру він напередодні познайомив з двома російськими офіцерами⁴.

Загострення стосунків між двома імперіями спричинило обопільне посилення режиму в прикордонних районах, що мали військове значення. Воно, зокрема, стосувалося встановлення заборони на гастролі пересувним ляльковим театрам. Їхня несанкціонована поява автоматично розцінювалася як шпигунська діяльність. У лютому 1913 р. у Луцьку відбулося затримання артистів та працівників лялькового театру К. Разгона та подружжя Брабеців. Чоловік і дружина мали австрійське підданство. Групу було звинувачено в навмисних роз'їздах по Кременецькому, Дубенському, Рівненському, Луцькому та Острозькому повітах. Попри те, що правоохоронці перевірили всю переписку театру й нічого підозрілого не знайшли, місцеве жандармське управління наполягало на

¹ ЦДІАК. Ф. 301. Оп. 2. Спр. 397. Арк. 67.

² Історія першої мирової війни 1914–1918 гг. Москва, 1975. С. 17.

³ ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 862. Спр. 7. Арк. 117.

⁴ Бернадський Б. Діяльність австро-угорської та німецької розвідок на території Правобережної України напередодні Першої світової війни. С. 208.

виселенні Брабеців за межі Імперії¹.

Про пожвавлення зіткнень спецслужб на теренах Правобережної України можна також судити з висвітлення на сторінках місцевої преси окремих епізодів перипетій на «таємному фронті». Так, у лютому 1913 р. газета «Подолія» повідомила читачам про прибуття до міста звільненого з австрійської в'язниці гусятинського лісопромисловця А. Фрідмана, арештованого раніше на кордоні за підозру в шпигунстві². Наприкінці того ж року зі шпальт «Южной копейки» кияни дізналися про ув'язнення на 4 роки за шпигунську діяльність працівника одного з міських товариств споживачів Офмана³. Через два місяці героями хроніки кам'янецького часопису стали арештовані за тією ж причиною австрійські піддані Клінгер та Шехтер⁴.

Водночас, іноземна розвідка достатньо витонченим способом використовувала ту ж пресу для збору секретної інформації. Наприклад, у номері газети «Киевская мысль» за 27 жовтня (9 листопада) 1913 р. вона розмістила таке оголошення: *«Пани та пані знайдуть гарний побічний заробіток у якості кореспондентів довідкового бюро за повідомлення довідок таємного характеру»*. Адресат перебував у Берліні. Винагорода за надіслану інформацію варіювалася від 2 до 50 руб. Таким чином, читачі газети, керуючись бажанням додатково заробити, могли мимовільно стати німецькими агентами⁵.

За рік до початку війни в протистоянні на «таємному фронті» почав активно простежуватися турецький «слід». Жвава торгівля вихідців з Османської імперії хлібобулочними виробами в правобережних містах давала царським спецслужбам серйозні причини для підозри їх у військовому шпигунстві. 19 червня 1913 р. у Могилеві-Подільському було обшукано та арештовано турецького пекаря А. Зігаль-Оглу. Підставою для затримання стало розпитування ним відпущеного в запас місцевого солдата про кількість та розташування російських військ⁶. Цілком можливо, що саме цей випадок був першим серед подальших перевірок турків-пекарів на

¹ ЦДІАК. Ф. 1335. Оп. 3. Спр. 109. Арк. 14.

² Задержанный австрийскими властями... // Подолія. 1913. 8 февраля. С. 4.

³ Дело о шпионстве // Южная копейка. 1913. 14 декабря. С. 3.

⁴ В Каменце задержаны... // Подолія. 1914. 23 февраля. С. 4.

⁵ ЦДІАК. Ф. 1335. Оп. 3. Спр. 40. Арк. 46.

⁶ ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 859. Спр. 45 ч. 6. Арк. 62.

теренах прикордонної зони губерній Правобережної України в першій половині 1914 р. На початку лютого того року підполковник окремого жандармського корпусу Беленцов доповів начальству про прибуття туди зазначених осіб під виглядом пекарів зі Стамбула. За його даними, військове шпигунство координувалося з австрійською розвідкою й здобута інформація одночасно направлялася до Туреччини та Австро-Угорщини. Тоді ж до жандармського управління надійшло повідомлення про квартиру єврейського утримувача кам'янецької земської поштової станції, яка нібито слугувала важливим пунктом для розвідників з Османської імперії. Була навіть інформація, що за допомогу турецькій розвідці Порта подарувала зазначеному мешканцю Кам'янця-Подільського помістя в одному з міст Малої Азії. У травні як підозрювані у шпигунстві проти державної безпеки Російської імперії опинилися пекарі з Ковеля та Володимира-Волинського¹.

В умовах наростання атмосфери шпигуноманії напередодні Великої війни процес модернізації економіки шляхом залучення іноземного, не останньою чергою – німецького капіталу, а також фахівців, уже значною мірою розглядався як загроза для військових приготувань держави Романових. 10 липня 1912 р. вінницька поліція затримала бухгалтера місцевого насінневого заводу «Раббетке і Гізеке», коли той спостерігав у бінокль за військовими навчаннями 73-го піхотного Кримського полку, що відбувалися неподалік від заводу на стрільбищі. І хоча під час проведення обшуку нічого підозрілого не було знайдено, підприємством серйозно зацікавилися царські спецслужби, адже для них, принаймні, теоретично воно виглядало ідеальним об'єктом для здійснення шпигунської діяльності. По-перше, помічником директора заводу був німецький підданий М. Гуртінг, а до складу адміністрації входили два офіцери пруського резерву та ще кілька осіб австрійського та німецького підданства. По-друге, власники підприємства постійно проживали в Німеччині та регулярно приїздили на завод з підозрілими людьми. По-третє, виробник насіння розташовувався поблизу залізниці та розміщення військ. По-четверте, кадрова політика на насінневому заводі полягала в тому, що працювати на ньому можна було лише за рекомендацією, а його працівники, набрані здебільшого з осіб

¹ ЦДІАК. Ф. 1335. Оп. 3. Спр. 123. Арк. 111, 494.

німецького та польського походження, поводити себе відокремлено й замкнуто. Тому за заводом установили негласний нагляд¹.

Наприкінці серпня того ж року царська контррозвідка звернула увагу на контролера «Раббетке і Гізеке» К. Гаде, котрий виїхав з Вінниці для огляду бурякових плантацій у Волинській губернії, відвідавши низку населених пунктів, зокрема Рівне та Володимир-Волинський. Очевидно, ця подія слугувала причиною появи статті в одному з номерів «Жизни Волини» про те, що адміністрація заводу начебто займалася шпигунством на користь іноземної держави², тим самим надавши справі публічного розголосу. Між підприємством та газетою розпочалася «сутичка». Проти автора викривальної публікації порушили справу за наклеп, хоча до війни її в суді так і не розглянули³. До того ж попри всі активні спроби царських спецслужб (з березня 1914 р. за «Раббетке і Гізеке» нагляд посилили) довести причетність заводу до військового шпигунства в межах дії законів мирного часу їм не вдалося⁴.

Багато запитань у російської контррозвідки викликала торговельна мережа компанії «Зінгер» – усесвітньо відомого виробника швейних машинок, яка мала магазини в Києві, Вінниці, Житомирі, Бердичеві, Рівному⁵. Причин для того було чимало. По-перше, не дивлячись на американське походження, розташоване у Санкт-Петербурзі (з 1912 р. – у Москві) російське представництво було філіалом офісу фірми, що перебував у німецькому Гамбурзі. По-друге, пост директора-розпорядника в Російській імперії займав офіцер німецької армії А. Флор. По-третє, завдяки величезній кількості представників-комівояжерів, продавців та рекламних агентів, мережа «Зінгера» повністю покривала територію держави⁶. Останні через специфіку діяльності викликали особливу підозру. Оскільки дохід рекламних агентів залежав від широти знайомств серед городян, вони зазвичай володіли неабиякими комунікативними здібностями. Лише в Києві, станом на початок 1913 р., працювали

¹ ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 859. Спр. 45 ч. 6. Арк. 43, 60.

² ЦДІАК. Ф. 1335. Оп. 3. Спр. 67. Арк. 70.

³ Німецький завод обращён в лазарет // Жизнь Волини. 1914. 25 сентября. С. 4.

⁴ ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 859. Спр. 45 ч. 6. Арк. 113.

⁵ Вільшанська О. Повсякденне життя міст України кін. XIX – поч. XX ст.: європейські впливи та українські національні особливості. С. 53.

⁶ Герасимов Т. Ю. Справа компанії «Зінгер» на Правобережній Україні в період Першої світової війни // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Історія. Тернопіль, 2015. Вип. 1. Ч. 2. С. 40.

115 агентів, середній місячний заробіток яких тоді становив 40–60 руб.¹.

У 1914 р. боротьба зі шпигунством уже деякою мірою нагадувала «полювання на відьом». Справа була не стільки в кількості підозр, скільки в їхньому змісті. Наглядним тому прикладом можна вважати так звану «Справу С. Жидковського» – працівника телеграфної залізничної служби в Жмеринці, котрий власноруч сконструював безпроводну радіотелеграфну станцію. Оскільки приймач був дуже потужним, під час проведення в Жидковського обшуку було знайдено записані перехоплені телеграми Жмеринської станції до Києва, Одеси, умовні знаки виклику станцій у Брест-Литовську та багатьох закордонних станцій, а також метеорологічні повідомлення зі станції на Ейфелевій вежі. Як виявилось, такий самий пристрій він зробив ще раніше в Києві у будівлі Управління Південно-Західної залізниці з дозволу тамтешнього керівництва. На допиті конструктор повідомив, що зробив станцію за власний кошт з науково-практичних міркувань. Його арештували з обвинуваченням у веденні військового шпигунства². Судовий розгляд справи відбувся вже за воєнної доби – на початку березня 1915 р. За відсутності прямих доказів Жидковського визнали винуватим лише за несанкціоноване виготовлення радіотелеграфної станції³. Не менш цікавою виглядає справа священика І. Ілічка, котрий частину своєї трудової діяльності провів у Галичині. Після переїзду звідти до Володимира-Волинського, він активно розпочав займатися земельними справами, регулярно пересуваючись по окрузі й періодично виїжджаючи закордон. Бурхлива діяльність та скандальна репутація священика дали підстави деяким правоохоронцям вважати його подвійним агентом⁴.

За день до вбивства у Сараєво ерцгерцога Франца Фердинанда очільник Подільського ГЖУ отримав з Варшави від начальника відділу з охорони порядку та громадської безпеки інформацію про створення в правобережних губерніях українських мілітарних організацій-січей. Зазначалося, що в деяких містах, зокрема в Києві, організовані таємні військові відділи. Зброю вони начебто отримували контрабандою з Австро-Угорщини. І хоча інформацію не

¹ Киевские типы // Южная копейка. 1913. 14 января. С. 3.

² ЦДІАК. Ф. 1335. Оп. 3. Спр. 123. Арк. 289.

³ Суд // Юго-Западный край. 1915. 19 февраля. С. 3.

⁴ ЦДІАК. Ф. 1598. Оп. 2. Спр. 29. Арк. 98–98зв.

було підтверджено¹, напруга на кордоні двох імперій з кожним днем зростала. Наприкінці липня у зв'язку з високою ймовірністю початку війни правоохоронці отримали наказ посилити стеження на прикордонній смузі для недопущення проникнення на територію Росії австро-угорських розвідників². Уже 29 липня в кам'янецькому «Гранд-Готелі» за ордером місцевого ГЖУ поліція арештувала прибулих з-за кордону австрійських підданих Я. Заводного, К. Прохощу та К. Гушера³.

З початком російсько-японської війни під час оголошення мобілізації значно зросла кількість випадків ухилення від призову, зокрема шляхом самоушкоджень та симуляції. Останнє найчастіше стосувалося пошкоджень і хвороб рук та органів чуття. Проте й після закінчення бойових дій вони не припинялися. Відповідно до звітів військово-санітарної адміністрації в 1907–1909 рр. зазначеним способом уникнення служби користувалися 0,025 % призовників⁴. Ті ж особи, котрі не мали наміру втрачати здоров'я, однак натомість мали гроші, зверталися до різноманітних «спеціалізованих» організацій. Одна з таких діяла в Києві. Спосіб звільнення від призову був досить простим та ефективним. Під час проходження медичної комісії призовників замінювали каліками з їхніми документами. Крім того, організація займалася заміною оригінальних документів підробленими, підробляла штемпелі, підмінювала фотокартки тощо. Географія клієнтури аферистів покривала весь правобережний регіон. Вартість однієї послуги варіювалася від 5 до 25 тис. руб. Поліція викрила організацію на початку 1913 р.⁵ Того ж року в Кам'янці-Подільському розпочався судовий розгляд так званої «Справи Ладінзона», названої на честь відомого тоді рабина – одного з організаторів групи, що спеціалізувалася на сприянні в ухилянні від служби в армії шляхом підкупу представників влади⁶.

Присутність серед фігурантів зазначених порушених кримінальних справ значної кількості єврейських прізвищ, які публікувала преса, посилювала антисемітські настрої в суспільстві. Правоохоронці, «забувши» про хвилю погромів, пов'язували

¹ ЦДДАК. Ф. 301. Оп. 2. Спр. 148. Арк. 85.

² ЦДДАК. Ф. 1598. Оп. 2. Спр. 29. Арк. 257.

³ 16 июля в гостинице... // Подолья. 1914. 18 июля. С. 4.

⁴ Асташов А. Б. Членовредительство и симуляция болезней в Русской армии во время Первой мировой войны. С. 6

⁵ «Освобождение» от воинской повинности // Южная копейка. 1913. 1 марта. С. 3.

⁶ Каменец-Подольск // Юго-Западный край. 1915. 9 апреля. С. 4.

зростаючи напередодні війни єврейську еміграцію з «бажанням хвилитися від відбуття військової повинності».

Балканська криза кінця 1912 р., що поставила на межу війни Росію та Австро-Угорщину, спричинила в містах Правобережної України хвилю тривожних чуток. Узимку 1912/1913 рр. на заході Волинської губернії внаслідок поголосів про можливу війну відбувся застій у торговельній сфері. У Рівному, наприклад, банкрутами стали 50 торгівців, у Дубно – 10, у Кременці – 4¹. На початку 1913 р. у Сальниці чулки про війну поширював місцевий приватний учитель Г. Арбісман. У цьому він переконався під час навчання в зуболікарській школі у Варшаві². Оскільки ведення подібних розмов негативно позначалося на суспільних настроях, а отже підривало державну безпеку, влада встановлювала спеціальний нагляд за найбільш «балакучими» особами. Вбачання в їхніх діях злого умислу формувалося завдяки надходженню від російської агентурної мережі інформації, згідно з якою правобережні губернії поповнювалися агентами, котрі начебто навмисно поширювали в містах чулки про високу ймовірність майбутньої війни. Крім того, зазначалося, що вони насамперед контактували з незаможними верствами для підбурення їх до вчинення розправи над багатими городянами в разі виникнення військового конфлікту³.

На початку 1914 р. розмови та чулки про вірогідність війни між імперіями Романових і Габсбургів набули ще інтенсивнішого та відвертішого характеру. Активні поголоси серед населення прикордонної смуги змусили працювати царські спецслужби в посиленому режимі. Силовики отримали наказ з особливою прискіпливістю стежити за контрабандистами та – на рівні з ними – за місцевими євреями та поляками⁴. Відчуття наближення майбутнього військового зіткнення відчувалося під час проведення «шевченківських днів» у Києві, коли десятки демонстрантів разом з антимонархічними гаслами вигукували: «Геть Росію! Нехай живе Австрія та вільна Україна!»⁵.

Знаково, що саме тоді в місті відбулося засідання «Клубу російських націоналістів», у порядку денному якого було питання

¹ ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 859. Спр. 45 ч. 6. Арк. 1, 33–35.

² ЦДІАК. Ф. 301. Оп. 1. Спр. 1583. Арк. 47зв.

³ ЦДІАК. Ф. 276. Оп. 1. Спр. 476. Арк. 4.

⁴ ЦДІАК. Ф. 1598. Оп. 2. Спр. 29. Арк. 45.

⁵ ЦДІАК. Ф. 317. Оп. 1. Спр. 5753. Арк. 3–5.

релігійного пригноблення режимом Габсбургів «угро-русів» (тобто українців). Приводом для того стало закінчення Мармарош-Сіготського процесу – кримінальної справи, порушеної проти православних русинів із с. Іза через те, що ті вийшли з Унії. На засіданні наголошувалося, що австро-угорська влада добувала покази свідків методом застосування тортур. Зокрема, повідомлялося, що тамтешні «інквізитори» заганяли православних дівчат у крижану воду, здійснюючи цим самим обряд «Хрещення», а також підвішували селян на деревах, від чого одна жінка померла. Доповідь завершувалася такими словами: *«Російське суспільство має негайно реагувати на поругу над кращими основами народного духу, що дорогі не лише зарубіжним нашим братам, але й державній Росії, основ, що становлять найбільше національне багатство нашого народу – православної віри та російської мови»*. Цей недвозначний натяк на необхідність радикальних дій в ім'я захисту інтересів «кривих побратимів», що проживали в імперії Габсбургів, відповідав передвоєнній риториці правлячих кіл держави Романових, котрі виношували загарбницькі плани щодо Галичини. Перебіг засідання Клубу висвітлювала київська преса, пропагуючи цим самим антиавстрійські та мілітаристські настрої в суспільстві¹. Останні ж чітко спостерігалися в новорічному віршованому привітанні, надрукованому в газеті «Подолія»:

*«Кровавых распрей времена
Пережила ты, Русь святая:
То смуты, иго, то война, –
И всё ты вынесла, родная!
Гремели громы над тобой,
Враждебных туч гроза висела;
Вступала ты с врагами в бой,
Хоть битв и крови не хотела (...)
Ты в православии своём
Была века не колебима,
А с верой в Бога и с Царём
Русь никогда непобедима»*².

Улітку 1914 р. ЗМІ давали зрозуміти, що Європа перебуває на порозі війни. Так, у першій половині червня преса повідомляла про

¹ В клубе русских националистов // Киев. 1914. 28 февраля. С. 5.

² Новый год // Подолія. 1914. 1 января. С. 2.

перебування в Санкт-Петербурзі британської військово-морської ескадри, кораблі якої оглянув Микола II. На борту корабля командувача ескадри цар влаштував сніданок. Доволі докладно газети розповідали читачам про прибуття до столиці Російської імперії «апостола реваншу» французького президента Р. Пуанкаре¹. Після вбивства Франца Фердинанда газетярі регулярно інформувала про загострення відносин між Австро-Угорщиною та Сербією. Через неприховані симпатії до слов'янської країни дії Відня висвітлювалися з позиції ворожості. 17 липня один із подільських часописів, розповідаючи про погроми сербських закладів, магазинів, будинків та квартир, зазначає: «Особливо старається мусульманська наволоч, охоча до легкої наживи. (...) Австрійський світик починає розпадатися»².

Передвісниками Першої Світової війни можна справедливо вважати австро-угорські аероплани, що здійснювали польоти над правобережними містами для ведення аерофоторозвідки. Аналіз архівних документів та газет дозволяє говорити про їхню активізацію з лютого 1913 р. Наприклад, у ніч на 27 лютого над Гайсином чергово кружляли два аероплани. Оскільки вони летіли з увімкнутими яскравими прожекторами, освітлюючи потрібні їм об'єкти, помітити їхню присутність могли багато жителів міста. Відсутність у російських військових протиповітряних засобів дозволило пілотам виконати своє завдання і повернутися на місце постійної дислокації³. Загалом навесні того року австро-угорські аероплани з'являлися над такими подільськими містами, як Літин, Вінниця, Жмеринка, Нова Ушиця, Проскурів. І хоча розпізнавальних знаків на них не було видно, майже ніхто зі свідків не сумнівався в їхній приналежності до Австро-Угорщини. 27 червня приблизно о 19.00 аероплан бачили жителі Володимира-Волинського⁴.

Після широко висвітленого пресою вбивства наступника австрійського престолу в Сараєво поява над містами Правобережної України розвідувальних австро-угорських літальних апаратів слугувала вагомим додатковим чинником у формуванні громадської думки про ймовірність майбутньої війни. У липні 1914 р., напередодні оголошення мобілізації, з різницею в кілька днів жителі

¹ Реснт О. Перша світова війна і Україна. С. 4–5.

² Из повременной печати // Подолия. 1914. 4 июля. С. 2.

³ Тайственные аэропланы // Южная копейка. 1913. 16 февраля. С. 3.

⁴ ЦДАК. Ф. 442. Оп. 859. Спр. 45 ч. 6. Арк. 25, 38, 41–42.

Житомира¹ та Кам'янця-Подільського спостерігали за польотами іноземних аеропланів, які вивчали розташування російських військових частин².

Інформація з газет про загострення зовнішньополітичної ситуації в Європі, чутки про можливу війну з Австро-Угорщиною, кружляння розвідувальної авіації над головами городян – усе, що в переддень Першої світової війни створювало в останніх відчуття тривоги за завтрашній день, доповнювалося примхами природи. «Жизнь Волыни» рівно за тиждень до оголошення війни написала про стихійне лихо в Житомирі. Воно розпочалося приблизно о 13.00, коли над містом пронеслася сильна буря. Небо стало повністю темним. Піднявся незвичайної сили вітер, вулицями неслися густі стовпи пилу, перехожі й транспорт зупинялися, оскільки не було видно, куди йти. Буря завдала місту великих збитків: у різних частинах зламані та вирвані з корінням дерева, на бульварі повалені малі дерева, з багатьох будинків зірвані дахи, причому листи заліза падали на телефонні дроти, обриваючи їх своєю вагою³. Під час урагану на вул. В. Бердичівській спостерігалось надзвичайно рідкісне явище – вогняний дощ, який тривав близько однієї хвилини. Іскри падали немов дощові краплі, створюючи ілюзію пожежі. За словами перехожих, вони бачили кулясту блискавку, з якої сипалися іскри. Блискавка вдарила в дерево, що росло на подвір'ї архієрейського будинку, і розщепило його навпіл. Примітно, що в момент появи «дощу» не було грози, вона розпочалася значно пізніше. У повітрі добре відчувався запах озону⁴. 17 липня кам'янецька газета надрукувала замітку під назвою «Особенности текущего лета». Вона розповідала про панічні настрої серед українських землеробів, котрі з острахом дивилися на небо з блискавками. Окремі випадки супроводжувалися летальними наслідками. Що цікаво, тоді, коли в українських губерніях йшли сильні дощі, у Санкт-Петербурзі спостерігалася аномально спекотна суха погода. Зазначені погодні негаразди журналісти пов'язали з поміченими французькими астрологами плямами на Сонці. На підставі цього останні спрогнозували, що починаючи з 1915 р. у північній півкулі мають

¹ Аэроплан над Житомиром // Жизнь Волыни. 1914. 13 июля. С. 3.

² В ночь с 15 на 16 июля... // Подолія. 1914. 18 июля. С. 4.

³ Буря // Жизнь Волыни. 1914. 12 июля. С. 4.

⁴ Огненный дождь // Жизнь Волыни. 1914. 12 июля. С. 4.

настати три надзвичайно спекотних та сухих літа¹. Важко припустити, наскільки багато тогочасних читачів, гортаючи газету, перейнялися довірою до прогнозу французьких фахівців, однак як буде видно в подальшому розділі уже за воєнної доби рівень їхнього скепсису щодо подібних наукових або псевдонаукових передбачень зміниться до непізнаваності. Щоправда, стосуватиметься це вже політичної сфери.

Оголошення Австро-Угорщиною війни Сербії 28 липня 1914 р. запустило незворотній процес. Наступного дня Микола II підписав указ про оголошення воєнного стану в низці губерній. На Правобережній Україні його оголосили в усіх повітах Київської та Подільської губерній, а у Волинській – у 10 з 12 (окрім Ковельського та Володимир-Волинського)². 30 липня, услід за частковою, оголосили загальну мобілізацію³. Після того в містах відбулися масові патріотичні акції. У Києві телеграфне розпорядження про оголошення мобілізації було отримано 29 липня приблизно о 21.00. Через 30–40 хв. на вулицях поліцейські розклеїли перші офіційні оголошення на червоному папері. Дільничні наглядачі отримали наказ негайно сповістити всіх рестораторів та власників пивних про закриття їхніх закладів на весь період мобілізації у Києві. Оголошення вручали також двірникам деяких житлових будинків для інформування мешканців. Збірним пунктом для явки запасних⁴ призначили місце поблизу Політехнічного інституту⁵. Одне з перших оголошень, що з'явилося біля входу до будівлі міської думи, швидко привернуло увагу киян. Пролунали вигуки «ура!», «геть Австрію!» та співання «Боже, царя храни». Звідти маніфестація, кількісний склад якої стрімко збільшувався, рушила вул. Хрещатик. Частина її учасників з антиавстрійськими лозунгами вирішила підійти до консульства Австро-Угорщини з боку вул. Пушкінської, однак цьому їм завадила поліція. Обхідний маневр натовпу для наближення до дипломатичного представництва з Бібіківського бульвару також зазнав невдачі – його розсіяли кінні городові. Київські

¹ Особенности текущего лета // Подolia. 1914. 4 июля. С. 3–4.

² Авербах О. И. Законодательные акты, вызванные войной 1914–1915 гг. Том 1. Петроград, 1916. С. 1–2.

³ Вільшанська О. Л. Повсякденне життя і суспільні настрої населення // Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. Київ, 2013. С. 441.

⁴ У збройних силах Російської імперії існували запасні частини і з'єднання, для підготовки, формування та відправки у воєнний час на театр війни.

⁵ Объявление мобилизации в Киеве // Киевская мысль. 1914. 17 июля. С. 3.

правоохоронці, крім того, посилили охорону будівлі німецького консульства, розташованого на вул. Інститутській. Маніфестації тривали в місті до глибокої ночі¹. Населення Кам'янця-Подільського подібним чином відреагувало на оголошення мобілізації 30 липня. Того дня на Новому бульварі зібралася група інтелігенції з національними прапорами й почала співати гімн. Далі маніфестанти вирушили до будинку подільського губернатора та редакції газети «Подільський». Під час ходи оснащена національними прапорами величезна маніфестація співала патріотичні пісні та вигукувала «ура!»². За два дні Німеччина оголосила Росії війну.

Таким чином, можна зробити висновок, що початок Першої світової війни для певної частини міського населення Правобережної України, якщо й не виглядав незворотнім логічним наслідком переходу мирної фази у воєнну, то, принаймні, не був великою несподіванкою. З огляду на відсутність навіть приблизних даних щодо кількості представників зазначеної категорії городян, ми лише вкажемо, що її кількісний склад формували: а) наближеність до кордону Російської імперії з Австро-Угорщиною, де процес підготовки обома майбутніми протиборчими сторонами до війни було видно, так би мовити, неозброєним оком (встановлення особливого прикордонного режиму, аеророзвідка); б) інтерес до суспільно-політичного та зовнішньополітичного життя.

Отже, напередодні Першої світової війни в матеріальному та духовному вимірах міської повсякденності Правобережної України відбулися помітні зміни. Вони були зумовлені значними зрушеннями в економіці, кризою православної церкви та проникненням у свідомість городян західних цінностей.

Темпи розбудови міської інфраструктури регіону були хоча й швидкими, проте не скрізь однаковими. Усе залежало як від фінансових можливостей самих міст, енергійності їхніх керманів, так і від військово-стратегічного планування з огляду на сусідство з Австро-Угорщиною. На тлі міського соціально-культурного простору Правобережної України окремо виділявся Київ. У переддень війни місто перетворилося на один з провідних соціально-економічних та

¹ Маніфестації в Києві // Киевская мысль. 1914. 17 июля. С. 3.

² Маніфестація в Кам'янці // Поділья. 1914. 20 июля. С. 3.

культурно-освітніх центрів у Російській імперії. Водночас, його бурхливий розвиток різко загострив «житлове питання». У низці правобережних міст розроблені місцевою владою плани щодо поліпшення міської інфраструктури мали бути реалізовані вже після 1 серпня 1914 р.

Зростання міст супроводжувалося формуванням суспільства модерного типу. Традиційні цінності відходили у минуле, на їхнє місце приходили нові – «буржуазні». У новоствореній системі ціннісних орієнтирів у міському соціумі змінювалися погляди на сутність людського життя, роль жінки в суспільстві, інститут сім'ї. Цілком закономірно, ця світоглядна переорієнтація не завжди позитивно впливала на морально-психологічний стан населення. Свідченням того, наприклад, стало масове поширення самогубств.

Сусідство правобережного регіону з потенційно ворожою для держави Романових імперією Габсбургів визначило в ньому особливу передвоєнну атмосферу. Дух майбутньої війни постійно ширився у повітрі з кінця 1912 р. Через надзвичайну важливість регіону для потенційних протиборчих сторін у містах розгорнулася жвава боротьба між спецслужбами. Інтенсивність війни на «таємному фронті» в окремих випадках цю таємничість нівелювала, стаючи предметом суспільного розголосу. Криза міжнародних відносин після Сараєвського вбивства, розвідувальні польоти австро-угорських аеропланів над правобережними містами та оголошена мобілізація були останніми акордами мирної доби.

РОЗДІЛ II. ВПЛИВ ВЕЛИКОЇ ВІЙНИ НА СВІДОМІСТЬ МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ПРАВОБЕРЕЖНИХ ГУБЕРНІЙ

2.1. Сприйняття верствами міського населення воєнної доби

Оголошення Німеччиною війни Росії міське населення регіону зустрівало емоційно-патріотичним вибухом. Відчути тогочасну атмосферу можна з репортажу кореспондента житомирської газети «Наша Волянь»: *«Мирне сонне життя провінції сколихнулося: тихі вулиці наповнилися шумом та дзвоном, люди, що звикли повільно брести, позіхати годинами біля вітрин, тепер мчать вулицями з гарячковою швидкістю. Багато хто не знає, куди, навіщо біжить, але всі стурбовані. Зустрічають один одного, запитують якісь новини і тут же виникають, чи, точніше, імпровізуються незчисленні фантастичні чутки. З'явилися свої пророки та провісники – оптимісти та песимісти, одні передбачають усілякі жахи, інші кажуть, що війна – необхідна дезінфекція народів. Менше людей – легше жити буде! Така формула тих панів! Але таких, власне кажучи, мало. Більшість дивиться на світ Божий крізь копчене скло песимізму та зневіри! «Що день прийдешиній мені готує?», – ось що читаєш в очах у кожного. Величезний натовп заповнив вулиці! Тут були матері, батьки, дружини, сестри та брати, що чекали своїх рідних із Військового Присутствія! Весь цей натовп знав, що йти на війну необхідно: б'ють наших братів-сербів. Маленька держава стогне в лапах величезного хижака! Але егоїстичне почуття все ж сильніше за свідомість справедливості! І всі ті матері, батьки скрикували, ламали руки, коли дізнавалися, що забирали їхніх синів!»¹.*

Оскільки, вочевидь, подібні настрої панували і в інших містах регіону, можна зробити висновок про двояке ставлення переважної частини міського населення до початку війни: з одного боку, його охопила патріотична ейфорія, а з іншого – тривога за своє життя. І хоча для людських мас цей колективний *«перший переляк від війни»* слугував потужним об'єднуючим чинником, посилюючи загальний ентузіазм², він міг мати лише короткотривалий ефект через його очевидну скороминучість.

¹ За последние дни (Из городских скитаний) // Наша Волянь. 1914. 22 июля. С. 3.

² Цвейг С. Вчерашний мир. С. 211.

Були, однак, й ті, хто намагався не піддаватися паніці, будучи твердо переконаним у нетривалості війни з огляду на тогочасні досягнення в розвитку військової техніки. Вони мали впевненість у міцності гуманістичних ідеалів у християнських країнах Старої Європи, які начебто унеможлилювали досягнення своїх політичних цілей ціною життя багатьох людей. Про панування таких «толстовських»¹ настроїв серед інтелігенції писала в спогадах С. Русова, перебуваючи в ті дні у Вінниці².

Загалом ставлення освічених верств до тих буремних подій визначити складно. На перший погляд, аналіз їхньої епістолярної спадщини може навести на думку про панування антивоєнних настроїв серед людей, що значно критичніше ставилися до отриманої інформації, ніж їхні пересічні земляки. Проте така сама критика має бути й щодо них самих, оскільки зображене авторами різке негативне ставлення до початку війни не завжди могло бути щирим. У цьому ми вбачаємо, принаймні, три причини – політичну, морально-етичну та психологічну. Перша є очевидною – явне небажання бути звинуваченим у симпатії до того чи іншого режиму, що був натхненником й безпосереднім учасником Першої світової війни. Друга причина полягала в уникненні хоча б якоїсь причетності до масового військово-патріотичного (шовіністичного) сплеску, який у кінцевому рахунку призвів до мільйонних людських жертв, революцій, громадянської війни тощо. Нарешті, з погляду психології, після пережитих принесених війною негараздів та розчарувань важко було зізнатися (навіть самому собі) у помилковості власних поглядів на початку військового протистояння. Відтак можна погодитися з думкою О. Вільшанської про те, що влітку 1914 р. представники інтелігенції деякою мірою стали заручниками громадської думки й патріотичного піднесення³.

Досить цікавим є визначення рівня підтримки ідеї війни на її початковому етапі робітничим класом, здебільшого сконцентрованому в Києві. У радянській історіографії це стало об'єктом великих маніпуляцій. Насамперед, вони базувалися на твердженні В. Леніна про наявність у робітників «імунітету проти

¹ Письменник Л. Толстой вважав, що ХХ ст. може стати століттям без воєн, оскільки війна суперечила людській природі. Див: Война и общество в ХХ веке: в 3 кн. Кн. 1: Война и общество накануне и в период Первой мировой войны. Москва, 2008, С. 21.

² Русова С. Мемуари. Щоденник. Київ, 2004. С. 169.

³ Вільшанська О. Л. Повсякденне життя і суспільні настрої населення. С. 441.

шовінізму»¹. Про категоричне неприйняття трудящими ідей війни писав також Л. Каганович. За його словами, після оголошення війни, київські *«робітники залишалися в стані бродіння, антивоєнних настроїв, невдоволеності мобілізацією»*². Відверта абсурдність «теорії імунітету» призвела до того, що її почали ставити під сумнів ще до розпаду СРСР. Характерно, що у 1989 р. київський історик О. Комаренко в статті «Ставлення пролетаріату України до Першої світової війни» це зробив, використовуючи творчий доробок В. Леніна: *«В перші місяці війни панівним класам вдалося тимчасово перемогти пролетаріат, захлеснути його каламутним потоком націоналізму й шовінізму»*³. Згідно ж із дослідженням сучасного російського історика С. Тютюкіна, настрої в робітничому середовищі на початку війни виглядали таким чином: політично активний авангард пролетаріату та його соціал-демократичні керівники тимчасово *«пішли у тінь»*, тоді як рядові робітники стримано висловлювали свої монархічні й патріотичні почуття⁴.

Хоча на початку Першої світової війни в Правобережних містах відбувалися багатолюдні проурядові акції, в яких брали участь і робітники, і студенти, і конторські службовці, і ремісники, і торгівці⁵, у киянина В. Шульгіна вони викликали скепсис: *«Це було диво. Неповторне. Я спостерігав це все, але пояснити собі не міг. Я був холодний, як крига, не вірячи своїм очам, і в глибині душі відчував, що це натхнення всіх та всього – марево»*⁶. Аналогічна реакція міського населення на початок війни була й у ворожих Російській імперії державах, зокрема, в їхніх столицях. С. Хафнер причину масової ейфорії в Берліні пояснював тим, що в ті дні пересічний житель міста отримував набагато більше розваг і емоцій, ніж у мирний час⁷. Натомість С. Цвейг згадував, як на початку війни віденці були переконані в тому, що *«переживають історичний момент, неповторну мить і кожен покликаний привести своє крихітне «я» в цю запалену масу, щоб очиститися від усякого себелюбства. (...)*

¹ История Киева. С. 377.

² Каганович Л. М. Памятные записки рабочего, коммуниста-большевика, профсоюзного, партийного и советско-государственного работника. С. 93.

³ Комаренко О. Ю. Ставлення пролетаріату України до Першої світової війни. С. 68.

⁴ Тютюкин С. В. Россия: от Великой войны – к Великой революции // Война и общество накануне и в период Первой мировой войны. Москва, 2008. С. 127.

⁵ Вільшанська О. Л. Повсякденне життя і суспільні настрої населення. С. 441.

⁶ Шульгин В. В. Последний очевидец: Мемуары. Очерки. Сны. С. 238.

⁷ Хафнер С. История одного немца. Частный человек против тысячелетнего рейха. URL : <http://e-libra.su/read/318995-istoriya-odnogo-nemtca.html>.

Кожний окремо переживав звеличення власного «я», він вже більше не був ізольованим людиною, як раніше, він був розчинений в масі, він був народ, і його особистість – особистість, яку зазвичай не помічали, – знайшла значимість. (...) Кожний міг стати героєм; всякого, хто носив форму, ті, які залишаються в тилу, вже задалегідь величали саме цим романтичним словом, а жінки звеличували їх по-своєму, визнавали ту невідому силу, яка підняла їх над буденністю»¹.

Однак, попри всю урочистість, масштабність та ейфорію, що охоплювали городян під час масових демонстрацій єдності церкви, монарха й народу у вигляді багатотисячних патріотичних маніфестацій і молебнів, природний страх перед війною, як ми вже зазначали, давав про себе знати. Перебування в натовпі ці обидва почуття загострювало. І масовий войовничий ентузіазм, і паніка, часто були однотипними явищами, що відображали психологію натовпу². Так, у перші ж дні війни в Житомирі серед демонстрантів почали ширитися чутки стосовно можливої військової загрози місту. Для заспокоєння натовпу волинський губернатор змушений був звернутися до нього із заспокійливою промовою, у якій наголошувалося, що *«немає жодних підстав тривожитись»*³. Драматизмом був сповнений молебен у Кам'янці-Подільському, проведений 4 серпня 1914 р. Перед його початком Подільський та Брацлавський єпископ Митрофан зачитав Височайший маніфест щодо оголошення Німеччиною війни Росії. Далі він розповів кам'янчанам про те, з яким *«безмежним ентузіазмом»* стотисячний натовп на площі в Петербурзі відреагував на появу імператорського подружжя, а також висловив сподівання на втілення в життя слів з промови Миколи II: *«Не укладу миру, поки жодного ворога не буде в моїй країні»*. Проте наприкінці молебню губернатор О. Ігнат'єв під час промови попросив у священнослужителів благословення на *«сумний виїзд»* із міста⁴. Це посилювало панічні настрої в натовпі, який і до того знав про високу ймовірність австро-угорської окупації⁵. Таким чином, у Кам'янці-Подільському впродовж нетривалого часу колективний страх остаточно взяв гору над хитким патріотичним

¹ Цвейг С. Вчорашний мир. С. 211.

² Сенявская Е. С. Психология войны в XX веке: исторический опыт России. С. 56.

³ Патриотическая манифестация // Жизнь Волыни. 1914. 21 июля. С. 3.

⁴ Причина від'їзду губернатора полягала у наближенні до міста австро-угорських військ.

⁵ Во вторник... // Подоля. 1914. 23 июля. С. 3.

єднанням. Утеча з міста очільника губернії для багатьох послугувала прикладом.

Зазначимо, що у подальшому подібні релігійні заходи в містах відбувалися з нагоди здобутих російською армією перемог. Наприклад, 15 серпня 1914 р. о 12.00 у Києві на Софійській площі всенародно відслужили багатотисячний подячний молебень на честь взяття Львова та Галича. За півгодини до дійства в київських навчальних закладах припинили заняття, а учні, вишикувані в ряди, вирушили до собору, звідки незабаром вийшов хресний хід на чолі з Київським та Галицьким митрополитом Флавіаном¹. У березні 1915 р. та лютому 1916 р. у регіоні молебні проводили у зв'язку зі здобуттям Перемишля² й Трапезунду³.

У Житомирі на урочистостях з нагоди взяття Перемишля трапився інцидент. Під час проведення багаточисельної маніфестації місцевий 17-річний студент В. Піхтеров раптово вигукнув «*Нехай живе Німеччина!*». На допиті в поліції він пояснив, що начебто зробив це помилково – замість «*Німеччини*» мала бути «*Франція*». Після детальної перевірки хлопця правоохоронці кваліфікували його вчинок як хуліганство й притягнули до адміністративної відповідальності⁴.

У жовтні 1914 р. на центральних київських вулицях відбулися студентські маніфестації, викликані «Височайшим повелінням» про військовий призов студентів. Одна з них підійшла до французького та бельгійського консульств, співаючи дорогою «Боже, царя храни» й патріотичні пісні⁵. Не всі студенти підлягали призову. До кінця осені до війська повинні були прибути ті, хто мав призватися в 1913–1914 рр. і навчався на перших двох курсах. У Київському університеті, наприклад, таких нараховувалося 400–500 осіб⁶.

Загалом на початку війни на Правобережній Україні мобілізація проходила успішно. Записатися до армії добровільно вважалося справою честі⁷. Як запевняла преса, «*мобілізація відбулася у*

¹ Всенародное моление // Южная копейка. 1914. 3 августа. С. 3.

² Хроника // Юго-Западный край. 1915. 11 марта. С. 2; К падению Перемишля! // Южная копейка. 1915. 11 марта. С. 2.

³ Вчера Его Пресвященством... // Подолянин. 1916. 5 февраля. С. 4; Вчера в Преображенском соборе... // Юго-Западный край. 1916. 6 февраля. С. 2.

⁴ ЦДДАК. Ф. 1335. Оп. 1. Спр. 1659. Арк. 132.

⁵ Грандиозные студенческие манифестации // Южная копейка. 1914. 10 октября. С. 2.

⁶ Высшие учебные заведения и воинская повинность // Южная копейка. 1914. 8 октября. С. 2.

⁷ Вільшанська О. Л. Повсякденне життя і суспільні настрої населення. С. 441.

вражаючому порядку, тих, що не явилися, не було»¹. Неохочі служити у війську становили меншість. Серед них, наприклад, був 28-річний житель Кам'янця-Подільського В. Приходько. У спогадах він відверто зізнавався, що не бачив у війні жодного сенсу, підтверджуючи свій пацифістський світогляд словами про те, що йому *«всьяке вбивство, насильство глибоко чужі й противні»*. Від мобілізації на фронт В. Приходька врятував поставлений напередодні війни діагноз міокардиту, про який йому під час проходження медичної комісії нагадала дружина, та знайомство з лікарем К. Солухою, котрий саме тоді перебував на призовному пункті². Приклади ж злісного ухилення від військової служби, що мали місце й на початку війни, окремо висвітлено в підрозділі 2.2. Успіхи призовної кампанії хіба що деякою мірою затьмарили безлади в Радомишлі 3 серпня 1914 р. Їх можна розглянути з різних ракурсів, а відтак ми ще не раз про них згадаємо в нашому дослідженні. Того дня понад тисячу щойно призваних запасних здійснили напад на місцевий казенний винний склад. Звідти вони вирушили на базарну площу й під антисемітськими вигуками розгромили кілька єврейських лавок і будинок радомишльського багатія Авербуха³.

Перша світова війна глибоко проникла в дитячу психіку. За словами сучасників, масові патріотичні маніфестації, які супроводжувалися проходами на війну запасних солдатів, заряджали дітей моральним піднесенням, моторошним захватом від того незвичайного, важливого і страшного, свідками і учасниками чого вони були. На дитячі настрої та світорозуміння активно впливали знущання над противником, які виражалися в карикатурах, лубочних картинках, у театральних виставах, кінематографі, газетній і брошурній літературі⁴. У психіці дітей війна уподібнилася гри⁵.

Героїзація та романтизація війни в суспільстві, поширювані засобами пропаганди, призвели до численних утеч неповнолітніх на фронт.

За свідченням київського мирового судді зі справх малолітніх В. Левитського, в окремі дні до Києва повертали назад по 30–

¹ Письмо из Подолии // Южная копейка. 1914. 1 августа. С. 2.

² Приходько В. Під сонцем Поділля: спогади. Ч. 2. С. 146.

³ Беспорядки в г. Радомысль // Киевская мысль. 1914. 4 ноября. С. 3.

⁴ Щербинин П. П. Детская повседневность в период первой мировой войны 1914–1918 гг. : монография. Тамбов, 2015. С. 163–164.

⁵ Хафнер С. История одного немца. Частный человек против тысячелетнего рейха. URL : <http://e-libra.su/read/318995-istoriya-odnogo-nemtca.html>.

40 дітей-утікачів¹. Зазначимо, що регулярними повідомленнями тогочасної преси про подвиги російських солдатів не обмежувалося – на її сторінках час від часу з'являлася інформація про героїчні вчинки на театрі воєнних дій «юних добровольців». Так, наприклад, 17 вересня 1914 р. популярна житомирська «Жизнь Воляни» надрукувала статтю під назвою «Дети-герои» із розповіддю про пригоди кількох хлопчаків, які в складі московських полків взяли участь у шести боях і повернулися неушкодженими². 25 листопада той же часопис ознайомив читачів із двома малолітніми героями віком 13 і 15 років. У першого був Георгіївський хрест 4-го ступеня, у другого – хрести 3-го та 4-го ступеня³. 22 грудня «Южная копейка» написала про 8-річного хлопчика А. Сердюкова, котрий пробув на фронті майже 3 місяці. Солдати вирішили відпустити його додому через настання холодів. Він приїхав до Києва в солдатській шинелі та фуражці, привізши трофейні каску та штик й маючи тверді наміри повернутися до окопів після свят⁴.

Зазначимо, що втеча дітей на війну була притаманна й протиборчій стороні. Так, восени 1914 р. до Рівного разом із австро-угорськими військовополоненими прибув 13-річний хлопець. Рівненським правоохоронцям затриманого передали вже як малолітнього бродягу, а ті його відправили своїм київським колегам⁵.

Романтика втечі на фронт не обійшла й дівчат. У пресі досить часто з'являлися повідомлення про їхнє зникнення з дому після відповідних розмов. Так, скажімо, сталося в січні 1915 р. із 12-річною вінничанкою І. Пеленгер та її двома однолітками⁶. У вересні 1916 р. вирішила відправитися на бойові позиції й племінниця депутата Державної думи К. Григорович-Барського. Дядько дізнався про її витівку, коли вона рухалася Києво-Ковельською залізницею, будучи вдягнуеною в шинель⁷.

Тогочасні події відбивалися в дитячих воєнних іграх, хоча, за спостереженням Т. Лубенця, на самому початку війни дитячі майданчики в Києві спорожніли. Проте невдовзі традиційні забави

¹ Левитский В. М. Беспризорные дети и война // Дети и война : сборник статей. Киев, 1915. С. 14.

² Дети-герои // Жизнь Воляни. 1914. 4 сентября. С. 2.

³ Мальчики-герои // Жизнь Воляни. 1914. 12 ноября. С. 3.

⁴ Крошечный доброволец // Южная копейка. 1914. 9 декабря. С. 3.

⁵ Малолетний пленник // Киевская мысль. 1914. 8 ноября. С. 2.

⁶ Местной полиции сообщают... // Юго-Западный край. 1915. 4 января. С. 3.

⁷ ЦДАК. Ф. 278. Оп. 1. Спр. 266. Арк. 460.

діти закинули, а ігри «у війну» стали своєрідною формою одержимості. Вони настільки захоплювали дітей, що ті після закриття майданчиків не розходилися по домівках, як раніше, а продовжували їх скрізь, де це було можливо¹. Діти ділилися на «росіяни» і «ворогів». Чисельна перевага завжди була на боці перших, а в полон здебільшого потрапляли «німці», «австрійці» й «турки»². Приват-доцент Київського жіночого комерційного училища В. Зеньківський, підбиваючи підсумки проведеного анкетування серед дітей, зазначив, що тоді «у війну» грали 79 % хлопчиків і 52 % дівчат³.

Іноді ігри «у війну» були настільки запеклими, що діти залишали «поле бою» з синцями й подряпинами. На околицях Житомира, приміром, їх почали влаштовувати вже в серпні 1914 р. у вигляді «стінки на стінку»⁴. У вінницьких навчальних закладах за «ворогів» змушували грати тих, хто отримував погані оцінки⁵. Тонка лінія між воєнним іграми й звичайними бійками викликала занепокоєння в батьків і в дитячих психологів. На думку Т. Лубенця, подібного роду забави давали подвійний ефект: з одного боку, вони викликали в дитини жорстокість, ворожість і нещадність до «ворога», а з іншого – «безмежне співчуття до побаченого пораненого»⁶.

Війна не оминула й колискові пісні, роблячи їх елементом військової пропаганди. Деякі з них потрапляли на сторінки місцевої преси. Пропонуємо куплет з однойменної пісні, опублікованої у Вінниці в березні 1915 р.:

*«Наш прогресс в условиях новых
Движется вперед:
Для Ивановых, Петровых
Всюду будет ход.
Шульцы, Мюллеры и Шмидты,
Мест утратив ряд,
Со своих позиций сбиты
В фатерлянд назад
Уберутся поневоле;*

¹ Дети и война // Южная копейка. 1915. 9 января. С. 2.

² Щербинин П. П. Детская повседневность в период первой мировой войны 1914–1918 гг. : монография. С. 178.

³ Зеньковский В. О влиянии войны на детскую психику // Дети и война : сборник статей. Киев, 1915. С. 51.

⁴ Игра в войну // Жизнь Волины. 1914. 12 августа. С. 3.

⁵ Винницкие картинки // Юго-Западный край. 1915. 16 мая. С. 2.

⁶ Дети и война // Южная копейка. 1915. 9 января. С. 2.

*Разовьёт свою
Мощь народ наш в лучшей доле...
Баюшки-баю»*¹.

Мілітаризація суспільної свідомості створила колосальний попит на інформацію. Насамперед, населення цікавили новини з передової та міжнародні події, які, на відміну від довоєнного періоду, відбувалися вже не лише у газетах, а, за образним висловленням С. Цвейга, «стукали в двері»². Очевидна необхідність їхньої перевірки спонукала Миколу II вже на другий день після оголошення війни підписати указ про затвердження Тимчасового положення про військову цензуру³. Відповідно до нього, редакторів періодичних видань зобов'язували надавати місцевому військовому цензору набрані номери видань за кілька годин до виходу у світ⁴. Окрім газет, основним джерелом інформації про перебіг війни були спеціальні телеграми зі столичного телеграфного агентства⁵. І перші, і другі розбирали вмить. Із Кам'янця-Подільського, наприклад, повідомляли, що їх городянам доводилося брати «з боєм»⁶. Газетами зачитувалися як дорослі, так і діти⁷. Новинний ажіотаж був настільки значним, що восени 1914 р. доступ до офіційних телеграм відкрили ув'язненим⁸. Варто зазначити, що в Російській імперії Першу світову було прийнято називати «*Вітчизняною*», «*Другою вітчизняною*», «*Великою вічною*». Іноді її навіть називали «*Великою вітчизняною*»⁹.

Преса, орієнтуючись на пануючі в суспільстві настрої, намагалася надати цікаву для населення інформацію з максимальною оперативністю¹⁰. Тому протягом усього досліджуваного періоду лівова частка газетних шпальт присвячувалася війні. З іншого боку, газетам, що традиційно формували громадську думку, відводилося одне з чільних місць у системі військової пропаганди. Ішлося не лише про інформування щодо воєнних успіхів Російської імперії та її союзників для створення в читачів впевненості про невідворотність майбутньої перемоги. У перші воєнні місяці чи не в кожному

¹ Н. Никифоров / Колыбельная // Юго-Западный край. 1915. 28 февраля. С. 2.

² Цвейг С. Вчерашний мир. С. 39.

³ Авербах О. И. Законодательные акты, вызванные войной 1914–1915 гг. Том 1. С. 17.

⁴ Военная цензура // Киевская мысль. 1914. 26 июля. С. 4.

⁵ Ознакомление населения с ходом войны // Киевская мысль. 1914. 24 августа. С. 2.

⁶ Письмо из Подолии // Южная копейка. 1914. 1 августа. С. 2.

⁷ Вопросы дня // Юго-Западный край. 1915. 22 января. С. 2.

⁸ Война и арестанты // Южная копейка. 1914. 26 сентября. С. 2.

⁹ ДАХмО. Ф. 409. Оп. 1. Спр. 393. Арк. 126.

¹⁰ Белова И. Б. Первая мировая война и российская провинция. 1914 – февраль 1917 г. С. 167.

газетному номері друкувалися статті, що з історико-філософського погляду роз'яснювали сутність війни, формуючи її позитивний образ. До тієї справи було активно залучено церкву, яка вважала війну можливістю відновити свій колишній вплив на суспільство. Для цього ми проаналізували відповідні публікації її друкованого органу «Подолія». Наприклад, в одному з вересневих випусків (1914 р.) було зазначено: *«Всі ми повинні знати та вірити, що священна війна, яка для нас розпочалася, потребує найвеличніших зусиль і, може бути, небувалого самопожертвування»*¹. В іншій статті збройний конфлікт між Росією, з одного боку, та Німеччиною й Австро-Угорщиною, з іншого, розглядався крізь призму історичного протистояння між слов'янською та германською цивілізаціями². Зокрема, пропагувалася ідея месіанства: *«Очікується прихід слов'янства, щоб відродити Європу, запровадити принцип всесвітнього братства й царства Христового на землі»*³. Нарешті, наголошувалося на тому, що в тій війні Росія боролася за *«збереження спадку своїх пращурів і Святої православної віри»* від зазіхань ворожого матеріалістичного світу⁴.

Ще одним важливим засобом військової пропаганди були спеціально видані брошури. На відміну від преси, вони мали неперіодичний характер, вузьке спрямування і, зазвичай, присвячувалися конкретно-визначеній тематиці. Їхні накладі, як правило, не перевищували кількох тисяч примірників. Брошури виходили друком з ініціативи органів влади, військових структур, організацій і товариств, що мали проурядову орієнтацію. Серед них виокремимо брошури *«Победа или рабство: По поводу происходящей вооружённой борьбы между Россией и Германией»* (Київ, 1915), *«Причины теперешней войны»* (Петроград., Київ, 1916), *«Описание жизни и подвига героя-мученика крестьянина Стефана Веремчука»* (Петроград, 1916)⁵.

Названі вище ідеї цивілізаційно-світоглядного антагонізму та необхідності боротьби в ім'я збереження власної ідентичності пропагувалися й серед світських науково-освітніх кіл. Так, наприклад, 14 березня 1915 р. у приміщенні Педагогічного музею в

¹ Война и наше духовенство // Подолія. 1914. 14 сентября. С. 1.

² Николай Руднев / Цивилизация и прогресс // Подолія. 1914. 15 октября. С. 1.

³ Будущее принадлежит славянству // Подолія. 1914. 31 декабря. С. 1.

⁴ Идея западно-германского прогресса и русское православие // Подолія. 1914. 28 сентября. С. 1.

⁵ Куцик Р. Р. Брошура як важливий засіб імперської пропаганди на території Київської, Подільської та Волинської губерній у 1914–1917 рр. С. 366–370.

Києві відбулася лекція професора-філолога університету Св. Володимира А. Лук'яненка на тему: «Слов'янство в його історичній боротьбі зі східним світом, турецьким та західним, германським»¹. Професор права з того ж університету В. Синайський переконував студентів у такому: «Сучасна війна з її кривавими зірницями прийшла в світ для того, щоб ви, люди, щиро відмовилися від егоїзму, бо той егоїзм губить усе прекрасне, всю культуру, усі сподівання кращої душі людини. Людство, як і його цивільно-правовий порядок, повинно вийти з цієї війни оновленими, і в цьому – велике значення нинішньої війни, якою б вона жахливою не була...»². «Виховний бік» Першої світової війни побачив також тогочасний письменник В. Розанов у своїй широко відомій серед читачів книзі «Война 1914 года и русское возрождение». Він, зокрема, писав, що саме за воєнної доби відбулося перевтілення обивателя в громадянина. Подібно до Синайського Розанов резюмував: «Щоб там не було, яким би не був хід війни, які б випробування не чекали на нас, – ми будемо пам'ятати й будемо втішені тим, що ми в них – одужуємо»³.

Проте якою б потужною тоді не виглядала військова пропаганда, і як би активно не толерувалася в суспільстві ідея про необхідність виконання боргу перед Вітчизною, завжди знаходилися ті, хто мав власну думку щодо доцільності ведення війни. Зазвичай, пацифісти й «антивоєнні люди»⁴ висловлювалися в приватних розмовах, оскільки проводити антивоєнну агітацію в публічних місцях було небезпечно: за воєнної доби пацифізм ототожнювався зі зрадництвом⁵. Остерігатися потрібно було як поліції, так і самих слухачів. Підтвердженням цього слугувала безрезультатна діяльність більшовиків, які на самому початку війни намагалися поширювати антимілітаристські настрої в робітничому середовищі. У ніч на 7 серпня 1914 р. у Києві було викрито підпільну друкарню місцевого комітету РСДРП, під час якої правоохоронці виявили прокламації антивоєнного та революційного змісту⁶. Однак і без того

¹ ЦДІАК. Ф. 707. Оп. 199. Спр. 2. Арк. 118.

² ІР, ф. 145, № 61. Арк. 28.

³ Розанов. В. В. Война 1914 года и русское возрождение. С. 35, 39.

⁴ Серебрянников В. В. От воинственности к миролюбию // Социс: Социологические исследования. 2002. № 5. С. 86.

⁵ Смирнов Н. Н. Война и российская интеллигенция // Россия и Первая мировая война (Материалы международного научного colloquium). Санкт-Петербург, 1999. С. 263.

⁶ Большевики в годы империалистической войны. 1914 – февраль 1917. С. 5.

вести агітацію серед робітників стало неможливим через побоювання бути побитим ними ж самими¹. Хоча водночас пролетарі не завжди могли зрозуміти сенс військового протистояння Російської імперії з державами Троїстою союзу. У спогадах Г. Григор'єва зустрічаємо діалог київського робітника з городовим (жовтень 1914 р.):

« - *А хто ж на царя напав?*

- *Не знаєш хіба? Не чув? Німець, ось хто.*

- *Який німець?*

- *Товстий... Ковбасник.*

- *Нехай цар і справляється. Народ тут ні до чого.*

- *Твоє діло не розсудять... Накажуть – іди, воюй за царя.*

- *На чорта мені твій цар і ти разом з ним!»².*

Тоді ж активізувалася антивоєнна діяльність студентів Київського комерційного інституту, які з початку жовтня 1914 р. поширювали антиурядові заклики та прокламації. 16 листопада вони закликали бойкотувати збір «Київ – Польщі», а 20 листопада, у день роковин смерті Л. Толстого, влаштували одноденний страйк з роздаванням у своєму навчальному закладі листівок товариства «Червоний Хрест»³ й інших організацій із закликом проти війни та смертної кари. Наголошувалося на жакливому поведженні з євреями-солдатами в деяких підрозділах царської армії. Зокрема, розповідалося про один з полків, що проходив через містечка в Подільській губернії, грабуючи єврейські будинки та магазини й гвалтуючи єврейських жінок. Організатором антивоєнних акцій була «Економічна комісія». У ніч на 18 грудня були обшукані та арештовані члени її президіуму: С. Мікадзе, М. Меркель, В. Дьяконов та Н. Рензін⁴.

Абсолютно не розділяв пропаговану державою концепцію позитивного впливу війни на суспільний розвиток український історик літератури та поет В. Отроковський, котрий тоді проживав у Києві. У грудні 1914 р. 22-річний молодий чоловік висловив свої внутрішні переживання у таких віршованих рядках:

«Из георгин под частоколом дня

Зрочки впивают пышный бархат крови,

Прозрачен палецев судорожных воск.

¹ Комаренко О. Ю. Ставлення пролетаріату України до Першої світової війни. С. 68.

² Григор'єв Г. У старому Києві. С. 268.

³ ЦДІАК. Ф. 274. Оп. 4. Спр. 370. Арк. 6.

⁴ ЦДІАК. Ф. 274. Оп. 4. Спр. 346а. Арк. 179.

*Но мертвизна ненужных паутин
Предчувствием отчизны одичалой
Резнит венцы политых медью копи»¹.*

Проведений нами аналіз архівних документів засвідчив, що царські спецслужби фіксували випадки антивоєнної агітації серед новобранців та поранених солдатів у містах Правобережної України ще у перший воєнний рік. Так, на початку 1915 р. власник готелю в Житомирі Н. Шейгец відмовляв новобранців від відправлення на фронт, аргументуючи це такими словами: *«Куди ви йдете, що ви знаєте? Ви ж не навчені, не вмієте стріляти і що ви там будете робити? Однаково Львів не сьогодні – завтра австрійці візьмуть назад»²*. Навесні того ж року жандармам донесли на ковельського фельдшера, що вів підбурюючі розмови з військовослужбовцями, котрі після одужання мали повертатися на фронт. Згідно із заявою інформатора, той начебто казав, що *«не варто вбивати, а краще здаватися в полон»³*. Улітку 1915 р. було арештовано жителя Умані Л. Моргуліса, котрий проводив у місті сеанси з хіромантії, під час яких він закликав російських військових здаватися в полон для прискорення закінчення війни⁴.

Упродовж воєнної доби як індикатор суспільних настроїв була благодійність. Із самого початку вона підживлювалася патріотичним піднесенням населення та усвідомленням його прогресивної частини в неспроможності громіздкого державного апарату надавати адекватну допомогу постраждалим від воєнних дій⁵. Тому благодійний рух охопив як представників різних соціальних верств і прошарків, так і станові й державні установи. На початку війни всі вони з великою енергійністю приступили до організації в кожному місті різноманітних благодійних товариств, комітетів зі збору пожертвувань, попечительств з опіки постраждалих на фронті військовослужбовців та їхніх родин тощо⁶.

Необхідність піклування про поранених солдатів і офіцерів спричинила масовий запис жіноцтва до лав Червоного Хресту –

¹ IP, ф. 78, № 1629. Арк. 24.

² ЦДІАК. Ф. 318. Оп. 1. Спр. 2587. Арк. 53зв.

³ ЦДІАК. Ф. 1335. Оп. 1. Спр. 1659. Арк. 24.

⁴ ЦДІАК. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 3570. Арк. 4.

⁵ Загребельна Н. І. Роль Комітету її імператорської величності великої княжни Тетяни Миколаївни в організації надання тимчасової допомоги постраждалим від воєнних дій у роки Першої світової війни // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. 2005. Вип. 9. С. 87.

⁶ Донік О. М. Громадська благодійність в Україні в роки Першої світової війни. С. 61.

сестер милосердя. Туди приймалися жінки та удови всіх станів віком від 18 до 40 років. До них, як правило, ішли охоплені патріотичною романтикою молоді ентузіастки та ті, котрі опинилися в скрутному становищі й не мали інших можливостей для заробітків¹. Поряд з тим прагнення допомогти постраждалим військовослужбовцям могло навіть пересилити категоричне несприйняття ідей війни. Представницею цієї категорії була жителька Умані Н. Суровцева. Всупереч своєму пацифізму та певному австрофільству, вона одразу ж після прибуття до міста перших ешелонів з пораненими записалася на сестринські курси. Для 18-річної дівчини політичні переконання перестали бути вагомими в той момент, коли вона побачила рани, страждання важкопоранених і душевні переживання тих солдатів, котрі збожеволіли на війні².

3-поміж цілої когорти представниць аристократичних родів, що вирішили стати сестрами милосердя, особливо виділялася сестра російського імператора Велика княгиня Ольга Олександрівна, котра тоді мешкала в Києві разом з матір'ю-імператрицею Марією Федорівною. У своїх спогадах інший Великий князь – Олександр Михайлович – писав про її відданість сестринській справі. Вона починала свій робочий день о 7-й годині й могла працювати до глибокої ночі, перев'язуючи прибулих поранених. Не всі солдати вірили в те, що за ними доглядала рідна сестра Миколи ІІІ.

Жінки вищого світу також активно долучалися до пошиття білизни, якої тоді дуже бракувало. У Києві цим особисто займалася дружина генерал-губернатора Є. Трепова. Для того при очолюваному нею дамському комітеті було влаштовано спеціальний відділ⁴. У Житомирі на замовлення Комітету швидкої допомоги білизну шили місцеві арештанти⁵.

Ще однією формою допомоги пораненим військовим стало добровільне надання приміщень для лазаретів у приватних квартирах. Деякі заможні люди брали поранених до себе додому. Хоча допомога менш грошовитих городян також була відчутною й викликала в

¹ Тітовська Ж. В. Особливості розвитку «сестринського руху» в Російській імперії під час Першої світової війни (1914–1918 рр.). С. 75.

² Кривошея І. І. Гендерний аспект мілітаристського дискурсу в егодокументах: компаративний аналіз мемуарів «уманського періоду» Надії Суровцової та Петра Курінного (1914–1917) // Гілея: науковий вісник. 2014. Вип. 90. С. 118.

³ Великий Князь Олександр Михайлович. Книга воспоминаний. С. 95.

⁴ Вільшанська О. Л. Повсякденне життя і суспільні настрої населення. С. 445.

⁵ Отклик среди арестантов // Жизнь Воляни. 1914. 6 сентября. С. 3.

суспільстві багато поваги. До них, наприклад, належав учитель малювання Вінницького реального училища В. Коренєв, котрий на початку війни взяв на свій рахунок одне ліжко в шпиталі, щомісяця оплачуючи його утримання¹.

Починаючи з серпня 1914 р. у містах відбувалися масові заходи зі збору коштів для поранених. Набуло значної популярності залучення до благодійництва культурних закладів. Так, у київському міському театрі наприкінці того літа було проведено великий концерт, прибутки від якого (3 тис. руб.) передали пораненим солдатам, а 19 вересня в залі Купецького зібрання з тією ж метою влаштували літературно-творчий вечір². Можна припустити, що були проведені й в інших правобережних містах, з більш-менш розвинутою культурно-розважальною інфраструктурою. Прикладом ентузіазму благодійників була діяльність учителя Летичівської чоловічої гімназії Д. Поповича. В невеликому 12-тисячному місті йому з допомогою учнівською молоді та колег вдалося організувати в приміщенні Громадських зборів кілька благодійних концертів з вибором 560 руб. Його перерахували на користь пораненим військовослужбовцям³.

Іншими формами благодійності були щомісячні відрахування із зарплати, лотереї-алегрії⁴, «кружкові збори»⁵ тощо. Усе це проводилося як для надання допомоги військовослужбовцям і їхнім родинам, так і постраждалому від бойових дій населенню, зокрема, біженцям. Окрім того, кошти збиралися для підтримки мешканців країн, що з особливою силою відчули на собі наслідки війни – Сербії⁶ та Бельгії⁷. Місцеве населення ставилося до таких акцій здебільшого зі зрозумінням, оскільки ці країни сприймалися невинними жертвами австро-угорської та німецької експансії. Щоправда, організації зі збору пожертвувань не завжди користувалися стовідсотковою довірою суспільства. Це, наприклад, проявилось вже в 1914 р., коли було створено комітет «Київ – Польщі». Місцеві студенти, підбурені

¹ ДАВіО. Ф. Р-5257. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 16зв.

² Загребельна Н. І. Благодійна діяльність та меценатство представників українських торгово-промислових кіл та інтелігенції у роки Першої світової війни // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. К., 2012 – Вип. 20 – С. 222.

³ А. Подольский / Летичев // Юго-Западный край. 1916. 14 июля. С. 4.

⁴ От Начальника Киевского военного округа... // Юго-Западный край. 1915. 25 июля. С. 2.

⁵ С надлежащего разрешения... // Юго-Западный край. 1915. 8 января. С. 2.

⁶ Каменец – Сербии и Черногории // Подолянин. 1915. 28 февраля. С. 1.

⁷ Бельгийский консул... // Подолянин. 1915. 24 февраля. С. 3.

київською групою партії есерів, звинувачували його в несправедливому розподілі розданої допомоги, називали «*комітетом польської буржуазії та літераторів*», які «*нещодавно ще бойкотували усіх неполяків й здійснювали дику травлю євреїв*», та під час війни об'єдналися з «*російськими чиновниками-казнокрадами*»¹. Згідно з даними Київського ГЖУ, розмови про корумпованість царських бюрократів активно панували серед населення в січні 1915 р. Іноді їх відверто називали «*зłodіями народних грошей*»².

Оскільки організація благодійності потребувала від її провідників та учасників багато зусиль і часу, не всім їм вдавалося пройти нелегкий іспит на витривалість. На третьому році війни газета «Юго-Западный край», характеризуючи настрої тогочасного соціуму, писала: «*Нашої публіки вистачає дуже не надовго. Як швидко спалахує, так швидко й згасає*»³. Прикладом швидкого згасання людського ентузіазму був різкий спад благодійницького руху в Могилеві-Подільському вже навесні 1915 р. З початком воєнних дій у місті почали діяти організації для допомоги родинам запасних, що через призов опинялися в матеріальній скруті, зумовленої тимчасовою втратою годувальника, – Попечительство та місцевий Педагогічний комітет. Перша організація надавала фінансову підтримку кільком сотням родинам, а друга – безкоштовно навчала більш ніж 100 дітей, батьки котрих пішли на фронт. Окрім того, Комітет опікувався дешевою їдальнею, призначеною для зазначеної категорії родин. Проте невдовзі члени Попечительства замість виконання суспільно-важливих завдань почали більше цікавитися власними проблемами. Унаслідок постійних чвар та розколу відбулася зміна керівництва. Водночас, можливостей дієдатнішого Педагогічного комітету, що складався винятково з місцевої молоді, для широкої допомоги родинам запасних явно не вистачало⁴.

Хоча якщо названий випадок навряд чи можна було назвати тоді типовим, натомість інші благодійні організації, незважаючи на негативні соціально-економічні чинники, продовжували свою роботу протягом усього досліджуваного нами періоду, ще в 1915 р. у

¹ ЦДІАК. Ф. 274. Оп. 4. Спр. 352. Арк. 47.

² ЦДІАК. Ф. 274. Оп. 4. Спр. 456. Арк. 64.

³ Идите к воинам // Юго-Западный край. 1916. 16 апреля. С. 2.

⁴ Герасимов Т. Ю. Вплив Першої світової війни на повсякденне життя мешканців міста Могилева-Подільського (1914 – 1917 рр.) // П'ята Могилів-Подільська науково-краснознавча конференція / Матеріали конференції. Вінниця, 2015. С. 162–163.

тогочасному суспільстві простежувалася поступова втрата інтересу до пожертвувань на користь нужденним. До того ж погіршення матеріального становища широких мас не слугувало тому головною причиною. Зростання байдужості городян до чужої біди ми пояснюємо спадом патріотичних почуттів й падінням суспільної моралі. Підтвердженням цього була стаття в київській газеті «Южная копейка» під назвою «Гримасы улицы» (1 червня 1915 р., за старим ст.). Сьогодні ми б її назвали «Тестом на людяність». У ній розповідалося про реакцію киян на втрату чоловіком свідомості в людному місці, коли той під час падіння розбив голову. Те, що далі сталося, автор описав таким чином:

«Збігся натовп, щільним колом обступив його й почав вголос гадати...

Старенька торгівка плаксиво говорить:

- Мабуть, отруївся... Господи Боже! Судомо якась і піна з рота.

Але перехожий – статечний міщанин у парусиновому картузі нізащо не погоджується.

- Як же отруївся! Це більше на падучу схоже. Он очі як оскляніли – перша прикмета. Нехай полежить. Як прийде до тями – сам підведеться. В мене двоюрідний племінник отак двічі на день...

Причепурена, декольтована пані, навпаки, вважає, що це просто п'яний.

- Нализався й витягнувся, як свиня в болоті.

За ними, в священному обуренні відходять й інші.

- От народ пішов... Злодії та грабіжники».

Лише після того всього до скривавленого чоловіка викликали «швидку допомогу»¹.

Про прояви суспільної індиферентності повідомляли й інші правобережні газети. Так, у січні 1916 р. в «Юго-Западном крае» були піддані різкій критиці місцеві багатії за явне небажання жертвувати на користь бідного населення. Автор стверджував, що благодійність більшості заможних людей, зазвичай, обмежувалася висловленням співчуття, а як тільки йшлося про реальну допомогу, вони одразу вказували на «дорожнечу життя». Розміщення статті на першій шпальті часопису, та ще й у новорічному номері, вже само собою

¹ Д. Волков / «Гримасы улицы» // Южная копейка. 1915. 1 июня. С. 2.

засвідчувало суспільну значущість проблеми¹. 1 лютого 1917 р. бердичівське «Южное слово», констатує спад благодійності в місті, писало: *«Збіднів наш Бердичів, зовсім збіднів... людьми. (...) Раніше були люди, грошей було менше, нині грошей стало більше, зате людей – менше»*².

Ослаблення філантропічних настроїв у суспільстві як одного з показових прикладів закінчення його тимчасової згуртованості, певною мірою, можна пов'язати з авторитетною й популярною в історичній науці тезою про загострення під час війни суспільних протиріч у Російській імперії, тимчасово приспаних улітку 1914 р. загальним патріотичним піднесенням та пробуджених поразкою царських військ у 1915 р.³ Ми ж розглянемо цю проблему дещо в іншому ракурсі.

Велика війна, що з перших своїх днів глибоко проникла в міське повсякденне життя, принісши городянам багато емоцій, поступово перетворювалася на рутину. Іншими словами, війна, ставши рушієм повсякденності, у ній же і розчинялася. Особливо це стосувалося міст, розташованих порівняно далеко від лінії фронту, що призводило до розпаду ситуативної єдності суспільства на початку війни. Восени 1914 р. О. Толстой спостерігав у Києві картину, подібну до тієї, яку навесні 1917 р. побачив у Відні С. Цвейг. Австрійський письменник писав про *«поділ країни на дві окремі території: території солдатів, які воювали і зазнавали значних труднощів, і території залишених у тилу тих, хто продовжував безтурботне життя»*⁴. Після побаченого О. Толстим транспортування в трамвайних вагонах поранених до лазаретів, у якому брали активну участь гімназисти, вже наступного дня він, пройшовшись міськими вулицями, опинився в іншій реальності: *«Дивлячись на веселий, нарядний, легковажний натовп, я зовсім забув, що за триста верст йде небачена ще битва народів, де два мільйони солдатів вибивають один одного кулями й штиками з лісів та ярів, де ревуть шість тисяч гармат, носяться й падають розбиті аероплани. Кажуть, що в Києві в перші дні була паніка, потім багато поранених, повернувшись, порозповідали про події, і суспільство заспокоїлося»*⁵.

¹ Вымирающая благотворительность // Юго-Западный край. 1916. 1 января. С. 1.

² Негативы // Южное слово. 1917. 19 января. С. 3.

³ Реснт О. Перша світова війна і Україна. С. 438.

⁴ Цвейг С. Вчерашний мир. С. 236.

⁵ Толстой А. Н. По Вольни // Первая мировая. Москва, 1989. С. 371.

Невід’ємними атрибутами нової, породженої війною, буденної реальності стали публікації в пресі списків убитих, поранених та пропалих безвісти нижніх чинів¹. На тлі регулярних повідомлень про успіхи російської армії та союзних держав вони ніби давали місцевому населенню розуміти, яку ціну їм за це доводилося платити. Але тут була й інша сторона медалі. Регулярне ознайомлення обивателя з фактами смертей і каліцтв серед вояків у вигляді сухої статистики рано чи пізно призводило до сприйняття тисяч людських трагедій як чогось природного й буденного. Сформовані Генеральним штабом списки втрат надходили до «губернських відомостей», що потім розсилали всім поліцейським управлінням, становим приставам, міським управам і волосним правлінням для надання мешканцям міст і сіл відповідної інформації. Найчастіше зверталися ті, хто протягом тривалого періоду не отримував від чоловіка чи сина жодної звістки². Списки понесених втрат на фронті друкували не лише в губернських виданнях. Так, наприклад, на сторінках газети «Подолія» за листопад 1914 р. (за старим ст.) знаходимо таку кількість загиблих, поранених і зниклих безвісти уродженців Подільської губернії: 7 листопада – 64³, 9 листопада – 66⁴, 12 листопада – 103⁵, 19 листопада – 75⁶, 23 листопада – 152⁷.

Повідомлення про загибель на полях битв городян супроводжувалося появою нового елементу міського ландшафту – військових цвинтарів або ж спеціально відведених місць для поховань. Ініціатором цього був Олександрівський комітет, чію відповідну пропозицію Микола II схвалив 2 жовтня 1914 р.⁸. Невдовзі вона надійшла до місцевих органів влади у вигляді циркулярів губернаторів⁹. Однією з перших на вказівку влади відгукнулася летичівська дума, постановивши наприкінці 1914 р. виділити для полеглих фронтовиків найкращі землі на міському цвинтарі¹⁰. У

¹ Перший, або нижчий, ступінь військових чинів у царській армії. Група нижніх чинів мала два головні підрозділи: рядові та унтер-офісери.

² ДАХМО. Ф. 227. Оп. 3. Спр. 8585. Арк. 123, 132, 518, 635.

³ Список убитых, раненых и безвести пропавших нижних чинов, уроженцев Подольской губернии // Подолія. 1914. 7 ноября. С. 4.

⁴ Список убитых... // Подолія. 1914. 9 ноября. С. 4.

⁵ Список убитых... // Подолія. 1914. 12 ноября. С. 4.

⁶ Список убитых... // Подолія. 1914. 19 ноября. С. 4.

⁷ Список убитых... // Подолія. 1914. 23 ноября. С. 4.

⁸ ДАВіО. Ф. Д-286. Оп. 1. Спр. 509. Арк. 202.

⁹ ДАВіО. Ф. Д-286. Оп. 1. Спр. 39. Арк. 29; ДАКО. Ф. 9. Оп. 30. Спр. 74. Арк. 5.

¹⁰ Летичевская городская дума постановила... // Подолія. 1914. 19 декабря. С. 4.

серпні 1915 р. влада Жмеринки звернулася до місцевих землевласників з проханням надати земельну ділянку для облаштування братського кладовища¹. У Вінниці на початку другого року війни з похованням воїнів виникли серйозні проблеми, хоча ще на початку 1915 р. на виконання губернського циркуляру міська дума розпорядилася виділити частину Замостянського цвинтаря². Однак уже незабаром на ньому зовсім не залишилося вільних місць. У жовтні того року проблему вдалося вирішити шляхом розширення цвинтаря на Замості за рахунок придбання біля нього земельної ділянки площею 160 сажнів³.

Таким чином, публікації в газетах прізвищ загиблих, поранених і зниклих на фронті й постійні поховальні процесії померлих від ран військових створювали в містах гнітючу атмосферу смерті й страждань, до якої міське населення мусило пристосовуватися з перших днів війни. Вона також посилювалася появою на вулицях міст скалічених воїнів у формі царської армії, що згідно з тогочасною пропагандою так успішно боролися з ворогом в ім'я захисту своїх земель, перемоги слов'янського світу над германським та інших ідеалів. Наприкінці листопада 1914 р. двоюрідна сестра М. Булгакова Іларія, котра мешкала тоді в Києві, у листі до його брата Миколи писала: *«Війна втомлює всіх. Усе частіше на вулицях з'являються повзучі на милицях «вони». Жах. Учора ввечері біля зупинки трамвая проходили мірним кроком, не поспішаючи, наші – росіяни. Йшли до вокзалу, відправляючись на війну»*⁴.

Зауважимо також, що швидкість трансформації екстраординарності в норму повсякденності залежала від двох чинників: часу та інтенсивності. Причому, другий був вагоміший. Це, зокрема, проявлялося в різній реакції правобережного населення на польоти авіації Центральних держав. Так, наприклад, наприкінці 1915 р. виблискування на місячному світлі хреста на куполі житомирської архієрейської церкви було сприйнято деякими житомирцями за прожектор ворожого аероплану. У зібраному з того приводу натовпі велися панічні розмови про вірогідність ворожого бомбометання⁵. Натомість у розташованих ближче до лінії фронту

¹ Жмеринская городская дума постановила... // Юго-Западный край. 1915. 28 июля. С. 3.

² Вследствие циркуляра Начальника губернии... // Юго-Западный край. 1915. 9 января. С. 2.

³ ДАВіО. Ф. Д-262. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 87.

⁴ Воспоминания о Михаиле Булгакове. Москва, 1988. С. 54.

⁵ Боязнь неприятельских аеропланов // Жизнь Вольны. 1915. 15 августа. С. 3.

містах поява австро-угорських та німецьких аеропланів зустрічалася місцевим населенням зі спокоєм, навіть без відволікання від своїх повсякденних потреб. Про це в 1916 р. писали кореспонденти «Жизни Вольни» з Рівного¹, Луцька² і Здолбунова³.

Звідси робимо наступний висновок про тісний взаємозв'язок між усвідомленням реальної картини війни та її адекватним сприйняттям. Саме тому жителі прифронтових західноволинських міст сприймали війну не більше, не менше, як сувору дійсність, тобто такою, якою вона була насправді. На противагу їм, населення Житомира спостерігало за нею, так би мовити, «чужими очима» – переважно з газет. Сформований військовою пропагандою образ війни призвів до його гіпертрофованого відображення в масовій свідомості: він одночасно приваблював і дуже сильно лякав, особливо в моменти очікування.

Як ми вже зазначали, навіть піднята влітку 1914 р. висока хвиля патріотичного оптимізму жодним чином не могла нівелювати цілком природне існування в міському соціумі пов'язаних із війною страхів за власне життя, здоров'я, майно. Це створювало підґрунтя для поширення всілякого роду тривожних чуток. Поголоски спричинювалися підвищеною цікавістю людей до перебігу подій на фронті, мобілізації, наказів уряду в умовах упродовженої військової цензури, що не давали можливості отримати повну інформацію про новини на фронті та всередині країни⁴.

Не дивлячись на успішну кампанію російських військ у Галичині влітку-восени 1914 р., широко висвітлену в місцевій пресі, населення правобережних міст регулярно підпадало під дію чуток. У повній відповідності із природою людської психіки, *«чим очевидніша яка-небудь безглуздість, тим охочіше люди були готові в неї вірити»*⁵. Так, наприкінці серпня 1914 р. серед житомирян веліся розмови про те, що Японія начебто оголосила війну Росії⁶. На початку жовтня того ж року серед вінницької єврейської громади було зроблено інформаційний «вкид» щодо перемог Німеччини й

¹ В Ровно // Жизнь Вольни. 1916. 14 апреля. С. 6.

² Луцк // Жизнь Вольни. 1916. 30 октября. С. 6.

³ Неприятельский аэроплан над Здолбуновым // Жизнь Вольни. 1916. 1 сентября. С. 4.

⁴ Джумига Є. Ю. Чулки як ментальна складова повсякденного життя мешканців Одеси в період Першої світової війни (1914–1917 рр.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2013. Вип. 35. С. 98.

⁵ Варл Брехунович // Южная копейка. 1915. 6 января. С. 2.

⁶ Вздорные слухи // Жизнь Вольни. 1914. 12 августа. С. 3.

Австро-Угорщини над російськими військами. Спецслужби встановили особистість дезінформатора – ним був директор одного з цукрових заводів на Волині на прізвище Горенштейн, який нібито мав письмові зносини із закордоном, де мешкав його батько¹. Закономірно, що після пережитої триденної окупації в серпні особливо чутливим до чуток був Кам'янець-Подільський. Наприкінці жовтня містом ширилися поголоски про наближення ворожих військ².

Для запобігання розповсюдження панічних настроїв серед населення 2 квітня 1915 р. головний начальник КВО В. Троцький видав обов'язкову постанову про заборону розголошення й поширення хибних чуток, що «*порушували суспільну тривогу*». Винні в порушенні постанови підлягали притягненню до адміністративної відповідальності – ув'язненню до 3-х місяців або штрафу до 3 тис. руб.³ Зволікання названого військового чиновника в боротьбі з чутками викликають подив, оскільки його одеський колега М. Ебелов зробив відповідне розпорядження ще на початку вересня 1914 р.⁴

Однак ці заходи влади не змогли зупинити другий, ще потужніший виток чуток, викликаний поразкою російських військ у травні 1915 р. У червні в Острозі ширилися панічні розмови про погане озброєння й дезорганізованість царської армії. Цілком можливо, генератором чуток була місцева австро-німецька агентура⁵. Натомість у волинському губернському центрі розповсюджувачем тривожних поголосок про наступ австро-угорських та німецьких військ на Житомир і Київ виявився психічно неврівноважений син місцевого священика⁶.

Чутки про наближення ворожих армій спричинили в правобережних містах неймовірну паніку. Її, як ішлося вище, роздмухувала військова пропаганда, яка майже рік формувала негативний образ ворога, поширюючи серед населення почуття ненависті та страху. Боязнь окупації спонукала багатьох городян негайно залишати міста в пошуку безпечного місця, недосяжного для «*кровожерливих німців*». Інстинкт самозбереження брав гору над

¹ ЦДАК. Ф. 1599. Оп. 1. Спр. 130. Арк. 214.

² От Подольского Губернатора... // Подолія. 1914. 15 октября. С. 4.

³ Обязательное постановление // Южная копейка. 1915. 27 марта. С. 2.

⁴ Джумига С. Ю. Чутки як ментальна складова повсякденного життя мешканців Одеси в період Першої світової війни (1914–1917 рр.). С. 98.

⁵ ЦДАК. Ф. 1335. Оп. 1. Спр. 1900. Арк. 56.

⁶ ЦДАК. Ф. 1335. Оп. 1. Спр. 1798. Арк. 25.

здоровим глуздом. У проскурівському фейлетоні, надрукованому на початку липня, було яскраво змальовано панічну атмосферу в місті, зумовлену чутками, переданими «зіпсованим телефоном». За спостереженням його автора, панічні розмови про необхідність утечі з Проскурова вели як жінки, так і чоловіки¹.

На початку вересня 1915 р. тривожні настрої охопили населення Рівного. Одразу по залишенню російськими військами Луцька у місті розпочалася поспішна евакуація урядових і громадських установ, банків, та різних підприємств, зокрема електростанції. На людних місцях були вивішені оголошення про обов'язкове виселення чоловічого населення віком від 17 до 45 років. Під впливом чуток городяни стали масово залишати Рівне². Здебільшого вони вирушали в напрямку Житомира. Для житомирян поява рівненських біженців слугувала додатковим стимулом до панічної втечі з міста залізницею й шосейними шляхами. Багато хто від'їжджав до Києва з подальшим рухом на схід. Оскільки на переповненій залізниці багаж не приймали, деякі жителі Житомира кидали своє майно напризволяще³.

За свідченням Д. Дорошенка, з Києва тоді, *«утікали так, мов би перед ордами Чингіз-Хана»*⁴. Про неабияку паніку в місті писав Є. Чикаленко, за словами якого *«всі мешканці тікали на зламану голову»*. Він же стверджував, що перший приклад панічної втечі подало військово командування, яке наказало побудувати через р. Дніпро близько десяти тимчасових мостів й розпочало вивезення своїх родин до Харкова, Ростова-на-Дону та на Кавказ. Це призвело до появи на пристані великого натовпу утікачів, готового сплатити будь-які гроші за квиток на місце на пароплавах, які відходили на схід та на південь⁵. К. Сайн-Вітгенштейн про панічну ситуацію в Києві записала в щоденнику: *«Усі пакуються, збираються, біжать. На вулицях і в трамваях всі стурбовані, тільки й чути розмови – куди тікати та як дістати квитки. А ця остання річ важка: біля міської станції ледве не по три доби чекають черги. З іншого боку, весь вокзал завалений біженцями, починаючи з перонів й усіх залів та коридорів і закінчуючи сходами потягу»*⁶. Через панічні настрої в

¹ А. Войцеховский / Болтовня и её последствия // Земская мысль. 1915. 21 июня. С. 4.

² Оставление Ровны // Юго-Западный край. 1915. 30 августа. С. 2.

³ В Житомире // Южная копейка. 1915. 26 августа. С. 2.

⁴ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле. 1914–1920. С. 57.

⁵ Чикаленко Є. Щоденник. (1907 – 1917). С. 343.

⁶ Кн. Е. Н. Сайн-Витгенштейн. Дневник 1914–1918. Paris, 1986. С. 49.

місті різко подорожчали корзини, валізи та ящики, а у банках та ошадних касах відбувся масовий наплив клієнтів для отримання вкладів. магазини й лавки припинили відпуск товарів у кредит¹. Усе це зумовлювали чутки про підхід до міста австро-угорських і німецьких військ. Так, наприклад, один з панікерів доводив, що бачив у Жулянах австро-угорців, а ще один – чув у трамваї, начебто хтось на власні очі бачив, як якийсь відставний генерал купував бінокль для спостереження з міста за рухами німецьких підрозділів². Масовий відтік населення з Києва припинився в другій половині вересня того ж року після припинення наступу на схід військ Центральних держав³.

Таким чином, наприкінці літа – на початку осені мешканці правобережних міст, зокрема, кияни, отримали сильний психологічний удар. Його з однаковою силою відчули, як ті, хто ставився до війни з усією серйозністю, активно допомагаючи фронту й тилу, твердо вірячи при цьому в кінцеву перемогу над ворогом й у силу російської армії, так і ті, хто сприйняв воєнну добу як ефемерне явище з безтурботною легковажністю. Цей несприятливий перебіг подій остаточно підірвав віру населення в нетривалу й переможну війну, на якому, власне, і трималося патріотичне піднесення⁴.

Затяжний характер війни призвів до збільшення в міського населення попиту на гадалок, провидців та хіромантів. Це, насамперед, були матері й дружини, котрі хотіли дізнатися про долю їхніх мобілізованих синів і чоловіків. Бізнес на гаданні процвітав, як ніколи, хоча газети попереджали населення про його шахрайську сутність⁵. Попри це, самих віщунів правоохоронці рідко коли карали, оскільки ті потенційно могли слугувати цінним джерелом інформації. Так, у липні 1915 р. до поліцейського управління в Києві завітала місцева гадалка з розповіддю про клієнтку М. Тимченко, яка зізналася в намірі вчинити замах на імператора. Мотивом вбивства слугувало покарання за «невиконану місію» – виселення всіх євреїв з Росії. Вона начебто вірила, що саме за це було вбито П. Столипіна, який активно взявся за ту справу, а Микола II видав «таємницю» дружині-німкені. Жінка планувала записатися сестрою милосердя й

¹ В городе // Южная копейка. 1915. 27 августа. С. 1.

² Прежде и теперь... // Южная копейка. 1915. 3 сентября. С. 1.

³ Усиленный отъезд публики... // Юго-Западный край. 1915. 6 сентября. С. 3.

⁴ Вильшанська О. Л. Повсякденне життя і суспільні настрої населення. С. 443.

⁵ Киевские негативы // Южная копейка. 1915. 7 декабря. С. 2.

вирушити на фронт, а вже там кинути бомбу під царський автомобіль. За результатами проведеного розслідування її було визнано божевільною¹.

З не меншою цікавістю городяни стежили за прогнозами щодо закінчення війни. На початку липня 1915 р. «Юго-Западный край» описав типову для тих часів сцену: *«На базарі сидить якийсь «пророк-старець» і збирає біля себе натовп народу. Чути зітхання жінок і дзвін монет, які рясно опускали до чашки за «пророцтво». Підійшовши ближче, ви чуєте гугнявий речитатив: «І ось, брати й сестри, настала велика війна, і відкрив мені Бог, що закінчиться вона тоді, коли буде кінець світу. А світу кінець буде наприкінці цього місяця». Народ хреститься й відходить. Стає тихо»*². Соціальний запит на дату закінчення війни існував у всій Європі. Результати тамтешніх «експертів» активно передруковувала правобережна преса. Завдяки тому, скажімо, у середині 1915 р. місцева публіка дізналася про досить цікаве пророкування кінця війни, оприлюднене французьким виданням «Фігаро». Спосіб підрахунку базувався на досвіді обчислення кінця франко-пруської війни, завдяки якому тоді вдалося точно визначити дату підписання Франкфуртського мирного договору – 10 травня 1871 р. Аналогічно до того Перша світова війна мала скінчитися 11 листопада 1915 р. Таким чином, похибка становила рівно 3 роки. Вражаючим був прогноз, передрукований зі столичної газети «Новое время» у Вінниці в грудні 1916 р. Відповідно до нього дата закінчення війни – 25 жовтня 1917 р. Вона була підрахована методом кабалістичної нумерології, з використанням року народження німецького імператора Вільгельма II (1859) й «звіриного числа» 666³.

З осені 1915 р. розпад сформованого на початку війни масового світогляду прискорився. Стрибки цін на продукти першої необхідності та гарячі політичні дебати в Державній думі, про які оперативно інформувала преса, сіяли в житті пересічних обивателів зерна невизначеності й невпевненості в завтрашньому дні. У масовій свідомості все менше залишалося ще донедавна тверде переконання щодо необхідності доведення війни до переможного кінця. У зв'язку з цим, у зведеннях жандармських управлінь про політичні настрої

¹ ЦДІАК. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 3506. Арк. 2, 33, 53зв.

² Винницькие картинки // Юго-Западный край. 1915. 19 июня. С. 2.

³ Когда кончится война? // Юго-Западный край. 1916. 20 ноября. С. 2.

населення вказувалося на тенденцію до зростання бажання городян досягнення миру¹.

Це, зокрема, знайшло вираження в падінні престижу військової служби. Яскравий приклад – нецензурна лайка жителя Києва Ф. Короля в приміщенні Південноросійської трудової артілі, в якій він висловив неповагу до ордену, отриманого під час російсько-японської війни, підбурюючи цим ратників ополчення до саботування призову². Влітку 1916 р. на вагонах із солдатами, що вирушали з київської залізничної станції, також можна було помітити зневажливі написи крейдою: «Вирушають консерви», «Вирушають до Німеччини 500 пудів гарматного м'яса» тощо³.

Занепадницькі настрої в тилу деякою мірою зумовлювалися нездоровою морально-психологічною атмосферою в армії. Показовий приклад – випадок, що трапився 3 листопада 1916 р. у житомирському трамваї, коли прапорщик 13-го стрілецького полку Станкевича зробив зауваження молодшому офіцеру за сидіння в середині вагону всупереч встановлених правил. Одразу після того місцевий робітник Д. Кириляк звернувся до пасажирів з такими словами: «Ось тут бідолашні солдати повинні на площадці мокнути, а там за їх спиною усі ховаються... Тут ось багато офіцерів і їх там не знайдеш, знаємо, як вони воюють, за іншими ховаються, мій брат казав, що їх на позиціях два дні не бачив»⁴. Варто зазначити, що й сам тил був як деморалізуючий чинник для армії. У 1916 р. київська газета писала, як поранені офіцери після повернення з фронту для лікування, бачачи в місті «цинічний і огидний розгул», ставили собі питання: «Невже й за цю погань ми проливаємо свою кров?»⁵.

Публічну невдоволеність війною висловлювала також проукраїнська частина київської учнівської молоді під час відзначення 55-річних роковин від смерті Т. Шевченка. Ушанування постаті поета – символа єдності українського народу, який перебував під владою ворогуючих між собою династій Романових і Габсбургів, слугувало приводом для засудження братовбивчої війни. У їхній прокламації містився заклик до необхідності припинення боротьби за інтереси Росії: « (...) а ні одного життя для оборони нашого

¹ ЦДІАК. Ф. 301. Оп. 1. Спр. 2937. Арк. 73.

² ЦДІАК. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 3501. Арк. 8зв.

³ ЦДІАК. Ф. 280. Оп. 1. Спр. 33. Арк. 64.

⁴ ЦДІАК. Ф. 1262. Оп. 1. Спр. 305. Арк. 14.

⁵ Л. Заволода / Равнодушные // Южная копейка. 1916. 7 января. С. 2.

дотеперішнього поневолення. Хай ворог гине. Хай розпадеться від гуркоту гармат царат азійський, хай на руїнах його заблісне навіки невгасне сяйво незалежності нашої. (...) Вставайте, кайдани порвіте...». Усього в демонстрації взяла участь 201 особа: 87 чоловіків та 114 жінок. Склад учасників вирізнявся етнічною строкатістю: крім українців було 21 виходець з Кавказу та 58 євреїв. Демонстранти мали на меті влаштувати панахиду у Володимирському соборі. Коли їх туди не пустили, вони на паперті опустилися на коліна і проспівали «вічну пам'ять»¹.

Погіршення матеріального становища широких мас, що перетворило їхнє життя на виживання, змінило разом й систему цінностей. Моральні норми замінили «закони джунглів». Розпалювана пропагандою й реакційною пресою ненависть до зовнішніх та внутрішніх ворогів (насамперед, до євреїв та німців) створила в суспільстві атмосферу нетерпимості й озлобленості. Агресія панувала скрізь: у трамваях, на базарах, у торгових лавках, у взаєминах між домовласниками й квартиронаймачами тощо. Вона виявлялася в грубощах, штовханні та навіть у бійках². Наглядні приклади цього ми неодноразово спостерігатимемо в подальших частинах нашого дослідження.

Панування в міському середовищі відчаю знайшло відображення в жартівливо-суїцидальних мотивах, що проникли в художні жанри тогочасної журналістики. Так, у травні 1916 р., у традиційній рубриці «Подольнина» під назвою «Крылатые рифмы» містилися такі рядки:

*«Вся-то смята жизнь моя!
Долю, волю продал я.
Боже, что же делать мне?
Нет ли петли на стене?»³.*

Наприкінці серпня того ж року в «Юго-Западном крае» вийшов фейлетон із заголовком «Современное положение с точки зрения самоубийцы». У ньому автор скаржився на неможливість покінчити з життям через труднощі з придбанням отрути та мила. Єдине, що йому вдалося, – украсти мотузку в магазині⁴.

Негативне ставлення громадськості до Г. Распутіна

¹ ЦДДАК. Ф. 274. Оп. 4. Спр. 569. Арк. 2, 5, 43.

² Откуда оно? // Южная копейка. 1916. 20 октября. С. 2.

³ Крылатые рифмы // Подольнин. 1916. 15 мая. С. 3.

⁴ Б. Ж. Валевский / Маленький фельетон // Юго-Западный край. 1916. 10 августа. С. 2.

прискорювало падіння авторитету правлячого режиму. У салонах, кав'ярнях, довгих чергах за продовольством повторювали слова В. Пуришкевича про те, що країною управляє «темний мужик»¹. Згідно зі спогадами С. Лифара, у Києві вбивство Распутіна вітали як визволення. «Це вважали поваленням диявола, подвигом великого апостола, що скидає в прірву лже-богів»². Опозиційні настрої в міському середовищі також проявлялися у систематичних висловлюваннях невдоволеності урядовою політикою через зтяжний характер війни, які підігрівалися «згори» жорсткими виступами членів Державної думи з обвинуваченням вищих урядовців у зраді³. В містах ширилися чутки про підризву діяльність цариці Олександри Федорівни, яка була німецького походження, збагачення правлячої верхівки за рахунок війни й підписання невдовзі сепаратного перемир'я⁴. Поголоски про можливе настання миру викликали в соціумі жваву реакцію. Наприкінці осені 1916 р. поширення чутки про отриману російською владою депеші про укладення перемир'я призвело до появи біля редакції вінницької газети «Юго-Западный край» велелюдного натовпу. Вінничани вимагали від часопису підтвердження або спростування інформації⁵. У середині грудня населення Житомира жваво читало поширену в місті телеграму про наміри держав Четверного союзу приступити до мирних перемовин⁶. Протягом усього 16 грудня в редакції газети «Жизнь Вольни» лунали телефонні дзвінки із запитаннями про урядову відповідь на ноту⁷.

Падіння авторитету влади спричинило втрату серед населення довіри до офіційної преси. З особливо великим скепсисом ставилися до висвітлення подій на театрах воєнних дій освічені кола, покладаючись на здобуття інформації з власних джерел⁸. Ще 12 лютого 1915 р. А. Кримський, перебуваючи у Звенигородці, у листі до В. Вернадського писав, що тодішню пресу не можна було впізнати – «до того вона оббрехала перед самою собою»⁹. У січні 1917 р. відсутність достовірних відомостей, помножена на недовіру

¹ Реєнт О. Перша світова війна і Україна. С. 448.

² Лифар С. Спогади Ікара. С. 17.

³ ЦДІАК. Ф. 301. Оп. 1. Спр. 1872. Арк. 124.

⁴ Реєнт О. Перша світова війна і Україна. С. 448.

⁵ ЦДІАК. Ф. 301. Оп. 1. Спр. 2973. Арк. 122.

⁶ Вчера в городе // Жизнь Вольни. 1916. 3 декабря. С. 4.

⁷ Отклики ноты вражеских держав // Жизнь Вольни. 1916. 4 декабря. С. 4.

⁸ ЦДІАК. Ф. 274. Оп. 4. Спр. 548. Арк. 297.

⁹ Володимир Іванович Вернадський. Листування з українськими вченими. Кн. 2. С. 319.

до уряду, згенерували в середовищі київської інтелігенції чутку про появу кулеметних поліцейських команд, нібито для забезпечення громадського спокою в місті¹.

Взимку 1917 р. у виснаженому низкою побутових проблем і нервовим очікуванням якнайшвидшого закінчення війни суспільстві чітко простежувалися «поразницькі» настрої. Г. Григор'єв писав, що вони проявлялися в зневажливому ставленні населення до колись почесного слова «доброволець» й байдужість до можливої окупації міста військами Четверного союзу. Останнє він пояснив переконанням городян в наявності в уряді великої кількості зрадників і «запроданців»². Тоді ж на сторінках кам'янецької преси зазначалося, що переважна більшість населення наче «забула війну» й «цілковито пішла у вир життєвих чвар, пліток, вульгарності та бруду»³.

Отже, від літа 1914 р. по 1917 р. у масовій свідомості жителів міст Правобережної України відбулися істотні зміни. Піднята на початку війни патріотична ейфорія, що охопила тоді всі верстви населення, врешті-решт закінчилася суспільною депресією. Вона насамперед зумовлювалася психологічною неготовністю соціуму до тривалої війни, будучи наслідком неузгодженості приватних і групових інтересів з інтересами імперськими. Однак хоча й суспільство виглядало розконсолідованим, його об'єднувало усвідомлення в необхідності радикальних змін. Звичний довоєнний світ вже перестав існувати. Його цінності здавалися фальшивими, а ідеали – дискредитованими. Зміни в устрої життя, які розпочалися напередодні Першої світової війни і були прискорені після її початку, потребували подальшого руху. Воєнна доба значно скоротила кількість людей, які категорично не сприймали будь-які перетворення, та радикалізувала (революціонувала) тих, хто їх прагнув.

У березні 1917 р. у пам'яті городян були ще свіжими події літа 1914 р., коли в містах відбувалися багатотисячні маніфестації на підтримку війни. Як ми вже зазначали, перебування в них створювало відчуття приналежності до єдиного цілого, дозволяло відчутти разом із «силою вулиці» власну міць та абстрагуватися від побутових проблем. Для масових вуличних акцій потрібен був лише привід. Ним

¹ ЦДІАК. Ф. 274. Оп. 4. Спр. 640. Арк. 17.

² Григор'єв Г. У старому Києві. С. 290.

³ Мы и они // Подолянин. 1917. 6 января. С. 3.

став початок Української революції 1917–1921 рр. На зміну воєнної повсякденності прийшла повсякденність революційна.

2.2. Прояви девіантної поведінки в міському соціумі Правобережжя.

Породжена війною нова повсякденна реальність у містах Правобережної України, у якій тисячі городян опинилися, так би мовити, на соціальному узбіччі, створила сприятливі умови для появи величезної кількості маргіналізованих та люмпенізованих елементів. Багато з них задля виживання чи легкої наживи ладні були кинути виклик наявній тоді системі моральних цінностей¹. У психології та соціології таку поведінку називають девіантною². Подібно до патріотичного руху, що на початку війни об'єднав усі верстви населення, зокрема й представників різних вікових груп, девіантність не знала жодних соціальних бар'єрів.

У популярному в Російській імперії енциклопедичному словнику «Брокгауза и Ефрона» під спекуляцією розуміли угоди купівлі-продажу, що здійснюються з певним родом товарів або цінних паперів для отримання вигоди від різниці між купівельною та продажною ціною. Від звичайної торговельної угоди вона відрізнялася наявністю елемента ризику для заробляння «*барыши надзвичайного*»³. Хоча спекуляцію прийнято вважати цілком природним явищем, особливо на продовольчому ринку, характерним як для мирної, так і для воєнної доби, за збігом певних об'єктивних та суб'єктивних обставин вона може з'явитися в зовсім несподіваній сфері й заволодіти умами навіть дуже законослухняних людей.

Улітку-восени 1915 р. у правобережних містах раптово вибухнула так звана «розмінна криза, що спричинила переполюх, подібний до того, який викликала тодішня поразка російських військ. Вона полягала в зникненні з грошового обігу дрібної срібної та мідної

¹ Зориков А. Н. Криминогенная обстановка как результат и фактор социальной мобильности в России в начале XX в. // Революция и человек: Быт, нравы, поведение, мораль. Москва, 1997. С. 5.

² Лимар Р. С. Феномен девіантної поведінки як об'єкт міждисциплінарних досліджень // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія : Психологічні науки. 2013. Вип. 114. С. 126.

³ Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона. В 86 т. Т. 31. Санкт-Петербург, 1900. С. 171–172.

монети. Це непересічне явище створили тенденції на грошовому й товарно-промисловому ринках.

По-перше, від початку Першої світової війни відбулися серйозні зміни в структурі грошової маси в Російській імперії, що полягали у витісненні металевих грошей та заміні їх банкнотами¹. Процес розпочався з постанови уряду від 25 липня 1914 р. про призупинення розміну кредитних білетів на золоті монети для збільшення державного золотого запасу². Оскільки паперові купюри поступово знецінювалися через зростання цін на усі товари, населення негайно приступило до швидкого накопичення в себе не лише золота, а й срібла та міді. У тогочасній обивательській психології зазначені метали вважалися «скарбом»³.

По-друге, оборонна промисловість Російської імперії потребувала величезної кількості металу, зокрема міді (у 1916 р., наприклад, її дефіцит вже становив 130 тис. тонн)⁴. Тому в лютому 1915 р. міністр фінансів заборонив вивезення за кордон усіх мідних виробів, лому та браку, а головний начальник КВО наказав установити за цим суворий контроль. Це призвело до створення на внутрішньому ринку колосального попиту на мідь. Ним насамперед вирішили скористатися схильні до легкої наживи особи. Навесні 1915 р. у зведеннях Волинського ГЖУ повідомлялося про активізацію угод з купівлі-продажу міді. Наприклад, у Рівному кілька місцевих жителів скуповували в населення мідь і на вигідних умовах продавали заводам у Москві, Петрограді, Тулі та Варшаві. У Кременці двоє братів уклали торгові угоди з представниками тутьських та варшавських заводів. Процвітання торгівлі міддю у західній частині Волинській губернії було зумовлено її перебуванням в безпосередній близькості від зони бойових дій, де населення знаходило багато гільз, патронів і розряджених артилерійських снарядів, вироблених із зазначеного металу. Проте великі прибутки потребували великого ризику. На початку квітня 1915 р. на одній із волинських залізничних станцій поліція арештувала вантаж міді, що належав жителю Ковеля М. Резніку. Він був вершиною своєрідної

¹ Сенилов Б. В. Денежный кризис и расстройство валютной системы царской России во время мировой войны 1914–1918 гг. // Нумизматический альманах. 2000. № 4. С. 40.

² Вільшанська О. Повсякденне життя населення України під час Першої світової війни. С. 66.

³ Мальшев А. И. и др. Бумажные денежные знаки России и СССР. Москва, 1991. С. 74–75.

⁴ Сидоров А. Л. Экономическое положение России в годы Первой мировой войны. Москва, 1973. С. 325.

«мідної піраміди», у якій, крім нього, були місцеві дрібні скупники, а ще нижче – селяни¹.

Чималий попит на мідь призвів до того, що влітку 1915 р. ціни на неї в 4–5 разів перевищували довоєнні². Тоді ж влада заборонила приватним особам здійснювати закупівлі міді та деяких інших металів, караючи за це штрафом, ув'язненням чи висланням³. Той факт, що традиційно скрупульозніша німецька влада зважилася вжити аналогічний захід тільки в листопаді того року⁴, дає нам підстави зробити висновок як про перебування оборонної промисловості Російської імперії та Німеччини на різних стадіях підготовки до війни, так і про більшу масштабність мідної спекуляції на російському ринку, ніж на німецькому.

У червні-липні 1915 р. преса повідомляла про чисельні випадки виявлення поліцією підпільних сховищ міді по всій території Правобережної України. В них зберігали не лише залишки боєприпасів, а й усілякі мідні речі широкого вжитку, скуплені в населення. Після того, як запаси були вичерпані, спекулянти взялися за мідну монету⁵, вимінюючи її на паперові гроші⁶.

Раптове зникнення дзвінкої монети (дрібною срібною та мідною) у містах відбулося наприкінці серпня 1915 р. ЗМІ повідомляли про випадки небажання продавців у магазинах давати покупцям решту та відмову відпускати товар у разі відсутності дрібних грошей. Аналогічні явища відбувалися на базарах, у харчувальних закладах, трамвайних вагонах, біля театральних кас. Нерідко загострення стосунків між продавцями та покупцями досягало точки кипіння. У Києві, наприклад, 27 серпня розлючений натовп учинив розгром двох бакалійних лавок за відмову розмінювати кредитні білети⁷. Для недопущення подальших ексцесів у місцях торгівлі, зокрема на київських базарах, почали регулярно чергувати поліцейські та військові патрулі⁸. Цей захід був пов'язаний зі сплеском

¹ ЦДІАК. Ф. 1335. Оп. 1. Спр. 1659. Арк. 166, 172, 177.

² Скупка меди и медной монеты // Юго-Западный край. 1915. 11 июля. С. 3.

³ Согласно обязательному постановлению... // Подолянин. 1915. 17 июня. С. 4.

⁴ Букшман Я. М. Военно-хозяйственная политика: Формы и органы регулирования народного хозяйства за время мировой войны 1914–1918 гг. С. 122.

⁵ Герасимов Т. Ю. Спекуляция в сфере грошового обігу в Києві в серпні 1915 р. // Матеріали Всеукраїнської наукової конференції «Війни і збройні конфлікти у Східній Європі в ХХ – на початку ХХІ століть». Житомир, 2015. С. 32.

⁶ ЦДІАК. Ф. 278. Оп. 1. Спр. 309. Арк. 53.

⁷ Недостаток разменной монеты // Южная копейка. 1915. 15 августа. С. 3.

⁸ ДАК. Ф. 237. Оп. 1. Спр. 43. Арк. 1.

антисемітизму, оскільки переважну більшість дрібних торгівців, які стикалися з цією проблемою, становили євреї, що спричинило загрозу вчинення єврейських погромів. Їх небезпека змусила житомирських рабинів 26 серпня звернутися до своєї пастви з проханням не приховувати срібло й безперешкодно давати решту покупцям¹. Натомість в урядових колах та спецслужбах пошук винних у виникненні «розмінної кризи» привів до виявлення німецького «сліду». На думку деяких високопосадовців, це було наслідком майстерно спланованої диверсії для підриву російської економіки та авторитету царської влади. Вона полягала в поширенні німецькою агентурою фальшивих паперових грошей, на які мало бути скуплено якомога більше срібла та міді².

Охоплене панічними настроями населення стояло в довгих чергах біля міських казначейств та банків для грошового розміну³. Для протидії спекуляції держава обмежила суми операцій та встановила біля фінансових установ поліцейське чергування. У Києві лише протягом одного дня поліція затримала майже 50 зловмисників⁴.

Розмінна криза змінила звичний проїзд у трамваї. Після того, як у Києві кондуктори пропонували пасажирам отримувати решту в трамвайному управлінні, ті, у відповідь, стали сходили з вагонів на піддорозі⁵. У серпні вінницька поліція фіксувала появу окремих пасажирів, котрі неодноразово сідали в трамвайні вагони для отримання решти дрібним срібними та мідними монетами під час розрахунку за проїзд. Кондукторам вони навмисно давали купюри номіналом по 1, 3 та 5 рублів⁶. У вересні одного з них доправили до 2-ї міської поліцейської дільниці. Під час перебування у вагоні трамвая затриманий намагався розрахуватися з кондуктором однорублевою банкнотою, уперто вимагаючи від останнього решти. Під час суперечки в гаманці пасажира були виявлені дрібні монети⁷. Для пом'якшення наслідків розмінної кризи, на початку вересня 1915 р. вінницька управа розпочала випуск спеціальних абонементських книжок. Вартість кожної становила 1 руб. Книжка навіть передбачала

¹ К отсутствию мелкой монеты // Жизнь Волыни. 1915. 14 августа. С. 3.

² Разменная вакханалия // Юго-Западный край. 1915. 30 сентября. С. 2.

³ В Могилёве-Подольском... // Юго-Западный край. 1915. 23 августа. С. 2.

⁴ Недостаток разменной монеты // Южная копейка. 1915. 14 августа. С. 2.

⁵ В городе // Южная копейка. 1915. 7 сентября. С. 1.

⁶ В последнее время... // Юго-Западный край. 1915. 18 августа. С. 2.

⁷ Постовой городской... // Юго-Западный край. 1915. 11 сентября. С. 3.

5 % економію, оскільки була рівноцінна 21 квитку по 5 коп. На аналогічних умовах пасажирів могли також придбати «пакетом» 100 квитків, або безпосередньо у вагоні трамвая в кондуктора, або в міській управі¹.

Загалом масштаби тогочасної монетної спекуляції важко переоцінити, оскільки жага до легкого заробітку поглинала представників різних соціальних верств та вікових груп. Серед них були як представники торгівлі, так і інтелігенції. Поліція ледве встигала складати протоколи щодо фактів монетного зловживання. Місцева преса в спорах між продавцями та покупцями відверто приймала сторону останніх. Дійшло навіть до того, що 4 вересня 1915 р. «Подольнин» написав про вчинок «*дотепного*» селянина, якому вдалося пошити в дурні місцевого торговця, безкоштовно з'ївши в його лавці булку. «Герой дня» спочатку запевнив продавця в наявності дрібних грошей, а коли відкусив шматок товару, дістав з кишені п'ятирублеву купюру, заявляючи вже про протилежне².

Для ліквідації «розмінної кризи» Рада Міністрів 8 жовтня ухвалила рішення здійснити випуск марок-грошей номіналом 1, 2, 3, 10, 15 і 20 копійок, на зворотному боці яких повідомлялося про їхній обіг нарівні з мідною або срібною монетою. Указом від 18 грудня було здійснено випуск казначейських розмінних грошових знаків номіналами 1, 2, 3, 5, 10, 15, 20 і 50 копійок. Однак номінали в 10, 15 і 20 копійок в обіг так і не випустили та знищили³. Ці заходи влади досить швидко дали позитивний ефект – уже в жовтні того ж року спекуляції на дефіциті розмінних монет фактично припинилися.

Проте спекуляції в сфері грошового обігу за тривалістю й цинічністю поступалися махінаціям у сфері благодійності. Заробляння цим методом набуло поширення вже на самому початку війни. Одним з найпопулярніших способів виманювання грошей у довірливого населення був фальшивий збір на допомогу постраждалим від бойових дій. У знайдених нами джерелах є багато прикладів афер на благодійності. Ми покажемо деякі з них.

Наприкінці серпня 1914 р. київська поліція оголосила в розшук шахрая, котрий під виглядом працівника Червоного Хреста,

¹ От трамвайного отдела Винницкой Городской Управы // Юго-Западный край. 1915. 29 августа. С. 1.

² Эпизоды момента // Подольнин. 1915. 22 августа. С. 4.

³ Седой Ю. Н. Денежное обращение России в годы Первой мировой войны // Вестник Адыгейского государственного университета. 2006. № 2. С. 36.

звернувся до настоятельниці Києво-Покровського жіночого монастиря з проханням пожертвувати гроші для допомоги зазначеній гуманітарній організації за дорученням Флорівського монастиря. В довірливої жінки вдалося виманити 32 руб. Звідти ж аферист одразу вирушив до Флорівського монастиря й повторив ту саму історію, але вже «від імені» Покровського монастиря¹. Масштабною діяльністю займалася група шахраїв, члени якої вдавали із себе працівників благодійного товариства «Іван Сусанін», що «збирали» грошову допомогу для постраждалих від війни. Їхня спеціалізація на виманюванні грошей у місцевих заможних австрійських та німецьких підданих була не випадковою, оскільки останні з огляду на антинімецьку пропаганду та дискримінаційні й репресивні заходи держави, прагнули в подібний спосіб запевнити царський режим у своїй лояльності до нього. Аферисти видавали жертвам обману фальшиві квитанції².

Географія діяльності фальшивих збірників самим лише Києвом не обмежувалася. Восени 1914 р. у пресі повідомлялося про їхню появу у Волинській³ та Подільській губерніях. Наприклад, 15 вересня на теплоході «Ямпіль», що здійснював рейси з Могилева-Подільського до Старої Ушиці, з'явився чоловік у формі службовця інженерного відомства, котрий пропонував пасажирам жертвувати на користь поранених, показуючи при цьому підписний лист. Його поведінка одразу викликала підозру, оскільки збір грошей здійснювався без жодних відміток у листі. Відчувши небезпеку викриття, аферист представився допитливому фельдшеру пароплава чиновником розшукової поліції з Могилева-Подільського та зійшов із транспорту на одній з пристаней. Пізніше поліція встановила особу шахрая – ним був офіціант одного з теплоходів Богданович, «заробіток» якого на «Ямполі» того дня становив приблизно 20 руб.⁴.

З кожним місяцем війни кількість способів шахрайства на благодійництві на війні зростала. Аферисти користувалися тим, що в тогочасній обивательській психології благодійність та шахрайство вважалися несумісними поняттями⁵.

Проти діяльності аферистів-збірників активно боролися

¹ Мошенничество // Южная копейка. 1914. 9 августа. С. 2.

² Аферисты // Киевская мысль. 1914. 10 августа. С. 3.

³ В Волынской губ. появились... // Подолия. 1914. 19 октября. С. 4.

⁴ Старая-Ушица // Киев. 1914. 10 сентября. С. 4.

⁵ Лже-сборщики // Южная копейка. 1914. 7 декабря. С. 3.

правоохоронні органи. В лютому 1915 р. київський губернатор видав циркуляр, у якому поліції наказувалося стежити за «зловживанням деяких осіб у справі збору пожертвувань, ніби на благодійні цілі»¹. Згодом громадськість Києва дізналася з газет про кілька гучних затримань шахраїв. На початку літа в місті вдалося арештувати 24-річного афериста З. Левіта. Його метод «заробляння» полягав у пошуку мешканців, що мали рідню на фронті. Від імені фронтовиків він надсилав телеграми з проханнями терміново вислати гроші для лікування від отриманих поранень². У серпні 1916 р. київські поліцейські арештували шахрая К. Резніченка. Затриманий був колишнім працівником одного з губернських закладів, що на самому початку війни вирішив кардинально змінити спосіб заробітку. Він видавав себе за чиновника з особливих доручень генерал-губернатора, навідувався до заможних людей у різних частинах Правобережної України і пропонував надати грошову допомогу Червоному Хресту та Ксенінському комітету³. Тоді ж у Житомирі потрапила під арешт 17-річна дівчина, котра у формі сестри милосердя ходила по помешканнях з проханням жертвувати на користь родин моряків, що нібито загинули під час затоплення їхнього пароплаву біля Риги. Проведений допит встановив, що аферистка навмисно приїхала до міста з Ковеля під виглядом біженки⁴.

Нажитися на благодійності також можна було шляхом розкрадання зібраних пожертвувань. У лютому 1915 р. київські правоохоронці затримали місцеву професійну злодійку М. Курейко, котра вкрала кружку із грошима, зібраними під час проведення благодійної акції під назвою «Сербії та Чорногорії»⁵. У червні того року в залі засідань київської міської думи викрили студента 3-го курсу Університету Св. Володимира. Він займався підрахунком коштів після завершеного напередодні триденного «кружкового збору». У кишенях крадія було виявлено 328 руб. 55 коп. Студент пояснив свій учинок бідністю родини⁶.

У Кам'янці-Подільському великий резонанс викликав судовий

¹ Побольше осторожности // Южная копейка. 1915. 8 февраля. С. 1.

² По стопам Костенко // Южная копейка. 1915. 31 мая. С. 3.

³ Арест афериста // Юго-Западный край. 1916. 2 августа. С. 4.

⁴ Арест мнимой сестры милосердия // Жизнь Волыни. 1916. 17 июня. С. 5.

⁵ Арест «сборщика» // Южная копейка. 1915. 16 февраля. С. 3.

⁶ Прекрасная история // Южная копейка. 1915. 6 июня. С. 2.

процес над п'ятьма вихованцями одного з місцевих комерційних училищ щодо привласнення грошей із «кружкового збору», проведеного Всеросійським союзом міст на користь пораненим воїнам. 8 липня 1915 р. в залі, де відбулося вирішальне засідання з'їзду мирових суддів, зібралася чимало кам'янчан. Приналежність усіх п'яти підсудних до єврейської громади надавало судовому процесу національний підтекст. Відповідно до вироку суду, троє підсудних, що безпосередньо брали участь у зборі, отримали покарання у вигляді позбавлення волі на три місяці, а інші двоє – виправдані¹.

Користувалося також попитом серед шахраїв удавання із себе поранених солдатів для жебрацтва. Найчастіше вони жебракували в місцях великого скупчення людей. Для привертання додаткової уваги іноді «поранені» влаштовували «театральні вистави», залучаючи до них спільників. У жовтні 1914 р. на київському залізничному вокзалі до скромного «солдата» підійшов гарно вдягнений чоловік і став у нього детально розпитувати про обставини отримання «поранення». Дуже швидко довкола оповідача зібрався натовп. Спільник дав «пораненому» 50 коп. та попросив присутніх наслідувати його приклад². Восени того ж року в Житомирі повідомляли про появу в їхньому місті невідомих осіб в солдатській формі, які займалися жебракуванням³. У Могилеві-Подільському від самого початку війни цей метод заробляння повністю опанували «шнорери» – міські професійні жебраки⁴.

Відсутність бажання носити військову форму через страх втратити життя чи-то з інших причин, створила в правобережних містах великий прошарок ухилинтів від мобілізації. Він почав формуватися вже в перші дні війни, не дивлячись на пануючі тоді патріотичні настрої та усталену громадську думку, де уникнення призову, засуджувалося. Оскільки ухилитися від військової служби можна було різними способами, які ми нижче розглянемо, зазвичай передбачалося залучення другої сторони, з чією допомогою з'являлася можливість убезпечити себе як від правоохоронних органів, так і від громадського осуду. Для досягнення цього застосовувалися зв'язки й гроші. Ті ж, хто їх не мав, симулювали

¹ Дело Ш. Зильбермана, Н. Компера и других // Подолянин. 1915. 26 июня. С. 2.

² Мошенники // Южная копейка. 1915. 7 октября. С. 3.

³ Подозрительные личности в солдатской форме // Жизнь Вольни. 1916. 18 ноября. С. 3.

⁴ Леонидов / Могилёв-Подольский // Юго-Западный край. 1915. 28 марта. С. 4.

хвороби, завдавали собі травми або переховуватися.

Найдієвішим способом уникнути відправлення на фронт був підкуп членів військових Присутствій, на які держава покладала відповідальність за проведення мобілізації. Такі факти мали місце вже влітку 1914 р. Один з них трапився 8 серпня у Бердичеві, коли призивали ратників ополчення 1-го розряду. Під час процедури жеребкування на деякі згорнуті білети, розміщені в закритому барабані-колесі, були накладені гумові кільця, що давало можливість окремим, заздалегідь попередженим особам, виймати саме їх, звільняючись у такий спосіб від зарахування на військову службу¹. Проте набагато частіше фіксувалися випадки фальсифікацій стану здоров'я призовників. Наприклад, того ж дня в Києві під час призову 159 осіб визнали здоровими лише 7². У жовтні у Вінниці ходили чутки, що за отримання статусу непридатного до служби необхідно було заплатити 400 руб.³.

Працівники військових Присутствій, натомість, могли отримувати чималий фінансовий зиск від збільшення кількості ухиянтів від мобілізації. Одному з них завдяки своїй посаді в 1914–1916 рр. вдалося заробити десятки тисяч рублів і збудувати в Умані два кам'яні будинки⁴.

Безкоштовно ж уникнути призову шляхом симуляції хвороб було надто неефективно. Лікарі про симулянтські хитрощі добре знали, і в разі чого досить успішно використовували різні психологічні прийоми⁵.

Відсутність потрібних зв'язків у призовних пунктах і прискіпливість медичних комісій штовхало ухиянтів до менш приємної, але досить ефективної процедури, – членоушкодження – навмисного завдання собі чи зі сторонньою допомогою фізичної недуги, несумісної з несенням військової служби. Оскільки в довоєнний період в Російській імперії існували «національні» види членоушкодження: в євреїв і поляків – травми барабанної перетинки, в грузинів – грижі, в росіян – «поруби» пальців, війна призвела до їхньої «інтернаціоналізації». Ухиянти виявляли велику винахідливість у пред'явленні «штучних» хвороб, що вимагало

¹ ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 713. Спр. 37. Арк. 95, 98.

² ЦДІАК. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 3311. Арк. 21.

³ ЦДІАК. Ф. 301. Оп. 2. Спр. 282. Арк. 49.

⁴ ЦДІАК. Ф. 274. Оп. 4. Спр. 624. Арк. 50, 55зв.

⁵ Киевские негативы // Южная копейка. 1916. 2 августа. С. 2.

серйозної медичної експертизи для їхнього розпізнавання. Вони часто заручалися допомогою досвідчених, обізнаних у членоушкодженні «фахівців», котрі відслідковували найменші зміни в «рятвньому» для своїх клієнтів «Переліку хвороб». Це, наприклад, стосувалося появи ст. 54, згідно з якою медичні комісії визнавали непридатними тих осіб, в яких в одній щелепі були відсутні більше 10 зубів або більше 14 – в двох¹. Унаслідок цього у травні-червні 1915 р. у Військовому Присутствії в Старокостянтиніві почали з'являтися новобранці з вирваними зубами. У заподіянні навмисної шкоди здоров'ю призовникам (за їхньої згоди) поліція підозрювала місцевого мешканця П. Гілермана, котрий, окрім того, спеціалізувався й на інших видах членоушкодження. Серед останніх, зокрема, було псування органів слуху², що неодмінно потребувало певної лікарської кваліфікації. Так, ще в листопаді 1914 р. житомирські правоохоронці вийшли на слід Е. Розенберга – жителя Черняхова, що зупинився в місцевому готелі. В одному з його номерів перебував його земляк-новобранець І. Трофименко, якому Розенберг уже розпочав робити «операцію» з пошкодження слуху за встановлену плату в розмірі 100 руб.³ Варто зазначити, що в Кам'янці-Подільському в 1916 р. за аналогічну суму можна було уникнути служби завдяки штучно зробленій грижі. На цьому спеціалізувалася група, організована міщанином Н. Ніссенгольцом⁴.

Утім, у системі військового призову в Російській імперії траплялися випадки, коли до армії могли забрати явно хворих людей. Про це у своїх спогадах згадував Є. Чикаленко. Він стверджував, що іноді військові чиновники під час призову керувалися принципом: *«нехай хворий краще помре в бою, ніж у ліжку»*. Євген Харлампійович вказував також на наявність у Києві великої кількості заможних молодих і здорових чоловіків, котрі уникали військової служби завдяки потраплянню на роботу до земських та міських провізійних організацій⁵.

Архівні документи показують, що зазначений спосіб ухилення від мобілізації найбільшої популярності набув у 1916 р.

¹ Асташов А. Б. Членовредительство и симуляция болезней в Русской армии во время Первой мировой войны. С. 7.

² ДАКО. Ф. 2031. Оп. 2. Спр. 367. Арк. 186.

³ Членовредительство // Жизнь Волыни. 1914. 31 октября. С. 3.

⁴ ЦДІАК. Ф. 419. Оп. 1. Спр. 6954. Арк. 3зв, 11

⁵ Євген Чикаленко. Щоденник. (1907 – 1917). С. 342.

На кам'янецькій фабриці Крамера, наприклад, були працівники, котрі влаштувалися на підприємство на «особливих» умовах. Один з них за уникнення призову таким способом заплатив 1000 руб. Щоправда, його посадовий оклад також був чималим – 125 руб. на місяць. Інші 6–7 осіб, не маючи таких коштів, працювали з фіктивною зарплатою¹. У травні на адресу Київського ГЖУ надійшов донос на начальника Київського поштово-телеграфного округу А. Стеткевича, згідно з яким він нібито влаштовував на посади молодших чиновників та нижніх службовців осіб, які відверто не бажали йти на військову службу. Було названо й конкретний приклад – перехід на поштову службу помічника управляючого друкарні Пастухова – ратника ополчення 2-го розряду, що саме тоді мав бути призваним². У липні подільські правоохоронці були поінформовані щодо фіктивного працевлаштування ухлянтів у ново-ушицькій пожежній команді³.

У 1916 р. почастишали випадки виявлення правоохоронцями фактів фальсифікації документів. Це свідчило як про тенденцію до зростання кількості ухлянтів, так і про існування великої кількості корумпованих чиновників і професійних підробників, готових до виконання відповідних замовлень будь-якої складності. Допомога в ухиленні від призову приносила надприбутки. У вересні працівники київського розшукового відділу викрили місцеву шахрайську організацію, що за 300–1000 руб. видавала ухлянтам і дезертирам підробні та навіть справжні документи⁴. Організація мала складну розгалужену структуру. До неї входили: голова, його помічники, які діставали документи із потрібних закладів, агенти із пошуку клієнтів та контрагенти для відстеження дій розшукової поліції⁵.

Послугами «розвідки» також часто користувалися професійні приховувачі ухлянтів та дезертирів. Напередодні революції багато «розвідників» було в Житомирі. Вони мали попереджати своїх клієнтів про плани влади щодо організації облав для арештів дезертирів. Тільки в замиському помешканні домовласника Шварцелата тоді переховувалися понад 25 утікачів⁶.

Цілком закономірно, найбільша кількість таких ухлянтів була в

¹ ЦДІАК. Ф. 301. Оп. 4. Спр. 625. Арк. 23в.

² ЦДІАК. Ф. 274. Оп. 4. Спр. 190. Арк. 94.

³ ЦДІАК. Ф. 301. Оп. 2. Спр. 434. Арк. 209.

⁴ Арест шайки, содействовавшей дезертирам // Юго-Западный край. 1916. 22 сентября. С. 4.

⁵ Фабрикация подложных документов // Южная копейка. 1916. 15 сентября. С. 3.

⁶ ЦДІАК. Ф. 1599. Оп. 1. Спр. 278. Арк. 26зв.

перенаселеному Києві. Серед них був житомирянин А. Візельман, котрий під час мобілізації утік до міста, влаштувавшись на роботу в магазині з продажу шпалер. Навесні 1916 р. у листі до батьків він писав: *«У Києві недобре, ловлять на вулицях, шукають рябих (тих, що переховуються – авт.). Мене на вулиці зупинив сищик і хотів забрати, але я відкупився за великі гроші. Можете собі уявити, як мені було на серці. (...) Коли були розклеєні оголошення на рахунок синіх білетів, мені зробилося недобре. Коли мені мій господар сказав: Ароне, треба явитися, то я відповів, що мене не вимагають. Можете собі уявити, що коли мене зустрічає людина з гудзиком на шапці, мені робиться холодно. Добре ще, що я живу в такій квартирі, де немає облав»*. Наявність прихистка в безпечному місці ухиянту не допомогла – саме цей лист був перехоплений військовою цензурою¹.

Реакцією на зростання кількості осіб, що ухиялися від військового призову, став наказ Головнокомандувач армії південно-західного фронту від 28 жовтня 1916 р. про посилення покарання за неявку та ухилення від військової повинності як для призовників, так і для їхніх спілників. Якщо до вступу в силу Наказу, за *«обманні дії»* запроторювали до в'язниці на 3–4 місяці, то після – від 1 до 6 років².

Ще одним проявом деформації масової свідомості в роки Першої світової війни було зростання проституції. Для жінок принесені воєнною добою екстраординарні умови життя найчастіше були пов'язані з тимчасовою втратою чоловіка-годувальника. Це перекладало на жіночі плечі увесь важкий тягар війни, актуалізуючи проблему стійкості моральних та сімейних цінностей. Варто також врахувати, що міста слугували центрами мобілізації чоловіків на війну й місцем розташування запасних частин армії, значно збільшуючи цим кількість потенційних «споживачів» послуг продажних жінок. Таким чином, воєнний побут зумовлював розвиток позашлюбних статевих зв'язків³.

У сфері платного надання інтимних послуг простежувалося дві тенденції: збільшилася кількість нелегальних повій та зменшився

¹ ЦДДАК. Ф. 301. Оп. 4. Спр. 625. Арк. 107, 111, 117зв.

² Усилення наказания за неявку и уклонение от воинской повинности // Юго-Западный край. 1916. 11 ноября. С. 2.

³ Щербинин П. П. Детская повседневность в период первой мировой войны 1914-1918 гг.: монография. С. 131.

їхній віковий склад¹.

Найбільше соціальне зло нелегальної проституції полягало в її поширенні серед військового та цивільного населення венеричних хвороб. У Вінниці, наприклад, улітку 1915 р. поліція регулярно затримувала хворих повій. Особливо багато їх було біля місцевих казарм². Серед них, зокрема, були дві 19-річні повії, з венеричними захворюваннями на пізніх стадіях³. У групі ж із 8 затриманих повій, у 5 виявили хвороби. На останніх чекали відправлення на лікування та адміністративне покарання⁴.

Улітку 1915 р. ця тенденція дала привід командуванню російських армій звинуватити стихійну проституцію в підривній діяльності на користь ворога. 28 липня до начальників поліції Подільської губернії надійшов наказ такого змісту: *«Згідно зі свідченнями, які надійшли до Штабу Верховного головнокомандувача, встановлено, що протягом останнього часу серед війська значно почастишали випадки захворювання венеричними хворобами. Є відомості, що німецько-єврейська організація витрачає великі кошти на утримання заражених сифілісом жінок для того, щоб вони заманювали до себе офіцерів та заражали їх. Верховний головнокомандувач наказує встановити у великих центрах нагляд за готелями, мебльованими будинками та підозрілими приватними квартирами й нещадно карати в адміністративному порядку штрафами та тюрмою їх утримувачів, а жінок примусово доставляти до лікувальних закладів»*⁵.

На початку 1916 р. оригінальну методику боротьби з розповсюдженням нелегальної проституції вирішив застосувати уманський повітовий ісправник, наказавши своїм підлеглим відправляти затриманих повій на примусове риття окопів⁶.

У червні 1916 р. для боротьби з розповсюдженням венеричних хвороб у Київській губернії було посилено медичний нагляд за повіями. Губернська санітарно-виконавча комісія постановила вжити низку відповідних заходів. У Києві, наприклад, планувалося виділити

¹ Асташов А. Б. Сексуальный опыт русского солдата на Первой мировой и его последствия для войны и мира // Военно-историческая антропология. Актуальные проблемы изучения. Москва, 2006. С. 370.

² Винницкий полицмейстер... // Юго-Западный край. 1915. 16 июня. С. 2.

³ Задержаны третьего дня... // Юго-Западный край. 1915. 18 июля. С. 3.

⁴ По первой полицейской части задержано... // Юго-Западный край. 1915. 21 июля. С. 2.

⁵ ЦДДАК. Ф. 301. Оп. 1. Спр. 1742. Арк. 10.

⁶ Борьба с тайной проституцией и... окопы // Юго-Западный край. 1915. 23 января. С. 4.

300 ліжок для венеричних хворих та облаштувати 5 амбулаторій, у яких би здійснювався огляд повій¹.

Варто зазначити, що зростання проституції також спричинила невдала кампанія російської армії в 1915 р. Коли влітку-восени тисячі біженок із окупованих частин Російської імперії опинилися в правобережних тилових, вони нерідко ставали жертвами різного роду афер. Місцевому криміналітету, що цинічно користувався їхнім важким матеріальним та психологічним станом, досить успішно вдавалося заробляти на торгівлі «живим товаром». Так, восени того ж року на київських залізничних станціях, пристанях, харчувальних пунктах та інших місцях скупчень біженців стали з'являтися шахраї із заманливими пропозиціями щодо вигідного працевлаштування для жінок. Найчастіше жертвами обману ставали молоді та недосвідчені дівчата, яких невдовзі перетворювали на сексуальних рабинь, заповнюючи ними місцеві нелегальні борделі². Боротися з тим злочинним бізнесом намагалося «Київське товариство оборони жінок» шляхом розповсюдження серед біженок відповідної застережливої інформації³.

Починаючи з 1915 р. у сфері проституції почала спостерігатися мода на носіння форми сестри милосердя, чий образ став традиційним символом Першої світової війни. Його еротизація була відгомонам західної культури середини XIX ст., яка, на думку О. Симонової, підкреслювала головну спільну рису сестри милосердя та повії – любов до людей⁴. Можна припустити, що ця мода потрапила до Російської імперії з Австро-Угорщини⁵. У Києві виявити вдаваних сестер милосердя не складало великих труднощів, оскільки вони, зазвичай, вирізнялися надмірним макіяжем, зухвалою поведінкою⁶ та перебуванням у розважальних закладах⁷.

Активний рух зазначеної категорії «робочої сили» спостерігався на окупованих територіях. Так, у червні 1915 р. київська поліція затримала двох місцевих повій, які тоді повернулися із «заробітків» зі

¹ Организация надзора за проституцией // Южная копейка. 1916. 16 июня. С. 2.

² У последней черты // Южная копейка. 1916. 3 декабря. С. 2.

³ Охрана беженок // Южная копейка. 1916. 1 октября. С. 2.

⁴ Симонова О. А. Образ сестры милосердия в русской литературе конца XIX – начала XX века: диалог с традицией // Культурологический журнал. 2015. Вып. 1 (19). URL : http://www.cr-journal.ru/files/file/04_2015_10_23_24_1428575004.pdf.

⁵ Асташов А. Б. Сексуальный опыт русского солдата на Первой мировой и его последствия для войны и мира. С. 370.

⁶ Сёстры милосердия // Южная копейка. 1916. 7 января. С. 3.

⁷ Торговля живым товаром // Киевская мысль. 1916. 21 апреля. С. 4.

Львова, захопленого російськими військами, хоча підставою для арешту стала вчинена ними крадіжка грошей¹. З великим педантизмом ставилися до вирішення питань інтимного характеру австро-угорські військові. У зайнятому в 1915 р. Луцьку вони утримували спеціальні будинки терпимості, куди звідусіль звозили повій. Коли в червні 1916 р. місто було відвойоване назад, на російських солдатів та офіцерів чекав «трофей» у вигляді 64 повій, напередодні залишених австро-угорцями (своїх вони завчасно вивезли). Усі вони мали російське підданство й походили з Любліна та Кельце².

Перша світова війна призвела до поширення дитячої проституції – найбільш травматичної та принизливої форми експлуатації жіночого тіла. Хоча Закон від 25 грудня 1909 р. і свідчив про існування в довоєнній Росії значної кількості неповнолітніх повій, саме у воєнні роки масштаби цього явища набули загрозливого характеру, особливо у великих містах. Уже влітку 1915 р. на нічних вулицях Києва без жодних зусиль можна було натрапити на 10–14 річних дівчат, що пропонували свої послуги перехожим. Вони належали до найбільш байдужої в моральному сенсі категорії повій. Деякі з них продавалися за коробку цукерок. Зростання дитячої проституції турбувало сучасників воєнної доби. Невипадково, перша література про дітей-повій і розвиток венеричних захворювань серед підлітків з'явилася в роки війни. Лікарі, журналісти, педагоги били на сполох щодо раннього примушування підлітків у сексуальні відносини, намагалися пояснити причини і наслідки дитячої проституції. Всі вони зводилися до того, що малолітні повії відображали риси розвитку тогочасного суспільства, слабкість соціального захисту малозабезпечених верств населення, а також зростання мобільності, розрив сімейних, професійних, соціокультурних зв'язків, люмпенізацію та маргіналізацію соціуму³. Іншими словами, поширення цього явища зумовлювали як соціально-економічні, так і морально-світоглядні чинники.

Значний вплив на збільшення кількості малолітніх повій мало біженство. Під час масового руху на схід населення з окупованих територій, що через недостатню організацію супроводжувалися

¹ Жертвы преступной страсти // Южная копейка. 1915. 5 июня. С. 3.

² ЦДДАК. Ф. 301. Оп. 1. Спр. 1742. Арк. 494.

³ Щербинин П.П. Детская повседневность в период первой мировой войны 1914–1918 гг.: монография. С. 128, 131.

метушною та тиснявами, типовою ситуацією було загублення дорослими дітей. Саме це влітку 1915 р. спричинило у Києві поширення кіднепінгу. Дітей здебільшого викрадали для їх подальшого примушування до заняття проституцією¹. Інформація про чисельні випадки залучення дітей-біженок до розпусти в Російській імперії постійно надходила до високих кабінетів Петрограду. На початку 1916 р. Міністерство юстиції на чолі з О. Хвостовим розробило законопроект, що передбачав посилення кримінальної відповідальності за *«посягання проти моральності малолітніх»*². Нагадаємо, що відповідно до чинного тоді законодавства покарання передбачало відправлення на каторжні роботи терміном до 10 років³.

Водночас, у правобережних містах, особливо, у Києві, зростала кількість дітей-злочинців. Поширення дитячої злочинності, як і дитячої проституції, чітко ілюстрували розхитаність підвалин, на яких ґрунтувалася сім'я, її внутрішня цілісність. Криза сімейних цінностей, що назрівала в останні мирні роки, була поглиблена соціальними наслідками війни. В умовах знецінення людського життя в багатьох дитячих *«незміцнілих умах»* панувала думка, що крадіжка годинника, вартістю 10 руб., не виглядала аморальним вчинком, оскільки *«на війні люди ні за гріш гинули»*⁴. Зростання дитячої злочинності спостерігалось вже в другій половині 1914 р. Примітно, що ця тенденція припала на загальне зниження кількості злочинів у Російській імперії, пов'язане насамперед із дією *«сухого закону»*. Справа дійшла навіть до виникнення конкуренції між дітьми та дорослими професійними злочинцями. Зазвичай, підлітки спеціалізувалися на кишенькових крадіжках. Їхня перевага над дорослими полягала не лише в здатності швидкого зникнення в натовпі, а й, у разі невдачі, – слізливого прохання про помилування *«нешасної сироти»*, що, між іншим, часто давало результат⁵. Статистика правопорушень, скоєних дітьми, демонструвала стабільний ріст. Так, протягом 10 місяців 1916 р. київський суд для малолітніх розглянув 2073 справи, при цьому, у липні – 129, у серпні

¹ Мародёры тыла // Южная копейка. 1915. 3 июля. С. 2.

² Законопроект о наказуемости посягательств против нравственности малолетних // Южная копейка. 1916. 2 февраля. С. 1.

³ Маленький проститутки // Киевская мысль. 1916. 14 января. С. 1.

⁴ Беленцов С. И. Социальная активность школьного юношества в России в годы Первой мировой войны. С. 232.

⁵ Дети улицы // Южная копейка. 1915. 9 июля. С. 2.

– 167, у вересні – 201¹.

Варто зазначити, що ряди дітей-злочинців малолітніх злочинців інтенсивно поповнювали вихідці з притулків. Число останніх зросло за рахунок підкидьків².

Тенденція до збільшення кількості випадків відмови жінок від власних дітей та дітовбивств спостерігалася вже на початку 1915 р. Про це свідчила частота появи відповідних новин у місцевих газетах. Нажаль, ми не можемо достатньою мірою оперувати судовою статистикою, оскільки кримінальні справи про дітозгубництво та залишення новонароджених дітей без допомоги порушувалися значно рідше, ніж такі злочини скоювалися, через невиявлення винних³. Так, наприклад, в архівних матеріалах фонду Вінницького окружного суду за 1909–1917 рр. містяться лише 4 кримінальні справи: від 2 жовтня 1909 р.⁴, 12 лютого 1916 р.⁵, 23 січня 1917 р.⁶ та 12 квітня 1917 р.⁷.

Зростання кількості випадків відмов матерів від дітей та дітовбивств у роки війни зумовлювалося соціально-економічними та морально-психологічними чинниками. По-перше, внаслідок мобілізації чоловіків багато їхніх дружин опинилися серед представників соціально-незахищених верств. Невпевненість матерів-одиначок у завтрашньому дні, почуття безвиході, відчаю, чинили руйнівний вплив на жіночу психіку, підштовхуючи їх до дій, що суперечили нормам моралі. По-друге, на збільшення числа позашлюбних дітей безпосередньо впливало зростання в тогочасному суспільстві кількості позашлюбних статевих зв'язків.

Немовлят залишали на залізничних станціях, підкидали до лікарень і притулків⁸, хоча вчинення цих дій у холодні пори року, за своєю суттю, виглядало вбивством. Знайдене вранці 28 січня 1915 р. у Кам'янці-Подільському загорнуте у згорток замерзле на смерть дитя не було поодиноким прикладом⁹. Іноді немовлят залишали з «пояснювальними записками», у яких матері розповідали про свої

¹ Рост детской преступности // Киевская мысль. 1916. 6 ноября. С. 2.

² Пасынки жизни // Южная копейка. 1916. 19 декабря. С. 2.

³ Гернет М. Н. Детоубийство. Социологическое и сравнительно-юридическое исследование. С. 74.

⁴ ДАВіО. Ф. 172. Оп. 29. Спр. 51. Арк. 1.

⁵ ДАВіО. Ф. 172. Оп. 28. Спр. 359. Арк. 1.

⁶ ДАВіО. Ф. 172. Оп. 28. Спр. 412. Арк. 1.

⁷ ДАВіО. Ф. 172. Оп. 30. Спр. 15. Арк. 1.

⁸ Кирієнко О. Ю. Маргіналізація суспільства. Становище жінок, дітей, військовополонених. С. 468.

⁹ Вчора утром... // Подолянин. 1915. 16 января. С. 3.

мотиви, або ж з короткими письмовими відомостями на кшталт «хрещена, ім'я Ліда»¹ чи проханнями, зокрема, щодо хрещення за певним обрядом².

Водночас, частішали випадки знайдення городянами тіл мертвих немовлят з явними ознаками насильницької смерті. Одне з таких було виявлено 27 березня 1915 р. кам'янецькими дітьми, котрі того дня гралися на березі р. Смотрич³. 21 грудня вінницький паромний перевізник знайшов у кущах двотижневу мертву дівчинку. Проведений розтин тіла показав, що вона померла не своєю смертю⁴. Наприкінці того ж року поблизу ст. Калинівка були помічені тіла недоношених дітей, загорнутих у газетний папір. Вони лежали на залізничних рейках на відстані понад 300 метрів один від одного. Очевидно, їх викинули через туалетний отвір потягу⁵.

Правобережна преса регулярно повідомляла історії про дітовбивць. Так, у березні 1915 р. в газеті «Юго-Западный край» надрукували статтю про існування «мовчазних угод» між матерями та вбивцями-годувальницями щодо умертвіння дітей⁶. Попри ймовірний суспільний резонанс публікації, такий спосіб дітовбивства для тогочасного соціуму був досить типовим. За спостереженнями відомого німецько-американського психіатра Г. Ашшафенбурга, в містах убивством немовлят «з більшою зручністю і гарантією» займалися жінки, котрі спеціалізувалися на «фабрикації ангелів»⁷.

Випадки вбивств немовлят неодноразово ставали предметом судових розглядів. Так, наприклад, улітку 1916 р. на лаві підсудних Вінницького окружного суду опинилися О. Ситар та М. Івоненко, чоловіків яких призвали ще на початку війни. Обидві жінки підтримували інтимні зносини з солдатами, логічним наслідком яких стала небажана вагітність. Від дітей «солдатки» позбулися одразу після родів, отримавши за це покарання у вигляді ув'язнення на 2 місяці⁸.

Дещо іншою за характером, а отже, за рішенням суду, була

¹ Вчера утром во дворе дома Лукачера... // Подолянин. 1915. 12 апреля. С. 4.

² Третьего дня во дворе Кафедрального собора... // Подолянин. 1916. 10 мая. С. 4.

³ 14 марта игравшими на берегу реки... // Подолянин. 1915. 17 марта. С. 3.

⁴ Вчера утром... // Юго-Западный край. 1915. 9 декабря. С. 2.

⁵ 6 декабря... // Юго-Западный край. 1915. 9 декабря. С. 3.

⁶ Могилёв-Подольский // Юго-Западный край. 1915. 21 февраля. С. 4.

⁷ Ашаффенбург Г. Преступление и борьба с ним: Уголовная психология для врачей, юристов и социологов. Москва, 2010. С. 57.

⁸ Детоубийцы // Юго-Западный край. 1916. 20 июля. С. 3.

справа вінницької дворянки К. Бурнацької, суд над якою завершився наприкінці жовтня того ж року. Вона втопила свою 5-ти місячну доньку Марію у відрі з водою¹. Скоєний злочин обвинувачена пояснила незадовільним матеріальним становищем та відмовою свекрухи прийняти її в себе разом із позашлюбною дитиною. Під час судового розгляду на захист підсудної виступив представник обвинувальної сторони, вмовляючи присяжних поставитися до неї з розумінням та *«не затягувати петлю, яка й так надіта на шию бідолоашної жінки»*. В підсумку, вони не лише виправдали Бурнацьку, а й зібрали на її користь 20 руб.². Наскільки результат судового розгляду може здаватися дивним сьогодні, настільки він був звичайним для сучасників, адже, згідно з наведеними М. Гернетом даними, суди за участі присяжних виправдовували дітовбивць частіше, ніж суди без них. Він це пояснив тим, що присяжні засідателі зазвичай звертали увагу на каяття дітовбивць та їхнє *«абсолютно бездоганне минуле життя»*³.

На тлі збільшення кількості вбивств немовлят матерями в роки війни, що, безумовно, було показником моральної кризи міського соціуму, може здатися парадоксом протилежна тенденція в крайньому прояві девіантності соціально-пасивного типу – самогубств⁴. Так, якщо в 1913 р. в імперській столиці в розрахунку на 100 тис. населення було зафіксовано 29 самогубств, то в 1914 р. – 21,1, 1915 р. – 10,7, 1916 р. – 11, 1917 р. – 10,5⁵. У Києві протягом 1914–1915 рр. кількість суїцидів скоротилася з 576⁶ до 378. 3-поміж останніх було 114 чоловіків, 261 жінка та 3 дітей⁷.

Статистичні дані по Києву недвозначно вказують на те, що в роки Першої світової війни у сфері самогубств відбувся «гендерний переворот», адже в 1915 р. на одного чоловіка припадало дві жінки. У попередньому розділі ми зазначали інше співвідношення, щоправда, вказуючи при цьому на тенденцію до «суїцидальної емансипації». На нашу думку, переважання числа жінок-самогубць

¹ Жительница 2 части города Винницы... // Подолянин. 1916. 5 марта. С. 4.

² Суд // Юго-Западный край. 1916. 16 октября. С. 4.

³ Гернет М. Н. Детоубийство. Социологическое и сравнительно-юридическое исследование. С. 254.

⁴ Лимар Р. С. Феномен девіантної поведінки як об'єкт міждисциплінарних досліджень. С. 125.

⁵ Гишинский Я. Основные тенденции динамики самоубийств в России.

⁶ Скорая медицинская помощь // Южная копейка. 1915. 15 мая. С. 4.

⁷ Любопытная статистика // Южная копейка. 1916. 22 мая. С. 2.

зумовлювалося трьома чинниками: дією «сухого закону» (зменшення кількості суїцидів серед питущих чоловіків), скороченням частки чоловічого населення (наприклад, у Києві в 1917 р. – до 44 %)¹ та соціальними чинниками (зокрема, більшої інтеграції в соціум, ніж напередодні війни)².

Відомий тогочасник психіатр В. Бехтерев пов'язував зниження кількості самогубств з духовним підйомом населення, і тому суїциди як реакція пригніченого настрою, були зведені до мінімуму³. Своєю чергою, зазначена тенденція деякою мірою підтверджувала теорію Е. Дюркгейма, відповідно до якої бідність є запобіжником від самогубства, оскільки «вона сама по собі слугує вузлом»⁴, адже впродовж війни рівень життя широких верств істотно знизився. Однак це не виключало випадки скоєння самогубств у моменти психологічного шоку внаслідок різкого переходу до бідності, доки вона ще не стала повсякденною нормою. Однією з перших таких жертв можна вважати киянина М. Емельянова. Трагедія трапилася після закриття ресторану 2-го розряду, у якому 55-річний чоловік працював офіціантом. Заклади цього типу мусили припинити роботу у зв'язку з мобілізацією та дією «сухого закону». Не маючи змоги прогодувати свою родину, Емельянов у середині 1914 р. випив смертельну дозу нашатирного спирту⁵.

Водночас, необхідно зазначити, що Перша світова війна зумовила появу нових мотивів для скоєння самогубств. Перший – на політико-національному підґрунті. Типовий прикладом була спроба суїциду австрійської підданої М. Шмигулець-Шмигулевич, здійснена в лютому 1915 р. у Житомирі, після шовіністичних закидів на її адресу з боку утримувачки їдальні. 16-річна дівчина вирішила накласти на себе руки, прийнявши опій та йод⁶. Другий мотив був безпосередньо пов'язаний із мобілізацією на фронт, яка спричинила ускладнення родинних та міжособистісних зв'язків. У серпні 1915 р. через звістку про пораненого на полі бою нареченого спробувала позбавити себе життя 17-річна вінничанка. Вона випила карболову кислоту⁷.

¹ ІР, ф. Х, № 14834. Арк. 3.

² Дюркгейм Э. Самоубийство. Социологический этюд. С. 403.

³ Самоубийство и война // Южная копейка. 1915. 24 января. С. 4.

⁴ Дюркгейм Э. Там само. С. 322.

⁵ Покушение на самоубийство // Южная копейка. 1914. 6 августа. С. 2.

⁶ Покушение на самоубийство // Жизнь Вольны. 1915. 31 января. С. 4.

⁷ Вчера в 12 час. дня... // Юго-Западный край. 1915. 2 августа. С. 3.

Таким чином, у роки Першої світової війни в правобережних містах спостерігалось зростання кількості проявів девіантної поведінки. Вони стосувалися всіх сфер життєдіяльності соціуму, були властиві всім верствам тогочасного міського соціуму і слугували протестом проти сформованих війною нових умов життя, а також формою пристосування до них. Їх причини лежали в економічній та морально-психологічній площині.

2.3. «Прийшли люди» у правобережних містах: окупанти, іноземні військовополонені, евакуйовані в тил поранені та хворі військовослужбовці російської армії, біженці

Унікальне географічне розташування Правобережної України щодо лінії збройного протистояння між арміями протилежних сторін призвело до проникнення в регіон величезної маси різномірних військових та цивільних елементів. Вони здебільшого становили замкнуті соціальні групи, характер існування яких не передбачав інтеграцію в місцевий міський соціум. Утім, це не відкидало встановлення тісних зв'язків із корінним населенням міст, цим самим залишивши помітний слід у їхньому повсякденному житті.

Уже на першому році війни на теренах прифронтових Подільської та Волинської губерній з'явилися підрозділи збройних сил Австро-Угорщини та Німеччини. Не минуло й трьох тижнів від початку бойових дій, як на кам'янецьких вулицях переможним маршем йшли колони австро-угорців. 17 серпня 1914 р. австро-угорські війська, скориставшись незначною кількістю частин російської армії на Поділлі, розгорнули на місто наступ. Губернський центр мали захищати 7 рот ополченців, однак вони відступили без бою¹. Наявність інформаційних джерел, що здебільшого базувалися на переказах очевидців та чутках і часто суперечили один одному, роблять триденну окупацію Кам'янця-Подільського (17–19 серпня 1914 р.) одним із найзагадковіших епізодів початку Першої світової війни в історії України.

За словами однієї кам'янчанки, котра в серпні того року опинилася в Москві й дала місцевій пресі інтерв'ю, австро-угорські війська, підійшовши до міста, зробили, за їхнім звичаєм, кілька

¹ Волковинський В. М. Бойові дії та військові операції на українських землях у період Першої світової війни. С. 26.

холостих пострілів. У відповідь, з боку Кам'янця-Подільського, пролунали рушничні залпи, зроблені нечисельними залишками ополчення. Іноземці прийняли це за виклик та розпочали бомбардування міста з гармат, допоки на пожежній каланчі вони не помітили білий прапор. Виникло короткотривале затишшя, під час якого ополченці знову почали стріляти, убивши лейтенанта австро-угорської армії¹. Це спровокувало повторний, уже потужніший, артилерійський обстріл Кам'янця-Подільського. Того дня усього було випущено до 200 снарядів. Руйнувань зазнали 37 будівель, серед яких – Собор та більша частина урядових закладів. 4 мешканців загинули, 3 отримали поранення².

Згідно з тією ж розповіддю, командувач австро-угорськими військами, який за національністю був німцем, начебто наказав повністю знищити Кам'янець-Подільський разом із його жителями, щоб помститися за загибель лейтенанта. Проте підлеглих австро-угорських офіцерів явно злочинний наказ обурило і вони, порадившись, вирішили його не виконувати та обмежитися зібранням з міського населення контрибуції на суму 200 тис. руб. Гроші мали доставити до ранку 18 серпня. Кам'янецький нотаріус А. Загорський, який втік з міста ще під час його бомбардування, перебуваючи в Одесі, стверджував, що населенню вдалося зібрати лише 10 тис. руб. Решту вирішили віддати речами, для чого спеціальні уповноважені цілу ніч ходили по помешканнях. Кам'янчани давали коштовності й навіть звозили до міської управи подушки. Місцеві церкви, костели та синагоги віддали своє начиння. Щоправда, останнє окупанти одразу повернули. 18 серпня населення Кам'янця-Подільського очікувало на повернення до міста депутації, відправленої до австро-угорського командування із зібраною контрибуцією. Загальний настрій був панічним, ширилися розмови про ймовірне поголовне винищення. Однак контрибуція була повернута. Іноземні офіцери пояснили це з'ясованою ними непричетністю мирних мешканців до смерті їхнього лейтенанта³. Утім, генерал О. Брусилів у своїх спогадах висловив сумніви щодо благородності австро-угорців, пояснивши повернення контрибуції їхнім прагматичним розрахунком

¹ Возвращённая контрибуция // Жизнь Волыни. 1914. 21 августа. С. 2–3.

² ЦДІАК. Ф. 301. Оп. 2. Спр. 131. Арк. 184.

³ Набег австрийцев на Каменец-Подольск // Жизнь Волыни. 1914. 19 августа. С. 2.

на аналогічні дії російських військ щодо галицьких міст¹. Примітно, що в радянській енциклопедії «Історії міст і сіл» факт повернення Кам'янець-Подільському контрибуції замовчується, хоча за джерело ними взято саме книгу зазначеного командувача 8-ї армії².

Ставлення місцевих мешканців до окупантів було неоднозначним. Для частини населення страх за своє життя поєднувався з природною цікавістю до австро-угорських військових, серед яких було багато слов'ян, зокрема галицьких українців. У розповіді кам'янецького лікаря журналістам столичної газети «Речь» про пережиту окупацію (вересень 1914 р.), зокрема, зазначалося: *«Дивно було себе відчувати в цьому ворожому таборі, в якому з усіх боків було чути польську, малоросійську та якусь ломану російську мову»*³.

Знайдені нами архівні документи засвідчили факти колабораціонізму. Так, згідно з доповіддю підполковника Подільського ГЖУ, з окупантами активно співпрацювали місцеві євреї, які нібито влаштували їм урочистий прийом та відкрито висловлювали симпатії. Допомога, насамперед, полягала в наданні австро-угорцям інформації щодо місцезнаходження казенного майна, залишеного російськими військами під час відступу, та, власне, самих солдатів⁴. Останніх одразу почали розшукувати по міських квартирах, оскільки припускали, що городяни могли їх переховувати в себе. Жодного військового знайти так і не вдалося⁵. Вже після звільнення міста кам'янецькими колабораціоністами зацікавилися царські спецслужби. Серед них, наприклад, було подружжя Мовшевих, яке начебто 17 та 18 серпня пригощало в себе на квартирі трьох ворожих офіцерів, надаючи необхідну для них інформацію⁶.

Набагато тривалішою виявилася окупація міст Західної Волині: Луцька і Дубно – до червня 1916 р., Ковеля та Володимир-Волинського – до листопада 1918 р.⁷. Населення цих міст мусило жити за правилами, установленими австро-угорським та німецьким

¹ Брусилів А. А. Мои воспоминания. С. 77.

² Історія міст і сіл Української РСР: Хмельницька область. С. 308.

³ Австрийці в Каменец-Подольське (Из записной книжки врача) // Жизнь Волини. 1914. 28 августа. С. 4.

⁴ ЦДІАК. Ф. 301. Оп. 2. Спр. 131. Арк. 173.

⁵ Набег австрийцев на Каменец-Подольск // Жизнь Волини. 1914. 19 августа. С. 2.

⁶ ЦДІАК. Ф. 301. Оп. 2. Спр. 131. Арк. 184, 366.

⁷ Дем'янюк О. Й. Розгортання бойових дій на території Волинської губернії у 1915 р. // Військово-науковий вісник. 2013. Вип. 20. С. 49.

військовим командуванням.

Вступ військ до міст передбачав стягнення контрибуції. На відміну від Кам'янця-Подільського за рік до того, в Луцьку цей процес пройшов у більш легкій формі. У вересні 1915 р., коли австро-угорське командування зажадало від представників міста сплати контрибуції, воно у відповідь почуло, що після від'їзду місцевих багатіїв серед городян залишилися лише «неплатоспроможні» дрібні торгівці та ремісники. З огляду на це, окупанти обмежилися накладенням на Луцьк штрафу за несправність міської електростанції, де австро-угорський офіцер упав з пошкодженої драбини¹.

Упродовж окупації в названих західноволинських містах всі сфери життя місцевого населення, а також їхні взаємовідносини з іноземними солдатами й офіцерами, регулювалися австро-угорською та німецькою військовою владою – комендатурою. Розпочалися набори до міських органів управління з лояльних до окупантів городян. Українці адміністративні посади отримували нечасто. Так, наприклад, у магістраті м. Ковеля (там перебував штаб німецької армії) їх не було зовсім². Красномовним був етнічний склад ковельської громадської міліції, очолюваної колишнім мером Шумовським. До неї входили: 22 «росіянина»³, 38 євреїв та 50 поляків⁴. Щоправда, у Володимирі-Волинському на посаду коменданта міста австро-угорці призначили Г. Мартинця – підпоручика Українських січових стрільців⁵.

З осені 1915 р. окуповані міста одразу увійшли до нового інформаційного простору. Міське населення ознайомлювалися з подіями внутрішнього життя та, насамперед, зовнішнього, завдяки потраплянню на прилавки львівської та віденської преси, а також заснуванню місцевих газет – «Ковельские ведомости»⁶ та «Lucker Nachrichten». Остання виходила одразу трьома мовами: німецькою, польською та українською. У її ж першому номері зазначалося про *«приєднання Луцька до Європи»*. Читачам цієї та інших газет

¹ Девять месяцев в Луцке // Киевская мысль. 1916. 10 июля. С. 2.

² Дем'янюк О. Ковель напередодні та в перші роки Першої світової війни (1914–1916 рр.). С. 92.

³ У Російській імперії «росіянами» (русскими) називали етнічних росіян, українців та білорусів.

⁴ Что делается в Ковеле // Жизнь Воляни. 1915. 6 ноября. С. 3.

⁵ Соловйов О. Міста Волині у вирі фронтового життя Великої Європейської війни. С. 114.

⁶ Что делается в Ковеле // Жизнь Воляни. 1915. 6 ноября. С. 3.

пропонувалася зовсім інша картина світу, згідно з якою держави Четверного союзу впевнено йшли до перемоги над Антантою. Крім того, у них висвітлювалися замітки про внутрішньополітичне життя Російської імперії¹. Між іншим, так звана «європеїзація Луцька» супроводжувалася перейменуванням всіх міських вулиць німецькою мовою. Головна отримала назву «Wilhelmstrasse»².

Потрапляння до міського соціокультурного простору Правобережної України іншого способу життя, стилю поведінки, комунікативного типу відбувалося також за рахунок іноземних військовополонених, переважно вихідців з Австро-Угорщини. З-понад 2 млн узятих у полон військовослужбовців, яких упродовж війни доставили з фронту, приблизно 1,8 млн особам судилося або бути привезеним до українських губерній, або ж проїхати через них транзитом³. У 1914 р. успішна літня кампанія російських військ спричинила появу в містах регіону численних потоків полонених, що під конвоєм рухалися на схід.

Варто зазначити, що толерантне ставлення місцевого населення до іноземних військовополонених було тим випадком, коли створюваний тогочасною військовою пропагандою образ війни, зокрема, ворога, набував у повсякденній практиці протилежної інтерпретації. До того ж пом'якшуючим чинником у сприйнятті городян обеззброєних ворожих солдатів та офіцерів слугував їхній строкатий національний склад, серед яких було чимало осіб слов'янської зовнішності.

Перші ешелони з військовополоненими почали прибувати до Києва вже у серпні 1914 р. У системі військового полону Російської імперії це місто відігравало надзвичайно важливу роль. Тільки протягом серпня 1914 – квітня 1915 рр. через нього пройшло понад 600 тис. австро-угорців⁴. На початку війни для новоприбулих полонених у районі Печерської фортеці було влаштовано прийомно-збірний пункт, а влітку 1915 р. на невеликій станції Дарниця збудували спеціальний табір⁵. У перші воєнні місяці кияни збиралися на міському вокзалі, чекаючи на прибуття військовополонених.

¹ Девять месяцев в Луцке // Киевская мысль. 1916. 10 июля. С. 2.

² В Ровно и Луцке // Юго-Западный край. 1916. 1 июня. С. 3.

³ Нахтгаль Р. Дарницкий табір військовополонених під час Першої світової війни. С. 105.

⁴ Количество пленных австрийцев за время войны // Киевская мысль. 1915. 16 апреля. С. 2.

⁵ Нахтгаль Р. Дарницкий табір військовополонених під час Першої світової війни. С. 104–105.

Пригнічений вид останніх, серед яких були помітні й поранені, викликав у місцевих жителів співчуття. Серед них, зокрема, велися розмови про те, що *«їх треба так нагодувати, щоб матінка потім не впізнала»*. Кореспондент «Южной копейки» зауважував, що коли вели полонених, то *«ніхто з присутніх не лише не дозволяв собі якихось витівок, але й навіть злісного погляду»*¹. На Г. Григор'єва, військовополонені під час руху вулицями Києва справляли таке враження: *«вигляд зовсім не войовничий, худі, вимучені обличчя, та й вояки здебільшого низького зросту. Здавалося, що з таким ворогом дуже швидко можна досягти перемоги, закінчити війну»*². Співчутливе ставлення до іноземних військовополонених іноді супроводжувалося неприхованими проявами симпатії. Так, у середині вересня 1914 р., під час проходження через Житомир австро-угорських полонених, один з них ніс у руці живу пурпурну троянду. Можна припустити, що її подарувала одна з місцевих жительок³. У травні 1915 р. у Кам'янці-Подільському за аналогічних обставин до ніг австро-угорців хтось із присутніх городян кинув букет свіжих конвалій⁴.

Варто при цьому вказати на особливе ставлення жіноцтва до військовополонених. Вочевидь тут можна провести деяку паралель зі згаданим нами еротичним сприйняттям у чоловіків образу сестри милосердя як уособленням любові в усіх її проявах. З жіночого погляду, пересічний «прибулий» являв собою знедоленого воїна, кинутого напризволяще власною країною, а відтак потребує турботи й співчуття. Формування нового «секс-символу» відбулося також завдяки стійкій асоціації образу військовослужбовця з мужністю й надійністю, жіночій цікавості до іноземців та, зрештою, нестачі місцевого чоловічого населення внаслідок мобілізації.

У серпні 1914 р. київський журналіст В. Ват сформував збірний образ нового типу міської обивательки – Манічки Кандитатової, котра фактично щодня «полювала» на полонених іноземців. Свій «робочий день» вона починала з купівлі вафель, шоколаду, пиріжків та інших смаколиків, а потім вирушала зустрічати австро-угорських бранців. Кілька разів вона закохалась. *«Манічці австрійці здавалися якимись героями, чужими, незнайомими, трохи таємничими й*

¹ Илка Чёрный / На вокзале // Южная копейка. 1914. 11 августа. С. 4.

² Григор'єв Г. У старому Києві. С. 271.

³ В эти дни // Жизнь Вольны. 1914. 6 сентября. С. 3.

⁴ А. Бонч-Лубневский / Миниатюры // Подолянин. 1915. 3 мая. С. 3.

ваблячими», – писав про неї В. Ват, – «І вона зовсім божеволіла від австрійців. Вона навіть забувала про те, що її рідний брат, і багато інших братів за мовою та вірою, б'ються десь там далеко з цими самими «страшенно цікавими» австрійцями»¹. Зі свого боку, більш старшого віку торговки досить часто підходили до військовополонених на вулиці чи базарі та, «по-материнськи», безкоштовно частували².

Разом зі зниканням городян до війни поступово зникав колишній інтерес до появи на міських вулицях військовополонених. Їх перестали сприймати за диковинку. Ця тенденція помітною була вже в листопаді 1914 р. у Києві, населення якого було в цьому сенсі найбільш звиклим³. Проте все на короткий час перемінилося 2 грудня, коли до міста доставили партію з 250 турецьких полонених. Захоплених в полон під Баязетом турків на вокзалі оточив величезний натовп. Особливу увагу глядачів привертав незвичний для них турецький однострій⁴.

Полонені іноземці для місцевого населення слугували також альтернативним джерелом інформації про події на фронтах, оскільки віра в офіційні повідомлення не була абсолютною, а переписка з фронтівиками перевірялася військовою цензурою. Природно, що влада таким діалогам всіляко намагалася перешкодити. До того ж городяни нерідко передавали отримані з вуст військовополонених новини в перебільшеному та перекрученому вигляді, породжуючи цим самим різного роду чутки⁵. Наприкінці червня 1915 р. кияни, котрі збиралися на вул. Караванській, де часто тоді водили полонених австро-угорців та німців, саме таким способом дізнавалися про великі втрати російської армії, приховані тогочасною пропагандою⁶.

Перебування військовополонених у правобережних губерніях закономірно призводило до встановлення з місцевим населенням економічних стосунків, зокрема й незаконних. Зазвичай, вони мали місце на залізничних станціях, через які їх етапували. Коли потяги зупинялися, до них, усупереч установленій улітку 1914 р. забороні, часто підходили торгівці з прилеглих населених пунктів, пропонуючи

¹ Виктор Ват / «Новый» тип // Южная копейка. 1914. 29 августа. С. 2.

² Илка Чёрный / «Австрийцы» // Южная копейка. 1914. 29 августа. С. 4.

³ В. Александрович / Пленные // Южная копейка. 1914. 2 ноября. С. 2.

⁴ Пленные турки // Южная копейка. 1914. 20 ноября. С. 2.

⁵ ЦДІАК. Ф. 91. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 25.

⁶ ЦДІАК. Ф. 274. Оп. 4. Спр. 539. Арк. 11.

купити харчові продукти. Це знайшло вираження в чисельних актах про скоєння правопорушень. Так, 16 червня 1916 р. за торгівлю біля військових потягів затримали киянку К. Крилову, котру покарали п'ятиденним арештом. Зі свого боку, етаповані військовополонені продавали свої речі скупникам. 14 липня 1916 р. на ст. Київ-1 правоохоронці затримали двох таких осіб – російського солдата Ф. Запорожцева та 16-річного гімназиста, дворянина П. Віцина. В останнього вилучили 2 речові солдатські мішки, у яких були 5 австрійських солдатських палаток та одна кришка від казанка¹.

Варто зазначити, що відповідно до затверджених у жовтні 1914 р. Миколою II «Положеннях про військовополонених», російський уряд фактично брав на себе зобов'язання дотримуватися принципів Гаазької конвенції 1907 р. щодо гуманного поводження з полоненими. Насамперед, військовополонені кваліфікувалися як «Законні захисники своєї батьківщини», з якими необхідно було «поводитися людяно»². Але й без того до захоплених в полон ворожих військових, зазвичай, ставилися шанобливо. Про це, зокрема, свідчила церемонія поховання полеглих у боях під Володимиром-Волинським російських та австро-угорських солдатів, проведена на початку вересня 1914 р. після невдалої спроби останніх захопити найбільш західне у Волинській губернії місто. Тоді з військовими почестями було поховано 8 убитих австро-угорців. Разом із оборонцями міста в поховальній процесії взяв участь полонений австро-угорський гусар³.

Одночасно існували досить істотні відмінності в становищі полонених офіцерів та солдатської маси. Перших, на відміну других, до обов'язкової праці не залучали. Офіцерів розміщували окремо від солдатів або по приватних квартирах, або у вільних казармених приміщеннях групами від 20 до 400 осіб. Від російського уряду вони отримували «кормове забезпечення», яке залежно від чину становило пристойну суму – від 50 до 125 руб. на місяць⁴. Тому в містах офіцери почували себе привільно. Прикладом того слугував випадок 20 вересня 1915 р. у Житомирі. Того дня 16 австро-угорських

¹ ЦДДАК. Ф. 280. Оп. 1. Спр. 33. Арк. 18, 27, 52.

² Ерёмин И. А. Военнопленные Первой мировой войны в Западной Сибири // Известия Томского политехнического университета. 2007. Т. 310. № 1. С. 259.

³ Владимировольнск // Жизнь Волыни. 1914. 1 сентября. С. 4.

⁴ Кириченко О. Ю. Маргіналізація суспільства. Становище жінок, дітей, військовополонених. С. 479.

офіцерів отримали дозвіл зайти до галантерейного магазину «Економія» для придбання білизни. Це помітили перехожі й скоро туди вирушив натовп. Конвоїрам з великими труднощами вдалося за допомогою постового городового вивести житомирян з магазину, після чого біля його дверей поставили караул. Закупивши все необхідне, офіцери розрахувалися за товар австрійською валютою й після того вирушили до лазні¹.

Порядок організації праці військовополонених солдатів регламентувався нормативними документами, затвердженими Радою Міністрів. На самому початку війни уряд виходив з того, що праця військовополонених не повинна була оплачуватися. Проте військовополонені, працюючи без оплати за свою роботу, давали низьку продуктивність праці. У березні 1915 р. Микола II ухвалив урядове положення, за яким відомства й установи, *«у відання яких надходили військовополонені»*, мали право відпускати їм *«грошові видачі»*. У положенні підкреслювалося, що головною метою запропонованого заходу є заохочення полонених *«до більш старанної праці»*². Сума грошової винагороди за виконану роботу обмежувалася 20 коп. на день³.

До праці військовополонених застосовувався диференційований підхід за національною ознакою. Так, чехи, перебуваючи під патронатом таких панславистських організацій, як «Чеська дружина» та «Союз чехословацьких товариств у Росії», які надали їм гарантії вірності антиавстрійській ідеї, мали змогу працювати за своїм цивільним фахом. Загалом же австрійські південні слов'яни та чехи, відчуваючи російську прихильність до себе, могли вільно себе почувати під час свого полону в Києві та інших правобережних містах⁴.

Величезний розмах військових дій призвів до колосальної кількості постраждалих солдатів і офіцерів російської армії. Загальна кількість поранених за час Першої світової війни, за даними російського санітарного відомства, становила 2 844 500 чол., тобто 1/5 частина всіх мобілізованих. Число хворих солдатів і офіцерів

¹ Пленные австрийские офицеры // Жизнь Волыни. 1915. 8 сентября. С. 3.

² Ерёмин И. А. Военнопленные Первой мировой войны в Западной Сибири. С. 260.

³ Кирієнко О. Ю. Маргіналізація суспільства. Становище жінок, дітей, військовополонених. С. 477.

⁴ Нахтігаль Р. Дарницький табір військовополонених під час Першої світової війни. С. 106.

перевищувало 2,3 млн чол.¹ Пов'язані залізничним сполученням міста регіону, куди зручно було доставляти поранених з фронту військовослужбовців, покритися мережею лазаретів та шпиталів², а місцеві лікарні почали виділяти для їхнього лікування спеціальні ліжка. Так, наприклад, на початку вересня 1914 р. новоград-волинське повітове земство у ввіреній йому лікарні облаштувало для поранених 30 лікарняних ліжок³. Тоді ж аналогічно вчинила єврейська громада Житомира, щоправда, в її лікувальному закладі кількість наданих місць для лікування військовослужбовців російської армії була вдвічі меншою – 15⁴. До тієї справи долучилися й житомирські поляки, відкривши тієї осені лазарет на 20 ліжок⁵. Загалом же в перший рік війни в цьому другому за кількістю населення місті регіону виникло понад 20 лазаретів⁶. У прифронтовому Дубно під кінець 1914 р. було відкрито лазарет імені графині Є. Шувалової та міський шпиталь на 100 ліжок⁷.

Найбільшим тиловим та першим прийомним пунктом для вибулих зі строю солдатів та офіцерів армій Південно-Західного фронту був Київ. Тільки від початку бойових дій по 1 листопада 1914 р. через нього пройшло 70 тис. поранених, а в окремі дні – по 2–3 тис. Тоді місто було велетенським медичним центром з 117 лікувальними закладами⁸. Поряд з цим Київ з перших днів війни відчував гостру нестачу марлі, вати, хлороформу та деяких інших важливих медикаментів для лікування та догляду за пораненими⁹. Крім того, як ми вже писали, у значній кількості необхідними були білизна та, з настанням холодів, теплі речі. Саме тому уряд змушений був залучати для надання допомоги пораненим і хворим військовослужбовцям громадську ініціативу й благодійність, апелюючи до патріотичних та філантропічних почуттів населення, що активізувалися із початком війни.

Подібно до іноземних військовополонених, поява на міських

¹ Ерємин И. А. Забота о больных и раненых воинах в Западной Сибири в годы Первой мировой войны (1914 – 1918 гг.) / Известия Томского политехнического университета. 2006. Т. 309. № 6. С. 202.

² Вільшанська О. Л. Повсякденне життя і суспільні настрої населення. С. 445.

³ Новоградволинськ // Жизнь Вольни. 1915. 19 августа. С. 3.

⁴ В єврейской больнице // Жизнь Вольни. 1914. 21 августа. С. 3.

⁵ Открытие поляками лазарета для раненых // Жизнь Вольни. 1914. 29 августа. С. 3.

⁶ К русским людям Вольни // Жизнь Вольни. 1915. 18 октября. С.3.

⁷ ДАРО. Ф. 359. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 435, 525.

⁸ ЦДАК. Ф. 719. Оп. 1. Спр. 401. Арк. 384.

⁹ ДАК. Ф. 163. Оп. 39. Спр. 503. Арк. 105.

вулицях поранених солдатів і офіцерів викликала в міського цивільного населення чималий ажіотаж. Його пік припав на літо-осінь 1914 р. Під час їхнього транспортування до лазаретів та шпиталів чи виходу з них після одужання вони досить часто опинялися в центрі уваги перехожих. Городяни розпитували поранених про фронтові перипетії, довго могли слухати їхні розповіді про пережите, давали харчі. Найбільш допитливими були діти¹. Варто зазначити, що саме між молоднечею та пораненими встановилися особливо теплі відносини. Відвідування дітьми закладів, де лікували фронтовиків, практикувалося в межах патріотичного виховання й заохочувалося як учителями, так і батьками. Лікарі та, власне, самі поранені, сприймали візити дітей позитивно, оскільки це сприятливо позначалося на процесі одужання. Щоправда, деякі психологи висловлювалися про шкідливість для тендітної дитячої психіки побаченої й почутої в лазаретах суворой «правди життя». Зазвичай, діти приходили туди в супроводі дорослих. Вони ходили між рядами ліжок, сідали то до одного, то до іншого пораненого й вели з ними розмови на цікаві для обох теми. За відсутності халатів потрібного розміру дітей одягали в приготовані для важкопоранених сорочки².

У Києві справжнім еталоном організації допомоги пораненим воїнам можна вважати діяльність учнівської групи з 5–7 класів гімназії «Товариства сприяння середній освіті». Під керівництвом одного з її викладачів діти відвідували лазарети з гімназійним кінематографічним апаратом. Тільки станом на 6 грудня 1914 р. ними було влаштовано 102 кіносеанси. Оригінальним способом долучилися до справи й першокласники зазначеного закладу, запровадивши «податок» для поповнення шкільної благодійної каси у вигляді штрафів за незадовільні оцінки. Проте цю систему «оподаткування» незабаром змінили: замість двійчників стали платити відмінники³.

Серед жінок поряд із сестринською справою набув поширення ще один вид надання допомоги пораненим та хворим військовослужбовцям, котрі лікувалися в містах, – читання та написання листів. Це були як дорослі жінки, так і молоді дівчата. Працівники російських спецслужб ставилися до їхньої діяльності з підозрою, оскільки деякі відвідувачки в бесідах з пацієнтами

¹ Г. Фурман / Дни нашей жизни // Южная копейка. 1914. 6 сентября. С. 2.

² Посетители // Южная копейка. 1914. 2 ноября. С. 2.

³ ЦДАК. Ф. 707. Оп. 258. Спр. 9. Арк. 114.

виявляли надмірну цікавість щодо розташування військ, кадрового складу бойових частин, кількості понесених втрат тощо або ж розмовляли про питання війни й миру, що, залежно від контексту, могло розцінюватися як «пропаганда пацифізму»¹.

Втрата військовослужбовцями здоров'я, що нерідко супроводжувалося ще й психологічними травмами, потребувала від медичного персоналу особливого делікатного ставлення, оскільки найменша неувага, непорозуміння чи грубість з їхнього боку сприймалися за неповагу та саботаж. Унаслідок цього створювалися різні конфліктні ситуації. Так, на початку вересня 1914 р. поранені військовослужбовці нарікали на незадовільне поводження з ними працівників київської Дігтярівської богадільні. Обвинувачення ґрунтувалися, не в останню чергу, на стереотипному ставленні до представників єврейської національності, з яких складався персонал установи: «*Ми проливали кров за Матінку Росію, в Австрії євреї в нас поранених стріляли, а тут – ті самі євреї так болісно роблять перев'язки, ставляться, як з бездушною худобою. Навіщо нас сюди привезли, краще б померли на полі бою, а тут доведеться згнити... Невже не знайшлося руських людей доглядати за нами?*»². У жовтні того ж року в житомирському лазареті ширилися розмови про те, що тамтешні сестри милосердя начебто краще ставилися до поранених полонених австро-угорців, ніж до росіян³.

Проте у скалічених війною військовослужбовців значно більше підстав для обурення викликало пенсійне забезпечення, розроблене Олександрівським комітетом наприкінці 1914 р. Згідно з ним пенсіонери ділилися на 5 категорій. До 1-ї належали хворі та поранені воїни, що втратили до 15 % від загальної працездатності. Розмір пожиттєвої пенсії становив 2 руб. 50 коп. на місяць. Представникам 2-ї категорії (15–25 %) щомісячну платню встановили в розмірі 5 руб.; 3-ї (25–30 %) – 8 руб.; 4-ї (30–60 %) – 12 руб.; 5-ї (повна втрата працездатності) – 18 руб.⁴ Наскільки ці грошові виплати були мізерними, можна зрозуміти з розділу III. Саме тому в спогадах Г. Григор'єва ми можемо прочитати про появу в Києві напередодні краху Російської імперії значної кількості жебраків-інвалідів з числа колишніх фронтовиків, що zarazом слугувало потужною

¹ ЦДІАК. Ф. 278. Оп. 1. Спр. 221. Арк. 176зв.

² ДАК. Ф. 163. Оп. 39. Спр. 503. Арк. 152зв.

³ ЦДІАК. Ф. 1262. Оп. 2. Спр. 20. Арк. 181зв.

⁴ Пенсии раненым и больным // Подолия. 1914. 7 декабря. С. 2.

антирекламою війни: *«Всіх ображало ставлення царя до своїх солдатів: копійчані допомоги змушували багатьох нещодавніх бійців іти понід стіни церков і соборів з простягнутою рукою»*¹.

Масове біженство мирних жителів як нове соціально-економічне явище, стало однією з найбільш похмурих сторінок Першої світової війни. Аналогічно до появи в містах Правобережної України скалічених вояків російської армії, рух велетенської маси знедолених цивільних осіб розкривав перед тамтешніми мешканцями справжню картину війни, відмінну від «офіційної». Крім того, біженці, будучи в переважній більшості позбавлені абсолютно всього, часто навіть – частини членів своїх сімей, загинили у них на руках під час пересування², запускали ланцюгову реакцію страху, що проникав у масову свідомість правобережних городян³.

Уже в перший місяць війни на дорогах регіону з'явилися валки з біженцями. Цей рух здебільшого був стихійним та хаотичним. Утікачі переважно були вихідцями з прифронтової частини Західної Волині та південно-західної частини Подільської губернії, куди в серпні 1914 р. на короткий час увійшли австро-угорські війська. Біженці рухалися в напрямку до Києва та Одеси. Восени в містах регіону намагалися знайти пристанище мешканці Царства Польського⁴, Галичини й навіть з грецьких Салонік. Останні в кількості 150 осіб були греками російського підданства й залишили Османську імперію через небезпеку погромів. Вони прибули до Києва в листопаді⁵.

Загалом соціально-вікова структура перших біженців мала достатньо строкатий характер: це були як заможні люди, які вирішили втекти подалі від можливих проблем, встигнувши при цьому взяз собою цінне майно та гроші, так і ті, хто встиг зазнати лиха, безпосередньо перебуваючи на театрі воєнних дій, та прагнучи залишити понівечену війною місцевість у пошуках кращого життя. Наприклад, на початку листопада 1914 р. у кімнаті чергового Бульварної поліцейської дільниці в Києві опинилися троє підлітків С. Дмитрак, В. Воловит та С. Хмелик-Согоцький, затриманих за

¹ Григор'єв Г. У старому Києві. С. 289.

² Оськин М. В. Неизвестные трагедии Первой мировой. Пленные. Дезертиры. Беженцы. Москва, 2011. С. 401.

³ Лазанська Т. І. Становище біженців України в роки Першої світової війни. С. 198.

⁴ Жванко Л. М. Біженці Першої світової війни: український вимір (1914–1918 рр.). С. 30.

⁵ Беженцы из Турции // Южная копейка. 1914. 9 ноября. С. 2.

«бездіяльне вештання й відсутність посвідок на проживання». Перші два були українцями, а третій – поляком. Усі вони мали австрійське підданство й жили в Тернополі. Після встановлення російськими військами контролю над містом їхні родини, як і переважна більшість галичан, опинилися на межі виживання. Хлопці вирушили на заробітки до Києва, оскільки саме там тоді начебто перебував узятий у полон старший брат С. Дмитрака. Усіх трьох було етаповано до Тернополя через відсутність документів¹.

У 1915 р. так званий «Великий відступ» спричинив появу нової, незрівнянно більшої хвилі біженців, що масово рушила до правобережних міст. У вітчизняній науці, відповідно до способу переміщення біженців у тиллові губернії, виділяють два етапи. На першому, який тривав протягом літа – початку осені 1915 р., основним способом евакуації цивільного населення були гужові перевезення. Другий, «залізничний», тривав від початку вересня до зими 1915 р. Основне навантаження щодо транспортування біженців було покладено на Південно-Західну залізницю². Між іншим, задіяння з цією метою перевантаженої залізничної мережі започаткувало розлад транспортногo господарства імперії, наслідки якого болюче вдарили по життю міського населення регіону. Водночас, якщо до початку літа переселення відбувалося більш-менш організовано, то після затвердження О. Брусиловим інструкції про порядок вивезення працездатних чоловіків і реквізиції в місце дії 8-ї армії, за якою всі здорові чоловіки, крім євреїв, віком від 18 до 50 років відправлялися у Волинську губернію, розпочався неконтрольований процес. Масовість згону чоловічого населення змушувала жінок та дітей до поспішної евакуації³. Євреїв ж з прифронтової зони виселяли повністю. Влада започаткувала цю практику ще від початку війни. Причиною депортації євреїв була їхня *«суцільна неблагонадійність»*⁴. Зазначимо, що станом на листопад 1916 р. у правобережних губерніях перебувало майже 250 тис. біженців⁵.

¹ Заметки репортёра // Южная копейка. 1914. 22 октября. С. 2.

² Жванко Л. М. Біженство Першої світової війни в Україні: Документи і матеріали (1914 – 1918 рр.): монографія. С. 36–37.

³ Кучера І. В. Добровільна і примусова міграції населення Східної Галичини в роки Першої світової війни Гілея : наук. вісник: зб. наук. праць. Вип. 19. 2009. С. 11.

⁴ Оськин М. В. Неизвестные трагедии Первой мировой. Пленные. Дезертиры. Беженцы. С. 376.

⁵ Жванко Л. М. Там само. С. 41.

Місцева преса детально висвітлювала проблеми біженства як нового масштабного соціального явища. Акцент робився на важкому матеріальному становищі біженців й пережитих ними у дорозі поневіряннях. Нерідко газети вдавалися до персоніфікації, а також передавали настрої місцевого населення в зв'язку з прибуттям до міст біженців. Варто зазначити, що загалом ставлення городян до біженців було прихильним. Ця прихильність базувалася на поширенні пропагандою свідчень про *«звірства ворога»* та природному співчутті з боку пересічних жителів. Серед широкого загалу панувала думка про священний обов'язок допомоги *«братам, які перші зустріли, прийняли на себе жорстокий тягар війни»*¹. У часописах періоду середини 1915 р. знаходимо безліч свідчень про доброзичливу реакцію городян на появу біженців. Досить типову для того часу ситуацію було описано в одному із серпневих випусків *«Жизни Волини»*. Тоді під час масового гулянь житомирян у центрі міста у супроводі гри військового оркестру на вулицях у великих критих фургонах проїхала партія біженців з околиць Холму. Коли один з фургонів зупинився біля пам'ятника О. Пушкіну, його одразу оточили городяни. Після того, як біженці почали розповідати про свої поневіряння, натовп став їм щедро дарувати гроші та їжу, яку купував у найближчих лавках. Усе це тривало до пізньої ночі².

Не залишилися осторонь проблем біженства й представники вітчизняної мемуаристики. Так, поява влітку 1915 р. на київському Подолі тимчасового табору для біженців здійснила на Д. Дорошенка неабияке враження: *«Більш, як тиждень тривало видовище, яке, мабуть, було дуже схоже на якийсь невольницький ринок десь в Кафі або в Козлові в XVI – XVII століттях: юрби людей різного віку й полу сидять і лежать біля возів; надходять милосердні кияни і вибирають собі людей для послуг. Ось вибирають дівчину в наймичку і уводять. Ніхто не записує адреси, вона не прощається з родиною, йде, може на віки, бо як і де вони зустрінуться? Ось здоровий парубок іде кудись на роботу, ось жінка покидає чоловіка і йде в куховарки або покоївки. (...) А ось сидить на возі гарна дівчина в типовому гуцульському вбранні. Вона не хоче йти ні на яку роботу. вона розуміє, що в такому великому місті вона знайде собі легку «роботу» (тобто, повії – автор), та й в тих, що таку роботу пропонують,*

¹ Жванко Л. М. Біженці Першої світової війни: український вимір (1914 – 1918 рр.). С. 44.

² Беженцы в Житомире // Жизнь Волини. 1915. 11 августа. С. 3.

видно, недостачі немає»¹.

Зображений Д. Дорошенком образ біженки «легкої поведінки» органічно вписується в згадане нами твердження про причетність біженства до прискорення процесу маргіналізації міського соціуму. Навіть більше, поява в містах біженців активізувала місцеві маргінальні прошарки, котрі стали використовувати образ скривдженої війною людини з корисливою метою. Це, зокрема, стосувалося й проституції, оскільки певною мірою жінка-біженка могла привернути чоловічу увагу не менше, ніж сестра милосердя. Приклад такої спекуляції на біженстві був яскраво показаний восени 1915 р. у газеті «Южная копейка». У ролі «героїні» виступила Сонька Френдрик – легковажна дівчина, так зване «дитя вулиці», яка «заробляла» на життя перевтіленнями у жіночі образи, що користувалися найбільшою популярністю у чоловіків. За «модою» вона стежила постійно, оновлюючи свій гардероб відповідно до «потреб часу». На початку своєї «кар'єри» С. Френдрик розігрувала із себе гімнастку, вбираючись у строгу коричневу сукню та тримаючи під пахвою потріпаний підручник. Трохи згодом, в період зростання популярності спорту, вона не без успіху приміряла на себе образ атлетки. Коли мирне життя закінчилося, С. Френдрик стала «біженкою». Вона ходила по Києву в потріпаному жакеті й старенькому капелюсі та розповідала потенційним клієнтам трагічну історію своєї втечі з містечка, зайнятого німецькими військами. Для привертання до себе чоловіків «біженка» розповідала про свої страждання під окупацією: жорстоке вбивство загарбниками коханого чоловіка, розграбування й спалення будинку тощо².

Удавання із себе біженця також користувалося популярністю серед представників злочинного світу, адже це давало змогу позбутися кримінального переслідування й утертися в довіру до городян для ведення незаконної діяльності. Судячи з усього, упіймати тих «біженців» поліції вдавалося не часто. Щоправда, у вересні 1915 р. київським правоохоронцям пощастило викрити шістьох осіб, котрі тоді зупинилися в одній з мебльованих кімнат на Хрещатику. Власнику вони представилися як подружні пари Зброжеків, Рябчинських та Гоцманів. Усі шестеро були відомими варшавськими злочинцями: «чоловіки» – злодіями, що роз'їжджали містами

¹ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле. 1914–1920. С. 52.

² Киевские негативы // Южная копейка. 1915. 14 октября. С. 2.

(«гастролери»), а «дружини» – повіями-зłodійками, так званими «хипесницями». На початку війни їх виселили за межі Варшавського військового округу та прилеглих до театру воєнних дій губерній за «непристойну поведінку». Однак замість від'їзду до «внутрішніх» губерній, злочинці прибули до Києва для заняття «хипесними» та квартирними крадіжками¹. Опосередковану причетність до згаданого польського міста мав Р. Залевський – кримінальний елемент, котрий спромігся мешкати в Києві на кошти Тетянинського комітету під виглядом «біженця з Варшави» до початку 1916 р., допоки його не арештували².

Поряд з цим набуло поширення перевтілення в образи біженців для виманювання в довірливих городян грошей та речей. Однак не завжди це завершувалося однією лише спекуляцією на добродійності. 11 вересня 1915 р. громадськість Вінниці дізналася про випадок, що трапився у квартирі, розташованій на вул. Б. Хмельницького в будинку домовласника Славинського. Того дня туди завітали дві бідні на вигляд жінки, котрі вдавали із себе біженок. Вони просили мешканців квартири надати їм одяг, оскільки начебто через поспішну втечу всі речі вони залишили в колишньому місці проживання. Отримавши кілька суконь, «біженки» запропонували господарям помешкання погадати «на щастя». Зрештою, надмірна гостинність останніх призвела до крадіжки двох золотих перснів, золотих сережок, коштовного хрестика й майже 6 руб.³

Проте масштаби спекуляції на злободенній проблемі біженства ні в яке порівняння не могли йти з реальністю жахливого матеріального становища переважної більшості біженців. На шпальтах тогочасних місцевих газет тема бідкування представників зазначеної категорії займала одне з провідних місць. Так, наприклад, улітку 1915 р. «Южная копейка» у новоствореній рубриці «Силуэты жизни» ознайомила своїх читачів з низкою незручностей на київському залізничному вузлі, який тоді слугував транзитом для сотні тисяч біженців, що рухалися на схід: *«Без жодного попередження з боку залізничної адміністрації вагони з біженцями ставлять в останній запасний шлях, і нещасні біженці, не*

¹ «Гастролёры – хипесники» // Южная копейка. 1915. 3 августа. С. 3.

² «Беженец» // Южная копейка. 1916. 12 января. С. 3.

³ В субботу 29 августа... // Юго-Западный край. 1915. 2 сентября. С. 3.

підозрюючи, що їх далі не повезуть, терпляче чекають день, два, три, коли, нарешті, злощасний потяг рушить і повезе їх далі». Утім, досить часто розраховувати на безоплатний проїзд їм не доводилося: у кращому випадку вони мали право на пільгові ціни в разі пред'явлення залізничникам свідоцтва про приналежність до категорії біженців. Відсутність у більшості з них грошей іноді змушувала до облаштування вагонів під житла. Однак коли у влади виникала необхідність у вагонах, біженців негайно виселяли¹.

Газета ж «Київ» поневіряння біженців описувала в циклі статей під назвою «Картинки с натуры». «Натурники» потрапляли туди завдяки діяльності Київського відділу Всеросійського товариства допомоги, чії уповноважені досліджували умови життя тих біженців, котрі зверталися за допомогою до вказаної організації. Один з дослідників, втративши під час утечі з прикордонного району все свої майно, настільки глибоко перейнявся проблемами колег по нещастю, що надсилав до відділу щодня по 10–15 відповідних «картинок». Подаємо один із записів із його щоденника, опублікованих «Києвом» 25 січня 1916 р.: *«Сосенков Петро. Мешкає за адресою: вул. Набережно-Хрещатик, 23. Хворіє 3 місяці ревматизмом. На роботу ходити не в змозі. Обідає в харчувальному пункті. Потребує білизну та пальто. Прохач – галичанин. Він мешкає разом з 20-ма іншими односельчанами. (...) Всі 20 душ займають буквально конуру. Сплять усі на голих дошках; обідають на пункті лише тоді, коли не працюють. Бруд за такого скупчення в одній кімнаті – неймовірний. Білизни, крім тієї, що на них, жодної. Всі обносилися й допомоги нізвідки не отримують»².*

Подібними до них є історії, що містяться у зверненнях біженців до місцевих органів влади з проханням надання допомоги, оскільки в багатьох випадках вона була лише номінальною. Про це, зокрема, в жовтні 1915 р. відверто заявив вінницький повітовий предводитель дворянства князь В. Щербатов міському поліцеймейстеру, адже тоді відкритий у місті Тетянинський комітет був обмеженим у фінансах. Тому тільки протягом 7–10 грудня 1915 р. князь отримав кілька листів з клопотанням про допомогу. Усі вони були написані жіночою рукою. Приміром, біженка Т. Михальська, будучи вдовою, мала на своєму утриманні шістьох дітей, двоє з яких були важкохворими і

¹ Л. Бутовцов / Силуэты жизни. Беженцы // Южная копейка. 1916. 27 июля. С. 2.

² Картинки с натуры // Киев. 1916. 12 января. С. 3.

потребували невідкладного лікування. Інша прохачка, А. Колбусь, разом з чоловіком опинилася у Вінниці після їхнього виселення російською військовою владою з Люблінської губернії. Вона потрапила у фінансову скруту після того, як чоловік виїхав до Одеси в пошуках заробітків і там захворів. Натомість колишній мешканці Холмщини С. Онищук вдалося отримати в місті притулок завдяки наявності в ньому родичів, також біженців, котрі, щоправда, сильно бідували. Проте клопотання дівчини не зводилося до отримання грошової допомоги заради одного лише виживання: вона мала наміри продовжити навчання на жіночих педагогічних курсах, на що й потребувала коштів¹.

Отже, події 1914–1917 рр. спричинили появу в містах Правобережної України великої кількості «прийшлих людей», що залишили свою домівку через різні причини, пов'язані з ходом бойових дій. За таких умов місцеве населення зіткнулося з кількома несхожими на них, та й, власно кажучи, одним на одного соціальним типажамі: австро-угорським військовослужбовцем у ролі окупанта, його полоненим земляком, пораним солдатом чи офіцером російської армії та постраждалим від війни біженцем. Прихід «прийшлих людей» до міст, розташованих як у прифронтовій зоні, так і в тилу, прискорював формування негативного образу війни у масовій свідомості правобережних городян: а) вони були живими прикладами руйнівного впливу воєнних дій на матеріальне становище, фізичний і морально-психологічний стан особистості; б) сприяли дегероїзації війни; в) викликання у місцевого населення почуттів страху й співпереживання при вигляді біженця і пораненого, неоднозначне ставлення до представників збройних сил держав ворожого блоку, багато з яких розмовляло схожою для городян мовою, поглиблювали дисонанс між усвідомленням суспільством сенсу ведення війни й імперською військовою пропагандою.

¹ ДАВіО. Ф. Д-200. Оп. 1. Спр. 835. Арк. 15, 34–36

2.4. Загострення національного питання: у пошуках внутрішнього ворога

Як справедливо помітив авторитетний історик Е. Лор, Перша світова війна призвела до загострень міжетнічних протиріч, обірвала міжнародні економічні зв'язки, підкріпивши загальний перехід до посиленої автаркії, що особливо проявилися у традиційних імперіях, зокрема – Романових. У жодній з тогочасних світових держав корінна нація так болісно не переживала недостатність власного контролю над країною, де іноземці й представники різних меншин займали провідні місця в складі економічної та інших еліт¹. Ініційований згори пошук внутрішнього ворога, підігрітий знизу пресою, зокрема реакційною, перетворив сотні тисяч здебільшого лояльних до царського режиму людей на «чужих серед своїх». І якщо євреям, затиснутим у смузі осілости, було звичним перебування як об'єктів дискримінації, населенню австрійського та, особливо, німецького підданства й національностей, тісно інтегрованому в соціально-економічну і політичну імперську систему, довелося опинитися в незвичному для себе маргінальному статусі. Крім того в Російській імперії, на відміну від інших держав, де під час війни практикувалося обмеження прав «ворожих підданих», офіційні санкції та громадська кампанія зачіпали не лише носіїв іноземного підданства, а й широкі кола натуралізованих імігрантів і російських підданих, чия лояльність підлягала сумніву з причин етнічної та конфесійної приналежності чи країни походження². Іншими словами, досить часто поняття «підданство» і «національність» ототожнювалися.

Дискримінаційні нормативно-правові акти, спрямовані проти австрійських та німецьких підданих, що мешкали в Російській імперії, почали виходити на самому початку війни. Першим став Указ від 2 серпня 1914 р., згідно з яким керівники західних губерній держави отримали право висилати всіх підозрюваних у «внутрішні» губернії. Останніх зазвичай визначали за національною ознакою. На Правобережній Україні було видано низку відповідних указів і постанов щодо тих носіїв підданства держав Троїстого союзу, котрі займали певні адміністративні посади, мали у власності землю й

¹ Лор Э. Русский национализм и Российская империя: Кампания против «вражеских подданных» в годы Первой мировой войны. С. 16.

² Там само. С. 11–12.

промислові підприємства¹. Подальший захід держави був спрямований проти, так званого, «німецького засилля». 10 серпня Микола II затвердив указ «Про питання щодо становища в Росії неприятельських підданих під час війни», відповідно до якого громадяни ворожих держав, здатні носити зброю, у віці від 18 до 45 років оголошувалися військовополоненими. Того ж дня генерал-губернатор Ф. Трепов зобов'язав усіх домовласників, орендарів будинків, власників готелів і мебльованих кімнат надати протягом двох днів місцевій поліції дані про підданих Австро-Угорщини та Німеччини, які в них мешкали². Варто зазначити, що цікавість влади до цього, можна сказати, національного аспекту житлового питання знайшла своє продовження в лютому 1915 р. у вигляді погодження київського губернатора з начальником КВО рішення щодо заборони підданам ворожих держав утримувати готелі та мебльовані кімнати. Зі слів очільника губернії, воно було продиктоване необхідністю боротьби зі шпигунами, аби таким способом унеможливити їхнє переховування³.

Починаючи з осені 1914 р. послідувала низка дискримінаційних заходів в освітній сфері. 5 вересня Міністерство народної освіти видало постанову, згідно з якою учні німецького та австрійського підданства звільнялися від відвідування уроків. З 16 вересня були усунені від навчання студенти вищих навчальних закладів до їхнього переходу в російське підданство, а урядовим указом від 26 вересня припинявся прийом підданих ворожих держав до освітніх установ Російської імперії⁴. Щоправда, до заборони викладання німецької мови в середніх навчальних закладах справа так і не дійшла, хоча з того приводу в суспільстві ширилося багато чуток. Зокрема, ішлося про впровадження англійської мови замість німецької та неможливість викладання останньої в зв'язку з масовими звільненнями викладачів, більшість з яких начебто мали австрійське та німецьке підданство. У жовтні того ж року в кам'янецькій газеті

¹ Кліщинський П. В. Правобережна Україна в роки Першої світової війни: соціально-економічний та громадсько-політичний аспекти (1914 – лютий 1917 рр.): дис. ... канд. іст. наук. С. 56.

² Білецький П. М. Антинімецька кампанія в Подільській губернії (1914–1917 рр.). С. 211–212.

³ Ограничение прав германских и австрийских подданных // Южная копейка. 1915. 7 февраля. С. 2.

⁴ Кліщинський П. В. Зміни в соціально-правовому статусі іноземних громадян і національних меншин Правобережної України в роки Першої світової війни (1914 – лютий 1917 рр.). С. 200–201.

надрукували офіційне спростування Міністерством цих двох поголосок, у якому населення запевнялося в тому, що насправді відсоток учителів німецької мови з іноземним підданством був дуже незначним, а відтак заняття з дисципліни відбувалися в звичному порядку¹.

Утім, наявність навіть незначної кількості «німців» серед викладачів вносила у навчальний процес певний розлад. Це могло відбуватися не лише внаслідок адміністративного тиску, а й поведінки самих колег та учнів, на котрих впливала тогочасна громадська думка. Показовою в цьому сенсі стала історія Карла Івановича² – викладача однієї з київських гімназій, надрукована в місцевій пресі на початку листопада 1914 р. Педагог, що був похилого віку, мав німецьке походження й вважався київським старожилом. І хоча після початку війни адміністрація вирішила залишити його на посаді, життя викладача погіршилося. Спочатку від нього почали відвертатися близькі люди. *«Вони побачили в особі Карла Івановича», – писав київський журналіст, – «В особі доброго старого з блакитними очима й м'якими сивими бакенбардами відображення ненависного нам усім образу пруського твалтівника з нахабним викликом сталевого кольору очей та зухвалою щетиною вус».* Гімназисти ж демонстративно відмовлялися від вичення *«огидної варварської мови»*³.

Проблеми, що виникли у київського викладача, була наслідком запущеної державою антинімецької пропаганди. Оскільки здійснення дискримінаційних заходів потребувало обґрунтування, мав бути сформований відповідний образ ворога, інакше війна в моральному та психологічному сенсах виглядала б неможливою. Тому в суспільній свідомості ворог наділявся рисами, *«бридкими людській натурі»*⁴. Серед населення мала панувати думка, що ворог був не лише на далеко на фронті, а й у тилу, тобто міг мешкати на тій же вулиці, в тому ж будинку, працювати в тій же установі, іншими словами – бути скрізь.

Наведемо ще один показовий приклад, що демонстрував ступінь проникнення пропаганди в тогочасний соціум, висвітлений в

¹ Отголоски войны // Подолянин. 1914. 7 октября. С. 4.

² Вочевидь, названі ім'я та по-батькові були несправжніми. В тогочасних газетах Карлами Івановичами зазвичай іменували етнічних німців, що мешкали в Російській імперії.

³ Виктор Ваг / Человек // Южная копейка. 1914. 23 октября. С. 2.

⁴ Сенявская Е. С. Психология войны в XX веке: исторический опыт России. С. 262.

оповіданні відомого київського журналіста Ю. Зубовського «Вітя». Головним героєм твору був місцевий хлопчик. Одного вечора він став свідком кухонної розмови про війну, під час якої двірник вороже висловлювався проти німців, називаючи їх звірями, оскільки ті начебто вирізали росіянам язика й вуха, а дівчат – гвалтували. Вразливість дитячої психіки позбавила Вітю здорового сну, йому постійно снилися понівечені російські солдати та *«кровожерливий німець зі звіриним поглядом»*, котрий кидався на його батька-фронтовика¹.

Для підсилення в суспільстві ненависті до створеного офіційною ідеологією «образу ворога» пропаганда вдавалася до різних прийомів. Демонізації підлягало абсолютно все, дотичне до так званого «германського світу»: від філософії й художньої літератури до характеристики рис та поведінки його типових носіїв – «тевтонців». Так, наприклад, наприкінці жовтня 1915 р. у кам'янецькій «Подолії» вийшла друком стаття «Цивілізація и прогресс», автор якої висловив сумніви щодо проповідуваних німцями ідеалів прогресу та свободи. *«Вони занадто захопилися бажанням збільшення свого земного добробуту, прагнучи до створення могутньої «надлюдини», – зазначалося в газеті. – «У німців та австрійців повністю відсутня цивілізація (в розумінні російської церкви) та наявний лише вульгарно зрозумілий ними прогрес»*². Важко припустити, наскільки ці та інші подібні випадки в сторону німецької культури вплинули на свідомість тієї частини населення, яка була з нею знайома безпосередньо. Очевидно, однією з жертв пропаганди став судовий слідчий з Ковеля, котрого в лютому 1915 р. примусово відправили на лікування з Києва до Москви. За кілька місяців до того чоловік став усамітнюватися, постійно читаючи газети. У день відправлення хворий привселюдно на вокзалі ляв німців³.

Іншою темою пропаганди було висвітлення начебто вчинених ворогами Російської імперії військових злочинів. Зокрема, зазначалося що вони не жали, ні чужих, ні своїх. Типовий приклад – повідомлення «Юго-Западным краем» (5 лютого 1915 р.) «з перших вуст» (етапованими до Києва іноземними військовополоненими) про те, що *«австрійці в атаці женуть першими хворих, щоб поскоріше їх*

¹ Вітя (Рассказ Юрия Зубовского) // Южная копейка. 1914. 3 ноября. С. 2.

² Николай Руднев / Цивилизация и прогресс // Подолия. 1914. 15 октября. С. 1.

³ Душевно-больной // Киев. 1915. 2 февраля. С. 4.

позбутися. Ті падають від виснаження й потрапляють до полону»¹. Водночас, 9 травня того ж року зазначений вінницький часопис непримітною, на перший погляд, новиною з Балти дає недвозначно зрозуміти різний ступінь пропагованої зневаги до представників Центральних держав. Замітка характеризувалася курйозним змістом з використанням тогочасного злободенного лексику. Ішлося про те, як свині увірвалися до сараю й «повелися з випраною тужурочною парою не те, що по-австрійськи, а й гірше пруського»².

Правобережні поети, насамперед, взяли за створення стереотипного образу типового німецького чоловіка: скаредного, зарозумілого «міщанського» мілітариста. Потрапивши на фронт хвалькуватий «герой» виявляє боягузтво, він здатен лише на капості. Не обійшли пропагандисти увагою й німецьких жінок. У їхніх творах типова німкеня зображувалася дуже обмеженою, недалекою особою, коло інтересів якої обмежувалася дітьми, кухнею і церквою, а німецькі ж сестри милосердя, на протигагу російським, начебто виокремлювалися безсердечністю³. Певна річ, довершений спотворений пропагандою образ німецьких жінок не міг бути сформованим без описання їхніх ганебних учинків на окупованих Німеччиною територіях. На початку листопада 1914 р. у Києві навмисно поширювалася інформація про те, що за німецькими військами в Польщі йшли натовпи німкеней, які відбирали в місцевого населення речі, білизну й сукні та вантажили їх на підводи, відправляючи «трофеї» на Батьківщину⁴.

Переименовання Санкт-Петербурга на Петроград (31 серпня 1914 р.) започаткувало процес відмови в містах Правобережної України від усього, що тією чи іншою мірою асоціювалося з «германським світом». Місцеві адміністрації демонстрували повну солідарність з рішенням найвищої влади. Так, одразу після зміни назви столиці, київський губернатор М. Суковкін звернувся до повітових земських управ за наданням інформації про наявність у регіоні німецьких назв і запропонував подати пропозиції щодо їхнього переименовання⁵. Тієї осені процес дегерманізації відбувався

¹ На Киевской товарной станции... // Юго-Западный край. 1915. 23 января. С. 3.

² Балта // Юго-Западный край. 1915. 26 апреля. С. 4.

³ Басенко І. В. Образ німців у воєнній поезії: за матеріалами преси Києва (серпень – грудень 1914 р.). С. 73–74.

⁴ Отголоски войны // Подолия. 1914. 26 октября. С. 3.

⁵ Вільшанська О. Л. Повсякденне життя і суспільні настрої населення. С. 448.

в усіх трьох губерніях. Уже у вересні в Кам'янці-Подільському власники різних закладів почали знищувати вивіски з написами «Німецький готель», «Берлінський магазин» тощо та змінювати їх на назви російських і французьких міст. Аналогічно до того «петербурзькі» перетворювали на «петроградські»¹. У жовтні житомирська влада ухвалила рішення щодо переінакшення назв двох міських вулиць, названих на честь імперської столиці, зі старих «німецьких» на нові – «російські»².

Водночас, місцева влада та різні відомства, чи то з власної ініціативи, чи то після вказівки центральної влади, започаткувала практику відмови від німецьких слів, які глибоко вкоренилися в тогочасному технічному лексиконі. Так, наприкінці вересня 1914 р. київська міська управа ухвалила рішення скасувати звання бренд-майора і бренд-мейстера, замінивши їх відповідними званнями начальника пожежної команди та начальника відділення пожежної команди³. Майже за рік начальники залізниць отримали від профільного відомства настанову поступово замінити в службовомужитку слова «плацкартні вагони» та «плацкартні місця» на «спальні вагони» та «спальні місця»⁴.

Наприкінці 1914 р. у газетах було розпочато інформаційну кампанію проти одного з незмінних атрибутів новорічних свят – ялинки. Поштовхом до неї стали різкі випадки вищих церковних діячів, котрі називали звичай прикрашати ці дерева «німецькими пережитками». Відтак ще на початку грудня Училищна рада Священного Синоду постановила заборонити в церковних школах різдвяні ялинки⁵. Тоді ж через пресу до мешканців Правобережної України донесли меседж високопоставленого церковного діяча С. Голубева, котрий закликав усі родини відмовитися від влаштування традиційної ялинки, а всі заплановані на них витрати передати до спеціального фонду з допомоги інвалідам⁶. Утім, навряд чи заклики церкви знайшли повну підтримку в тогочасному суспільстві. Куди сильнішим аргументом на користь відмови від опального святкового дерева міг виступити економічний чинник. Так,

¹ Содержатели магазинов... // Подолія. 1914. 14 сентября. С. 4.

² Переименование Петербургских улиц // Жизнь Вольни. 1914. 14 октября. С. 3.

³ Упразднение немецких званий // Южная копейка. 1914. 18 сентября. С. 2.

⁴ Уничтожение немецких названий // Южная копейка. 1915. 27 августа. С. 1.

⁵ Отголоски войны // Подолія. 1914. 28 ноября. С. 3.

⁶ Война и ёлка // Подолія. 1914. 3 декабря. С. 1–2.

напередодні 1917 р. у Житомирі ялинки майже повністю зникли з продажу. Ті, які продавали, порівняно з аналогічним періодом минулого року, були втричі дорожчими¹.

Тим часом у правобережних містах відбувалися масові зміни російськими німцями й австрійцями прізвищ, а також переходу підданих Центральних держав у підданство Російської імперії².

Процес отримання російського прізвища вимагав чималих зусиль. Спочатку потрібно було надіслати відповідне «прохання на Височайше ім'я», тобто російському монарху. Починаючи з серпня 1914 р. ці прохання регулярно надходили до регіональних канцелярій. Соціальний склад прохачів вирізнявся великим розмаїттям: вони були представниками чи не всіх професій та станів, при чому значну їхню частину становили державні службовці. Так, у грудні 1915 р. власником нового прізвища став начальник канцелярії Київського окружного інтендантського управління К. Фішман. Після отриманого від імператора дозволу він та його родина стали іменуватися Барсовими³. А в листопаді 1916 р. на законних підставах зміг носити прізвище Строев ще один високопосадовець – очільник житомирської поштово-телеграфної контори П. Ріхтер⁴.

Протягом війни канцелярії працювали з великим навантаженням. Приміром, до київської щодня надходило не менше 100 звернень. Примітно, що названа установа, демонструючи демократичний підхід щодо питання вибору нових прізвищ, відмовлялася реєструвати тих осіб, які бажали стати однофамільцями відомих російських письменників, історичних діячів, полководців тощо⁵. Власницям німецьких прізвищ також можна було «дегерманізуватися» шляхом заміжжя, зокрема, фіктивного. Саме цим методом успішно скористалася вінничанка Єлизавета Густавівна, вирішивши стати дружиною «на папері» свого знайомого Салтановського⁶.

Остаточо ж питання щодо зміни підданства вирішувалося на рівні Ради Міністрів. Починаючи із серпня 1914 р. туди звідусіль з регіону у величезній кількості почали надходили клопотання від осіб,

¹ Ёлочный голод // Жизнь Волыни. 1916. 20 декабря. С. 5.

² Вільшанська О. Л. Повсякденне життя і суспільні настрої населення. С. 450.

³ Перемена фамилии // Киевская мысль. 1915. 10 декабря. С. 2.

⁴ Перемена фамилии // Жизнь Волыни. 1916. 25 ноября. С. 3.

⁵ Ходатайства на Высочайшее имя // Южная копейка. 1915. 2 ноября. С. 4.

⁶ Вінниця у спогадах: у 3 т. Т. 1. XIX – початок XX ст. Кіровоград, 2013. С. 559.

переважно австрійського підданства¹. Юридичні контори ледве встигали обслуговувати відвідувачів, котрі якнайшвидше прагнули оформити документи, необхідні для зміни підданства. Так, наприклад, у середині того ж місяця з високою інтенсивністю працювали службовці контори київського біржового нотаріуса, що займалася перекладом на російську мову національних документів та видів на жительство для місцевих підданих Австро-Угорщини та Німеччини. Лише протягом двох днів контору відвідало понад 200 осіб². Закономірно, що такий ажіотаж призвів до появи цілої мережі підпільних адвокатів, готових за певну грошову винагороду допомогти своїм клієнтам змінити прізвище³.

Варто зазначити, що далеко не завжди політична благонадійність підданих ворожих держав могла гарантувати перехід у російське підданство. Наглядним прикладом цього є відмова в задоволенні відповідних клопотань цілій низці житомирських підприємців, після чого їхній бізнес підлягав відчуженню. Така участь, приміром, спіткала утримувача магазину В. Ейхгорна, який після отримання негативної відповіді виїхав до Ростова-на-Дону, та власника шкіряного заводу А. Машке. Останній змушений був здати підприємство в оренду Волинському ВПК⁴. На тлі невдач обох згаданих житомирян набагато більшу спритність виявив директор Старо-Синявського цукрового заводу І. Завадський, котрий після зміни підданства з австрійського на російське в 1916 р. став жителем Києва. В клопотанні до начальника КВО від 17 березня 1915 р. цукрозаводчик наголошував на тому, що він – *«поляк римокатолицького віросповідання та переконаний слов'янин, (...) злився органічно з Росією, вважає її своєю Батьківщиною та нічого спільного з Австрією не має»*⁵.

Однак, навіть у разі успішної зміни підданства новоспечені «росіяни» не могли себе почувати в безпеці через поширюване пропагандою шовіністичне ставлення до представників опальних національних меншин. Упродовж війни в Києві, де австро-німецька громада була найчисельнішою в регіоні, реальна небезпека погромів виникала, як мінімум, двічі. Це пов'язувалося з подіями в Москві.

¹ Общая хроника // Подолия. 1914. 12 октября. С. 2.

² Переход в русское подданство // Киевская мысль. 1914. 1 августа. С. 2.

³ Подпольные адвокаты не дремлют // Жизнь Волыни. 1914. 11 августа. С. 4.

⁴ ЦДАК. Ф. 1335. Оп. 3. Спр. 200. Арк. 80.

⁵ ДАХМО. Ф. 227. Оп. 3. Спр. 8039. Арк. 2.

Перша з'явилася в жовтні 1914 р. після розгрому низки московських магазинів, що належали німцям. Київська влада, не бажаючи повторення такого ж сценарію у місті (вже тоді ходили відповідні чутки), в останній день того місяця опублікувала наказ губернатора місцевій поліції, в якому, зокрема, жорстко засуджувався погром у Москві: *«Такі виступи натовпу повинні бути визнані не проявом високого патріотичного почуття, а звичайним хуліганством. (...) У випадку ж якщо, всупереч очікуванню, будуть учинені спроби погрому, то (наказую – авт.) вжити всіх енергійних заходів до використання зброї для придушення таких у зародку, причому організатори, ватажки й підбурювачі мають бути віддані під суд за законами військового часу»*¹. Приведення поліції до повної готовності дало свій результат: ні в жовтні, ні протягом наступних місяців у місті не постраждало жодне з таких підприємств. Другий серйозний привід для занепокоєння правоохоронців з'явився у зв'язку з масовими німецькими погромами в Москві 9–11 червня 1915 р.² Про високу вірогідність вчинення подібних безладів у Києві свідчила виявлена того ж місяця міською поліцією на вул. Львівській наклеєна на паркані записка: *«До уваги російського народу. Бий жидів, ріж німців, які прийняли підданство. Рятуй Росію»*. Подібно до жовтня 1914 р. містом ширилися розмови про можливе побиття німців. До поліції надійшла інформація, що наприкінці червня 1915 р. в Києві начебто мав бути здійснений погром магазинів, власниками яких були представники німецької та єврейської національностей. Для його підготовки в одному з будинків у Протасовому Яру планувалося зібрання понад 300 осіб з числа студентів, гімназистів та робітників. У подальшому виявилось, що ні погрому, ні зібрання не відбулося³.

Така, можна сказати, «національна політика» губернатора М. Суковкіна, викликала багато нарікань у представників шовіністично налаштованих груп, одним із рупором яких була газета «Київ». Про напружені стосунки між обома сторонами свідчили гострі «випади» часопису щодо київської влади з обвинуваченнями в поміркованості. В одній з них, яку, щоправда, цензура до друку не допустила, зазначалося: *«В Києві дві влади: військова та цивільна. Обидві борються з німцями. Цивільна – через страх, а військова –*

¹ Объявление г. Киевского губернатора // Киевская мысль. 1914. 19 октября. С. 3.

² Руга В. Повседневная жизнь Москвы. Очерки городского быта в период Первой мировой войны. С. 449.

³ ЦДІАК. Ф. 274. Оп. 4. Спр. 539. Арк. 3, 55, 89.

через совість». У відповідь губернатор заборонив виписувати «Київ» у залежних від нього закладах, позбавивши газети кількох сотень передплатників¹.

Правила воєнного стану безпосередньо давали військовій владі на підконтрольній їй території право змушувати цивільних чиновників висилати будь-яку людину чи групу осіб за межі конкретного повіту чи вглиб імперії. Оскільки в свідомості військового командування уявлення про необхідні заходи для підтримання державної безпеки з кожним днем війни швидко розширялися, в окремих випадках деякі чини віддавали накази про «повне очищення» прифронтових районів від усіх без винятку ворожих підданих. Ці жорсткі дії опиралися на наказ Верховного головнокомандувача великого князя Миколи Миколайовича від 9 серпня 1914 р. щодо вислання будь-яких підозрілих іноземців із районів активних бойових дій. Для проведення перших масових виселок МВС відкрило низку етапних пунктів у великих містах². Унаслідок того, наприклад, вже наприкінці літа перед будівлею Київської міської поліції зібрався величезний натовп городян, у центрі якого стояли дві селянські фури, повністю заповнені жінками. Вони були полячками австрійського підданства з прикордонної території, котрих виселяли до внутрішніх російських губерній. Багато хто з натовпу розпитував їх про обставини вислання та пропонував харчі й гроші на дорогу. Кияни стали розходитися лише після того, як вози з пасажирками заїхали на поліцейський двір³. Водночас, хвиля масових депортацій зменшилася у вересні 1914 р. завдяки спеціальному «роз'ясненню», згідно з яким жінки, австрійські й німецькі піддані, виселені з Подільської та Волинської губерній, отримували право на повернення за умови особистої благонадійності. Крім того, невійськовозобов'язані (молодші 18 і старші 45 р.) австрійські слов'яни могли залишатися на своїх місцях постійного проживання. З-поміж німецьких підданих виселенню не підлягали лише вихідці з Ельзасу⁴.

У 1914 р. серед усіх «чужерідних» городян Правобережної України найбільш високопоставленим виселенцем можна вважати

¹ ІР, ф. 1, № 9543. Арк. 9–9зв.

² Лор Э. Русский национализм и Российская империя: Кампания против «вражеских подданных» в годы Первой мировой войны. С. 145–147.

³ Арсеній / Заметки репортёра // Южная копейка. 1914. 11 августа. С. 4.

⁴ Разъяснение об иностранных подданных // Киевская мысль. 1914. 2 сентября. С. 2.

київського професора Ф. Кнауера. Формальною підставою для вислання до Томської губернії стала наявність у нього двох синів, які за два роки до того отримали німецьке підданство й після оголошення війни воювали в лавах збройних сил Німеччини¹. Його арешту передував скандал, що відбувся в професорській лекторії університету Св. Володимира. Професор П. Флоринський не подав своєму німецькому колезі руку і в патетичній промові висловив своє обурення проти нього, а також проти тих німців, що перейшли на бік ворожої держави².

Через небезпеку виселення, біля приймалень й канцелярій, що займалися питаннями підданства, регулярно збиралися піддані Австро-Угорщини, Німеччини та, меншою мірою, Туреччини. Такий наплив відвідувачів, переважно жінок, неминуче призводив до виникнення низки нових непередбачуваних обставин, ускладнень, непорозумінь. У Києві, наприклад, серед них була жінка, котра запевняла працівників установи у приналежності до російської купецької родини. За кілька років до війни вона вийшла заміж за німця, що переселився до Росії. Чоловік незабаром помер і жінка залишилася в статусі німецької підданої³.

Навесні-влітку 1915 р. у таких подільських містах, як Кам'янець-Подільський⁴ та Вінниця⁵ майже не залишилося австрійських та німецьких підданих. Саме тоді були виселені з меж губернії ті особи, котрі або не встигли перейти до російського підданства, або не отримали від влади дозволу на проживання в регіоні⁶. 5 березня 1916 р. майже не залишилося німецького населення в Житомирі після того, як на міському вокзалі у супроводі поліції відбулася посадка виселенців на потяг. Кінцевим маршрутом 380 осіб, з яких 62 були жінками, мала стати Оренбурзька губернія⁷.

Утім, у правобережних містах були іноземні піддані, які всупереч постановам про виселення залишалися недоторканими, використовуючи спеціальні юридичні шпарини. У Києві в роки війни про них ширився такий анекдот:

«Зустрічаються на Хрещатику два німці.

¹ Арест и высылка проф. Ф. И. Кнауэра // Киевская мысль. 1914. 30 декабря. С. 3.

² Вільшанська О. Л. Повсякденне життя і суспільні настрої населення. С. 449.

³ Vivat / Немки по... недоразумению // Южная копейка. 1915. 11 февраля. С. 2.

⁴ Вчора приступлено к выселению... // Подолянин. 1915. 29 марта. С. 3.

⁵ В Виннице и уезде... // Юго-Западный край. 1915. 29 августа. С. 3.

⁶ Білецький П. М. Антинімецька кампанія в Подільській губернії (1914–1917 рр.). С. 214.

⁷ К выселению немцев // Жизнь Волыни. 1916. 21 февраля. С. 3.

- Карле Івановичу, ви ще тут?
- Тут. У «Паласі-готелі», як завжди, мешкаю.
- Але ж ви – німецький підданий, – говорить напівшепотом перший німець.
- Ха-ха, – сміється Карл Іванович, я – швейцарський підданий.
- ?
- Сплачую швейцару щотижня десять рублів і живу спокійно».

У цьому анекдоті була лише доля жарту, адже від самого початку війни певна частина австрійських і німецьких підданих дійсно, після невдалої спроби отримання російського підданства, намагалася отримати громадянство Швейцарії чи будь-якої іншої тогочасної нейтральної держави¹.

Виселенню ворожих підданих передували їхні масові звільнення із займаних ними посад. У перші ж дні війни від столичних відомств та установ стали надходити на місця відповідні директиви. Так, згідно з розпорядженням керівництва «Міжнародного банку», у його київському відділенні провели кадрову зачистку, унаслідок якої роботу втратили 8 осіб, серед яких був, власне, і сам директор – Р. Столенверк². У Вінниці ж, наприклад, після наказу Міністерства фінансів були негайно звільнені з міського ломбарду всі австрійські й німецькі піддані.

Звернення Міністерства до вінницької влади в лютому 1915 р.³ дозволяє вказати на неквапливість останньої у вирішенні такого принципового для воюючої держави питання. Небажання на місцевому рівні швидко втрачати кваліфікований персонал пояснювалося неспроможністю знайти їй адекватну заміну серед осіб російського підданства. Насамперед, це стосувалося технічних і управлінських посад, які потребували спеціальних знань і навичок. Саме тому, наприклад, наприкінці серпня 1914 р. Правління київської залізниці звернулося до головного начальника постачання армій з клопотанням про звільнення з-під арешту німецького підданого Ехтера – завідувача головної електричної станції, оскільки арешт останнього призвів би до призупинення руху трамваїв. Невдовзі

¹ Провинциальные картинки // Юго-Западный край. 1915. 6 сентября. С. 4.

² Увольнение австрийских и германских подданных // Киевская мысль. 1914. 2 августа. С. 2.

³ Особой Канцелярией по кредитной части... // Юго-Западный край. 1915. 4 февраля. С. 3.

арештанта випустили на волю¹. Втім, на посаді він протримався недовго. Після зміни власника електростанції, в лютому 1915 р. позбавили посади її новопризначеного управителя, німецького підданого М. Бранда, котрий здавалося б, мав пільгу у вигляді підтвердженого документами свого французького походження (був вихідцем з Ельзасу). Ще на самому початку війни він клопотав про перехід до російського підданства, яке на момент його звільнення перебувало в стадії розгляду. Не допомогло й те, що на захист Бранда виступила міська управа, яка надіслала до губернатора прохання не позбавляти посади висококваліфікованого спеціаліста. Очільник губернії відмовився задовольнити клопотання до рішення МВС про надання фахівцю російського підданства. За такої ситуації мер Києва розпорядився покласти всі обов'язки на міського електротехніка К. Канівця².

Одночасно з виселенням підданих ворожих Російській імперії держав у правобережних містах здійснювався процес ліквідації так званого «економічного засилля німців».

Очевидно, однією з перших стала справа, що стосувалася вінницького насінневого заводу «Раббете та Гізекке», довкола якого, як ми зазначали, напередодні війни було чимало розмов щодо вірогідної шпигунської діяльності підприємства. У вересні 1914 р. майно заводу зазнало реквізиції для потреб воєнного часу³, а приміщення віддали під лазарет⁴. У січні наступного року «Юго-Западный край» сповістив про остаточний перехід підприємства в повну державну власність⁵. Тоді ж військова влада розпорядилася секвеструвати⁶ майно торгового дому «Герман у Берліні», розташованого в Бердичеві. Фірма спеціалізувалася на лісовій торгівлі. Сума конфісковано майна становила понад 1,2 млн рублів. Вона могла бути ще більшою, якби управляючий конторою не встиг напередодні війни виїхати до Німеччини і частково ліквідувати підприємство⁷. У Житомирі після згаданого вище масового виселення

¹ ДАК. Ф. 163. Оп. 39. Спр. 503. Арк. 87.

² ДАК. Ф. 163. Оп. 54. Спр. 302. Арк. 22–23.

³ ЦДАК. Ф. 301. Оп. 2. Спр. 132. Арк. 1.

⁴ Німецький завод обрешён в лазарет // Жизнь Вольни. 1914. 25 сентября. С. 4.

⁵ Независимо от состоявшегося на днях перехода... // Юго-Западный край. 1915. 4 января. С. 2.

⁶ Секвестр – накладена органами власти заборона користуватися майном

⁷ Секвестр имущества торгового дома «Герман в Берлине» // Южная копейка. 1915. 20 января. С. 2.

іноземних підданих наклали секвестр на 25 об'єктів нерухомості¹.

На початку 1915 р. під санкції влади потрапив А. Шлезінгер – власник однієї з найбагатшої в місті фірм з продажу цукру. Ще наприкінці осені 1914 р. його посадили до Лук'янівської в'язниці. Протягом наступних двох місяців конторою керувала довірена особа, допоки туди не заглянула поліція з чиновником губерньського правління й не провела опис майна підприємства, опечатала службові документи, переписку й конфіскувала дві чекові книжки рахунку двох київських банків². Наступного місяця жертвою секвестрування став не менш відомий київський німець-капіталіст Б. Міллер – найбільший домовласник у місті, у власності якого перебували десятки будинків, розташованих в різних частинах Києва. Бізнесмен також володів низкою магазинів і фабрик з виробництва олійних фарб. На початку війни він намагався переписати майно на ім'я свого родича, однак справі завадила принципова позиція місцевого нотаріуса. Журналіст газети «Київ», не приховуючи упередженого ставлення до фактично розореного Б. Міллера, вказував на доцільність конфіскації майна останнього з двох причин – державницької та побутової, оскільки той у передвоєнний період начебто приїхав до міста, не маючи грошей, і швидко нажив у місті мільйонні статки, а відтак *«навряд чи має право на добросердне користування незліченими прибутками (невідомо ще для якої мети) під час війни з його лютими співвітчизниками»*³. Ця демонстрована шовіністична риторика природно вписувалася в тогочасну державну ідеологію, яку поділяли найбільш радикально налаштовані міські суспільні верстви.

У розпал кампанії секвестрів не минула цькування і фірма «Зінгер», яка, не дивлячись на своє американське походження, у тодішньому суспільстві стійко асоціювалася з німецьким капіталом. Спричинений довкола неї чималий ажіотаж завдяки зусиллям місцевої преси та суперечливі результати розслідування діяльності компанії царськими спецслужбами породили одну з найбільших загадок у дореволюційній історії російських органів державної безпеки.

Перша світова війна збільшила і без того величезний попит на

¹ Секвестр владений виселенних немцев в Житомире // Жизнь Вольни. 1916. 5 июня. С. 5.

² Реквизиция имущества // Киевская мысль. 1914. 30 декабря. С. 3.

³ Икс / Киевская неметчина // Киев. 1914. 31 января. С. 3.

продукцію «Зінгер», оскільки багато жінок стали займатися пошиттям одягу для мобілізованої армії. Крім того, нагальна необхідність прогонування себе та дітей змушувала дружин призваних на фронт чоловіків опановувати швейне ремесло. Звичною картиною стало придбання на останні гроші швейної машини в розстрочку, середня ціна якої становила 85 руб.¹.

Цілком прогнозовано, з початком війни явний німецький «слід» зазначеного виробника швейних машин усе більше створював підґрунтя для його обвинувачень у шпигунській діяльності на території Російської імперії. Причому, як свідчать джерела, вони переважно базувалися на чутках та домислах. Досить симптоматичною в тому сенсі є службова переписка працівників Волинського ГЖУ. Восени 1914 р. названа структура отримала від Департаменту поліції відомості, згідно з якими *«головна контора фабрики Зінгера доручила своїм агентам з продажу швейних машин зібрати негласним шляхом в районах, що їх обслуговують, інформацію про кількість та назву поселень, із зазначенням в них чисельності садиб та мешканців, а також визначних місцевостей»*. Озвучена інформація супроводжувалася наказом правоохоронцям посилити нагляд за діяльністю представників компанії «Зінгер» та регулярно звітувати про це перед керівництвом Управління. Результати були суперечливими. Так, 29 січня 1915 р. у рапорті капітана Волинського ГЖУ зазначалося: *«Кожний агент названого товариства особисто несе покладену на ньому відповідальність за шпигунство, надаючи, кому слід, свої відомості кілька разів на рік»*. Проте ще того місяця волинський жандармський ротмістр у письмовій доповіді висловив сумніви щодо шпигунської діяльності «Зінгера», посиляючись на те, що статистичні дані фірма збирала із самого початку своєї діяльності для широкого розвитку торгівлі².

Узимку-навесні 1915 р. нагляд за працівниками фірми «Зінгер» посилювався. Поліція складала їхні списки та перевіряла приватну кореспонденцію. Відповідно до зібраної ними статистики, у Волинській губернії, наприклад, на службі перебувало 140 осіб. Усі мали російське підданство. У Житомирі з 26 працівників 20 були євреями. Зауважимо, що значне представництво цієї національності в регіональних відділеннях для території смуги осілості (зокрема

¹ Vivat / «Разсрочки» // Южная копейка. 1915. 9 января. С. 2.

² ЦДАК. Ф. 1335. Оп. 3. Спр. 130. Арк. 1, 2зв., 14.

правобережних губерній) було типовим, що, власне, давало прихильникам теорії «німецько-єврейської змови» додаткові підстави для звинувачень компанії в шпигунстві.

У липні 1915 р. поліція розпочала обшуки магазинів та офісів «Зінгера», під час яких вона вилучала ділову документацію, опечатувала приміщення, описувала майно, допитувала працівників. На Правобережній Україні одним з перших таких магазинів був у Острозі (21 липня). Знайдена поліцією переписка, написана, до речі, єврейською мовою, нічого підозрілого не містила. Наступного дня були проведені обшуки в Рівному, Житомирі¹ та Вінниці². Уночі 25 липня правоохоронці опечатали всі 10 магазинів, розташованих у Києві³.

Справжню інформаційну кампанію супроти фірми «Зінгер» розгорнула преса, виступаючи із звинуваченнями як у шпигунстві, так і в підривній діяльності. У липні 1915 р. «Юго-Западный край», передруковуючи одну з петроградських газет, писав: *«Горезвісний продаж швейних машин у розстрочку спричинив немало горя біднякам, кравчиням і т. ін., оскільки агенти фірми уклали спритні умови, які повністю віддавали клієнтів фірми в її матеріальну залежність»*⁴. В іншій публікації названого видання доводилося, що покупці швейних машин переплачували у 5 разів, оскільки, як було підраховано, собівартість виробу разом із доставкою мала насправді становити лише 17 руб.⁵ Тоді ж із недвозначним заголовком «Зінгер і К^о – шпигунська організація» вийшла проскурівська газета «Земская мысль». У статті, зокрема, йшлося про опубліковану в Петрограді записку колишнього працівника компанії з відвертими свідченнями про спосіб її організації. Зазначалося, що *«дисципліна серед службовців – не комерційна, а чисто військова: старший молодшому не має права подавати руку, в присутності старшого молодший не має права сидіти, палити і т. ін.»*⁶. Як і варто було очікувати, з акцентом на національне питання виступила чорносотенна газета «Киев». Вона звинуватила *«німецько-єврейську адміністрацію»*

¹ Герасимов Т. Ю. Справа компанії «Зінгер» на Правобережній Україні в період Першої світової війни // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Історія. Тернопіль, 2015. Вип. 1. Ч. 2. С. 40.

² У всех служащих... // Юго-Западный край. 1915. 10 июля. С. 2.

³ Закрытие магазинов Зингера // Киевская мысль. 1915. 12 июля. С. 3.

⁴ Грандиозные обыски у фирмы «Зингер» // Юго-Западный край. 1915. 12 июля. С. 2.

⁵ Как богатеют на Руси // Юго-Западный край. 1915. 17 сентября. С. 4.

⁶ Зингер и К^о – шпионская организация // Земская мысль. 1915. 15 июля. С. 4.

київського відділення фірми в надмірній експлуатації рядових «російських» агентів¹.

Хоча прямих доказів причетності компанії «Зінгер» до шпигунства так і не знайшли, у серпні 1915 р. щодо неї розпочали процедуру секвестру. У Києві управляти магазинами та збирати плату з клієнтів за машини, придбані в розстрочку, доручили місцевій казенній палаті².

В Київській губернії восени того ж року довкола «Зінгера» виникла, певною мірою, курйозна та показова ситуація. Коли в деяких повітах поліція арештувала агентів компанії, які збирали гроші в покупців-боржників, губернатору довелося розіслати наказ із роз'ясненням, що всі зібрані кошти надходять до київського казначейства. Тому за його наполяганням поліція повинна була не лише не перешкоджати агентам у їхній справі, а й навіть надавати їм відповідну допомогу³.

Власне, восени 1915 р. гучну справу компанії «Зінгер» було вирішено на користь її власників. Цьому сприяла відсутність належної доказової бази та, як ми припускаємо, небажання Російської імперії псувати стосунки із США. Так, у розпал інформаційної війни, учиненої пресою, директор підприємства в м. Подольську (Московська губ.) В. Діксон, котрий мав американське громадянство, погрожував уряду закриттям заводу. Наприкінці вересня Рада Міністрів, розглянувши питання про вжиття заходів щодо названої фірми, розпорядилася призупинити поза театром воєнних дій подальше закриття її магазинів і відділень, а також постановила відкрити закриті раніше установи⁴. Невдовзі відповідне розпорядження надійшло на місяць⁵.

У серпні 1914 р. у містах розпочалася низка арештів на підставі звинувачень у веденні шпигунської діяльності на користь крайнучасниць ворожого військового блоку. У числі перших підозрюваних опинилися працівники дипломатичних представництв Центральних держав. Одразу після запровадження воєнного стану в Києві за звинуваченням у шпигунстві арештували 17 осіб, переважно

¹ «Компания Зингер» // Киев. 1915. 22 июля. С. 4.

² Объявление // Южная копейка. 1915. 4 сентября. С. 1.

³ К секвестру предприятий Зингера // Киевская мысль. 1915. 11 ноября. С. 2.

⁴ Колпакиди А., Север А. Спецслужбы Российской империи. Уникальная энциклопедия Москва, 2010. 768 с. URL : <http://www.e-reading.club/book.php?book=1010016>.

⁵ Разрешение открытия магазинов компании «Зингер» // Жизнь Волыни. 1915. 15 ноября. С. 3.

австрійських підданих, серед яких був консул Р. фон Гейн¹. У радника консульства Дінтера поліція вилучила зразки поширювальних у місті революційних прокламацій різних антиурядових партій. 10 серпня під час перегляду всієї службової переписки німецького консульства правоохоронці встановили, що воно інформувало зовнішнє відомство Німеччини про стан російських збройних сил, військові маневри в регіоні, суспільно-політичні настрої населення. Крім того, увагу поліції привернув знайдений у будівлі «Короткий розпис російських сухопутних військ», що слугувало вагомим аргументом на користь звинувачення працівників консульства в шпигунській діяльності².

Хоча подана в «Розписі» інформація не тільки не вважалася секретною, а була цілком відкритою, цей та подальші факти свідчили про готовність спецслужб до звинувачення будь-якої особи в шпигунстві, чи то в іншій діяльності, спрямованій на посилення ворожих держав, за найменшої ж нагоди. Так, наприклад, на початку лютого 1915 р. Волинське ГЖУ порушило справу проти німецького пастора С. Льоппе з Луцька, котрий збирав гроші та речі в своїх співвітчизників для потреб лазаретів. За версією жандармів, його діяльність слугувала прикриттям для збирання пожертвувань на користь австро-німецьких військ. Звинувачення ґрунтувалося на тому, що німецький священнослужитель не вів обліку зібраних ним цінностей³.

Оскільки подібні підозри виникали на національному підґрунті, крім осіб австрійського та німецького підданства, під увагою спецслужб опинялися також євреї. Зокрема, влітку 1916 р. через прояв «ворожого ставлення до Росії» був висланий з місця проживання на весь час війни житель Могилева-Подільського єврейського походження В. Халфін, у якого під час проведеного обшуку було знайдено 24 золоті монети – дукати із зображенням імператора Франца-Йосипа⁴.

У момент вступу Росії у війну, коли, здавалося б, усе населення мало консолідуватися в боротьбі проти спільного ворога, відклавши на тривалий час усі накопичені протиріччя, сформоване в суспільній свідомості багатьма стереотипами, упереджене ставлення до євреїв

¹ ЦДІАК. Ф. 274. Оп. 4. Спр. 346а. Арк. 105.

² ЦДІАК. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 3263. Арк. 3.

³ ЦДІАК. Ф. 1335. Оп. 1. Спр. 1659. Арк. 244.

⁴ ЦДІАК. Ф. 301. Оп. 1. Спр. 1773. Арк. 1, 11.

лише посилювалося. Відкриття нової сторінки відносин між юдейським та християнським населенням у містах Правобережної України, на нашу думку, ознаменувало емоційне звернення молодого запасного (очевидно, чорносотенця) до натовпу своїх товаришів по службі, що відбулося на третій день війни, тобто 3 серпня 1914 р., у Радомишлі під час «горілчаного бунту», який переріс у єврейський погром. У промові було зазначено: *«Ми йдемо страждати й проливати кров. За кого? Через євреїв! А вони нашу кров смокчуть. Ось у Києві євреї вбили хлопчика Юцинського, смоктали його кров і залишилися правими: бийте євреїв та чавіть їх!»*. Перед виступом натовп розгромив на базарній площі низку лавок, що належали євреям. Погром розпочався з лавки Х. Елькуна, до якої підійшла велика кількість запасних з вимогами видати їм безкоштовно цигарки. Попри те, що дружина й сини крамаря, зачинивши приміщення, стали роздавати розлюченим призовникам цигарки через щілини, лавку було пограбовано із супроводом антисемітських вигуків. Далі було розгромлено будинок Авербуха, під час якого було вкрадено гроші, цінні папери та дорогоцінності на загальну суму 63,4 тис. руб.¹. І хоча воєнний стан фактично унеможливив проведення подальших масштабних акцій проти єврейського населення, затяжний характер війни, що призвів до зниження рівня життя, палка антисемітська риторика окремих газет та упередженість військової влади й спецслужб щодо євреїв підтримували в останніх стійке почуття відчуженості та, подеколи, страху. Серед широких мас створювався образ космополітичного «єврея-шкідника», котрий постійно намагався нажитися на поневіряннях християн під час воєнного лихоліття і за нагоди співпрацювати з ворожими державами.

Утім, на початковому етапі війни між єврейським населенням та владою стосунки покращилися завдяки патріотичному підйому в містах, де помітну роль відігравали місцеві громади євреїв. У Вінниці, наприклад, їм вдалося зібрати велелюдну маніфестацію (15 тис. чол. при населенні міста приблизно 50 тис.). Вона розпочалася з богослужіння в усіх синагогах та молитовних будинках, а продовжилася урочистою ходою, очолюваною рабинами в святковому вбранні зі свитками Священного Писання та членами правління місцевого єврейського товариства з портретами

¹ Беспорядки в г. Радомисль // Киевская мысль. 1914. 4 ноября. С. 4.

самодержця. Коли маніфестація зі співами підійшла до квартири генерала О. Брусилова, той виголосив слова подяки, які закінчив вигуком: «*Нехай живуть усі вірні євреї!*»¹. Акції подібного характеру відбулися й в інших містах регіону. Вони супроводжувалися масовими жертвуваннями на користь російської армії. Так, у Житомирі в перші ж дні війни єврейська громада збрала для родин запасних суму в 6 тис. руб.². У Бердичеві місцеве товариство виділило в общинній лікарні спеціальні місця для лікування поранених військовослужбовців³. До якої межі міг тоді дійти патріотизм серед єврейського населення свідчив учинок кам'янецького юнака Ш. Шабельмана. Восени 1914 р. випускник комерційного училища прийняв православну віру та вступив до військового училища. Обурені родичі позбавили його спадку⁴.

Влада, зі свого боку, пішла на пом'якшення дискримінаційної політики щодо єврейського населення. Ще в день оголошення всезагальної мобілізації було призупинено «Положення про обмеження участі євреїв в акціонерних компаніях та про умови придбання ними нерухомого майна». На початку серпня 1914 р. київський губернатор наказав губернському правлінню призупинити розгляд усіх справ, які виникли з питань порушення євреями закону про право проживання. Своє рішення він пояснював «*тяжким часом, що переживає Росія*» та захватом від проявленого патріотичного настрою євреями Києва⁵. Багатообіцяючим жестом доброї волі став прийом до петроградського Електротехнічного інституту нехристиян, які були учасниками війни, або їхніх дітей⁶. Уже після того Рада Міністрів ухвалила пропозицію міністра освіти на таких же умовах приймати до російських вишів понаднормову кількість євреїв⁷.

Проте ще наприкінці 1914 р. становище єврейського населення серйозно похитнулося після наказу Верховного головнокомандувача від 10 грудня, у якому євреїв було названо «*надійними союзниками*

¹ Лисий А. К. Повітове місто Поділля в буремні 1914 – 1917 рр. С. 245.

² Доценко В. О. Политика царской властей в отношении евреев украинских губерний Российской империи в период Первой мировой войны // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2014. Вип. 41. С. 103.

³ Герасимов Т. Ю. Бердичів у роки Першої світової війни: деякі аспекти повсякденної історії міста (1914 – 1917 рр.) // Бердичів від давнини до сьогодення. Науковий збірник «Велика Волинь». Вип. 52. Бердичів, 2015. С. 100.

⁴ Хроника // Подолянин. 1914. 10 октября. С. 3.

⁵ Приостановление высылки евреев // Южная копейка. 1914. 24 июля. С. 2.

⁶ Вільшанська О. Л. Повсякденне життя і суспільні настрої населення. С. 448.

⁷ Совет министров... // Юго-Западный край. 1915. 28 июля. С. 3.

ворогів Росії». Причина такої жорсткої категоричності базувалася не стільки на добре відомому антисемітизмі князя Миколи Миколайовича, скільки на вдалих діях німецьких пропагандистів, котрі таким способом розігрували «єврейську карту», щоб розконсолідувати суспільство в Російській імперії. Саме тоді на газетних полицях Німеччини стали з'являтися статті про те, що російські євреї були начебто готовими на будь-які послуги на шкоду інтересам Росії, щоб звільнитися від «царського гніту»¹.

Російські шовіністи стали поширювати серед міського населення чутки про зрадливість і продажність євреїв. Це змусило студента київського комерційного інституту Н. Рензіна взятися за копітку працю, спрямовану на переконання суспільства в протилежному. Написана ним відозва до студентів під назвою «Товариші» містила такі слова: *«Група студентів поставила за мету збирати свідчення та матеріали з питання «євреї та війна». Для цього необхідна широка допомога товаришів. Ми не можемо зараз бути істориками, але ми повинні бути хронікерами. Настане день, коли і ми скажемо своє слово, і ми маємо озброїтися суворо перевіреними фактами, щоби бути готовими до боротьби зі злим духом брехні та наклепу»*. Відозва завершувалася закликом до збору заміток, листів, щоденників та газетних статей².

За іронією долі, арешт київською поліцією Н. Рензіна та його однодумців у грудні 1914 р. виявився прелюдією до перших масових виселень єврейського населення з прифронтової зони в січні 1915 р., організованих ще одним відомим антисемітом із середовища військової еліти Російської імперії – начальником штабу Верховного головнокомандувача, генерал-лейтенантом М. Янушкевичем. Саме він віддав наказ про переміщення євреїв та підозрілих осіб з регіону військової активності, *«якщо хоч один євреї буде запідозрений у шпигунстві»*³. На схід почали вирушати цілі ешелони, наповнені як дорослими чоловіками й жінками, так і дітьми з людьми похилого віку. Навесні того року в організованому київським єврейським товариством приміщенні перебувало понад 100 галицьких виселенців.

¹ Семенова Е. Ю. Отражение «еврейского вопроса» в мировоззрении городского населения Поволжья в годы Первой мировой войны // Научные проблемы гуманитарных исследований, 2011. Вып. 1. С. 63.

² ЦДІАК. Ф. 278. Оп. 1. Спр. 309. Арк. 16, 18.

³ Білоус Л. В. Виселення євреїв російськими військовими під час Першої світової війни. С. 25.

Серед них було кілька рабинів та осіб духовного звання. Однак гостювати галичанам у своїх єдиновірців довелося зовсім недовго – їх етапували до Уфимської губернії¹. Цей епізод був маленьким штрихом грандіозної за масштабами трагічної картини, названої Е. Лором «*Великим виселенням народів*». Усього ж протягом 1914–1917 рр. з прикордонних областей Російської імперії виселили від 500 тис. до 1 млн євреїв².

Загалом наприкінці першого року війни щодо єврейського населення сформувалося стійке неприязне ставлення як з боку військових (підозра у шпигунстві, неповага до царського режиму, схильність до колабораціонізму), так і з боку цивільного тилового населення, адже навесні 1915 р. чітко вимальовувалася тенденція до підвищення цін на основні продукти життєдіяльності, а євреї, як відомо, займали домінуюче становище в торговельній сфері. Останній чинник у травні 1915 р. змусив директора Департаменту поліції адресувати до губернаторів та представників правоохоронних органів вказівку такого змісту: *«Згідно з отриманими даними серед деякої частини населення імперії поширюється крайня озлобленість проти євреїв через їхню спекуляцію на товарах першої необхідності. Деякі елементи ведуть відкриту пропаганду серед широких мас для вчинення єврейських погромів. Потрібно вести пильний нагляд за настроями населення і запобігати різним ексцесам»*. За кілька днів про зростання побутового антисемітизму серед городян повідомляв житомирський поліцмейстер. За його словами, ставлення міського християнського населення до юдейського погіршило подорожчання продовольства та повідомлення з газет про випадки зради, з боку євреїв, під час невдач російської армії. Для попередження можливих безладів поліція Житомира отримала наказ посилити свою присутність на вулицях, базарах, ринках, бульварах, скверах і місцях скупчення народу, стежити за настроями робітників та попереджувати на місці будь-які сварки та бійки. Примітно, що в особливому режимі повинні були жити й самі потенційні об'єкти нападів, оскільки житомирським євреям негласно заборонили ходити юрбами вулицями, скупчуватися на тротуарах та збиратися біля воріт

¹ Выселяемые евреи // Южная копейка. 1915. 21 апреля. С. 2.

² Доценко В. О. Политика царских властей в отношении евреев украинских губерний Российской империи в период Первой мировой войны. С. 105.

під'їздів і синагог¹.

Те, що різке збільшення кількості єврейського населення в містах регіону за рахунок масових депортацій сприятиме наростанню суспільної напруги, добре усвідомлювали у високих столичних кабінетах і на місцевому рівні. Загострення «єврейського питання» досить часто спричинювало протиріччя між військовою та цивільною владою. Зокрема, палким противником депортацій євреїв був голова уряду І. Горемікін. Свою позицію він висловив у відповідній доповідній записці на ім'я Миколи II². На місцях же доля фактично кинутих державою напризволяще виселенців залежала від позиції регіональних очільників. Так, у травні 1915 р. непопулярний серед київських чорносотенців губернатор М. Суковкін дозволив євреям, котрі не користувалися правом повсюдного проживання в Імперії, протягом поточного дачного сезону розташуватися в Боярці, Дахнівці та Пущі-Водиці³.

Значну підтримку виселенцям, чий маршрут на схід пролягав через правобережні міста, надавали місцеві єврейські громади. На початку липня 1915 р. через Проскурів проходили сотні євреїв із Сатанова та Тарноруди. Жалюгідний стан виселенців одразу впадав у вічі. Це й підтверджувала статистика. Відповідно до даних проскурівського єврейського комітету допомоги жертвам війни, понад 250 родин не мали жодних засобів на проїзд до кінцевих пунктів призначення – Чернігівської та Катеринославської губерній. Обмежений у фінансах Комітет працював на межі повного виснаження⁴. Того ж літа аналогічна робота проводилася й в інших містах Подільської губернії. Зокрема, 11 липня у Вінниці відбулася масштабна акція надання допомоги 3000 щойно прибулим євреям з Галичини. Місцем стоянки став маєток Руссановського, де вінницьке єврейське товариство роздавало виселенцям чай, хліб, м'ясо та яйця. Під час руху містом колона з галицьких євреїв розтягнулася більше, ніж на кілометр. Небайдужі вінничани частували їх різними продуктами⁵. Тоді ж чимало роботи отримав єврейський актив Кам'янець-Подільського, коли зовсім несподівано до міста увійшли

¹ ЦДДАК. Ф. 1335. Оп. 1. Спр. 1659. Арк. 344, 601.

² Лор Э. Русский национализм и Российская империя: Кампания против «вражеских подданных» в годы Первой мировой войны. С. 166.

³ Евреи и дачный вопрос // Южная копейка. 1915. 2 мая. С. 2.

⁴ Выселенцы // Юго-Западный край. 1915. 24 июня. С. 4.

⁵ 28 июня проследовала... // Юго-Западный край. 1915. 1 июля. С. 2.

виселенці зі спішно залишених прикордонних подільських містечок Жванця та Гусятин. За наказом військової влади вони рухалися до Кременчуга¹.

Водночас, не варто й переоцінювати масштаби поширення філантропічних почуттів серед місцевого єврейського населення Правобережної України щодо своїх виселених єдиновірців із західних територій. Про це, зокрема, свідчив рапорт Подільського ГЖУ, в якому йшлося про вороже ставлення до приїжджих галицьких євреїв через економічну конкуренцію².

Масовий рух єврейських виселенців у більш віддалені від театру воєнних дій території в межах смуги осілости (у липні 1915 р. до них приєднали Пензенську, Воронежську та Тамбовську губернії) спонукав уряд до радикальних дій у вирішенні «єврейського питання». 17 серпня Рада Міністрів ухвалила Положення про дозвіл євреям мешкати в міських поселеннях поза смугою осілости, за винятком столиць та місцевостей, що перебували у підпорядкуванні міністрів імператорського двору та військового відомства. 26 серпня міністр МВС М. Щербатов видав відповідний циркуляр, розіславши його губернаторам та градоначальникам. Частина громадськості поставилася до нього з пересторогою та недовірою. В Києві, наприклад, були розмови, що, *«розкріпачення євреїв не відбулося»*, а замість такої бажаної свободи вони отримали лише *«подовжені кайдани»*³. Однак і без того, втілення циркулярного рішення в життя наштовхнулося на низку перешкод. У самому Циркулярі, наприклад, містилися слова про заборону євреям надавати правожительство в місцевостях, підвладних військовому міністру. Це нерідко призводило до юридичної колізії. Приміром, у Київській губернії відбулося зіткнення інтересів цивільної та військової влади⁴. Заручниками цього протистояння стали тисячі євреїв.

На початку осені 1915 р. на заваді реалізації Циркуляра в межах Києва став начальник КВО В. Троцький. Безкомпромісність очільника округу пояснювалася, передусім, не антисемітськими почуттями, а об'єктивними обставинами, адже саме тоді місто

¹ Каменец-Подольск // Южная копейка. 1915. 4 июля. С. 4.

² ЦДДАК. Ф. 301. Оп. 1. Спр. 1872. Арк. 81.

³ Д. Волков / В эти дни // Южная копейка. 1915. 27 августа. С. 1.

⁴ Златина М. А. Циркуляр от 13 августа 1915 о разрешении евреям проживать вне черты оседлости : Отношение местных властей и проблемы реализации // Известия Российского государственного педагогического ун-та им. А. И. Герцена : науч. журн. Санкт-Петербург, 2009. Вып. 115. С. 61–62.

потерпало від перенаселеності через нескінченні потоки біженців. На думку Троцького, вільний допуск до Києва євреїв призвів би до непередбачуваних наслідків. Нагадаємо, що на той час представники єврейської національності мали право мешкати в місті в разі наявності вищої освіти, ремісничих свідоцств та за умови догляду за дітьми, котрі навчалися в місцевих закладах. Останнім двом категоріям дозволялося жити в Києві в районі либідської та плоської ділянок. Зрештою, Циркуляр вдалося імплементувати після наполегливих клопотань єврейської депутації та переговорів між очільниками Київської губернії та КВО. Щоправда, з деякими поправками: були скасовані обов'язкові умови й документи для єврейських старожилів (обов'язкове заняття ремеслом, надання батьками учнів свідоцтв тощо) і розширено їхнє право на проживання на весь Київ¹. Євреям, котрі не мали у своєму розпорядженні права на проживання в місті, але встигли поселитися в ньому до 23 вересня 1915 р., дозволили вільно в ньому мешкати відповідно до згаданого циркуляра МВС. Однак задля цього їм необхідно було не пізніше 28 вересня подати свої дані (адреса, дата прибуття, склад родини тощо) до поліцейських дільниць. Ті ж, хто прибули до міста пізніше 23 вересня і не зареєструвалися, підлягали негайному виселенню².

Перебування в Києві великої кількості євреїв та початок роботи поліцейських дільниць з прийому даних з 24–25 вересня загострили «єврейське питання» у місті до крайньої межі. Відтермінування строку подання документів на три дні цьому не зарадило³. 4 жовтня влада ухвалила рішення повністю заборонити в'їзд до Києва євреям усіх категорій. Поліція розпочала втілювати його в життя того ж дня. Оскільки наказ був відданий в загальних рисах, без уточнень, нерідко в реєстрації відмовляли навіть тим особам єврейської національності, право на проживання в місті яких раніше вважалося непорушним⁴. Своєю чергою, двірників та швейцарів зобов'язали не реєструвати приїжджих до Києва євреїв, пропонуючи їм негайно залишити місто. Так, у ті дні отримав відмову в реєстрації купець 1-ї гільдії Йоффе, котрий приїхав у справах з Пермі. Опинившись у статусі «персона нон-грата», він звернувся зі скаргою до губернського правління. І

¹ Правожительство евреев в Киеве // Южная копейка. 1915. 7 сентября. С. 2.

² Главный начальник ... // Юго-Западный край. 1915. 12 сентября. С. 2.

³ Златина М. А. Циркуляр от 13 августа 1915 о разрешении евреям проживать вне черты оседлости: Отношение местных властей и проблемы реализации. С. 63.

⁴ Распоряжение о полном запрещении... // Юго-Западный край. 1915. 26 сентября. С. 2.

хоча тамтешні чиновники запевнили його в законності подальшого перебування в Києві, місцева поліція заявила, що *«розпорядження влади відкидає всі роз'яснення та циркуляри»*. З тієї ж причини 10 жовтня змушений був повертатися до Петрограда присяжний повірений Якобсон¹. Про те ж, скільки євреїв тоді вирішили перебувати в Києві на нелегальному становищі, нам достеменно не відомо. Очевидно рахунок ішов на тисячі.

Проте становище євреїв покращив економічний чинник. У середині жовтня 1915 р. група єврейських мешканців Києва на чолі з рабином Аронсоном звернулася до київського міського голови з проханням порушити перед військовою владою клопотання щодо скасування обмежень в'їзду й виїзду євреїв у межах Правобережної України, оскільки вони завдавали регіону й Києву, зокрема, величезних збитків у торговельно-промисловій сфері. Очільник міста Ф. Бурчак, приставши на пропозицію делегації, направив клопотання до штабу КВО. Від себе він додав, що заборона вїзду євреїв до Києва, із врахуванням їхньої монополії в торгівлі, не дасть можливість закінчити розпочаті напередодні угоди з купівлі-продажу². Зусилля ці не були марними. Уже наступного місяця київський губернатор отримав від МВС циркулярне повідомлення про скасування ст. 1171, що забороняла євреям, які не користувалися правом на проживання, вільно торгувати в міських поселеннях³.

Певні ознаки лобіювання єврейських інтересів у київській владі, навіть за умов їхньої економічної доцільності, були серйозним подразником для місцевих шовіністичних елементів, наскрізь пройнятими ідеями антисемітизму. У лютому 1916 р. у їхньому друкованому рупорі «Двухглавый орёл» побачив світ вірш під назвою «Снова ритуал», адресований пересічному представнику міської думи. Він був написаний під впливом післясмаку «справи Бейліса»:

*«Ты в плен иудеям отдался,
Быть может того не желал...
На жаль, что жидам ты достался,
Но им нужен был ритуал (...)
Ну, что ж? Ритуал совершился –
Ты новая жертва жида,*

¹ Право жительства евреев в Киеве // Южная копейка. 1915. 28 сентября. С. 2.

² Ходатайство евреев // Южная копейка. 1915. 30 сентября. С. 2.

³ Отмена ограничения для евреев // Южная копейка. 1915. 26 октября. С. 3.

*И жид своей цели добился:
Теперь ты его навсегда!»¹.*

Таким чином, у роки Першої світової війни національне питання в містах регіону досягло нового рівня напруженості. До цього призвели жорсткі, не завжди виправдані, дії імперських силових структур щодо жителів з іноземним підданством та єврейського населення, розпалювана пропагандою ненависть до ворогів як зовнішніх, так і внутрішніх, за національною ознакою, а також посилений економічними негараздами побутовий антисемітизм. Пошук винних за етнічним критерієм, що розхитував і без того ослаблений війною державний механізм, зрештою призвів до зміни політичного керівництва та розпаду багатонаціональної імперії Романових.

Отже, 1 серпня 1914 р. стало початком відліку низки радикальних змін в індивідуальній та колективній свідомості жителів міст Правобережної України. Упродовж наступних 2,5 років відбулася еволюція в ставленні суспільства до війни. Сплеск патріотичного оптимізму на початку втягнення Російської імперії й країн Антанти у військове протистояння з Троїстим союзом завершився глибокою соціально-психологічною депресією напередодні Лютневої революції. Війна, ставши тестом на міцність та витривалість як для тогочасного соціуму, так і для владних інституцій Російської імперії, наглядно демонструвала їхню слабкість, роблячи подальші грандіозні потрясіння історичною закономірністю.

Тенденція до маргіналізації та люмпенізації суспільства, не в останню чергу внаслідок колосальних проблем в економічному житті країни, нівелювали усталені моральні цінності. Велика кількість городян, багато з яких до війни вважалися законотрудами, не встояли перед породженими воєнним часом можливостями для швидкого збагачення. Мета виправдовувала будь-які засоби. Особливо цинічним було заробляння на фальшивій благодійності. Призовники, зі свого боку, не зупинялися перед навмисним скаліченням, аби тільки не йти на фронт. Поширення ж проституції, зокрема серед неповнолітніх, та зростання дитячої злочинності

¹ Георгий Неделін / Снова ритуал // Двухглавый орёл. 1916. 31 января. С. 3.

свідчили про руйнівний вплив війни на інститут сім'ї.

Розташування правобережних губерній у безпосередній та відносній близькості до фронту сприяло появі в містах багатотисячних потоків військових і цивільних осіб. Вони потрапили туди як за власної волі, так і проти неї. Внаслідок того міський соціум отримав можливість встановити контакти з представниками тих націй і регіонів, з якими б у довоєнний час це зробити було неможливо. До них належали солдати й офіцери ворожих держав у статусі окупантів і полонених, військовослужбовці російської армії, що лікувалися в місцевих лазаретах, а також біженці з прифронтових губерній, зокрема Подільської та Волинської.

Поліетнічний склад міського населення регіону, де помітну частку становили євреї, австрійці й німці (останні, здебільшого, мали підданство відповідних держав) неминуче призвів до ксенофобських випадів як з боку держави, так і з боку місцевих шовіністичних прошарків. Щоправда, масових погромів, які здавалися невідворотними, вдалося уникнути завдяки праці в посиленому режимі правоохоронних органів в умовах воєнного стану.

РОЗДІЛ III. «ХЛІБ» ТА «ВИДОВИЩА» МІСЬКОЇ ПОВСЯКДЕННОСТІ

3.1. Продукти харчування та предмети першої необхідності

Загальновідомо, що однією з основних умов, необхідних для існування того чи іншого політичного режиму, є спроможність більшої частини населення країни забезпечувати себе найнеобхіднішими продуктами життєдіяльності. Вона в разі актуалізується в період тривалих збройних конфліктів, під час яких на широкі маси лягає важкий тягар війни. Воєнна доба неминуче породжує для влади та суспільства нову реальність, у якій тісно переплітаються гострі соціально-економічні проблеми, і їхня невирішеність може затьмарити навіть найоптимістичніші зведення з фронтів, зводячи нанівець усі старання правлячої верхівки воювати до переможного кінця. Прямий зв'язок між продовольчим питанням та суспільними настроями населення стосувався усіх без винятку учасників війни. Наприклад, німецький генерал Е. Людендорф пояснював це *«сутністю людської натури»*. Він, зокрема, стверджував, що *«занепад настроїв серед німецького народу значною мірою залежав від харчування. Організм не отримував продуктів, необхідних для підтримання його фізичних та розумових сил (...). В широких колах відчувалося деяке зниження фізичного та духовного супротиву, які викликали недостойну істеричну поведінку. (...) Сильне патріотичне почуття могло її послабити, але винищити остаточно можна було лише покращенням харчування»*¹.

О. Реєнт та О. Сердюк у своїй монографії зазначали, що в процесі забезпечення міст Правобережної України продовольством величезну роль відігравав воєнний чинник через розташування регіону в ближньому тилу театру воєнних дій, оскільки чисельні військові контингенти потребували колосального обсягу харчів та фуражу, вичерпуючи їх із засік приватновласницьких і селянських господарств².

Зі свого боку, ми нагадаємо й про специфіку західноволинських міст, які впродовж 1915–1918 рр. перебували під іноземною окупацією.

¹ Людендорф Э. Мои воспоминания о войне 1914-1918 гг. С. 310–311.

² Реєнт О. Перша світова війна і Україна. С. 350.

На самому початку війни в деяких правобережних містах спостерігалося падіння цін на окремі продукти харчування. Передусім, це стосувалося експортних товарів, які до серпня 1914 р. постачалися до низки європейських країн, серед яких були й члени Троїстого союзу. Так, наприклад, у західній частині Київської губернії найбільше подешевшали яйця, раки, хліб та молоко. Десяток яєць продавали дуже дешево – за 2,5 коп. Проте це мало короткочасний характер, оскільки тоді Російська імперія ще не встигла повністю втягнутися у виснажливе військове протистояння¹.

Натомість відомі прояви й абсолютно протилежної тенденції. Що характерно, далеко не всі випадки подорожчання продуктів були пов'язані з погіршенням підвозу товарів. Детальний аналіз окремих фактів підвищення цін вказує на їхнє спекулятивне походження. У цьому сенсі показовим є цінове свавілля житомирських торгівців, учинене в дні всезагальної емоційної ейфорії в місті, пов'язаної зі вступом Російської імперії у війну². У Києві перші прояви махінацій на продуктовому ринку з'явилися на початку осені 1914 р., коли на місцевих ринках раптово подорожчали фрукти, що привозили з Криму, Кавказу та Туркестану. Наприклад, за один фунт винограду продавці просили 25–35 коп., хоча в аналогічний період 1913 р. він коштував 10–12 коп. Таку суттєву різницю в цінах торгівці пояснювали скороченням підвозу фруктів, хоча було добре відомо про існування великих запасів товару на київських складах³. Таким чином, чи не вперше бачимо в дії застосування класичного спекулятивного методу – приховування продуктів для створення штучного дефіциту.

Водночас, перші збройні сутички між військами імперій Романових і Габсбургів на території Волинської губернії на початку серпня 1914 р. призвели до часткової евакуації мешканців Володимир-Волинського до Ковеля, тим самим різко збільшивши його кількість населення й створивши ажіотаж на продукти харчування та предмети першої необхідності⁴.

Окупація російськими військами Галичини створювала для жителів прикордонних правобережних міст додаткові перешкоди для

¹ Падение цен на продукты // Киевская мысль. 1914. 3 августа. С. 2.

² Вздорожание продуктов // Жизнь Волыни. 1914. 22 июля. С. 3.

³ Вздорожание фруктов // Киев. 1914. 19 сентября. С. 4.

⁴ Дем'янюк О. Ковель напередодні та в перші роки Першої світової війни (1914–1916 рр.). С. 91–92.

придбання життєво необхідних товарів. Хоча через війну імперія Романових зупинила вивезення за кордон багатьох продуктів¹, це аж ніяк не стосувалося активізації економічних зв'язків із захопленими територіями, населення яких потребувало значної кількості харчів. Окрім того, туди необхідно було відправляти цілі ешелони з продовольством для забезпечення військ. Це, наприклад, призвело до вичерпання хлібних ресурсів довкола Дубно, де борошно та жито посилено скуповувало інтендантство, а також служби, що вивозили хліб до Галичини. Місто опинилося на порозі хлібного голоду, оскільки діяла заборона на завезення зерна залізницею з інших районів, де попит на нього був набагато менший². Варто зазначити, що підняття цін на предмети першої необхідності в прикордонній смузі Волинської губернії в перші воєнні місяці викликало сплеск антисемітських настроїв серед тамтешнього населення, позаяк саме представники єврейської національності брали активну участь у торгівлі з Галичиною. Деякі городяни навіть був переконані в тому, що євреї начебто заготовлювали склади припасів для потреб австро-угорської армії³.

У Кам'янці-Подільському продукти відчутно подорожчали через дії міських торгівців і мешканців із навколишніх сіл, спрямовані на отримання прибутку на суттєвій різниці в цінах на місцевому та галицькому ринках. Уже на початку осені 1914 р. вони розпочали вивезення продовольчих товарів у західному напрямку⁴. Туди ж заради обіцяних прибулими звідти агентами непоганих заробітків щоденно стали виїжджати кам'янецькі робітники⁵. Своєю чергою, місто заповнили селяни із Галичини для закупівлі більш дешевих продуктів харчування⁶.

Протягом першого року війни між місцевою владою та торгівцями регулярно виникали суперечки щодо справедливості встановлених цін у таксах на предмети першої необхідності. Варто зазначити, що на початковому етапі як потерпіла сторона, зазвичай, були представники торговельної сфери, оскільки таксовані продукти досить часто були дешевшими, ніж на ринку, що робило їхній продаж

¹ Вільшанська О. Л. Повсякденне життя і суспільні настрої населення. С. 456.

² ДАРО. Ф. 359. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 17зв.

³ ЦДАК. Ф. 1335. Оп. 1. Спр. 1659. Арк. 129.

⁴ В Каменец приезжают... // Подолія. 1914. 17 септемб. С. 4.

⁵ Ежедневно наблюдается... // Подолія. 1914. 24 септемб. С. 4.

⁶ Министерством торговли и промышленности выяснено... // Подолія. 1914. 19 декаб. С. 4.

збитковим. За таких обставин цінова політика міської влади мала бути особливо розважливою, з урахуванням інтересів як продавців, так і покупців. Однак перегини влади в бік останньої сторони набули повсюдного характеру. Це, на нашу думку, інспірувалося директивною Головного управління по справах місцевого господарства від 6 вересня 1914 р., у якій йшлося про нагальну потребу *«утримувати ціни на предмети продовольства першої необхідності, по можливості, на нормальному рівні»*¹. Щоправда, 30 листопада того ж року Департамент поліції попередив губернаторів та градоначальників про те, що внаслідок упровадження місцевими органами влади такси на продукти за заниженими цінами могла виникнути небезпека скорочення підвозу товарів до місць споживання².

Пік упровадження в містах обов'язкових цін на предмети першої необхідності припав на I півріччя 1915 р.³. Не скрізь вдалося досягнути поставленої мети – запобігти дорожнечі. На початку року в Луцьку відбулося стрімке подорожчання продуктів. Місцеві продавці лавок поховали видані їм такси. Коли покупці вказували на необхідність дотримання встановлених цін, вони заявляли, що продукт закінчився чи вже проданий комусь іншому. Водночас, луцькі пекарі стали випікати булки вдвічі меншими від установленого розміру⁴. Провальним також виявилось таксування продуктів у Барі, започатковане на початку тогорічної весни. Воно поставило в безвихідне становище і споживачів, і місцевих торгівців. Річ у тім, що місто більшу частину предметів першої необхідності отримувало від іногородніх гуртовиків, для яких такса не була обов'язковою. Через це барчани купували продукти за свавільно встановленими цінами. Відсутність конкуренції на барському ринку спричинила нестача рухомого складу залізниці, якою місто раніше отримувало продовольство безпосередньо від постачальників⁵.

Невисока ефективність і подекуди згубність такс на товари першої необхідності стали предметом для палких дискусій щодо їхньої доцільності. У лютому 1915 р. авторитетний професор-

¹ ДАХМО. Ф. 409. Оп. 1. Спр. 192. Арк. 37.

² ДАХМО. Ф. 409. Оп. 1. Спр. 193. Арк. 8.

³ Шапошнікова Н. О. Продовольче становище в Україні в роки Першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 р.). С. 71.

⁴ ЦДАК. Ф. 1335. Оп. 1. Спр. 1659. Арк. 16..

⁵ ДАХМО. Ф. 409. Оп. 1. Спр. 193. Арк. 158.

економіст К. Воблій у своїй доповіді, присвяченій питанням боротьби з дорожнечою, назвав таксування *«самим елементарним, але найменш дієвим засобом»*, оскільки встановлені ціни *«залишаються невідомими широким масам споживачів і не виконуються торгівцями»*¹. За три місяці на засіданні Київського загальноміського комітету більшість його членів висловилися проти такс, посилаючись на викликане ними скорочення кількості продуктів на ринку². Місцева преса піддала рішення Комітету жорсткій критиці. Головними винуватцями підвищення цін було названо гуртовиків, що змовилися між собою³. Всупереч цьому київська дума відмовлятися від такси не наважилася. Забігаючи наперед, зазначимо, що лише протягом 12 місяців від часу впровадження (січень 1915 – січень 1916 рр.) її переглядали 12 разів. Протягом того періоду вказані в ній продукти в середньому подорожчали на 35,6 %. Проте насправді для киян видатки на предмети першої необхідності були значно більшими, оскільки ринкові ціни щоразу піднімалися після опублікування такси, за дотриманням якої місцева влада фактично не стежила⁴.

Натомість, відомо, що таксу скасували в таких містах, як Вінниця та Проскурів⁵. Очевидно, дався взнаки небувало щедрий хлібний урожай 1915 р.⁶, унаслідок чого знизилися ціни на окремі продукти харчування⁷. Крім того, з високою ймовірністю можна стверджувати, що в Проскурові останнім аргументом проти такси стало зникнення наприкінці літа – на початку осені на місцевому ринку вершкового масла. Усі запаси продукту місцевого виробництва вичерпали російські війська, що перебували в околицях міста у великій кількості. Привозити масло з інших районів торгівці не хотіли, оскільки через таксу його продаж був би збитковим⁸.

Воєнна доба позначилася ще на одній проблемі продовольчої сфери – регламентації торгівлі у вихідні та святкові дні. Викликане війною поживавлення купівлі-продажу на місцях призвело до

¹ Причини дороговизны. (Доклад проф. К. Г. Воблого) // Киевская мысль. 1915. 14 февраля. С. 5.

² В общегородском комитете // Южная копейка. 1915. 15 мая. С. 4.

³ Наши «благотетели» // Южная копейка. 1915. 24 мая. С. 2.

⁴ Годичный юбилей киевской таксы // Киевская мысль. 1916. 23 января. С. 4.

⁵ Подобно в Виннице и в Проскурове... // Юго-Западный край. 1915. 8 сентября. С. 2.

⁶ Шапошнікова Н. О. Продовольче становище в Україні в роки Першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 р.). С. 119.

⁷ Дешевизна сельских продуктов // Киевская мысль. 1915. 13 октября. С. 2.

⁸ ДАХМО. Ф. 409. Оп. 1. Спр. 193. Арк. 224.

численних суперечок єврейського населення з владою. Вони базувалися на розбіжностях між християнськими та юдейськими релігійними традиціями. І євреї, і православні не займалися торгівлею у свої святкові й вихідні дні. Якщо перші не працювали по суботах, то другі – по неділях. Ситуація загострювалася ще й постановою «Про нормальний відпочинок службовців у торговельних закладах» від 1908 р., яка була складена відповідно до канонів християнства. Проте її імплементація залежала від волі місцевої влади. Так, 25 жовтня 1914 р. липовецька міська дума заборонила торгувати в місті в недільні дні та в дванадесяті свята. Цим рішенням влада поставила під удар не лише місцевих євреїв, які в переважній своїй більшості займалися торгівлею, а й добробут самого міста, адже до нього припинили з'їжджатися жителі з околиць для купівлі-продажу товарів, укладання торговельних і промислових угод, отримання юридичних й адміністративних послуг тощо. Унаслідок того торгівля перенеслася до найближчих міст та містечок, де такі обмеження не встановлювали. Відповідне клопотання липовецьких торгівців до київського губернатора було відхилено¹. Подібним чином закінчувалися спори й в інших повітових містах губернії – Таращі² та Чигирині³.

Із ще більшою безкомпромісністю до єврейських торгівців поставився в лютому 1915 р. рівненський військовий комендант. Він видав розпорядження, яке зобов'язувало євреїв здійснювати торгівлю продуктами першої необхідності в суботні та святкові юдейські дні на рівні зі звичайними буднями та християнськими святковими днями⁴.

Окремої уваги потребує висвітлення продовольчого становища волинських міст, що перебували під іноземною окупацією протягом 1915–1918 рр. Наявні інформаційні джерела, які здебільшого базуються на переказах очевидців, спонукають ставитися до них з підвищеною обережністю.

У Луцьку товари першої необхідності почали зникати з полиць ще до підходу військ Австро-Угорщини. Після того, як 29 серпня 1915 р. російські солдати та місцева адміністрація поспішно залишили місто, там на кілька днів утворився вакуум влади. Саме тоді міські вулиці «окупували» виселенці з Холмщини. Це були

¹ ДАКО. Ф. 9. Оп. 30. Спр. 92. Арк. 70зв., 73.

² ДАКО. Ф. 9. Оп. 30. Спр. 94. Арк. 30, 31зв.

³ ДАКО. Ф. 9. Оп. 31. Спр. 25. Арк. 117зв.

⁴ ЦДАК. Ф. 1335. Оп. 1. Спр. 1659. Арк. 24.

голодні чоловіки і жінки, які нападали на луцькі магазини і грабували їх. До них, за словами очевидця К. Тележинського, долучилися «козацькі патрулі». Буквально одразу городяни стали формувати підрозділи самооборони. Бої самооборони і нападників «за продовольство» тривали цілу ніч на 31 серпня, допоки до міста не увійшли австро-угорські підрозділи¹.

Під час панування завойовників рівень життя лучан погіршився. Оскільки іноземне військове командування насамперед дбало про забезпечення провіантом своїх солдатів та офіцерів, для чого, звісно, активно експлуатувала залізницю, вирішення продовольчих проблем городян було перекладено на місцеві польські та єврейські благодійні комітети. Відтак австро-угорська військова присутність суттєво погіршила підвіз продуктів до міста, призвівши до різкого підвищення цін². Наприклад, фунт одного хліба з картопляною домішкою коштував до 50 коп.³ Цей інгредієнт австро-угорська комендатура зобов'язувала міське населення додавати до традиційного тіста. У номері луцької окупаційної газети «Lucker Nachrichten» від 18 січня 1916 р. було надруковано відповідне оголошення з детальним рецептом приготування. Зазначалося, що такий хліб «смачний і не так швидко висихає»⁴. Необхідні для його випікання житнє та картопляне борошно городянам видавали по картках у рівній кількості по 4 фунти на тиждень. Місячна норма цукру становила всього лише 1,5 фунта на людину⁵. У порівнянні з даними, наведеними в Таблиці 1.1., вказані цифри виглядали мізерними. Водночас, більшість товарів у продуктових магазинах скуповували окупанти⁶.

В окупованому Дубно продовольчим забезпеченням населення займався організований ще напередодні відступу царських військ обивательський комітет. Австро-угорці, вступивши до міста, одразу реквізували всі запаси хліба та млини. Жителям доводилося молоти пшеницю на «кавових млинах». Ціна на хліб у місті зросла до 40 коп. за один фунт. Відчутно подорожчали й інші продукти: фунт масла – до 3 руб., пуд картоплі – до 3 руб., звичайна солена риба – до

¹ Котис. О. Луцьк у Першій світовій: як ми вижили. URL : <http://www.volynpost.com/articles/436-luck-u-pershij-svitovij-iak-my-vyzhyly>.

² В Луцке // Киевская мысль. 1916. 4 июня. С. 2.

³ В Дубно и Луцке // Юго-Западный край. 1916. 1 июня. С. 3.

⁴ ЦДІАК. Ф. 1335. Оп. 3. Спр. 200. Арк. 446.

⁵ В Луцке // Юго-Западный край. 1916. 1 июня. С. 3.

⁶ В Луцке // Киев. 1916. 6 июня. С. 4.

90 коп. за штуку. Невдовзі обивательський комітет організував створення складу борошна, цукру та солі. Ці продукти він отримувач від австро-угорського інтендантства й розподіляв між населенням по картках. На кожену родину щомісячно видавали по 3 фунти цукру, 10–15 фунтів борошна та по 1 фунту солі. Товари доставляли до Дубно із сусідніх поселень, на чому чималу фінансову вигоду отримували візники, що стали монополістами. Комендантське управління видавало їм спеціальні перепустки¹. У місті процвітала спекуляція. Місцеві торговці часто порушували таксу на продукти, відповідаючи на обурення покупців стандартною фразою про відсутність товару.

На початку літа 1916 р., коли російські війська вибили австро-угорців з міста, кореспондент «Киевской мысли» провів опитування серед тамтешніх городян щодо отримувач ними продовольчої допомоги від окупаційних військ. Несподівано для нього, вони, попри пережиту окупацію, не висловлювали ненависного ставлення до австро-угорців: *«А як вони допоможуть, коли в них так само нічого не було? Маленький хлібець – на чотирьох солдатів на день. Що вони могли нам дати?»*². Зафіксований кореспондентом вияв «стокгольмського синдрому» мав реальні підстави, оскільки харчування австро-угорських солдатів було гіршим, ніж у німецьких і російських військових³.

У січні 1916 р. у Ковелі, згідно із свідченнями біженців, котрі звідти перебралися до Житомира, відбувся голодний бунт. За їхніми словами, він виник через примусове залучення окупантами майже всього чоловічого населення міста на будівництві укріплень, унаслідок чого натовп жінок та дітей оточив комендантське управління з вимогами щодо повернення їхніх годувальників додому. Вони розгромили кілька магазинів, що торгували їстівними припасами. Під час втихомирення бунтівників було арештовано понад 300 осіб⁴. Незабаром із Ковеля подібні заворушення перекинулися на Луцьк та Володимир-Волинський, де окупаційна влада арештувала майже 1500 чол.⁵ За відсутності альтернативних джерел, досить складно визначити, наскільки ці бунти були

¹ Австрийцы в Дубно (рассказ жителя) // Киевская мысль. 1916. 21 июня. С. 4.

² Поездка в Дубно // Киевская мысль. 1916. 5 июня. С. 2.

³ Веремеев Ю. Рацион питания солдата императорской и королевской Армии Австро-Венгерской империи 1912 г. // Анатомия армии. URL : <http://army.armor.kiev.ua/hist/paek-avstr1912.php>.

⁴ Голод в Ковеле // Жизнь Волыни. 1916. 3 февраля. С. 4.

⁵ В Луцке и Владимирволинске // Жизнь Волыни. 1916. 19 февраля. С. 4.

масштабними, якщо вони взагалі відбулися. Ми повинні врахувати три моменти: а) нам невідоме походження інформаційного джерела: біженці могли бути або безпосередніми свідками подій, або переповідачами; б) свідчення усвідомлено чи не усвідомлено могли бути перебільшеними; в) газети, будучи інструментом військової пропаганди, традиційно передавали новини зі стану ворога з метою впливу на масову свідомість, без огляду на достовірність оприлюдненої інформації.

Хвиля австро-німецького наступу влітку 1915 р. загострила продовольчі проблеми населення Рівного, розташованого в безпосередній близькості до лінії фронту. Місто опинилося під реальною загрозою окупації. Адміністративні заклади та ключові підприємства евакуювали на схід. На початку вересня міські вулиці обезлюдніли, залишки харчових продуктів майже закінчилися, а дістати нові було складно. Фактично все життя в місті зосереджувалося на залізничній станції¹. Проте вже менше ніж за місяць, коли позиції російських військ посунулися на захід, життя в місті активізувалося. Лише деякі магазини залишалися із заколоченими дошками дверима й вікнами. Торгівля швидко відродилася: частково повернулися купці, а в покинутих закладах влаштувалися нові власники. На полицях з'явилася багато товарів, на базарах – торгівців і покупців².

Однак полегшення життя міського населення Рівного та інших прифронтових міст було тимчасовим. У листопаді й грудні 1915 р. воно знову погіршилося через ініційоване військовою владою призупинення пасажирського та вантажного руху на Південно-Західній залізниці. Багатьох мешканців цей захід застав зненацька. Одні опинилися в дорозі, інші, особливо родини чиновників, які були евакуйовані та жили на зарплату останніх, опинилися в безвихідному становищі, не отримуючи від них ні грошей, ні звісток. Зокрема, з Ізяславського повіту повідомляли про матеріальну скруту більшості місцевих жителів, з Острозького – про сильне подорожчання продуктів харчування³. З тієї ж причини подільський губернатор повідомив Департаменту поліції про згубні наслідки відсутності підвозу для зернових запасів продуктів продовольства в губернії. З

¹ В Ровно // Киевская мысль. 1915. 1 сентября. С. 3.

² Вглубь Волини... // Киевская мысль. 1915. 26 сентября. С. 2.

³ ЦДІАК. Ф. 1335. Оп. 1. Спр. 1900. Арк. 86зв., 88.

особливою гостротою це відчувалося в її прикордонній частині, з якої запаси були евакуйовані ще раніше за стовертну смугу¹.

Таким чином, після осені 1915 р., коли залізничне сполучення ще більше погіршилося, встановилася стійка тенденція до подорожчання продуктів харчування, яка протрималася до кінця війни. Саме тому відомий київський юрист В. Синайський у своїй лекції «Війна та цивільно-правовий порядок» назвав розладнання транспортної мережі *«чи не найсуттєвішою причиною дорожнечі життя»*. Однак, як ми вже казали, цим продовольчі проблеми міст не обмежувалися. Тогочасні життєві реалії чітко демонстрували, що чим важче було доставити на міський ринок товар від виробника, тим впевненіше себе почували спекулянти. Щодо останніх на тій же лекції професор відверто заявляв: *«Спекуляція – гірша за мародерство. Мародери бояться людей та оббирають мертвих, оглядаючись довкола. Сучасні дільці, натомість, не бояться людей»*².

З не меншою різкістю засуджувала спекуляцію місцева преса. Наприкінці 1915 р. у газеті «Южная копейка» вийшов друком вірш, у якому торгівців-спекулянтів вважали гіршими від зовнішніх ворогів Російської імперії:

*«Германец, турок, австрияк –
Разят нас честно и открыто
(Не мало их в боях убито).
Торгаш-кулак – наш тайный враг.
Торгаш, тевтон, осман и шваб –
Они все четверо в союзе.
Те трое, в гневе дерзновенном,
Разят мечом, войдя в забор,
А этот действует безменом
Исподтишка, как мародёр»*³.

У Житомирі слово «мародер» увійшло до житейського лексикону замість звичного – «грабіжник»⁴. Окрім того, в одній із місцевих газет спекуляцію назвали *«ноюю бацлою»*, носіями якої були *«тарантули»* та *«кровопивці»*. Зазначалося, що *«проти них, на відміну від справжніх хвороб, наука безсила»*⁵. У Ковелі спекулянтів

¹ ДАКО. Ф. 2031. Оп. 2. Спр. 435. Арк. 15.

² IP, ф. 145, № 61. Арк. 8, 15.

³ Торгаш-кулак // Южная копейка. 1915. 9 декабря. С. 2.

⁴ Мародёры тыла // Жизнь Вольны. 1917. 17 января. С. 3.

⁵ Вахтенный / Миниатюры // Жизнь Вольны. 1917. 30 января. С. 4.

нарікали «каторжниками» (у лайливій формі це тоді означало «негідник» або «шахрай» – авт.)¹, у Вінниці – «паразитами війни»².

В останні дні 1915 р. у Києві на міських базарах спостерігалися масові махінації із цінами на продукти. Від них страждали селяни, що кожного ранку тисячами з'їжджалися до міста з товаром, і, звісно, покупці. Постанова місцевої думи про дозвіл торгівцям та перекупникам купувати в селян продовольство лише після 10 години ранку по буднях та 12 години у святкові дні³ фактично не діяла. Уже за кілька годин до зазначеного часу підвезених на базари продуктів не залишалося, а населенню доводилося їх придбавати в спекулянтів удвічі дорожче. До того ж перекупники взяли собі на озброєння тактику здійснення закупівель у селян ще на під'їзді до міста, зустрічаючи їх там рано-вранці. Спекулянти, щоб переконати мешканців сіл продати їм товар, вигадували різні нісенітниці, наприклад, про проведення в Києві реквізицій коней та возів⁴.

Не дивлячись на осуд у суспільстві спекуляції, у якому панувала думка про недопустимість наживання на народних бідах у скрутний для всіх час, потужну антиспекулятивну кампанію засобів масової інформації, демонстрування в кінотеатрах фільмів на кшталт «Мародери тилу» (16–17 травня 1916 р. у Києві)⁵, заробляння на перепродажу товарів набуло масового характеру, ставши одним із найяскравіших проявів спотворення міської повсякденності в роки Першої світової війни. У вересні 1916 р. на сторінках «Южной копейки» зазначалося: *«З легкої руки дільців та спекулянтів великої марки так звана комерція легенько та помалу охопила й інші верстви населення. Хто тепер не займається комерцією? Та всі. І звичайна баба, і казначей, і гімназист, і двірник, посильний і студент. (...) Усі «працюють», усі комерсують, усі купують і продають. І якщо цією справою ще не зайнялися грудні немовля – так лише тому, що за них роблять свою комерцію няньки та матері»*⁶. Це також підтверджувалося і статистичними даними, оприлюдненими часописом «Киев» наступного місяця щодо кількості в місті різного роду торговельних закладів. Так, якщо до війни їх було не більше 1,7

¹ Наша провинция. Ковель // Южная копейка. 1915. 7 февраля. С. 4.

² Паразиты войны // Юго-Западный край. 1915. 1 октября. С. 2.

³ Вільшанська О. Л. Повсякденне життя і суспільні настрої населення. С. 457.

⁴ Перекупщики продуктов // Южная копейка. 1915. 21 декабря. С. 2.

⁵ Кіноафіша // Киев. 1916. 3 мая. С. 1.

⁶ Житейская муть // Южная копейка. 1916. 29 августа. С. 2.

тис., то станом на осінь 1916 р. – понад 5 тис.¹

Варто зауважити, що спекуляція не для всіх городян була живою: у ті буремні часи для деяких із них вона залишалася чи не єдиним способом виживання (перепродування одного товару давало можливість придбати інший)². Тобто, умовно можемо ділити спекулянтів на дві категорії: тих, хто займався цією справою задля виживання, та задля збагачення. Останні не припиняли шукати нових способів для заробляння легких грошей. Один із них стосувався найбільш ласого, за спостереженням Н. Шапошніковою, товару – текстилю³, що протягом війни був у надзвичайному дефіциті. Метод полягав у скуповуванні товару й закладання його в ломбард під позику. Після її отримання спекулянти неодноразово повторювали цю схему. «Ломбардні мануфактуристи» носили в кишені зразки товарів та продавали. Іншими словами, покупцям доводилося викуповувати текстиль у ломбардів за високими цінами, а спекулянти отримували надприбуток. У Києві ця афера набула поширення напередодні краху царського режиму⁴.

Водночас, тогочасне суспільство турбував однобокий підхід держави щодо покарання за спекуляцію. Навесні 1916 р. в «Юго-Западном крае» вийшла стаття, автор якої нарікав на безкарність великих спекулянтів. *«Але чому один лише стрілочник, а не начальник залізниці за компанію з ним не притягуються до законної відповідальності?»*, – справедливо переймався питанням її автор, маючи на увазі рядових торгівців та грошовитих представників фінансово-промислових кіл⁵. У жовтні того ж року в Російській імперії вступив у силу Закон «Про відповідальність торгівців за підвищення цін». Він передбачав збільшення строків позбавлення волі: за навмисне підняття цін – від 4-х до 8-х місяців; за приховування запасів продуктів – від 3-х до 4-х місяців; якщо їхні дії призводили до порушень громадського спокою – до 2-х років. Крім того, винні по всіх статтях, незалежно від покарання, засуджувалися до грошового штрафу від 100 до 10 тис. руб.⁶ Наскільки ці жорсткі заходи були дієвими – питання риторичне.

¹ Интересная статистика // Киев. 1916. 5 октября – С. 4.

² Вільшанська О. Л. Повсякденне життя і суспільні настрої населення. С. 457.

³ Шапошнікова Н. О. Продовольче становище в Україні в роки Першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 р.). С. 54.

⁴ «Ломбардні мануфактуристи» // Южная копейка. 1917. 27 января. С. 2.

⁵ Б. Петров / Почему? // Юго-Западный край. 1916. 22 февраля. С. 2.

⁶ Закон об ответственности торговцев за повышение цен // Киев. 1916. 6 октября. С. 3.

На третьому році війни нестача найнеобхідніших товарів у містах призвела до появи своєрідного елементу міського пейзажу – величезних черг біля крамниць¹. Зазначимо, що зазвичай їхніми каталізаторами були не лише продуктовий дефіцит (зокрема, штучний), а й чутки. Крім того, відчутний дискомфорт у життя жителів міст вносили солдати та офіцери місцевих гарнізонів, котрі мали за правило ставати попереду городян «поза чергою». Значне поширення цього явища в Києві спонукало військову владу видати 5 жовтня 1916 р. наказ, що зобов'язував військовослужбовців стояти в чергах на рівні з цивільними киянами².

Починаючи з другої половини 1916 р. довгі «хвости» на вулицях міст стали об'єктами цікавості як для газетних літераторів, так і для статистів. Так, не зміг обійти увагою тієї наболілої проблеми відомий вінницький архітектор Г. Артинов, котрий час від часу публікував свої сатиричні вірші в часописі «Юго-Западный край». У номері від 26 (13) листопада він яскраво описав фізичні та душевні муки пересічного мешканця Вінниці, котрий, стоячи в черзі, усіялко намагався відганяти від себе хибні спокусливі чутки про прибуття того чи іншого товару:

*«Но не верит горожанин
Слухам вздорным и грустит,
В страхе робком винничанин
У «хвостов», дрожа, кряхтит.
В меланхолию пустился,
Ценам зная адский рост,
Весь он в хвостик воплотился,
Став похожим сам на хвост»³.*

18 листопада 1916 р. у газеті «Киевская мысль» з'явилася замітка під красномовним заголовком «Современный „рекорд”». Вона сповістила читачів про те, що 17 числа того ж місяця о 15.00 біля споживчого магазину Південно-Західної залізниці на вул. Фундуклеївській було помічено чергу з 1027 чол., 822 з яких становили люди працездатного віку. Це дало змогу статистам підрахувати загальну кількість втрачених 12-годинних робочих днів – 68, за умови перебування кожного з них у черзі впродовж однієї

¹ Реснт О. Перша світова війна і Україна. С. 371.

² Приказ войскам киевского гарнизона // Южная копейка. 1916. 4 октября. С. 2.

³ Гри-Гри / Наши будни // Юго-Западный край. 1916. 13 ноября. С. 2.

години¹. Тоді ж не менш цікаве дослідження, присвячене кількості даремно втраченого часу в чергах, провели петроградські статисти. Результати їхньої роботи опублікувала столична газета «Новое время», яку передрукував вінницький «Юго-Западный край». Згідно з тими підрахунками, усього в Російській імперії нараховувалося приблизно 1 млн «хвостовиків», кожний з яких щодня стояв у чергах протягом 6 годин, несучи тим самим так звану «хвостову повинність». Таким чином, щодня втрачалось понад 300 тис. робочих днів. Наприкінці публікації наголошувалося, що зазначена «повинність» – «найбезглуздіше явище нашої дійсності і викликати його до життя могла лише наша „специфічна плутанина”»².

Розгляньмо вплив Першої світової війни на найважливіші товари повсякденного попиту в містах Правобережної України.

Після початку бойових дій у міському хлібопекарському бізнесі Правобережної України відбувся переворот. Його спричинила масова втеча з міст турецьких пекарів, які нашвидкуруч розпродували свої підприємства. Новими власниками пекарень ставали переважно євреї. В Києві з зв'язку з цим виникла нестача робочих рук, вартість яких швидко зростала³.

У період найактивнішого впровадження таксування на продовольство на місцевому рівні точилися запеклі суперечки щодо визначення цін на хліб. Часто невдоволення пекарів такою виливалося в припиненні випікання продукту. Так, у лютому 1915 р. у Вінниці після деякого подорожчання житнього та пшеничного борошна окремі пекарні зупинили роботу. І це при тому, що тоді в місті діяла нова підвищена такса⁴. Того ж місяця жителі «Польських Фільварок» у Кам'янці-Подільському мусили скоротити споживання хліба через небажання продавців ним торгувати за таксованими цінами⁵. У квітні кам'янецька поліція зобов'язала власників хлібопекарень випікати хліб по суботах, оскільки в місті сильно відчувався його дефіцит. Майже всі приватні та міські хлібні лавки були зачинені. На весь Кам'янець випікав хліб лише один підприємець⁶. Не зважаючи на такий завзятий опір торгівців ціновій

¹ Современный «рекорд» // Киевская мысль. 1916. 5 ноября. С. 2.

² Печать // Юго-Западный край. 1916. 2 декабря. С. 1.

³ «Благополучие» // Южная копейка. 1914. 29 ноября. С. 2.

⁴ ДАХМО. Ф. 409. Оп. 1. Спр. 193. Арк. 43.

⁵ Вчера и третьего дня... // Подолянин. 1915. 21 января. С. 3.

⁶ Чинами полиции предписано... // Подолянин. 1915. 5 апреля. С. 3.

політиці міської влади, наприкінці липня вона наважилася на зниження хлібної такси, чому, звісно, посприяли надзвичайно щедрі жнива. Відтоді ціна одного фунта хліба 1-го сорту становила 5 коп., 2-го – 4 коп., 3-го – 3 коп.¹

Постачання до Києва хліба та інших життєво необхідних продуктів ускладнювалося зростанням його населення та статусом надважливого прифронтового центру, у якому перебували багатолюдний гарнізон, шпиталі та інші військові установи. Місячна потреба міста в пшениці та житі перевищувала 1 млн пудів². Зростаючий ажітаж на хлібному ринку штовхав деяких торгівців на порушення встановленої такси. У березні 1915 р. серед порушників виявилася лавка на Подолі, що належала гласному міської думи І. Дембіцькому. У ній пуд хліба продавали на 40 коп. дорожче³. На початку літа, коли в місті став потроху відчуватися борошняний «голод», місцеві шовіністичні кола розпочали пошук винних. У результаті проведеного «розслідування» у зникненні хліба був звинувачений «єврейський націоналізм». Обвинувачення ґрунтувалося на перебуванні всіх п'ятьох київських млинів у власності євреїв, які начебто продавали борошно переважно представникам своєї національності⁴.

Влітку, у зв'язку з приготуванням Києва до можливої евакуації, місцеві торгові організації утримувалися від великих партій продовольства, побоюючись надмірних фінансових втрат, а міська влада змушена була тримати заготовельні продукти на лівому березі Дніпра, де не було складських приміщень для його зберігання. Запаси хліба ще більше вичерпалися, а ціни на нього стрімко зросли. Все це призвело до масштабної борошняної кризи в серпні 1915 р., яку з величезними зусиллями вдалося зупинити внаслідок прибуття до міста 2 млн пудів жита і пшениці з інтендантських складів та уповноважених від Міністерства землеробства. Проте цього вистачило лише до листопада⁵.

Варто зазначити, що протягом 1916–1917 рр. загострення хлібного «питання» в містах Правобережної України було перманентним явищем.

¹ Каменецкая городская управа... // Юго-Западный край. 1915. 11 июля. С. 2.

² Рєсєт О. Перша світова війна і Україна. С. 358–359.

³ Летучие заметки // Южная копейка. 1915. 7 березня. С. 2.

⁴ Мучной вопрос в Киеве // Киев. 1915. 26 мая. С. 3.

⁵ Рєсєт О. Там само. С. 360.

Починаючи з 1916 р. в містах частішали випадки продажу неякісного хліба. В лютому один з жителів Кам'янця-Подільського знайшов у придбаній у місцевому буфеті булці свинець від кулі. Хоча кам'янчанам і раніше доводилося знаходити у випічках тарганів, волосся, різне сміття й навіть гудзики, факт присутності в продукті зазначеного предмету ніби слугував зайвим нагадуванням про війну¹. Однак на відміну від знаходження кулі в булці в подільському губернському центрі, який радше за все варто вважати одиничним випадком анекдотичного характеру, поширена на Правобережжі практика торгівлі недопеченим хлібом аж ніяк не була темою для жартів. Із найбільшим розмахом вона відбувалася в Києві. Це пов'язувалося не лише з низькою якістю борошна, а й із розрахунком отримати додатковий прибуток від продажу, оскільки такий хліб важив значно більше².

Для протидії хлібному свавіллю, який київські хліботоргівці влаштували в місті, міська дума відкрила в Києві муніципальну пекарню. Проте місцеві підприємці одразу сприйняли захід влади, як виклик, а тому всіма доступними засобами намагалися позбутися небажаної конкуренції. В червні 1916 р. ЗМІ повідомляли про невідомих зловмисників, які проникали до міської хлібопекарні, підкидаючи в хліб крейду, скло, ганчір'я та інші речі. Мета хлібних «диверсантів» була очевидною – дискредитувати в очах населення зазначене підприємство³.

Улітку та восени 1916 р. становище на хлібному ринку знову погіршилося, оскільки різко зменшилася пропозиція від виробників зерна. Установлені державою тверді ціни на хліб не влаштовували ні землевласників, ні виробників борошна⁴. Відтак це давало їм додатковий привід для зловживань, від чого, насамперед, страждали найбільш соціально незахищені верстви. Саме тому, наприклад, у жовтні в Житомирі фактично зупинилася хліботоргівля, адже тоді місцеві мукомели відмовлялися виготовляти борошно за твердими цінами. З усіх боків лунали чисельні скарги. Зокрема, під час обговорення тієї ситуації на засіданні міської думи гласний С. Слоницький, не стримуючи емоцій, висловився таким чином:

¹ Г. Рой / Воскресные рифмы // Подолянин. 1916. 14 февраля. С. 4.

² Недоброкачественный хлеб // Киев. 1916. 31 июля. С. 4.

³ Л. Заволода / «Неизвестные злоумышленники» // Южная копейка. 1916. 31 мая. С. 2.

⁴ Шапошнікова Н. О. Продовольче становище в Україні в роки Першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 р.). С. 131.

«Наші герої в окопах проливають свою кров, а «герої» тилу п'ють нашу кров»¹. Тимчасове покращення з торгівлею хлібом у місті відбулося після відкриття в листопаді кількох міських булочних, де булки випікали двічі на день. Серед покупців вони розходилися дуже швидко. Проте поширення цієї мережі гальмувала нестача робочих рук у Житомирі². Вже в лютому 1917 р., з вини тих же мукомелів, у місті не було ні хліба, ні булок. Вони припинили продаж борошна, оскільки придбали зерно в перекупників за цінами, вищими за тверді³. Коли наприкінці місяця хліб з'явився в невеликій кількості, по ньому вишикувалися довжелезні черги, стояти в яких доводилося на двадцятиградусному морозі⁴.

Із загостренням продовольчої кризи запроваджувалася карткова система на найважливіші товари, зокрема й на хліб. У Волинській губернії рішення про впровадження хлібних карток у Житомирі, Рівному, Луцьку, Кременці, Дубно та Овручі було ухвалено 27 лютого 1917 р. на засіданні губернської наради з продовольчої справи під головуванням губернатора П. Скаржинського. Крім того, постановили випікати хліб лише одного сорту – 85 % пшеничного борошна⁵. Тоді ж були заплановані хлібні картки в таких містах, як Бердичів (норма 3 фунти на тиждень)⁶ та Київ (норма 1,5 фунта на день)⁷. До того ж в останньому спостерігався масовий вивіз пшеничного та житнього борошна на возах. Очевидно, це робилося під впливом чуток про введення карток на хліб, а тому його намагалися продати якомога швидше в інших місцях. За цими хлібними «караванами» спостерігали з обуренням тисячі киян, що в ті морозні лютневі дні мерзли в чергах по хліб⁸. Водночас, міський продовольчий відділ підвищив ціни на продукт: 1 фунт чорного – до 8 коп., білого – до 12 коп. Таким чином, хліб подорожчав на 1 і 2 коп., відповідно⁹. Сама ж реалізація хлібної карткової системи на Правобережній Україні (за винятком окупованих західноволинських

¹ Мучной кризис в Житомире // Жизнь Воляни. 1916. 27 октября. С. 5.

² В городских булочных // Жизнь Воляни. 1916. 6 ноября. С. 5.

³ Недостаток булок и хлеба // Жизнь Воляни. 1917. 26 января. С. 3.

⁴ В очередях // Жизнь Воляни. 1917. 14 февраля. С. 3.

⁵ Введение карточной системы на хлеб в Житомире, Ровно, Луцке, Кременце, Дубно и Овруче // Жизнь Воляни. 1917. 15 февраля. С. 3.

⁶ Отпуск муки по карточкам // Южное слово. 1917. 22 февраля. С. 4.

⁷ Хлебные карточки и городское самоуправление // Южная копейка. 1917. 24 февраля. С. 2.

⁸ В чём дело? // Южная копейка. 1917. 8 февраля. С. 2.; Вывоз муки из Киева // Киевская мысль. 1917. 16 февраля. С. 2..

⁹ Повышение цен на хлеб // Южная копейка. 1917. 10 февраля. С. 2.

міст) здебільшого відбулася після повалення царського режиму.

Антиалкогольна кампанія в Російській імперії, що стала проводитися урядом ще напередодні війни (цьому присвячено наступний підрозділ), призвела до підвищення ролі цукру в повсякденному споживанні населення. Це, по-перше, було зумовлено збільшенням попиту на чай¹, який хоча б частково міг замінити відсутність міцних спиртних напоїв в офіційному продажі й, зазвичай, пився підсолодженим, і, по-друге, використанням цукру для самогонваріння.

Київська цукрова біржа реагувала на вступ держави у війну значним скороченням обігу. Утримувалися від купівлі товару як великі дільці, так і дрібні торговці². Нова економічна кон'юнктура, за якої певний час зберігалася непередбачуваність на цукровому ринку, що могла призвести до небажаних фінансових ризиків, підштовхувала бізнесові кола до займання вичікувальної позиції. Насамперед, вони брали до уваги можливий зрив роботи цукроварень Правобережної України через нестачу палива³. Російський уряд, зі свого боку, намагаючись компенсувати відсутність надходжень до державної казни від горілчаної монополії, підвищив податок на цукор до 25 коп. з одного пуда, тим самим автоматично піднімаючи на нього ціни в роздрібній торгівлі, де відразу ж почалися зловживання. Відтоді один фунт товару подорожчав на третину – з 15 до 20 коп.⁴

Проблеми з транспортом, нестача робочої сили на селі та цукрових на заводах, а також недостатня кількість промислового устаткування тощо – усе це створювало парадоксальну, на перший погляд, ситуацію, що полягала в цукровому дефіциті в містах у регіоні, який у імперії Романових не знав собі рівних за масштабами виробництва цукру. Для населення Києва, скажімо, на цукровий «голод» довелося чекати зовсім недовго – до лютого 1915 р.⁵ Ситуацію одразу намагалися скористатися місцеві торговці, інколи продаючи цукор лише разом із додатковим товаром, наприклад, чаєм, крохмалем й навіть порожньою банкою з-під огірків⁶. Восени того ж року від дефіциту продукту потерпали мешканці Звенигородки. ІІ

¹ Сахар, сельское хозяйство и государственные доходы // Подолянин. 1916. 2 октября. С. 2.

² Тревожность политического момента // Подолянин. 1914. 17 сентября. С. 3.

³ Реснт О. Перша світова війна і Україна. С. 74.

⁴ Пауки хищники // Южная копейка. 1914. 20 ноября. С. 1.

⁵ Недостаток сахара // Южная копейка. 1915. 2 февраля. С. 1.

⁶ Мелочи жизни // Южная копейка. 1915. 13 мая. С. 2.

пересічному обивателю було важко зрозуміти, чому цукру в місті настільки мало й він коштував 22 коп. за один фунт, водночас, коли навколо так багато працювало цукрових заводів¹.

Протягом більшої частини 1916 р. проблема з цукром у правобережних містах ще більше загострилася. У Волинській губернії напередодні початку сезону цукроваріння цукровий «голод» вважали найбільшим з усіх «голодів»². Улітку того ж року у Вінниці на Миколаївському проспекті вишикувалися довгі черги за цукром по 23 коп., який продавали в магазині Товариства споживачів, оскільки в інших торгових точках ціна становила до 45 коп. «Хвіст» починав збиратися о 7.00 ранку³. Через те, що цукор продавали в одні руки в обмеженій кількості, нерідко в різних частинах однієї черги стояли чоловіки, дружини й діти, які приховували свої родинні зв'язки⁴.

Неодноразово згадуючи про спекуляцію як економічне явище, народжене на продовольчих проблемах міст, варто згадати про колосальні масштаби афер у цукровій сфері, якими займалися промисловці, фінансисти, залізничники, високопосадовці тощо. Декогих із них у народі називали «цукровими королями»⁵. Найбільше про них дізнаємось у 1916 р. Так, у липні «Юго-Западный край» написав про появу на місцевих ринках багатих капіталістів, які посилено скуповували цукрові заводи. Купували переважно одні й ті самі особи, не рахуючись із грошовими сумами: за заводи, що незадовго до того оцінювалися у 2–3 млн руб., платили по 8–10 млн руб.⁶. Загальновідома корумпованість бюрократичної системи Російської імперії дозволяла здійснювати незаконні цукрові справи фактично безкарно. Як виняток, можна хіба що назвати цукрозаводчиків І. Бабушкіна та Ю. Гепнера, яких згідно із розпорядженням військової влади арештували в Києві в жовтні 1916 р. за звинуваченням у великих цукрових спекуляціях⁷.

Іншим способом заробляння на цукрі стали його крадіжки на залізниці та заводах. Восени 1916 р. житомирська преса повідомила про зникнення зі ст. Рівне двох вагонів товару, призначених для

¹ ДАКО. Ф. 9. Оп. 31. Спр. 17. Арк. 203зв.

² К предстоящей сахарной кампании на Вольне // Жизнь Вольни. 1916. 8 сентября. С. 5.

³ В настоящее время... // Юго-Западный край. 1916. 10 июля. С. 2.

⁴ Маленький фельетон // Юго-Западный край. 1916. 28 июля. С. 2.

⁵ Л. Заволода / Сахарные короли // Южная копейка. 1916. 12 февраля. С. 2.

⁶ Скупка сахарных заводов // Юго-Западный край. 1916. 12 июля. С. 3.

⁷ Арест сахарозаводчиков // Южная копейка. 1916. 22 октября. С. 2.

жителів Луцька¹. Крім того, значно виросла втрата цукру під час перевезення, яка досягала 30 та більше пудів з одного вагона (традиційна норма недостачі внаслідок його розтруски становила 1–1,5 пуда). Почастішали й випадки розкрадань на виробництві. Адміністрації деяких заводів фіксували добову кількість крадіжок цукру в 20 пудів. Збути товар за вигідною ціною було зовсім не складно, оскільки у вільному продажі він цінувався дуже високо². Цілком природно, кількість цукру, що розподілялася між населенням по картках, влаштовувала далеко не всіх. Нагадаємо, що напередодні війни щомісяця пересічний городянин в середньому споживав 4,7 фунта продукту.

Російський уряд розпочав запровадження карткової системи на Правобережній Україні в другій половині 1916 р., відколи весь цукор до міст став надходити від спеціально створеної структури – «Центросахар». Зазвичай, місячна норма на людину становила 2–3 фунти³. У Вінниці, наприклад, у жовтні на кожний наявний у картці талон видавали по 2,5 фунта цукру за ціною 17 коп. за цукор-пісок та 24 коп. за рафінад⁴. Поява в ужитку цукрової картки, яка дуже цінувалася, призвела до численних випадків її крадіжок у місті⁵. Біля міських лавок знову з'явилися довгі черги, а разом із ними – «професіонали», що були готові стояти в них за окрему плату. За цю роботу вони отримували до 2 руб. на день⁶. Утім, впровадження карток на цукор у Вінниці деякою мірою сприяло покращенню побутових умов її жителів – традиція запрошення на чай почала відроджуватися⁷.

Зазначимо, що введення карткової системи на цукор наштовхувалося на труднощі суб'єктивного та об'єктивного характеру.

По-перше, розподіл цього стратегічного продукту серед населення неминуче призводив до пошуку корумпованими бюрократами можливостей отримання фінансової вигоди. У

¹ Затерявшиеся 2 вагона сахара // Жизнь Волыни. 1916. 6 декабря. С. 4.

² Недостача сахара // Юго-Западный край. 1916. 20 ноября. С. 3.

³ 2 фунта сахара в месяц // Жизнь Волыни. 1916. 7 октября. С. 3; Введение карточной системы на сахар в Луцке и в уезде // Жизнь Волыни. 1916. 26 ноября. С. 4; В г. Литине с 1 ноября... // Юго-Западный край. 1916. 2 декабря. С. 2.

⁴ Сахарные заводы... // Юго-Западный край. 1916. 14 октября. С. 2.

⁵ Карточка на сахар... // Юго-Западный край. 1916. 26 октября. С. 3.

⁶ В святы с «хвостами»... // Юго-Западный край. 1916. 28 октября. С. 2.

⁷ Винницкие картинки // Юго-Западный край. 1916. 30 октября. С. 2.

листопаді 1916 р. група жителів Бердичева звернулася до військової влади зі скаргою на зловживання міської влади з цукровими картками. Було зазначено, що один з гласних думи – М. Дорошевський, відповідальний за постачання населенню цукру, за кожен виданий картку брав по 1 руб., посилаючись на необхідність фінансування якогось фонду. Швидко проведене розслідування підтвердило слова бердичівців. До того ж під суд віддали не лише Дорошевського, а й міського голову Швіндта, якому інкримінували службову бездіяльність¹.

По-друге, суттєвими перешкодами для впровадження карток на цукор були велика кількість населення та розмір території, а також нестача персоналу, який би вів облік міських жителів для нормованого розподілу продукту. Насамперед це стосувалося Києва. Для введення карткової системи його розділили на 20 продовольчих реєстраційних районів. Мешканців реєстрували лише за місцем проживання². М. Меншова – мати відомої дослідниці української історії Н. Полонської-Василенко – 12 листопада 1916 р. писала своєму чоловікові про те, як до її помешкання приходив студент для збору відомостей щодо кількісного складу родини. В іншому листі, написаному за 4 дні, вона зазначала: «*Кажуть, що цукру не буде, а нині за карткової системи більше 2,5 фунтів нікому не дадуть*»³. Необхідно також враховувати створення картковою системою хаосу в продажі цукру через незнання багатьма киянами точних місць розташувань цукрових лавок, у яких вони мали право отримувати нормовану кількість товару. Тому нерідко обиватель, постоявши в черзі, в останній момент дізнавався про те, що він потрапив не до тієї дільничної лавки⁴.

У період Першої світової війни феноменом урядової продовольчої політики було впровадження «м'ясопісних днів». Саме тому висвітлення проблеми споживання життями міст Правобережної України м'яса та м'ясних продуктів хронологічно можна розділити на 2 періоди: до 13 липня 1916 р.⁵ та після.

У перший воєнний рік у регіоні виникали гострі суперечки між

¹ Злоупотребления с сахаром // Киевская мысль. 1916. 15 ноября. С. 4.

² Сахарные карточки // Киевская мысль. 1916. 18 октября. С. 2.

³ ЦДАМЛМ. ф. 542. оп. 1. спр. 311. Арк. 99, 114.

⁴ Сахарные недоразумения // Южная копейка. 1916. 19 ноября. С. 2.

⁵ Орлик С. В. Українське повітове місто і Велика війна: продовольчі проблеми та ріст цін / С. В. Орлик // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Вип. 23. 2014. С. 125.

торгівцями та міською владою щодо встановлення в таксах прийнятних цін на продукт. Так, у квітні 1915 р. до дубенської думи надійшла заява від міських м'ясоторгівців, де вони скаржилися на збитковість продажу м'яса. Вони торгували ним по 13 коп. за один фунт, що становило 70 % від його ринкової вартості. Тому просили підняти таксу до 18 коп. Чимале обурення в м'ясників викликало те, що в сусідніх містах м'ясо було дозволено продавати дорожче. Це, між іншим, слугувало великим стимулом для перенесення туди торгівлі. Тоді в Рівному такса на м'ясо становила 15 коп., а в Кременці – 14 коп.¹. У стосунках же з покупцями торговці були менш дипломатичними. Коли того ж місяця у Кам'янці-Подільському вони свавільно підняли ціни, то на дорікання городян цинічно відповідали: *«Можете їсти таксу, а не сало й м'ясо»*².

Наприкінці осені 1915 р. у деяких містах регіону спостерігалось неординарне явище: падіння цін на м'ясо на тлі значного подорожчання інших продуктів. Їх спричинили вимушені забори біженцями-селянами худоби, яку вони брали із собою, та не могли прогодувати в дорозі³. Однак уже з перших місяців 1916 р. м'ясо скрізь дорожчало. Це ставалося не лише через брак худоби та обмеження державою її придбання у зв'язку з необхідністю постачання до армії, а й через продаж торговцями товару в обхід такси. До того ж у Житомирі торгівля м'ясом майже припинилася, оскільки різниця ціни одного фунта м'яса із Києвом становила 8 коп. (12 і 20 коп. відповідно)⁴. Тому не дивно, якщо м'ясо й продавали, то дуже дорого – по 60–65 коп. З тієї причини на початку травня 1916 р. місцева єврейська громада зібралася на засідання, на якому розповідалося про масову відмову міської бідноти (переважно єврейської) від вживання недоступних м'ясних продуктів. Зібрання звернулося до євреїв міста із закликом не платити м'ясоторгівцям вище встановленої владою ціни. У разі його порушення житомирські рабини постановили визнавати придбане м'ясо трефним (не дозволеним обрядом – авт.), а всім євреям, які платитимуть вище встановленої ціни, оголосити «херем» (прокляття)⁵. Примітно, що для торговців, які здебільшого були представниками тієї ж

¹ ДАРО. Ф. 359. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 92.

² В воскресеньє на базарі Нового Плана... // Подолянин. 1915. 7 апреля. С. 3.

³ Экономическая жизнь // Юго-Западный край. 1915. 20 октября. С. 4.

⁴ Сахарный и мясной голод // Жизнь Волыни. 1916. 5 января. С. 3.

⁵ Нельзя было уже больше молчать // Жизнь Волыни. 1916. 20 апреля. С. 5.

національності, жодних подібних покарань не передбачалося.

В умовах зростаючого дефіциту м'яса влада вирішила радикальним способом скоротити його споживання серед населення. Для того ще в січні 1916 р. в Петрограді створили «Особливу комісію», до якої входили представники законодавчих та громадських установ. На особливій нараді з продовольчого питання Комісія висловилася за встановлення по всій державі окремих днів на тиждень, протягом яких у Російській імперії не дозволялося вживання м'яса. Відповідні норми були прописані в Законі «Про заходи щодо скорочення споживання населенням м'яса та м'ясних продуктів від великої рогатої худоби, телят, овець, ягнят, свиней та поросят», що був прийнятий 13 липня (30 червня – за старим стилем) 1916 р. В історії він більш відомий як «закон про м'ясопісні дні», завдяки запозиченню терміну «м'ясопіст» з православного календаря. Дні, у які заборонявся продаж м'яса, називалися «м'ясопісними». Такими днями були вівторок, середа, четвер та п'ятниця¹. Порушення норм «закону про м'ясопісні дні» передбачало покарання у вигляді грошового штрафу на суму від 50 до 300 руб. або арешту до 3-х місяців – для осіб, що вчинили його вперше, та ув'язнення на термін від 3-х місяців до 1,5 року – за прояви рецидиву².

Новий Закон швидко увійшов у життя. Вже 9 серпня в Києві не діяли скотобійні, не функціонували місця м'ясоторгівлі, у ковбасних та гастрономічних магазинах м'ясні товари були вже повністю прибрані з прилавків та вітрин, а торгівля там допускалася лише рибними продуктами й консервами. У ресторанах та паштетних замість страв з м'яса подавали рибу та птицю. Різко підвищилися ціни на пташине м'ясо, рибу, молочні продукти. Наприклад, протягом кількох днів вартість однієї курки зросла з 2–2,5 руб. до 3–4 руб.³ У Кам'янці-Подільському після опублікування Закону пару курей продавали по 6–9 руб.⁴ Про різке подорожчання риби та овочів повідомляли з міст Волинської губернії. За тих обставин 18 серпня міський голова Луцька висловив сумнів щодо доцільності запровадження «м'ясопісних днів», оскільки протягом війни

¹ Герасимов Т. Ю. Вплив Закону «Про заходи щодо скорочення споживання населенням м'яса...» на повсякденне життя мешканців Києва в період Першої світової війни // Інтелігенція і влада : громадсько-політ. наук. збір. Вип. 32. Одеса, 2012. С. 135–136.

² Закон о сокращении потребления мяса и мясных продуктов // Юго-Западный край. 1916. 25 июля. С. 2.

³ Мясопуст в Киеве // Киевская мысль. 1916. 29 июля. С. 3.

⁴ Вчера, несмотря на большой привоз... // Подолянин. 1916. 5 августа. С. 3.

споживання м'яса й так зменшилося через високі на нього ціни¹.

Досить швидко м'ясо опинилося серед лідерів загального подорожчання продуктів харчування в містах. Так, якщо до запровадження «закону про м'ясопідні дні» на базарах Києва один фунт яловичини продавали за 21 коп. (лютий 1916 р.), то вже за кілька місяців після нього – за 60 коп.² Активно використовувалися різноманітні способи обходження Закону, що давали змогу спритним дільцям заробляти чималі гроші. Один із найпоширеніших полягав у змові власників закладів харчування з м'ясоторгівцями, унаслідок якої перші скуповували весь товар і дуже вигідно торгувати ним у супереч установленим нормам. Самі ж торговці в очікуванні «м'ясопідних днів» скуповлювали сало та ковбаси для торгівлі ними «за знайомством»³.

Постійні виявлення незадоволеності на місцях від «закону про м'ясопідні дні» супроводжувалися численними клопотаннями на адресу влади про його скасування чи хоча б перегляд, на що уряд не міг не реагувати. Восени 1916 р. міністр торгівлі та промисловості звернувся до міністра землеробства з гострою критикою окремих пунктів Закону. Це було фактичним визнанням на вищому рівні провалу продовольчої політики, спрямовану, насамперед, на скорочення забою худоби в державі, оскільки статистика переконливо свідчила лише про його концентрацію протягом трьох дозволених днів на тиждень⁴.

Логічним наслідком упровадження «м'ясопідних днів» стали довгі черги по м'ясо, які городянам нерідко доводилося займати ще вдосвіта. Тим, кому його придбати було складно, влада пропонувала різні альтернативні варіанти, зокрема, вживання овочевих продуктів та «*добування харчових жирів та бульйону з кісток*». Рецепт останнього був опублікований у часописі «Подоланин» 14 лютого 1917 р.⁵

Упродовж війни у правобережних містах регулярно фіксувалося подорожчання чи зникнення з ринку того чи іншого товару. Уже у квітні 1915 р. у Вінниці⁶ та Києві зросли ціни на курячі яйця – від

¹ ДАВО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 1581. Арк. 2, 22.

² Продовольственная вакханалия // Киевская мысль. 1916. 20 сентября. С. 5.

³ Маленький фельетон // Южная копейка. 1916. 25 июля. С. 2.

⁴ Пересмотр закона о мясопустных днях // Юго-Западный край. 1916. 9 ноября. С. 1.

⁵ Наставление для добывания пищевых жиров и бульона из костей // Подоланин – 1917. 1 февраля. С. 3.

⁶ Винницкие картинки // Юго-Западный край. 1915. 17 марта. С. 2.

30 коп. за один десяток. Таке явище торгівці пояснювали масовою закупівлею продукту для армії, від чого його підвіз до міст сильно скоротився¹. Загалом же кількість «проблемних» товарів підрахувати дуже важко. Це були молоко² і чай³, риба⁴ й олія⁵, сіль⁶ і мило⁷, папір⁸ і чорнила⁹, свічки¹⁰ й сірники¹¹ – перелік далеко не повний.

Загострення продовольчої ситуації в містах регіону негативним чином позначався на діяльності закладів громадського харчування, ціни на страви в яких для незаможних городян ставали малодоступними. У час воєнного лихоліття на допомогу їм приходили різноманітні благодійні організації, релігійні установи та органи самоврядування.

Ідея відкриття, так званих, «дешевих їдалень» стала популяризуватися ще на першому році війни, оскільки наявні тоді заклади подібного типу, утримувані єврейськими громадами, зі зрозумілих причин, мали досить обмежений вплив. Вона полягала в наданні якісних та недорогих (іноді безкоштовних) обідів як, власне, бідній частині населення, так і представникам нових соціально незахищених категорій – родинам запасних та біженцям. Найпершими відчували необхідність відкриття соціальних закладів харчування міста, розташовані неподалік від театру воєнних дій. У Подільській губернії, наприклад, ці питання активно обговорювалися в Могилеві-Подільському¹², Кам'янці¹³ та Проскуріві. В останньому «дешеву їдальню» відкрили вже у вересні 1915 р. Обіди в ній продавали лише по 5 коп. за дві страви¹⁴.

Пообідати в соціальних їдальнях, що розпочали свою роботу в 1916 р., було значно дорожче – від 20 коп. і більше, хоча ціни вважалися собівартісними. Приміром, наприкінці того ж року Волинський земський відділ на кошти «Гетьянинського комітету»

¹ Яичный голод // Южная копейка. 1915. 19 марта. С. 2.

² Виновники дороговизны молока в Киеве // Киев. 1916. 15 марта. С. 4.

³ Аппетиты мародёров тыла // Южная копейка. 1917. 17 января. С. 2.

⁴ Отсутствие рыбы в Киеве // Южная копейка. 1916. 11 января. С. 2.

⁵ На местном рынке... // Юго-Западный край. 1917. 18 февраля. С. 2.

⁶ Торговцы скрывают соль // Киев. 1915. 15 октября. С. 3.

⁷ Маленький фельетон // Юго-Западный край. 1915. 28 сентября. С. 1–2.

⁸ Экономия бумаги // Южная копейка. 1916. 28 января. С. 3.

⁹ Юрзу / На лету // Южная копейка. 1917. 19 января. С. 2.

¹⁰ Аппетиты мародёров тыла // Южная копейка. 1917. 17 января. С. 2.

¹¹ Спичечный голод // Жизнь Волины. 1915. 23 сентября. С. 3.

¹² Могилёв-Подольский // Юго-Западный край. 1915. 10 февраля. С. 4.

¹³ У нас в городе... // Подолянин. 1915. 2 апреля. С. 3.

¹⁴ Помещая отчёт... // Земская мысль. 1915. 4 сентября. С. 4.

відкрив в Житомирі їдальню, яка продавала до 200 обідів на добу за цінами 20–40 коп.¹ З такою ж пропускнуою здатністю працював нововідкритий заклад для харчування при кам'янецькому Домініканському костелі, який щоденно відпускав найбіднішим міським верствам до 30 обідів. Значну кількість відвідувачів їдальні становила місцева учнівська молодь². Для неї ж у листопаді в Києві, за сприянням «Тетянинського Комітету», були відкриті три харчувальні заклади: на вул. Гімназійній, у приміщенні Політехнічного інституту та на залізничній станції³. Однак попри створення цих недорогих їдалень для київських студентів та курсисток й існування в місті великої кількості загальнодоступних «столовок», проблема забезпечення усіх охочих дешевим і якісним харчуванням була досить гострою. До того ж подані обіди в «столовках» нерідко мали неапетитний вигляд, оскільки їх готували з прострочених продуктів⁴. У зв'язку з цим Центральне продовольче попечительство ще на початку осені 1916 р. клопотало перед київською владою про необхідність відкриття в місті мережі громадських їдалень, однак до втілення в життя задуманого так і не дійшло⁵.

За роки війни значну цінність набули одяг і взуття. Це, передусім, варто пов'язувати зі скороченням імпорту та величезними обсягами замовлень для потреб російської армії. На тлі цього подорожчання матеріалів, з яких шили ці надважливі в побуті вироби, стало неминучим. Підвищення цін на тканини та шкіру супроводжувалися підняттям вартості робочих рук. Уже восени 1914 р., із наближенням холодів, почав стрімко дорожчати теплий одяг, який великими партіями скуповлювало інтенданство⁶.

Природно, що подорожчання одягу неоднаково позначилося на різних верствах населення. Так, з початком війни у вищих колах проявом патріотизму стала ідея боротьби з розкішшю. Популярним було відмовитися від моди. На шпальтах газет і в журналах публікували фото принцес, фрейлін двору, вбраних в одяг сестер милосердя⁷. Ідею бойкоту моди започаткували артистки¹. Проте,

¹ На днях в г. Житомире // Юго-Западный край. 1916. 13 ноября. С. 3.

² Нас просят сообщить... // Подолянин. 1916. 12 ноября. С. 3.

³ Открытие новых столовых // Южная копейка. 1916. 20 октября. С. 3.

⁴ По городу // Южная копейка. 1916. 28 октября. С. 3.

⁵ Общественные столовые // Южная копейка. 1917. 1 марта. С. 2.

⁶ Вздожание тёплой одежды // Жизнь Вольни. 1914. 5 октября. С. 3.

⁷ Вільшанська О. Л. Повсякденне життя і суспільні настрої населення. С. 461.

водночас, не варто переоцінювати масштаби цієї акції, оскільки далеко не всі заможні жінки змінили свій звичний спосіб життя на скромніший. Якщо до війни розкішний жіночий крам завозився з-за кордону, то після її початку забаганки багатьох жінок задовольняли магазини «дамських мод», які виготовляли одяг на замовлення. Тому їхні власники отримували надприбутки².

Для людей же невисокого достатку навіть звичайний одяг перетворився на предмет розкошів. Так, наприклад, протягом 1914–1916 рр. чоловічий костюм подорожчав з 20–25 руб. до 90–100 руб. Ще вищими були ціни на пальта: 100–120 руб. – осінні та 200–300 руб. – зимові. Не набагато доступнішим виглядав комісійний одяг: у вересні 1916 р. у київських магазинах чоловічий костюм коштував 70–80 руб.³

З не меншою швидкістю піднімалися ціни на взуття. Приміром, у Кам'янці-Подільському лише впродовж десяти воєнних місяців воно подорожчало майже вдвічі⁴. Свавілья на взуттєвому ринку створювалося не лише об'єктивними чинниками, про які ми зазначали вище, а й спекуляцією, якою займалися і виробники, і торгівці. Один з таких прикладів – діяльність керівництва бердичівського заводу Шленкера, який за домовленістю продавав вироблені підошви винятково місцевим спекулянтам по 1 руб. 32 коп. за один фунт. Саме тому в травні 1916 р. уповноважений літинською думою, діставшись Бердичева, зміг придбати товар лише у перекупників за ціною 2 руб. 50 коп.⁵

Загострення «взуттєвої кризи» спонукало городян до непритаманних для них вчинків. Улітку 1916 р. недоступність взуття змусила багатьох жителів Могилева-Подільського пересуватися містом босоніж. Першопрохідцями тієї «моди» були представниці місцевої інтелігенції⁶. У Житомирі набуло поширення наклеювання гуми на підошви⁷. Крім того, восени того ж року педагогічний персонал однієї з житомирських чоловічих гімназій звернувся до Волинського губернського комітету ВЗС із клопотанням про видавання йому з гаражу старих автомобільних шин для виробництва

¹ Л. Заволода / Модный девиз // Южная копейка. 1916. 28 февраля. С. 2.

² Гарольд / Миниатюры // Киевская мысль. 1915. 11 листопада. С. 2.

³ Мародёрство торговцев // Южная копейка. 1916. 30 сентября. С. 2.

⁴ У нас в городе... // Подолянин. 1915. 4 июня. С. 3.

⁵ Литин // Юго-Западный край. 1916. 11 мая. С. 4.

⁶ Могилёв-Подольск // Подолянин. 1916. 22 июля. С. 4.

⁷ Мысли житомирянина // Жизнь Волыни. 1916. 18 ноября. С. 5.

гумових підошов¹.

28 червня 1916 р. Міністерство торгівлі та промисловості видало обов'язкову постанову, що встановлювала тверді ціни на готове взуття. Згідно з нею, пара хромових чобіт мала коштувати 38 руб., з кінської шкіри – 12 руб. 50 коп., черевики зі шкіри вищих гатунків – 23 руб. (чоловічі) і 20 руб. (жіночі), фланелеві – 10 руб. та 9 руб. відповідно. Ціни на дитяче взуття коливалися від 7 руб. 50 коп. до 12 руб. Такса повинна була вивішуватися в усіх магазинах, а її порушення передбачало ув'язнення терміном на 16 місяців². Ще до вступу Постанови в силу товар почав масово зникати з крамничних полиць³. За тим взуттям, що залишилося, доводилося стояти в чергах. Про створення таксою нових побутових незручностей в містах кам'янецький поет у серпні написав такі рядки:

«Смысл таксы очень прост:

У магазина давка,

У магазина хвост.

Стоят, стоят страдальцы,

В лавчёнках ветерок.

Видны, конечно, пальцы

Из-под худых сапог»⁴.

Присутність у Києві великої кількості військовополонених з Австро-Угорщини давала можливість найбільш підприємливим мешканцям фактично за безцінь скуповувати в них взуття. Найчастіше це траплялося під час їхнього конвоювання через Печерськ та Звіринець. Зазвичай, австро-угорці просили за пару черевиків не більше 2–3 руб. Для покупців вигода була надзвичайною, адже на міських ринках вони тут же перепродавали товар, заробляючи іноді 500 %⁵.

Таким чином, маємо вдосталь фактів, що засвідчують загальну тенденцію до погіршення життєвого рівня більшості мешканців міст Правобережної України в 1914–1917 рр. Далі спробуємо з'ясувати, наскільки суттєвим був розрив між зростанням цін і зарплат. Однак для цього нам варто врахувати два важливих моменти. По-перше, треба зважати на поширену в регіоні під час війни невідповідність

¹ Шины на подошвы // Жизнь Волыни. 1916. 5 октября. С. 4.

² Такса на обувь // Южная копейка. 1916. 12 июня. С. 2.

³ Дела сапожные // Южная копейка. 1916. 1 июля. С. 2.

⁴ Г. Рой / Волк съгт // Подолянин. 1916. 27 июля. С. 3.

⁵ Обирайлы // Южная копейка. 1916. 30 октября. С. 2.

між твердими та ринковими цінами¹, про що ми неодноразово зазначали. По-друге, необхідно зважити на спосіб заробляння грошей різними категоріями населення, значна частина якого (особливо це стосувалося невеликих міст) займалася торгівлею та ремеслом, а відтак їхня залежність від інфляційних процесів була не такою відчутною, як у тих, котрі жили винятково на заробітну плату.

На негативному впливові війни на добробут населення неодноразово наголошував перед своїми студентами професор В. Синайський: *«Кожний дім, кожна родина відчуває на собі дорожнечу життя. Війна під цим виглядом увійшла до них»*². Повальне підвищення цін ще в січні 1915 р. спонукало автора *«Южной копейки»* стверджувати про *«переворот у розумінні добробуту»*, оскільки *«люди зі скромним бюджетом почали відчувати нужду, люди із середнім достатком – гостру необхідність жити в «обрізі», а для бідноти зведення кінців з кінцями пішло в сферу недосяжної мрії»*³. Зауважимо, що ці висновки зроблені до настання кризових явищ у продовольчій сфері. В перші воєнні місяці цінова динаміка в Києві була незначною – товари дорожчали поступово – на 5–10 %⁴.

Протягом війни в усіх містах Правобережної України з'являлися повідомлення про підвищення цін та зубожіння народних мас. Так, у липні 1915 р. у Василькові констатували подорожчання більшості продуктів на 30–50 %. На тлі того влада міста призначила надбавку працівникам міського управління лише на 10 %⁵. У Радомишлі в серпні – листопаді того ж року ціни на предмети першої необхідності зросли на 50 %⁶. Подібних прикладів в тогочасних газетах та архівних документах можна знайти дуже багато. Загальноімперська статистика зазначала, що у зв'язку з воєнними витратами народне споживання скоротилося за перший рік війни на 25 %, за другий – на 43 %, за третій – на 52 %. Тоді ж знизилася купівельна спроможність російського рубля – до 27 % станом на 1 березня 1917 р.⁷. Істинність останнього факту підтверджуються підрахунками волинського

¹ Шапошнікова Н. О. Продовольче становище в Україні в роки Першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 р.). С. 127.

² ІР, ф. 145, № 61. Арк. 4.

³ Борьба городского управления с дороговизной // Южная копейка. 1915. 10 января. С. 2.

⁴ Продовольственная вакханалия // Киевская мысль. 1916. 20 сентября. С. 5.

⁵ ДАКО. Ф. 9. Оп. 31. Спр. 16. Арк. 34зв.

⁶ ДАКО. Ф. 9. Оп. 31. Спр. 20. Арк. 155зв.

⁷ Реєнт О. Перша світова війна і Україна. С. 371.

губернського земства, оприлюдненими напередодні Лютневої революції. Згідно з ними, у 1915 р., порівняно з 1914 р., ціни на найнеобхідніші продукти в середньому зросли на 74 % у 1916 р., порівняно з 1915 р., – на 157 %, а в 1916 р., порівняно з довоєнним часом, – на 339 %¹. Наскільки подорожчали товари першої необхідності протягом серпня 1914 – жовтня 1916 рр., ми показали в Додатку А.

Інфляція охопила й ті товари, які навряд чи можна було віднести до категорії «найнеобхідніших». Так, наприклад, якщо у Вінниці в січні 1914 р. 1 апельсин коштував 8 коп²., то в січні 1915 р. – 15 коп.³, у січні 1916 р. – 25 коп., у грудні 1916 р. – 40 коп⁴. Отже, упродовж досліджуваного періоду продукт подорожчав у 5 разів.

Повідомлення про подорожчання життя супроводжувалося не меншою кількістю клопотань про підвищення зарплат у містах⁵. Однак, як ми це вже бачили по Василькові, обмеженість міських бюджетів не завжди давала можливість покращувати матеріальне становище прохачів. Якщо ж клопотання й задовольняли, то надбавки до зарплат аж ніяк не встигали за стрімким ростом цін. Те, наскільки нищівного удару завдала воєнна доба по добробуту жителя міста, чітко видно з історії Ф. Янковського – машиніста Вінницької електричної станції. У серпні 1916 р. він скаржився міській управі про неможливість прогодування своєї багатодітної родини, що складалася з десяти осіб. Кожного місяця машиніст отримував 88 руб. За його ж словами, за період війни всі життєві продукти подорожчали в 2,5 рази, а взуття та одяг – учетверо. Відтак чоловік був змушений часто закладати майно, сплачуючи великі відсотки. У мирний період машиніст заробляв щомісяця 80 руб., що вважалося досить пристойним заробітком⁶.

У лютому 1917 р. працівники Бердичівської міської управи К. Селецький та Г. Дорошевський у клопотанні до місцевої думи щодо підвищення зарплати зазначали, що їхній місячний дохід у розмірі 50 руб. не дозволяв забезпечувати свої потреби на мінімальному рівні, оскільки її вистачало лише на плату за оренду

¹ Дороговизна продуктів // Жизнь Вольни. 1917. 15 февраля. С. 3.

² ДАВіО. Д-230. Оп. 1. Спр. 1553. Арк. 6.

³ ДАВіО. Д-230. Оп. 1. Спр. 1604. Арк. 4зв.

⁴ ДАВіО. Д-230. Оп. 1. Спр. 1605. Арк. 6, 911.

⁵ Вільшанська О. Л. Повсякденне життя і суспільні настрої населення. С. 457.

⁶ ДАВіО. Ф. Д-230. Оп. 1. Спр. 1650. Арк. 175.

житла. Дума клопотання задовольнила, збільшивши посадовий оклад прохачів на 10 руб.¹. Під час зіставлення цих доходів з цінами, зазначеними в Додатку А, ми отримали такі результати: наприкінці досліджуваного періоду теоретично за 60 руб. можна було придбати 99,6 фунта м'яса, 666,6 фунта чорного хліба, 40,2 пудів картоплі та 109,2 фунта мила; за отримувану зарплату на початку війни – 50 руб. – кожен з названих працівників був спроможний купити 277,8 фунта м'яса, 1666,6 фунта чорного хліба, 125 пудів картоплі та 500 фунтів мила.

Про негативний вплив падіння рівня життя на імперський патріотизм населення неодноразово рапортували службовці губернських жандармських управлінь, обов'язком котрих був моніторинг суспільних настроїв. Наприкінці жовтня 1916 р. у Київському ГЖУ заявляли про високу вірогідність «*ексцесів натовпу*» у містах у разі неврегулювання продовольчого питання². То ж навряд чи було збігом те, що саме в той період держава суттєво підвищила посадові оклади поліції. Наприклад, у Києві зарплату городского збільшили з 20 руб. до 50 руб. на місяць, помічника пристава – з 1000 руб. до 2300 руб. на рік тощо³.

У 1914–1917 рр. склалася неоднозначна ситуація довкола добробуту робітників. Ішлося не лише про їхню організованість, завдяки якій вони більше за всіх могли розраховувати на підвищення зарплати⁴, а й пряма залежність заробітків від тенденцій на ринку. Так, якщо в 1914–1915 рр. щоденна платня некваліфікованого робітника збільшилася з 1 руб. 20 коп. до 2 руб.⁵, то восени 1916 р. вона вже доходила до 6–7 руб. Це дало привід реакційним колам через підконтрольні їм друковані органи поширювати в міському соціумі чутки про величезні заробітки серед пролетаріату (називали навіть неймовірну суму – 40 руб. на день). Однак зауважимо, що попри зростання оплати фізичної праці, матеріальне становище робітників та їхніх родин залишалося невисоким. Потрібно брати до уваги те, що через військовий призов віковий склад пролетаріату змінився – багато робітників були похилого віку і часто на їхньому

¹ ДАКО. Ф. 9. Оп. 33. Спр. 15. Арк. 75–75 зв.

² ЦДАК. Ф. 274. Оп. 4. Спр. 548. Арк. 301зв.

³ Новые оклады в полиции // Киевская мысль. 1916. 24 листопада. С. 2.

⁴ Вільшанська О. Л. Повсякденне життя і суспільні настрої населення. С. 457.

⁵ Рост заработной платы // Киев. 1915. 16 листопада. С. 1.

утриманні перебували по 2–3 сім'ї мобілізованих синів¹.

Утім, у тому ж Києві частішали випадки перекваліфікації представників інтелігенції на звичайних робітників². Такі кардинальні вчинки пояснювалися швидким знецінюванням окладів інтелігентських професій, навіть порівняно із зарплатами муніципальних працівників. Так, скажімо, наприкінці досліджуваного періоду вчитель Вінницького народного училища³ отримував таку саму зарплату, як сторож гайсинської міської управи, – 30 руб. на місяць⁴.

Ще одним свідченням негативного впливу війни на добробут жителів міст стало зростання соціальних контрастів. Деформація економічної системи імперії Романових призводила до збільшення розриву між бідними та багатими, за якого нерідко капітал других зростав за рахунок перших. Особливо чітко це простежувалося в Києві. Наприкінці 1915 р. газета «Киевская мысль» писала: *«В ці дні місто живе дивним життям. Воно сповнене контрастами. Ніколи ще не було в нас таких блискучих зборів у театрах та такої шикарної публіки на вулицях, у кав'ярнях, ресторанах. І ніколи ще не було в місті стільки бідняків-біженців»*. Як мінімум не гірше, ніж до війни, йшла торгівля в ювелірних магазинах⁵. Причому останнє стосувалося й «рядових» повітових міст. Наприклад, восени 1916 р. у Рівному іноді протягом одного тижня продавали діамантів та золота на сотні тисяч рублів⁶. Окрім того, ми згадували про появу в 1916 р. у Києві групи великих капіталістів, що масово скуповлювали цукрові заводи.

Нарешті, на теренах Південно-Західного краю спостерігався небувалый ріст банківських вкладів. Зокрема, протягом двох воєнних років в одній із фінансових установ Черкас кількість обігових грошей збільшилася в 2–2,5 рази. Це жодним чином не означало збільшення рівня доходів городян: більшість грошових вкладів мали *«напівкримінальну історію виникнення»*⁷.

Таким чином, за роки війни міське населення зіткнулося з колосальними проблемами із забезпечення продуктами харчування та

¹ Виновными себя не признают // Южная копейка. 1916. 9 октября. С. 3.

² Робинзон / Старая «такция» // Южная копейка. 1916. 12 октября. С. 3.

³ ДАВіО. Ф. Д-230. Оп. 1. Спр. 1647. Арк. 1зв.

⁴ ДАВіО. Ф. Д-286. Оп. 1. Спр. 41. Арк. 46.

⁵ Гарольд / Миниатюры // Киевская мысль. 1915. 11 листопада. С. 2.

⁶ Прибывший из Ровно... // Юго-Западный край. 1916. 13 октября. С. 2.

⁷ По нашему краю // Киевская мысль. 1916. 15 сентября. С. 4.

предметами першої необхідності. Вони були спричинені як об'єктивними (розірвання економічних зв'язків із сусідніми державами, колапс транспортної системи, закупівля товарів для потреб армії) так і суб'єктивними чинниками (корупція, спекуляція, непродуманість урядової продовольчої політики). Зубожіння народних мас та перерозподіл соціальних благ у суспільстві призвели до прискорення падіння авторитету тогочасного правлячого режиму. Криза сфери споживання рано чи пізно мала перерости в кризу політичну.

3.2. Перебіг антиалкогольної кампанії

«Височайше веління» Миколи II від 4 вересня (22 серпня) 1914 р. про заборону продажу спиртних напоїв до закінчення війни¹ за своїм значенням перевищувало будь-який з чисельних заходів царату, спрямованих на регулювання життя велетенської імперії. Проведена владою антиалкогольна кампанія змінила не лише спосіб життя російських підданих, а й певним чином позначилася на суспільно-політичній ситуації в країні. Недаремно тогочасний житель Києва Г. Григор'єв, згадуючи про реакцію населення на запровадження «сухого закону», зазначав, що саме тоді «*обиватель зрозумів, що таке війна*»², а в сучасній російській історіографії присутня думка про нерозривний зв'язок між крахом імперської державності та боротьбою з пияцтвом³.

Насамперед, постанови, що забороняли продаж та розпивання алкогольних напоїв, були прийняті як ситуативні заходи на час мобілізації. Київський генерал-губернатор Ф. Трепов підписав відповідний документ 16 серпня 1914 р.⁴ Однак його позитивний вплив на мобілізацію актуалізував питання про поширення заборони на всю територію імперії Романових на весь період війни⁵. Щоправда, як ми це вже бачили по Радомишлю, ще на початку проведення мобілізаційних заходів на території держави траплялися випадки атак натовпів призваних солдатів на шинки та інші подібні заклади,

¹ Молчанов Б. В. Вплив Першої світової війни на життєвий рівень населення України. С. 98.

² Григор'єв Г. У старому Києві. С. 264.

³ Никонов В. Крушение России. Москва, 2011. С. 91.

⁴ Обязательные постановления // Киев. 1914. 5 августа. С. 5.

⁵ Чагадаева О. А. «Сухой закон» в Российской империи в годы Первой мировой войны (По материалам Петрограда и Москвы). С. 3.

оскільки горілка вважалася невід'ємною частиною проводів до армії. Іноді це завершувалося кровопролиттям¹. За свідченням Г. Григор'єва, у ті дні офіцери, що виїздили на фронт, «*пиячили, гуляли на всю губу, шукали п'яних радощів, примітивно спрощених*»², хоча закриття на період мобілізації майже всіх закладів, де подавали алкоголь (це, зокрема, стосувалося й вина та пива)³, за винятком ресторанів 1-го розряду, значно ускладнювало проведення подібних військових «ритуалів». Окрім того, багато працівників зазначеної сфери тоді опинилися без засобів для існування. Серед них були й сліпі музиканти, що грали в деяких невеликих ресторанах⁴. Натомість деякі київські заклади, що не підлягали закриттю, усупереч суворій забороні, миттєво підняли ціни на горілку⁵.

Ідея заборони продажу алкоголю отримала цілковиту підтримку в газетах та в середовищі інтелігенції. Перші запевняли читачів, що тільки твереза країна здатна перемогти у війні, другі традиційно сильно переймалися зловживанням спиртними напоями простим народом⁶. У вересні 1914 р. київський карикатурист В. Федорович у яскравій іронічній формі продемонстрував, наскільки «сухий закон» змінив стосунки подружньої пари. На першому малюнку під назвою «до війни» він зобразив заплакану дружину, яка сварила звеселеного чоловіка, на другому – «зараз» – картина з точністю до навпаки – щаслива усміхнена жінка обіймає надзвичайно засмученого пана⁷.

Восени 1914 р. хвиля антиалкогольного руху охопила провінцію, у якій дедалі частіше лунали заяви про повну заборону продажу навіть тих напоїв, що містили невелику частину спирту – виноградних вин та пива⁸. Каталізатором цього був жовтневий указ Ради Міністрів, який дозволяв міським думах та земствам подавати прохання про закриття в них торгівлі алкоголем. Передусім, губернатори та акцизні чиновники отримали додаткові вказівки задовольняти всі прохання населення щодо введення табу на продаж спиртними напоями. На думку американського історика А. Мак-Кі,

¹ Мак-кі А. Сухой закон в годы Первой мировой войны: причины, концепция и последствия введения сухого закона в России. 1914 – 1917 гг. С. 152.

² Григор'єв Г. У старому Києві. С. 265.

³ ЦДАК. Ф. 278. Оп. 1. Спр. 221. Арк. 46.

⁴ Ресторани // Киев. 1914. 2 августа. С. 5.

⁵ Арсеній / Заметки репортёра // Южная копейка. 1914. 3 августа. С. 3.

⁶ Вільшанська О. Л. Повсякденне життя і суспільні настрої населення. С. 451.

⁷ В. Федорович / Карикатура // Южная копейка. 1914. 27 августа. С. 2.

⁸ Вільшанська О. Л. Там само. С. 452.

дозвіл ухвалювати рішення на місцях щодо винної та пивної торгівлі було частково продиктовано реалістичною позицією уряду, який вважав, що повний «сухий закон» може працювати лише за підтримки населення¹. Натомість, вінницькі земці небезпідставно підозрювали, що урядовці, передавши це право на місця, тим самим значною мірою зняли із себе тягар відповідальності за напрямок політики народного отверезіння, переклавши усе на місцеве самоврядування². До кінця 1914 р. торгівлю алкоголем повністю заборонили у Володимир-Волинському³, Кам'янці-Подільському⁴, Луцьку⁵, Могилеві-Подільському⁶, Проскурові⁷, Черкасах⁸.

Варто зазначити, що в перший військовий рік у правобережних містах спостерігалися позитивні наслідки антиалкогольних заходів у державі. Насамперед, це стосувалося покращення криміногенної ситуації. Зокрема, статистика по Києву вказувала на різке падіння злочинності, оскільки раніше приблизно 75 % злочинів скоювали під дією алкоголю. Протягом першого «тверезого» місяця в місті не зареєстрували жодного вбивства, кількість крадіжок зменшилася зі звичних 200 до 75, а самогубств – на третину. Набагато рідшими стали випадки сімейного насильства⁹. Подібна тенденція відзначалася й в інших частинах Правобережної України. У лютому 1915 р. прокурор Кам'янець-Подільського окружного суду стверджував про відсутність за останні місяці в губернії вбивств на ґрунті сп'яніння¹⁰. Наступного місяця кам'янецька повітова поліція заявила, що від початку заборони продажу горілки число злочинів зменшилося на 80 %¹¹. Ці та інші обнадійливі статистичні дані дозволили тоді Тюремному відомству планувати скорочення кількості ув'язнених у державі на 20 тис. осіб¹². При цьому всьому падіння злочинності варто також пов'язати з іншим дуже важливим чинником – мобілізацією, яка відчутно скоротила в тилу чисельність чоловіків

¹ Мак-ки А. Сухой закон в годы Первой мировой войны: причины, концепция и последствия введения сухого закона в России. 1914 – 1917 гг. С. 153.

² ДАВіО. Ф. Д-255. Оп. 1. Спр. 56. Арк. 5.

³ Вільшанська О. Л. Повсякденне життя і суспільні настрої населення. С. 451.

⁴ Начальник губернии сообщил... // Подолія. 1914. 12 декабря. С. 4.

⁵ ДАВО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 1052. Арк. 393.

⁶ Могилёвская городская дума постановила... Подолія. 1914. 30 октября. С. 3.

⁷ Проскуровская дума единогласно... Подолія. 1914. 26 октября. С. 4.

⁸ ДАКО. Ф. 9. Оп. 32. Спр. 24. Арк. 259зв.

⁹ Падение преступности // Киев. 1914. 9 сентября. С. 3.

¹⁰ Каменец-Подольск // Юго-Западный край. 1915. 10 февраля. С. 4.

¹¹ Каменецкая уездная полиция... // Юго-Западный край. 1915. 25 марта. С. 2.

¹² Тюремное ведомство... // Подолія. 1914. 2 декабря. С. 2.

віком від 18 до 35 років. Саме вони становили найбільший відсоток серед порушників закону¹. Зменшення споживання населенням алкоголю сприяло й збільшенню обсягів вкладів в ощадні каси, зокрема робітниками. Наприклад, у вересні 1914 р. на київському Подолі число вкладників із робітничого середовища виросло на 35–40 %². Нарешті, тоді ж майже цілковито зникла звична для міських вулиць картина – валяння сп'янілих осіб під парканами³.

Проте вже незабаром «сухий закон» став деформуючим чинником міської повсякденності, оскільки його успіх, передусім, залежав від рівня патріотичного підйому населення, що особливо сильним був на початку війни. Однак після того розпочалися довгі воєнні місяці, ставши для населення міст тяжкою рутиною, до якої воно швидко почало звикати. Питуща частина населення пристосовувалася до нових реалій, вживаючи альтернативні горілці напої. Це, зокрема, зумовило збільшення кількості затримуваних київською поліцією нетверезих осіб уже в листопаді 1914 р.⁴

Боротьба з пияцтвом катастрофічно позначилася на доходності державної казни, яку напередодні війни давала горілчана монополія. Усі 300 винокурних заводів, що діяли на Правобережній Україні, опинилися в глибокій кризі⁵. Відповідним чином це вплинуло на доходи міст, які значну частину прибутків отримували від трактирного збору, оскільки багато тих закладів змушені були закритися через збитковість. Приміром, в Умані дохідність ресторанів після заборони продажу спиртних напоїв зменшилась у 10 разів⁶. І знову ж таки «сухий закон» негативно позначився на добробуті незрячих киян. Річ у тім, що до війни працівники місцевої майстерні «Патронату для сліпих» виготовляли спеціальні щітки, якими мили скляний посуд – так звані «єрші». Основними покупцями товару були винні склади. Проте з початком війни необхідність у придбанні тих щіток зникла⁷. Скасування державою вільного відпуску спирту в аптеках поставило в складне становище тих, хто його використовував для професійної діяльності (друкарні, велосипедні фабрики,

¹ Мак-ки А. Сухой закон в годы Первой мировой войны: причины, концепция и последствия введения сухого закона в России. 1914 – 1917 гг. С. 154.

² Трезвые дни рабочих // Киев. 1914. 20 сентября. С. 4.

³ Митька // Южная копейка. 1914. 29 сентября. С. 2.

⁴ Пьянство усиливается // Южная копейка. 1914. 30 октября. С. 2.

⁵ Как передает «Киевл»... // Юго-Западный край. 1915. 1 июня. С. 2.

⁶ ДАКО. Ф. 9. Оп. 31. Спр. 23. Арк. 169.

⁷ Борьба с пьянством и патронат для слепых // Южная копейка. 1914. 17 ноября. С. 2.

кондитерські, перукарні). Щоправда, за наявності свідоцтва речовину можна було отримати з казенних винних складів.

Городяни ж могли купувати спирт в аптекарських закладах лише після пред'явлення рецепта від лікаря¹. Ці так звані «п'яні рецепти» стали активно виписуватися в перші воєнні новорічні свята. Про одного з кийвських медиків розповідали, що він упродовж дня міг виписати понад 30 рецептів, причому на 20 з них припадало в середньому по 6 відер спирту².

Народні традиції брали гору над будь-якими встановленими державою обмеженнями. В цьому, власне, й полягала найбільша проблема «сухого закону». До того ж вона поглиблювалася відсутністю з боку держави програми, яка б надала любителям алкоголю «тверезу» альтернативу, оскільки для них спиртні напої були предметом дозвілля та відпочинку. З часом городян почала охоплювати туга за горілкою. З того приводу вінницький «Юго-Западный край» на початку другого року війни писав: «Куди ви не прийдете – розмова неодмінно перейде в решті-решт на «грами», на розповіді про те, де можна «дістати»³. У тій же газеті пропаговану в суспільстві «абсолютну тверезість» влучно порівняли із зубним лікарем з відомого анекдоту, у якому той, лікуючи пацієнта, не дозволяв йому їсти ні солодкого, ні соленого, ні кислого, а коли останній став скаржитися, що від такого лікування він може померти з голоду, дантист його заспокоїв: «Ну, що тут такого: помрете, зате зуби перестануть боліти»⁴.

Проте якби й удалося знайти гідну культурну заміну горілці, війна навряд чи була вдалим часом для подібних пошуків. Упродовж воєнної доби на всю Російську імперію Міністерство фінансів виділяло лише символічну суму в розмірі 1 млн руб. на рік на фінансування «опікунств народної тверезості». Профільний міністр П. Барк також відклав такий амбіційний дороговартісний проект, як будівництво народних домів по всій імперії. Тож влада на місцях, навіть за сильного бажання, мало чим могла зарадити тому вакууму, що виник у свідомості частини населення після заборони торгівлі

¹ Вільшанська О. Л. Повсякденне життя і суспільні настрої населення. С. 452.

² «Винопатия» // Южная копейка. 1914. 21 декабря. С. 5.

³ «Госка» по алкоголю // Юго-Западный край. 1915. 13 августа. С. 2.

⁴ «Трезвость» и слепота // Юго-Западный край. 1916. 6 июля. С. 2.

алкоголем¹. Давалася взнаки обмеженість фінансових ресурсів, особливо невеликих міст. Про це, наприклад, відверто заявляла міська дума Василькова, коли до неї надійшов циркулярний запит від київського губернатора з проханням повідомити, яких заходів та вжила для боротьби з пияцтвом². Навіть більше, ситуація в місті склалася таким чином, що його пересічний мешканець і лікарні не мали можливості легально придбати лікувального вина через зосередження продукту в двох місцевих аптеках, де на нього встановлювалися спекулятивні ціни³.

Зазначимо, що політика держави щодо вина була більш компромісною, ніж до горілки. Не дивлячись на статус алкогольного напою, доводилося брати до уваги його лікувальні властивості, багатий різновид сортів та релігійні традиції багатонаціональної країни. Між іншим, заборона вільного продажу вина на початку війни надзвичайно популяризувала виноградний сік. За формою пляшок, за кольором, за етикетками напій був дуже схожим на вино, створюючи цим повну ілюзію. Обиватель, попиваючи «слащавий» сік, робив вигляд, що п'є вино⁴.

У березні 1915 р. до Подільського губернського акцизного управління надійшли клопотання від єврейської громади, рабинів та власників рейнських погребів про дозвіл продажу виноградного вина для задоволення обрядових потреб юдеїв у зв'язку з Песахом, що наближався⁵. Кам'янецький рабин П. Оксман, відповідаючи на запит влади, пояснював, що згідно зі Старим Заповітом напій був потрібний для перших двох святкових днів⁶. Губернська влада пішла євреям на зустріч, дозволивши з 14 березня по 6 квітня відпускати вино в кількості не більше однієї пляшки на дорослу людину⁷.

Зрештою, у квітні 1916 р. начальник КВО дозволив вільний продаж виноградних вин, міцністю не більше 10 градусів⁸, хоча з травня вилучалися з торгівлі вина, виготовлені з додаванням цукру⁹. У Києві це рішення влади створило грандіозний винний ажіотаж.

¹ Мак-ки А. Сухой закон в годы Первой мировой войны: причины, концепция и последствия введения сухого закона в России. 1914 – 1917 гг. С. 155–156.

² Из провинциальных курьёзов // Юго-Западный край. 1915. 28 апреля. С. 4.

³ ДАКО. Ф. 9. Оп. 31. Спр. 16. Арк. 17.

⁴ Гарольд / Миниатюры // Киевская мысль. 1914. 22 октября. С. 3.

⁵ В губернское акцизное правление... // Юго-Западный край. 1915. 26 февраля. С. 3.

⁶ На прошлой недели... // Юго-Западный край. 1915. 7 марта. С. 3.

⁷ Начальник губернии... // Юго-Западный край. 1915. 15 марта. С. 3.

⁸ Разрешение продажи виноградных вин // Жизнь Волыни. 1916. 14 апреля. С. 6.

⁹ Вільшанська О. Л. Повсякденне життя і суспільні настрої населення. С. 452.

Кияни, котрі скучили за напоєм, одразу вирушили до місць торгівлі, стаючи в черги. Проте на багатьох з них чекало розчарування, оскільки ціни на товар значно зросли: за низькосортне столове вино, яке раніше коштувало 30–40 коп. за пляшку, торгівці просили по 1 руб. 25 коп. – 1 руб. 50 коп.¹. Попри це, виторг у продавців був чималим, про що красномовно говорила статистика: з 22 квітня по 13 травня в усіх рейнських погребях² продали 144 470 пляшок виноградного вина. Для порівняння, за увесь 1915 р. покупці придбали 189 321 пляшку³.

Водночас, зазначена поступка уряду містила одну умову: виноградні вина дозволялося вільно продавати, якщо відповідні розпорядження виходили з боку військової влади, не зачіпаючи прав місцевих органів самоврядування⁴. Саме тому мешканці Проскурова були позбавлені можливості легально вживати напій – місцева дума не бажала надавати дозвіл на торгівлю в місті, посилаючись на *«винятковий статус району»*⁵.

Натомість жваво торгували вином й іншими спиртними напоями в окупованих містах Волині, що, між іншим, у вересні 1915 р. перетворювало австро-угорські та німецькі війська на своєрідних «визволителів» від «сухого закону». Щоправда, у Луцьку з березня 1916 р. виробництво та торгівля алкоголем здійснювалися лише за дозволом, а продавати вино австро-угорським військовим можна було винятково за посвідченням командирів частин. Коли в червні російські солдати увійшли до міста, вони виявили багато залишеного вина, яке їм наказували знищувати⁶.

Не менш гостро в роки війни постало пивне «питання». Наприкінці вересня 1914 р. у широких масах ширилися чутки про можливе відновлення торгівлі напоєм, термін заборони на яку мав закінчитися 14 жовтня⁷. Однак у листопаді Верховний головнокомандувач видав розпорядження, у якому зазначалося, що *«в місцевостях, що перебували у воєнному та облоговому станах, продаж пива й портера не може бути дозволений»*⁸. Це рішення

¹ Свободная продажа вина // Киевская мысль. 1916. 10 апреля. С. 5.

² Так у Російській імперії називали комори для зберігання вин

³ Количество проданного вина // Киевская мысль. 1916. 5 мая. С. 2.

⁴ Вільшанська О. Л. Там само. С. 452.

⁵ Отклонение ходатайства // Киевская мысль. 1916. 6 мая. С. 5.

⁶ ЦДІАК. Ф. 1335. Оп. 3. Спр. 200. 863 арк. Арк. 458зв., 494.

⁷ Вопрос о продаже пива // Южная копейка. 1914. 8 октября. С. 1.

⁸ Запрещение продажи пива в Киевской губернии // Киевская мысль. 1914. 28 октября. С. 2.

військової влади болуче вдарило по пивоварнях та тих, хто вирощував хміль. Так, у дні його оприлюднення в Житомирі вперше за багато років не відбувся хмільний ярмарок через відсутність на ній покупців, експортерів та пивоварів і будь-якого попиту на товар. На руках у хмелярів залишилося орієнтовно 100 тис. пудів товару¹. 25 січня 1915 р. до в'язниці за недозволений відпуск продукції потрапив власник вінницького пивзаводу А. Вахневський².

І все ж таки на початку 1915 р. царська влада дозволила продаж пива міцністю не більше 3,7 градусів. Щоправда, було встановлено новий акциз, що автоматично підвищував ціни на напій³. Нововведення негативно позначилося на процесі виробництва пива, адже виробники звикли його варити більше дозволеної міцності, а відтак доводилося вносити технологічні зміни. Унаслідок того напередодні Лютневої революції в скрутному становищі опинився великий «Південно-руський» пивзавод, розташований у Києві. За свідченням місцевих споживачів, завод виробляв «*солодовий напій*», що лише смаком нагадував пиво⁴. Тоді ж виник пивний скандал у Бердичеві, на пивоварні якого один з легких сортів пива, міцністю 1,5 %, виявився непридатним для споживання, на що вказували його неприємний присмак та запах. Фахівці пояснювали це відсутністю якісного технічного персоналу та додаванням до пива різних цукрових замінників⁵. Варто зазначити, що ті міські обивателі, яким пивний градус вважався занижким, підливали в напій спирт⁶.

Цілком прогнозовано, «сухий закон» призвів до поширення незаконного виробництва та продажу алкоголю. В особливому становищі перебували міста в прикордонній смузі, до яких спиртне таємно потрапляло з сусідніх держав. Наприклад, до Кам'янця-Подільського – з Австро-Угорщини⁷ та Румунії⁸. У листопаді 1914 р. начальник КВО посилив міру покарання за незаконну торгівлю міцними напоями у вигляді штрафу до 3 тис. руб. чи ув'язнення на 3 місяці, з подальшим висланням⁹.

¹ Общая хроника // Подолия. 1914. 24 октября. С. 2.

² По постановлению начальника края... // Подолянин. 1915. 16 января. С. 3.

³ Главным управлением... // Юго-Западный край. 1915. 29 января. С. 2.

⁴ По городу // Южная копейка. 1917. 27 января. С. 2.

⁵ Фальсификация // Южное слово. 1917. 4 февраля. С. 4.

⁶ Пристав 2 части г. Винницы... // Юго-Западный край. 1916. 19 августа. С. 2.

⁷ Тайная продажа напитков // Подолянин. 1914. 10 октября. С. 3.

⁸ Чинами полиции... // Подолянин. 1915. 15 марта. С. 4.

⁹ Торговля спиртными напитками // Южная копейка. 1914. 9 ноября. С. 2.

Для поліції знаходити місця таємного виробництва горілки не було надважким завданням – затримані нетверезі люди на вулиці майже завжди вказували на продавця. Крім того, іноді самогонні апарати виявляли під час розшуку кримінальних елементів, як це, скажімо, сталося в травні 1915 р. у Жмеринці в квартирі місцевого залізничника І. Іванова¹. У червні того ж року київська міська поліція оприлюднила статистику, згідно з якою від початку війни було зареєстровано 400 випадків незаконного продажу алкоголю².

Розгляньмо детально альтернативні напої, які вживали міські обивателі в період дії «сухого закону».

Вище ми згадували про махінації зі спиртом, у яких брали активну участь лікарі, котрі виписували рецепти в надмірній кількості. Іноді їх підробляли. Фабрикували не тільки бланки рецептів, а й підписи та печатки лікарів³. Подібну схему київські правоохоронці зафіксували на початку 1915 р. Вони дізналися про масові відвідування осіб із фальшивими рецептами до аптеки «Благодійного товариства», які, отримавши спирт, розпивали його в сусідніх їдальнях та чайних. Організована компанія фабрикантів мала спеціальну квартиру, де збиралися агенти зі збуту рецептів⁴. Мали також доступ до спирту працівники підприємств, на яких він активно використовувався у виробництві. Зокрема, Г. В. Брілінг – засновник спортивного юнацького центру у Вінниці, у мемуарах згадував про свого товариша Янковського, що успішно вирішив питання з «пальним», укравши в свого батька-кондитера пляшку з названою речовиною⁵. Не залишався поза увагою любителів алкоголю й сухий спирт, який, не дивлячись на його різкий неприємний запах, намащували на хліб або їли ложечками, запиваючи квасом⁶.

Наскільки затребуваним був спирт серед міського населення, показала ситуація, що виникла в грудні 1916 р. на ст. Житомир. Коли туди прибула просвердлена цистерна зі спиртом, з якої він витікав, там одразу ж з'явився натовп із посудом⁷.

Звичним явищем стало заробляння закладами харчування на частуванні своїх відвідувачів спиртом. Г. Григор'єв писав про появу

¹ На днях чинами... // Подолянин. 1915. 14 мая. С. 3.

² Статистика продажи спирта // Киев. 1915. 29 мая. С. 4.

³ Ходатайство аптекарей // Киевская мысль. 1914. 23 декабря. С. 3.

⁴ Алкогольная панاما // Киев. 1915. 1 февраля. С. 5.

⁵ Вінниця у спогадах. С. 673.

⁶ Сухой спирт // Южная копейка. 1915. 4 июля. С. 2.

⁷ На ст. Житомир... // Юго-Западный край. 1916. 26 ноября. С. 2.

під час війни в ресторанах нового виду посуду – емальованих чайників, що замінили пляшки з яскравими етикетками. У них зберігалася «цілюща водичка» з розведеного спирту різних градусів, залежно від платоспроможності клієнтів¹. Іноді в чайних можна було побачити, як сп'янілі відвідувачі пили «чай-універсал», закусуючи його оселедцем, огірками та іншими продуктами².

У роки війни справжнього народного лиха набуло споживання денатурованого спирту та різного роду сурогатів, які завдавали непоправної шкоди здоров'ю городян, часто закінчуючись летальними випадками. У цьому сенсі показовою є статистика святкувань Масляної в Києві у 1914 та 1915 рр. Відповідно до неї, у 1914 р. до міських поліцейських дільниць у день свята доставили 60 осіб, 20 % з яких були жіночої статі. У 1915 р. поліцейські підібрали всього лише двоє п'яниць. Однак якщо в довоєнну Масляницю, коли горілку не забороняли пити, «швидка допомога» забрала двох осіб, то в післявоєнну – 8, двоє з яких померли від отруєння денатуратом³.

Оскільки денатурований спирт безпосередньо призначався для використання в господарстві, він був непридатним для внутрішнього споживання. З цих міркувань держава запроваджувала обмеження на його продаж (за талонами)⁴ та зобов'язувала продавців наклеювати на ємкості з речовиною застереження про небезпеку її використання «не за призначенням». Текст мав бути таким: *«Отруйна рідина! Денатурований спирт виробляється для освітлювання, зігрівання та інших потреб. Ця рідина містить у собі сильні отруйні речовини, від яких не може бути очищена. Пити не можна. Від споживання цієї рідини в якості напою, навіть у розбавленому вигляді, втрачають здоров'я, сліпають та помирають; за виготовлення з цієї отруйної рідини напоїв законом встановлено суворе покарання»*. Знизу необхідно було розмістити зображення черепа з людськими кістками⁵. Міністерство фінансів навіть оголосило конкурс на винайдення нових засобів для денатурування, які б надавали спирту огидного смаку чи викликали неприємну фізіологічну дію на організм. Усього було призначено 21 премію на загальну суму в

¹ Григор'єв Г. У старому Києві. С. 265.

² Робинзон / Маленький фельетон // Южная копейка. 1916. 4 декабря. С. 2.

³ Прежде и теперь // Киевская мысль. 1915. 4 февраля. С. 5.

⁴ Акцизным управлением... // Подолянин. 1915. 3 марта. С. 3.

⁵ Денатурат – яд // Южная копейка. 1915. 23 июля. С. 2.

675 тис. руб.¹

Хоча денатурат у чистому вигляді пили не так уже часто (чого не скажеш про напої, зроблені на його основі), час від часу в газетах публікували випадки отруєння та сильного сп'яніння. У квітні 1915 р. чималого розголосу набуло затримання поліцією в Житомирі групи п'яниць. З-поміж них була жінка, котра за 3 дні до того народила дитину².

Надзвичайна популярність серед противників тверезого способу життя денатурованого спирту створювала великі незручності для тих, хто його використовував, як суто технічну речовину. Малося на увазі не стільки введення обмежень на його придбання, скільки застій у винокурній промисловості. Через те, наприклад, у листопаді 1916 р. у Києві, на рівні з гасовими, хлібними та іншими «хвостами», з'явилися денатуратні, чим, звісно, неодмінно користувалися спекулянти³.

В умовах антиалкогольної кампанії неабияк зріс попит на ханжу – напій, приготовлений на основі денатуратного спирту, лаку чи політури. Зауважимо, що його здебільшого пили саме в містах, де тримати самогонний апарат було набагато небезпечніше, ніж у селі. Велику кількість поціновувачів ханжі не стримувала її добре відома згубна дія на органи зору. Так, протягом січня – лютого 1917 р. до офтальмологічної клініки професора О. Шимановського звернулося понад 100 хворих з порушеннями зорового апарату через вживання напою⁴. Для місцевих офтальмологів поява нових пацієнтів стала цілковитою несподіванкою, оскільки до введення «сухого закону» медицина нічого подібного не фіксувала⁵.

Заборона продажу алкоголю змінила вигляд «бродячих кабачків». Так тоді називали осіб, котрі носили розлитий у стопки алкоголь під одягом, пропонуючи його охочим випити. За воєнної доби їхній дохід відчутно зріс. І якщо до війни вони торгували горілкою в так званих «сотках», то після її початку – ханжою – у більш об'ємних склянках. Рецепт напою був нескладним: денатурат розбавляли водою, а потім переварювали його з вишнями, лимоном, журавлиним варенням, апельсиновими корками тощо. Одна порція

¹ Винокурное отделение... // Юго-Западный край. 1915. 22 березня. С. 3.

² Любители денатурата // Жизнь Вольны. 1915. 4 апреля. С. 3.

³ «Денатурированные» мародёры // Южная копейка. 1916. 5 ноября. С. 2.

⁴ Потеря зрения у «ханжистов» // Южная копейка. 1917. 25 февраля. С. 2.

⁵ «Ханжа» и зрение // Южная копейка. 1915. 4 июня. С. 2.

коштувала від 20 коп. Закуска додавалася¹. Примітно, що серед продавців ханжі було багато інтелігенції².

Прощитанню торгівлі ханжою сприяла також значна присутність у містах гарнізонів російської армії. Це чітко видно з аналізу кількох архівних документів. Так, увечері 28 квітня 1916 р. відряджений до етапного коменданта 35-річний військовий В. Камбаров самовільно відлучився від служби для зустрічі з 21-річною мешканкою Києва П. Деререберовою. Під час прогулянки дівчина попросила в нього 1 руб. 75 коп. на півпляшки ханжі, яку вона потім принесла на територію залізничної станції. Там їх і затримали під час розпивання³. Рівно за 3 місяці на тому ж місці було помічено групу солдатів з військових ешелонів, що вирушали до Києва й через деякий час поверталися назад. Багато з них були напідпитку. За свідченням інформатора, солдати по кілька чоловік підходили до будинку № 84 на вул. Кузнечній і потім звідти виходили поодиноці на вулицю, одразу ховаючись за паркани для розпивання ханжі⁴.

Не меншу загрозу для здоров'я та життя становив одеколон. У Міністерстві фінансів неодноразово заявляли про різке збільшення виробництва зазначеного косметичного засобу після заборони продажу спиртних напоїв⁵. 26 травня 1915 р. ним на рівні з іншими речовинами, що містили спирт (лак, політуру тощо) було заборонено вільно торгувати спеціальною постановою начальника КВО⁶. Утім, це не запобігло трагедії, що невдовзі трапилася в Проскуріві. 7 липня близько 18.00 селянка А. Басиста, що «працювала» повією, придбала в місцевій аптеці флакончик одеколону й одразу випила. Потім вона зайшла до своєї знайомої й стала жалітися на погане самопочуття, втративши свідомість. О 01.00 селянка померла в проскурівській єврейській лікарні, так і не приходячи до тями⁷.

У березні 1916 р. у Києві за незаконний продаж одеколону поліція арештувала власника ковбасного магазину на Солом'янці К. Лизута. Він агітував відвідувачів купувати в нього флакони по 2 руб. 65 коп., аргументуючи це наявністю величезного асортименту

¹ Типы киевского «дна» // Южная копейка. 1916. 29 февраля. С. 2.

² Мысли вслух // Южная копейка. 1916. 26 сентября. С. 2.

³ ЦДІАК. Ф. 280. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 62зв.

⁴ ЦДІАК. Ф. 280. Оп. 1. Спр. 33. Арк. 171.

⁵ Голь на выдумки хитра // Южная копейка. 1914. 12 ноября. С. 2.

⁶ Воспрещение продажи одеколона // Киевская мысль. 1915. 26 ноября. С. 2.

⁷ Происшествия // Земская мысль. 1915. 27 июля. С. 4.

необхідної закуски¹.

Загалом же «сухий закон» призвів до спалаху народної творчості у відповідній сфері. Самим лише випиванням денатурату, деревного спирту, спиртового лаку, політури, одеколону та інших рідин² городяни не обмежувалися. Розмаїття винайденої рецептури було вражаючим. Наприклад, на початку 1915 р. у Вінниці активною була торгівля «димком», який був значно простішим та дешевшим від напою з політури. Він робився з денатурату, до якого додавали грушевий або журавлиний квас. Прийом однієї склянки коштував 15 коп. Тих, хто його пив, називали димоглотами³. У лютому 1916 р. в одній київській чайні кілька осіб обговорювали рецепт, приготування якого передбачало потрійне проціджування піску й картоплі через березове вугілля, вату та гарячий хліб, із подальшим додаванням анісових крапель та ванілі⁴.

Таким чином, антиалкогольна кампанія вкотре викрила неефективність внутрішньої політики царату в роки Першої світової війни. Проблема полягала як в абсурдності самої боротьби з пияцтвом в імперії, що в корені суперечила народним традиціям, так і в методах реалізації задуманою державою ідеї, адже вона полягала лише в самій забороні, без турботи про організацію хоча б якоїсь культурної альтернативи. Вирішення останнього питання покладалося на регіональну владу. Скорочення вживання спиртного городянами правобережних міст відбувалося за рахунок погіршення їхнього здоров'я, оскільки за відсутності легального доступу до міцних напоїв багато хто з них труївся різними алкогольними сурогатами.

3.3. Дозвілля жителів міст

Дозвілля завжди було невід'ємним елементом способу життя людини та суспільно усвідомленою необхідністю. Зміни в цій важливій сфері зумовлюються процесом трансформації всіх сторін суспільного буття. Упродовж 1914–1917 рр. головною детермінантою цих перетворень була «тотальна війна». У нашому дослідженні дозвілля городян розглядатиметься як важливий критерій визначення

¹ Колбасный магазин с одеколоном // Южная копейка. 1916. 3 марта. С. 3.

² ДАВіО. Ф. Д-255. Оп. 1. Спр. 41. Арк. 119.

³ Штрихи // Юго-Западный край. 1915. 24 января. С. 2.

⁴ Мухомор / Киевские картинки // Южная копейка. 1916. 21 января. С. 2.

їхнього рівня життя та індикатор соціально-психологічного й культурного стану міського соціуму.

Як ми вже зазначали, проблема дозвілля була пов'язана з антиалкогольною кампанією в Російській імперії. Недаремно в січні 1916 р. на Пироговському з'їзді лікарів, присвяченому боротьбі з алкоголізмом, саме відсутність цікавого дозвілля для народу назвали основною причиною поширення пияцтва, оскільки тверезість запроваджувалася примусово¹. Таким чином, у тогочасному суспільстві виникла нагальна проблема переадресування людської енергії, що вивільнилася в період дії «сухого закону». Насамперед, це проявилось в різкому зростанні попиту на розваги. Ще на початку війни Г. Григор'єв вказував на популярність старовинного лозунгу «хліба і видовищ» і на те, що саме другі мали компенсувати нестачу першого². До такого ж висновку дійшов наприкінці першого воєнного року один з авторів кам'янецької газети «Подільнин»: *«Не лише хліба прагнуть кам'ячанци, але, не дивлячись ні на що, й видовищ, як видно, яскравих, оригінальних»*³. Відомий же тогочасний театральний критик А. Кугель вважав, що в період війни театр повинен був стати культурним заміником спиртних напоїв, оскільки він *«служує сп'янінню безалкогольному, й найпростіше може замінити алкоголь»*⁴.

Початок війни припав на відкриття нового театрального сезону, на який з нетерпінням чекала піднесена патріотичним запалом публіка. Проте він опинився під загрозою зриву, оскільки в ті дні функціонування багатьох міських театрів було під великим питанням.

По-перше, тим закладам, які ставили всесвітньо відомі опери, доводилося різко змінити репертуар, адже абсолютна більшість з них були німецького та австрійського походження. Недоторканою залишилася хіба що опера «Фауст», написана французьким композитором Ш. Гуно⁵.

По-друге, значну частину артистів, музикантів, хористів і навіть деяких антрепренерів призвали до армії, а лави сестер милосердя активно поповнювали артистки. Щоправда, завжди знаходилися ті, хто намагався уникнути прямої мобілізації, зокрема шляхом

¹ Вільшанська О. Л. Повсякденне життя і суспільні настрої населення. С. 452–453.

² Григор'єв Г. У старому Києві. С. 270.

³ А было вчера... // Подольнин. 1915. 21 июля. С. 4.

⁴ Гарольд / Миниатюры // Киевская мысль. 1915. 3 апреля. С. 3.

⁵ Григор'єв Г. Там само. С. 270.

влаштування на оборонні підприємства. Так, наприклад, такі актори київського стаціонарного театру М. Садовського, як П. Коваленко та О. Корольчук, пішли працювати до канцелярії інженерного складу, інші, згадавши попередні професії, ішли на роботу у ковальський та колісний цехи «Арсеналу». І. Мар'яненко влаштувався паспортистом на цукровий завод, що працював на оборону. Завдяки тому вони могли *«вдень бути на роботі, а ввечері грати в театрі»*¹. Втім, це не запобігло нестачі кадрів у цьому та інших театрах. За таких умов М. Садовський та інший відомий київський театральний діяч М. Багров надіслали в серпні 1914 р. до міської думи офіційні ноти із запитом щодо доцільності подальшого функціонування очолюваних ними театрів. Щоб не збурювати зайвий раз місцеву театральну публіку, очільники міста настійливо рекомендували їм будь-що продовжувати роботу².

По-третє, з початком війни над театральним життям у регіоні нависнула ще одна загроза – реквізиції приміщень на потреби війська. Насамперед, ішлося про прифронтові райони.

У підсумку, усі ці причини призвели до того, що протягом вересня 1914 р. – вересня 1915 р. театр припинив функціонування в 140 місцевостях Російської імперії³.

У Житомирі театральний оперний сезон було відкрито постановкою твору М. Глінки «Життя за царя». Спектакль розпочався співом «Боже, Царя храни», а закінчився виконанням гімнів союзних Російській імперії держав. Варто зауважити, що це було порушенням багаторічної театральної традиції, адже до війни сезон відкривали оперою Дж. Верді «Аїда»⁴.

Пожвавленню театального життя в низці міст регіону сприяли згадані нами в Розділі II благодійні акції та поява нових «театрів мініатюр». Вистави в таких театрах ставили за зразком кіно – один сеанс рідко коли тривав понад 75 хв. Це давало вигоду як стомленому війною глядачеві, котрому важко було перебувати в театрі цілий вечір, так і акторам та підприємцям, чії заробітки безпосередньо залежали від кількості сеансів. У Києві піонерами в цій справі стали В. Шумський та І. Руденков. В. Шумський завоював місцеву публіку такими популярними романсами, як «Відцвіли хризантеми» та «Час

¹ Нариси з історії театального мистецтва України ХХ століття. С. 108.

² Предстоящий театальный сезон... // Киевская мысль. 1914. 3 августа. С. 2.

³ Война и театры // Киев. 1916. 30 января. С. 4.

⁴ Обязательное постановление // Южная копейка. 1917. 21 января. С. 1.

зміниться», І. Руденков – жартівливими розповідями. Досить швидко подібні театри виникли й в інших частинах міста¹. Наскільки процвітала театральна справа в цьому найбільшому на Правобережній Україні культурному центрі під час війни добре видно зі стрімкого росту авторських гонорарів. Згідно з підрахунками Союзу драматичних та музичних письменників тільки в 1914–1915 рр. сукупний дохід київських авторів збільшився втричі – з 9 526 руб. до 28 826 руб. Для порівняння, в Петрограді відповідні суми становили 88 004 руб. і 83 749 руб., у Москві – 26 150 руб. і 21 702 руб., а загалом в імперії – 134 116 руб. і 106 879 руб. Такий різкий контраст Союз пояснював масовим впливом до Києва біженців, частина з яких належала до заможних верств, що, власне, й слугувало додатковим стимулом для відкриття нових театрів². Апогеєм київського театрального буму можна вважати обов'язкову постанову начальника КВО від 29 січня 1917 р. Вона забороняла адміністрації театрів та інших розважальних закладів розміщувати в залах публіку в кількості, що перевищувала встановлену владою норму³. Постанова була наслідком постійного нехтування місцевими антрепренерами безпекою, пов'язаною з переповненими глядацькими залами⁴.

Велику популярність театрів мініатюр у правобережних містах варто також пов'язувати з невибагливістю місцевої публіки, яка переважно була байдужою до художнього рівня вистав. Дедалі більше мистецтво витіснялося видовищем. У червні 1915 р. цю тенденцію яскраво продемонстрував проскурівський газетний фейлетон. У ньому порівнювалася кількість глядачів на виставах у старому «класичному» театрі та в новому театрі мініатюр. У першому актори грали за порожніх глядацьких місць. У другому ситуація виглядала кардинально протилежною:

*«Но зато охотно
В «миниатюр» спешат,
Фарсы смотрят беззаботно,
Хохочут, «бис» кричат.
Битком набиты ложи,
Занят весь паркет,*

¹ Григор'єв Г. У старому Києві. С. 273–274.

² Война и театры // Киев. 1916. 30 января. С. 4.

³ Обязательное постановление // Южная копейка. 1917. 21 января. С. 1.

⁴ «По купечески»... // Южная копейка. 1916. 14 декабря. С. 2.

*Танцы с подниманьем ножек,
С «маслицом» куплет!
В зале душно, жарко, тяжело и тесно,
Но зато пикантно – очень интересно!»¹.*

Нещадної критики з боку преси зазнавали «мініатюрники» і в інших містах. Наприклад, проти кам'янецького театру «Гігант» справжню інформаційну війну розгорнув місцевий «Подольнин». У численних публікаціях указувалося на випадки постановки сцен еротичного характеру за повного потурання правоохоронних органів. Боротьба відбувалася з перемінним успіхом. У лютому 1915 р. театр відвідав міський військовий цензор, який побачив у мініатюрі з промовистою назвою «Яка наглість» багато елементів неприхованої порнографії. Він наказав дирекції зняти її з репертуару². У січні 1916 р. автор київської «Южной копейки» ділився з читачами враженнями після відвідин «Інтимного» театру, розташованого на вул. Хрещатик. На початку статті він розкритикував назву розважального закладу: «*Інтимного в цьому театрі рівно стільки, скільки може бути інтимного в коханні повії*». Далі автор написав про низькоякісний музичний супровід, непереконливу гру акторів та дешеві декорації, за що глядачі платили чималі гроші: квиток на місце в першому ряді коштував 2 руб. 50 коп.³. Не визначався приязним ставленням до міського театру мініатюр і вінницький «Юго-Западный край», про який в березні того ж року він відверто писав: «*Мистецтвом там і не пахло*»⁴.

Попри очевидне переважання репертуару аполітичного характеру, який давав змогу втомленим війною глядачам, принаймні, тимчасово відволіктися від насущних проблем, час від часу на сценах правобережних міст грали вистави на воєнну тематику. Так, починаючи з осені 1914 р. у київському театрі Мевеса ставили п'єсу французького письменника-публіциста Г. Леру «Ельзас» (1913 р.), у якій армія Франції під «Марсельезу» переможно ступила на свої землі, втрачені після франко-прусської війни 1870–1871 рр. Глядачі переглядали виставу з великим хвилюванням, хоча зображені в ній «німці» розмовляли мовою, що лише віддалено нагадувала німецьку⁵.

¹ Маленький фельетон // Земская мысль. 1915. 4 июня. С. 3.

² Военный цензор г. Каменца... // Подольнин. 1915. 12 февраля. С. 3.

³ Интимники // Южная копейка. 1916. 10 января. С. 2.

⁴ Городской театр // Юго-Западный край. 1916. 21 февраля. С. 2.

⁵ Театральные заметки // Киевская мысль. 1914. 7 октября. С. 2.

Не менш актуальною була п'єса «В ці дні», зіграна 18 травня 1915 р. у Вінниці московськими театрами-гастролерами. Найбільшу увагу публіки та критиків привертала сцена, у якій суворий антисеміт-генерал змінив свої погляди після побаченого на фронті подвигу єврейського солдата. Звідти театральна трупа з Москви вирушила до сусідніх міст, де вона також збирала аншлаги¹.

Перша світова війна суттєво позначилася на функціонуванні національних театрів. Так, після введення воєнного стану київський генерал-губернатор заборонив М. Садовському друкувати афіші українською мовою. Утім, навряд чи це якимось чином вплинуло на інтерес городян до «малоруських» п'єс. До того ж, після чвар у театральній трупі Садовського, унаслідок яких восени 1914 р. від нього пішла група артистів на чолі з І. Мар'яненко, на зміну їй прийшла когорта не менш талановитих митців, з-поміж яких був і Л. Курбас. Водночас, суттєво покращилася репертуарна концепція. Упродовж подальших сезонів (по 8–9 місяців) театр робив по 7–10 постановок. Близько 2/3 афіші заповнювалися українською п'єсою провідних національних класиків драматургії². Активно гастролювали правобережними містами такі визнані майстри сцени, як П. Саксаганський та М. Заньковецька. Так, у лютому³ і квітні⁴ 1915 р. вони завітали до Кам'янка-Подільського, принісши багато задоволення місцевим поціновувачам українського театру втіленням яскравих національних образів. Навесні того ж року обидві театральні зірки увійшли до складу «Товариства українських акторів», організованого згаданим вище «розкольником» І. Мар'яненком⁵.

Важкі часи переживав єврейський театр, якому влада заборонила ставити вистави на ідиші під приводом подібності до німецької мови. Театральним трупам дозволялося грати п'єси лише російською мовою⁶. До них, наприклад, належав творчий колектив Я. Гузика, що восени 1915 р. розпочав у Києві гастролі. Попри спроби трупи розкрити колоритні єврейські образи російською мовою в таких п'єсах, як «Серце єврея» та «Чаклунка», рівень вистав був

¹ Около сцены // Юго-Западный край. 1915. 6 мая. С. 3.

² Нариси з історії театального мистецтва України ХХ століття. С. 108–109.

³ Гастроли А. К. Саксаганского // Подолянин. 1915. 27 января. С. 3.

⁴ Театр и искусство // Подолянин. 1915. 27 марта. С. 3.

⁵ Нариси з історії театального мистецтва України ХХ століття. С. 129.

⁶ Баканурский А. Еврейский театр в Одессе // «Дерибасовская – Ришельевская». Альманах. 2013. № 2 (53). С. 298.

невисоким, що однак, не завадило гастролерам збирати багато місцевої публіки, оскільки тоді в Києві стаціонарного єврейського театру не було¹.

У 1915 р. військова та цивільна влада видали значну частину розпоряджень, які тією або іншою мірою регулювали театральне життя на Правобережній Україні. 6 січня начальник КВО заборонив в усіх театрах округу постановку скандально відомої п'єси М. Арцибашева «Війна», в якій висвітлення воєнної доби суперечило догмам офіційної пропаганди². У серпні власників театрів, кафе-шантанів, відкритих сцен тощо, де виступали куплетисти, співаки та оповідачі, зобов'язали надавати поліції примірники куплетів та пісень для їхнього перегляду³. Тоді ж правоохоронці отримали наказ простежити за тим, щоб сестри милосердя не відвідували театри й інші розважальні заклади. Цей захід вжили після надходження до Російського товариства Червоного Хреста чисельних скарг щодо неприпустимості появи жінок у відповідній формі в подібних публічних місцях⁴.

В умовах ускладнення роботи міських електростанцій постала нагальна необхідність регулювання часу функціонування розважальних закладів, що активно використовували електричне освітлення. Насамперед, це стосувалося кінематографів і театрів. Починаючи з 30 грудня в межах КВО перші мали право розпочинати роботу не раніше 18.30 год, а другі – 20.00 год. Виняток зробили лише для київського оперного театру, що мав власну станцію. У ньому спектаклі можна було ставити о 19.30 год⁵.

Падіння рівня життя міського населення відповідним чином позначилося на театральних працівниках, зокрема, двох великих київських театрів М. Багрова та М. Садовського. Улітку 1916 р. у газетах з'явилося оголошення оперних оркестрантів міського театру щодо пошуку нової роботи. Піти на цей крок їх змусила відмова антрепренера встановити їм щоденну надбавку в розмірі 1 руб., що становило 30 % їхнього заробітку⁶. Не менш показовою була історія з двома доведеними до зубожіння артистами театру Садовського.

¹ В єврейском театре // Южная копейка. 1915. 21 сентября. С. 4.

² ЦДІАК. Ф. 1598. Оп. 2. Спр. 32. Арк. 401.

³ Цензура песен и рассказов // Киевская мысль. 1915. 11 августа. С. 2.

⁴ В виду продолжающих... // Юго-Западный край. 1915. 4 августа. С. 2.

⁵ ЦДІАК. Ф. 278. Оп. 1. Спр. 222. Арк. 195.

⁶ Печальное объявление // Киевская мысль. 1916. 20 июня. С. 4.

Перший підзаробляв наглядачем міського дров'яного складу, другий – робітником¹. Зазначені вчинки були логічним наслідком невисоких заробітків працівників української сцени. У 1916 р. місячна зарплата в театрі коливалася від 40 до 120 руб. Більше отримували лише примадонна та двоє акторів зі стажем роботи понад 25 років. Однак проблема полягала в тому, що навіть цю платню їм давали не протягом усього року, а впродовж 8–10 місяців, на розсуд директора².

Водночас, у лютому 1916 р. держава запровадила військовий податок на квитки для входу до розважальних місць³, надходження від якого порівну розподілялося між казною та відомством установ Імператриці Марії. У вересні того ж року його розміри були переглянуті: з квитків вартістю менше 50 коп. відраховувалося 5 коп., від 50 коп. до 1 руб. – 10 коп. тощо. З дорогих глядацьких місць, що коштували від 10 руб., сплачувалося 20 %⁴.

У роки війни у важкому становищі опинилося циркове мистецтво. Подібно до театру значну частину його артистів мобілізували на фронт, а зростаюча нестача продовольства створювала великі труднощі в утриманні циркових тварин. Утім, нестримний потяг міської публіки до видовищ майже стовідсотково гарантував циркачам успішні грошові збори. Так, скажімо, сталося в червні 1915 р. у Вінниці, коли там розпочав роботу цирк В. Доросса. На програмі відкриття, у якій виступали гімнасти, еквілібристи, блазень-сатирик та дресировані тварини, глядацькі місця були повністю заповненими⁵. Тоді ж у Києві великою популярністю користувався цирк Стрепєтова. Особливо публіка радо вітала японський балет з його яскравими костюмами. Крім цього, цирк славився наявністю великої кількості клоунів, що своїми жартами та легкими каламбурами вносили чимало веселощів у зовсім невеселе життя тогочасних киян⁶.

Дещо іншу роль у міській культурно-дозвіллевій сфері відігравав кінематограф, оскільки вже на самому початку війни він активно долучився до військової пропаганди. Місцеві кінопрокатники керувалися не стільки патріотичними почуттями, скільки бажанням

¹ Конрад Тихий / Закулисные тайны // Южная копейка. 1916. 14 января. С. 2.

² Летучие заметки // Южная копейка. 1916. 28 июня. С. 2.

³ С сегодняшнего дня... // Подолянин. 1916. 16 сентября. С. 4.

⁴ Театральный налог // Юго-Западный край. 1916. 16 сентября. С. 2.

⁵ Цирк // Юго-Западный край. 1915. 3 июня. С. 2.

⁶ Цирк Стрепєтова // Южная копейка. 1915. 11 ноября. С. 2.

якнайшвидше заробити на показах воєнних картин, на які тоді в суспільстві виник величезний попит. Це навіть призводило до демонстрування кінострічок, що ненароком пропагували німецький мілітаризм. Такі казуси варто пояснювати тогочасним браком якісної кінохроніки. Тому кінопрокатники показували все, що так чи інакше стосувалося воєнної тематики¹. Внаслідок того, наприклад, на екранах вінницьких кінотеатрів могли з'явитися солдати у німецькій формі, а в київських – епізоди з воєнного життя Німеччини².

Загалом демонстровані в містах Правобережної України пропагандистські картини можна розділити на кілька видів, залежно від того послугу, який вони мали донести до глядача. Кінострічки були російського та іноземного виробництва, документальні та ігрові.

1-й вид – патріотичні. До нього належали стрічки, що показували сцени консолідації влади й підданих у період війни. Одну з них, наприклад, демонстрували в листопаді 1914 р. у житомирському кінематографі «Люкс», під назвою «На захист братів-слов'ян». У ній було зображено багатолюдну маніфестацію в Москві з приводу початку війни та збори добровольців³.

2-й вид – героїчні. Їх показували для створення образу мужнього та непереможного російського вояка. Наприклад – «Героїчний подвиг козака К. Крючкова» (Кам'янець-Подільський, листопад 1914 р.)⁴.

3-й вид – германофобські. Мета показу цих кінострічок очевидна – демонізація ворожого «загарбника», наділення його рисами, протилежними для російського «визволителя». З-поміж них виокремимо «Чорну книгу німецьких звірств. ...обшукали, пограбували, образили» (Вінниця, січень 1915 р.)⁵ та «Доньку понівеченої Польщі» (Житомир, січень 1916 р.), назви яких говорять самі за себе. Ці кіносеанси здійснювали потужний вплив на масову свідомість. Після перегляду останньої з названих картин місцевий кінокритик писав: *«Увесь світ здригається від звірств, що чинять «культурні звірі» – німці – і ось ці звірства проходять перед глядачем»*⁶. Рідше показували кінострічки, де ворогів зображували недолугими. Одна з таких – «Підступні плани німецьких лиходіїв або

¹ Гинзбург С. С. Кинематография дореволюционной России. Москва, 2007. С. 212.

² Администрацией обращено внимание... // Юго-Западный край. 1915. 7 июля. С. 2.

³ В театре «Люкс» // Жизнь Вольны. 1914. 30 октября. С. 3.

⁴ На днях... // Подолянин. 1914. 2 ноября. С. 3.

⁵ Кіноафіша // Юго-Западный край. 1915. 8 января. С. 1.

⁶ Театр Мьяновского // Жизнь Вольны. 1914. 10 января. С. 4.

похмура таємниця заводу Круппа» (Київ, березень 1915 р.)¹.

4-й вид – батальні. У них демонструвалася масштабність бойових дій, у яких брали участь як російська, так і союзні армії – «Велика європейська російсько-германська війна» (Вінниця, травень 1915 р.)², «Братовбивча війна» (Київ, лютий 1917 р.)³ тощо.

5-й вид – події. Вони присвячувалися перемогам російських військ. Серед них – «Взяття Перемишля» (Вінниця, травень 1915 р.)⁴ та «Падіння Ерзурума» (Вінниця, квітень 1916 р.)⁵.

Водночас, за твердженням радянського кінознавця С. Гінзбурга, у період імперської кризи кінематограф намагався «не помічати» війну, усе більше перетворюючись лише на засіб для розваг та відволікання. Він це пояснював спадом шовіністських настроїв у тилу та економічною кризою, що призвели до різкого скорочення виробництва пропагандистських, зокрема ігрових, кінострічок, починаючи з другої половини 1915 р.⁶. На нашу думку, поступове зникнення воєнної тематики з екранів варто, насамперед, пов'язати з економічним чинником, адже наприкінці 1916 р. спеціалізовані на продажі кінематографічних стрічок фірми отримували з різних частин регіону масові замовлення на картини військово-патріотичного змісту. Через нестачу цією кінопродукції більшість звернень залишалася без задоволення, а тому кінотеатри змушені були демонструвати публіці здебільшого фільми невоєнного характеру⁷.

Проте й самі розважальні кінострічки користувалися великим попитом. Як і у випадку з виставами у театрах мініатюр, вони, переважно, не характеризувалися високим художнім рівнем. Причина їхньої популярності була досить влучно охарактеризована кам'янецьким «Подольняном»: *«Кінематограф – найкращий показник душі вулиці без усіляких культурних покровів, в її наготі. Без одягу душа людини вулиці хоче чогось пряного, якщо так можна висловитись, газованих вражень, на зразок міцного квасу. Вулиця не знає шампанського. Вона полюбляє міцний квас з маркою благородного шампанського. Вона полюбляє кінематографічну драму*

¹ Киевские негативы // Южная копейка. 1915. 17 марта. С. 2.

² Кіноафіша // Юго-Западный край. 1915. 6 мая. С. 1.

³ Кіноафіша // Киевлянин. 1917. 2 февраля. С. 1.

⁴ Кіноафіша // Юго-Западный край. 1915. 6 мая. С. 1.

⁵ Кіноафіша // Юго-Западный край. 1916. 13 апреля. С. 2.

⁶ Гинзбург С. С. Кинематография дореволюционной России. С. 230.

⁷ На нынешний день... // Юго-Западный край. 1916. 26 ноября. С. 2.

з претензією на мистецтво, а від справжнього мистецтва їй сумно»¹. Однак самим тільки несмаком проблема не обмежувалася. Сюжети демонстрованих картин часто були сповнені сценами вбивств, грабунків, еротики, що неодмінно негативно позначалося на моральності глядачів². Чого лише, скажімо, вартувала екранізація згаданого нами твору М. Арцибашева «У последней черты» (Житомир, грудень 1915 р.)³.

Певним чином війна змінила ставлення городян до живопису.

По-перше, зросла популярність картин із зображенням батальних сцен. Подібно до кінострічок, вони викликали у воєнному соціумі сильні емоції, особливо, в початковий період війни. У Житомирі, наприклад, місцеві жителі збиралися біля вітрин кількох магазинів, у яких були виставлені картини із зображенням батальних сцен російської армії з німецькими та австро-угорськими військами. На деяких присутніх городян полотна справляли настільки потужне враження, що вони вигукували: «Ось так його! Рубай! Не здавайся!»⁴.

По-друге, змінився характер виставок живопису. У роки війни з'явилася своєрідна мода на проведення їх з благодійною метою, що, звісно, позитивно впливало на популяризацію мистецтва. Завдяки цьому, наприклад, у Вінниці з 25 квітня по 9 травня 1915 р.⁵ відбулася масштабна виставка картин під назвою «художники – воїнам». На ній було представлено 150 полотен, виконаних у різних художніх напрямках: імпресіонізмі, реалізмі, пленеризмі тощо⁶. Вхід коштував 1 руб. Найбільшу увагу місцевої публіки й критики привертала роботи Н. Альтмана, В. Аралової, В. Ващенко, Г. Головка та інших⁷. Першими відвідувачами були дружини відомого генерала та вінницького міського голови – Н. Брусилова та О. Оводова⁸.

Як ми вже зазначали, Перша світова війна призвела до появи інформаційного «голоду», який городяни намагалися «втамувати» пресою, – газети активно розкуповувалися. Цей ажіотаж поширився також на книги. На відміну від газетних видань, книжкові виконували

¹ Горнов / Улица и кинематограф // Подолянин. 1916. 3 декабря. С. 2.

² Кинематографы // Киевская мысль. 1915. 23 октября. С. 3.

³ Кіноафіша // Жизнь Волыни. 1915. 10 декабря. С. 1.

⁴ Картины войны // Жизнь Волыни. 1915. 23 января. С. 3.

⁵ В настоящее время... // Юго-Западный край. 1915. 22 мая. С. 2.

⁶ «Художники – воинам» // Юго-Западный край. 1915. 12 апреля. С. 2.

⁷ Художники – воинам // Юго-Западный край. 1915. 18 апреля. С. 3.

⁸ В воскресенье... // Юго-Западный край. 1915. 14 апреля. С. 2.

подвійну функцію: вони не лише слугували джерелом інформації про тогочасний та минулі військові конфлікти, нюанси геополітичної гри тощо, а й надавали можливість відволіктися від війни. Саме тому за воєнної доби збільшувалася кількість бібліотечних абонементів. Так, наприклад, якщо в січні 1915 р. у черкаській міській бібліотеці числилося 435 читачів, то рівно за рік – 553¹. Про зростаючий читацький інтерес повідомляли київські бібліотекарі та продавці місцевих книгарень.

Ознайомимося з уподобаннями читачів. Перше місце посіла воєнна література в унісон з військовою пропагандою. Насамперед, читали книги з викриванням таємниць німецького шпигунства, публіцистику на воєнні теми, спогади учасників бойових дій². Одразу на початку війни значне розповсюдження отримали дві «книжки» – «Оранжевая» (Петроград, 1914) – збірник документів, присвячений передвоєнній дипломатії, та «Белая» (Петроград, 1914) – перекладене на російську мову офіційне британське урядове видання, у якому розповідалося про англійську версію виникнення Першої світової війни³. Популярністю користувалися збірка нарисів Г. Шварца «Из вражеского плена: очерки спасшегося» (Петроград, 1915), довідник «Спутник солдата и его семьи» (Москва, 1915), вірші Ф. Сологуба «Война» (Петроград, 1915), збірка «Солдатские сказки» (Петроград, 1915) тощо. Поширенню літератури на воєнну тематику серед читацької аудиторії сприяла й преса. Зокрема, у рубриці «Юго-Западного края» під назвою «Книжкова полиця», у якій редакція знайомила читачів з новими та корисними, на її думку, виданнями, близько чверті книг були присвячені війні⁴.

У «мирній» літературі правобережні читачі надавали перевагу російським та зарубіжним творам. Повністю зник інтерес до німецької класики. Натомість стали більше звертати увагу на творчість англійських письменників⁵. Варто зазначити, що саме за воєнної доби царат завдав нищівного удару по національній літературі, фактично заборонивши видання та продаж періодики та

¹ ДАКО. Ф. 9. Оп. 32. Спр. 24. Арк. 343зв.

² Война и читатели // Южная копейка. 1915. 21 июля. С. 2.

³ Злободневные книги // Киевская мысль. 1914. 31 октября. С. 2.

⁴ Кароева Т. Р. Книжкова культура у підтримці патріотичних настроїв населення під час Пршої світової війни (на матеріалах Подільської губернії) // Народи світу і велика війна 1914 – 1918 рр.: матеріали Всеукраїнської наукової конференції 3–4 квітня 2015 р. Вінниця, 2015. С. 242–243.

⁵ Война и читатели // Южная копейка. 1915. 21 июля. С. 2.

літератури українською та єврейською мовами. Проте й книжки російською мовою дедалі складніше було дістати через значне скорочення книговидавництва (за винятком воєнного) у Російській імперії. Якщо книги й друкували, то невеликим накладом. Не в останню чергу це можна було пояснити високою ціною на матеріали: наприкінці досліджуваного періоду собівартість однієї книги в 3–4 рази перевищувала довоєнну¹.

У другій половині 1915 р. різке подорожчання паперу змушувало правобережні газетні видання тимчасово зменшити формат номерів або ж – підвищували на них ціни². Унаслідок того, наприклад, протягом 18–29 вересня (за старим ст.) вінницький «Юго-Западный край» виходив на двох сторінках, замість звичних чотирьох. З цієї ж причини з жовтня 1916 р. вартість одного його номеру зросла до 6 коп.³ На початку 1917 р. таку ж ціну встановив «Подольнин»⁴. Стільки ж тоді коштував і «Киевлянин»⁵.

Водночас, дорожчали і послуги в міських бібліотеках. Рекордний темп демонстрував заклад у Кам'янці-Подільському, де у квітні 1916 р. абонентську плату за одну книгу підняли до 30 коп.⁶, а вже у травні – до 40 коп.⁷

Незначна кількість книжкових видань і високі на них ціни, дорогі бібліотечні абонементи й незадовільне опалення читальних залів у холодний період року доповнювалися ще однією суттєвою проблемою – браком читалень у регіоні. Місцева влада вбачала вирішення ситуації в будівництві народних домів, при яких мали б діяти бібліотеки⁸.

Період 1914–1917 рр. відчутно позначився на розвитку фізичної культури та спорту в правобережних містах.

З початком бойових дій у Російській імперії виникла потреба в підготовці резервів для воюючої армії. З цією метою уряд вирішив використовувати спортивні організації, даючи відповідні вказівки місцевим адміністраціям. Так, у липні 1915 р. подільський губернатор звернувся до органів міської влади в регіоні з розпорядженням

¹ Книжний голод // Подольнин. 1917. 2 февраля. С. 4.

² К читателям // Южная копейка. 1915. 2 июля. С. 2.

³ От редакции // Юго-Западный край. 1916. 30 сентября. С. 1.

⁴ Открытая подписка на газету... // Подольнин. 1917. 8 января. С. 1.

⁵ Цена отдельного № // Киевлянин. 1917. 10 января. С. 1.

⁶ Публичная библиотека... // Подольнин. 1916. 6 апреля. С. 4.

⁷ 5 мая с. г. состоялось... // Подольнин. 1916. 8 мая. С. 3.

⁸ ДАКО. Ф. 9. Оп. 32. Спр. 24. Арк. 105.

організувати разом із спортивними товариствами рухомі ігри та фізичні вправи для учнівської молоді обох статей під час літніх канікул¹. У грудні того ж року Тимчасова Рада при Канцелярії головного наглядача за фізичним розвитком народонаселення Росії затвердила «Положення про мобілізацію спорту», згідно з яким спортивні організації та навчальні заклади повинні були організувати первісну допризовну військово-фізичну підготовку юнаків².

Пожвавлення спортивного руху на початку війни відбулося також завдяки благодійницькій діяльності спортсменів. У Києві, наприклад, на початку 1915 р. було проведено кілька зібрань спеціально створеної комісії під головуванням доктора В. Крамаренка, яка розробила програму та запланувала низку благодійних заходів на весь воєнний період. Уже незабаром у місті мали відбутися масові заходи: спортивно-гімнастичні виступи, змагання на ковзанах, хокейні матчі, катання з гірок тощо. За участі автомобільних організацій також планувалося провести вуличний карнавал, на якому спортсмени повинні були здійснити «кружковий збір»³.

Подібні акції відбулися тоді й в інших містах Правобережної України. Навесні 1915 р. кам'янецьке гімнастичне товариство «Сокіл» на чолі з Г. Вондрою провело в місті «сокільський» вечір для допомоги пораненим солдатам та офіцерам російської армії⁴. Водночас, у приміщенні вінницького театру організовані графом М. Румерскірхом місцеві гімназисти влаштували парад, під час якого вони демонстрували різноманітні гімнастичні номери⁵. Проте всі ці видовищні заходи мали швидше епізодичний характер, оскільки вони були наслідком спалаху патріотизму в міському соціумі в початковий період війни. З-поміж подальших нечисельних спортивно-розважальних програм, що на тлі занепаду благодійницького руху в містах трималися винятково на індивідуальному ентузіазмі, вартий уваги сеанс одночасної гри О. Альохіна – одного з найсильніших тогочасних шахістів у світі, проведений у Києві у травні 1916 р. на підтримку його колег-співвітчизників, інтернованих у Німеччині після початку війни. Він виступав у місцевому літературно-артистичному

¹ Подольский Губернатор... // Юго-Западный край. 1915. 21 июня. С. 2.

² Министр торговли... // Юго-Западный край. 1916. 4 февраля. С. 2.

³ «Спортсмены – воинам» // Южная копейка. 1914. 29 декабря. С. 2.

⁴ Грандиозный вечер // Подолянин. 1915. 28 января. С. 2.

⁵ Вінниця у спогадах. С. 656–657.

клубі. О. Альохін одночасно грав з 8 шахістами, не дивлячись при цьому на ігрові дошки й покладаючись винятково на пам'ять. Він переміг в усіх шахових партіях¹.

Підвищена увага держави до спортивного руху передбачала, наскільки це тоді було фінансово можливо, розбудову спортивної інфраструктури. 22 липня 1915 р. у Вінниці, на вул. С. Грохольського було урочисто відкрито майданчик для занять фізичною культурою та гімнастикою, а також ігровими видами спорту. Він мав площу близько 1 десятини. Його спеціально збудували для учнів міських гімназій². Наприкінці 1916 р. у Києві було складено проект спорудження сучасного стадіону на честь нещодавнього відвідання міста імператором Миколи II. Приміщення арени мало охоплювати: зимовий манеж, два гімнастичні зали, зимовий басейн, лекторіум на 1000 осіб, лікарські кабінети, бібліотеку, зали для засідань, фехтування й стрільби тощо. На самому ж стадіоні планувалося розмістити футбольне поле, 4 тенісних корти, літній басейн, який взимку слугував би катком, велосипедні треки тощо. Увесь цей спортивний комплекс повинен був розміститися на Лук'янівці, поряд із цвинтарем. Окрім того, на стадіоні відводилося місце для допризовної підготовки учнів³.

Проте водночас війна призвела до занепаду змагальної складової спорту. По-перше, заплановані III Всеросійська олімпіада в Санкт-Петербурзі в 1915 р. та IV – в Москві в 1916 р. не відбулися. Замість них були проведені регіональні комплексні змагання в Новоросійську й у Нижньому Новгороді, масштабність яких говорила сама за себе⁴. По-друге, військовий призов значно скоротив кількість спортсменів. Особливо гостро це відчувалося в командних видах спорту, зокрема у футболі, де одразу виникли проблеми з комплектацією ігрових складів та вибором суперників. Через це постійно проводити матчі могли собі дозволити лише 8 футбольних колективів Києва⁵, та й то – у межах першості міста⁶. Взяти ж участь у 2-му чемпіонаті Російської імперії, розпочатому 25 липня 1914 р., кияни через його скасування так і не змогли⁷. Деякою мірою київський футбол тримався за

¹ К приезду шахматиста Алёхина // Киев. 1916. 6 мая. С. 4.

² Вчера в 6 час. вечера... // Юго-Западный край. 1915. 10 июля. С. 2.

³ Проект устройства стадиона // Южная копейка. 1916. 21 ноября. С. 2.

⁴ История физической культуры и спорта. Москва, 2001. С. 124.

⁵ Барсуک О. Л., Кудрейко О. Й. Страницы футбольной летописи. Минск, 1987. С. 91.

⁶ Янковий В. В. З футбольного літопису Київської політехніки. С. 114.

⁷ Внуков В. Чемпионаты России и СССР 1912–1935 гг. Чебоксары, 1999. С. 7–8.

рахунок перебування в місті іноземних військовополонених. Значне представництво цих «легіонерів» було в місцевому «Соколі», що об'єднав тоді всі чеські гуртки. Серед них виділялися гравці збірної Австро-Угорщини – Пшеничка і Ганке¹.

У значно гіршому становищі опинився футбол в інших, менших, містах, де ще сильніше дався взнаки відтік якісних гравців. Ігри між футбольними командами були лише товариськими. Так, наприклад, у квітні 1915 р. на «Цариному полі» відбулися два матчі між учнівськими командами м. Вінниці. В першому поєдинку між собою зустрілися колективи з комерційного та реального училищ. Перемогу святкували «реалісти». В ще одному матчі футболісти комерційного училища зіграли з «гімназистами». Гра закінчилася достроково: в середині 2-го тайму «комерсанти», програючи 0:3, залишили футбольне поле. З осені футбольне життя Вінниці майже повністю припинилося через масовий від'їзд футболістів-випускників навчальних закладів до вищів та армії. Після того у місті залишилася лише одна команда під назвою «Оріон», створена учнями місцевих навчальних закладів.

Як і до війни, відсутність першості на регіональному рівні, певним чином вдавалося компенсувати наявністю приватної ініціативи та знайомств. Це, зокрема, дало змогу в 1915 р. провести виїзний матч команді Вінницького комерційного училища проти збірної Браїлова. Гра відбулася на полі, яке лише умовно можна було назвати футбольним. Ослаблені кадровими втратами гості зазнали поразки з рахунком 1:0². У липні того ж року в с. Псищі (нині – с. Зарічани) зустрілися футболісти з Житомира та Бердичева. У принциповому протистоянні сильнішими виявилися житомиряни³.

Характерною рисою воєнної доби був розквіт «темного боку» спорту. На Правобережній Україні він концентрувався на київському іподромі. Переважну більшість гравців становили представники незаможних верств. На нашу думку, це могло бути зумовлено економічним чинником, тобто слугувати способом заробляння грошей для прогодування сімей. Оскільки плата за вхід на іподром перевищувала 1 руб., «біговики» (так їх називали в народі), зазвичай,

¹ Футбол в юго-западной части Российской Империи до 1918 года URL : <http://www.kopanyimyuach.info/index.aspx?page=history01>.

² Вінниця у спогадах. С. 670–671.

³ Матч футболістів // Житнь Вольни. 1915. 29 июня. С. 3.

стежили за перебігом кінних перегонів через щілини паркану¹.

Водночас, зростаючий інтерес населення до азартних ігор у період боротьби держави з пияцтвом наводить на думку про наявність між ними причинно-наслідкового зв'язку. Подібно до алкоголю азарт дозволяв задовольняти природну необхідність людини в гострих відчуттях. У тогочасному суспільстві його недаремно було прийнято вважати вираженням *«пияцтва волі»*. При чому останнє завдавало городянам більшої шкоди, ніж зловживання алкоголем². Азартні ігри, подібно до спиртних напоїв, як правило притягували до себе людей зі слабкими вольовими якостями. Іноді доходило до того, що розорені гравці накладали на себе руки. Часто вони ставали жертвами аферистів. Це дало привід одній з місцевих газет написати: *«Якби зібрати сльози, проліті сім'ями клубних завсідників, то в них можна було втопити шулерів усього світу»*³.

Поширення азартomanії в Російській імперії від початку війни призвело до видання у вересні 1914 р. МВС циркуляру про необхідність термінового вжиття заходів щодо захисту населення від згубного впливу азарту. Влада на місцях отримала право на закриття всіх закладів, де були б виявлені азартні ігри⁴. Циркуляр спричинив хвилі перевірок поліцією клубів на предмет проведення в них незаконних ігор. Наприклад, у квітні 1915 р. у вінницькому ремісничому клубі за грою в карти правоохоронці затримали чотирьох молодиків. Суд постановив оштрафувати кожного з них на 16 руб.⁵ Були й випадки, коли агентами поліції мимоволі були дружини гравців. Приміром, того ж місяця до поліцейського відділу Києва прийшла жінка зі скаргою на розорення свого чоловіка, котрий вирішив випробувати долю за грою в карти у приміщенні Київського комерційного зібрання⁶. За допомогою доносів поліції також час від часу вдавалося виявляти картярів у приватних квартирах⁷.

Натомість селяни, котрі з'їжджалися до міст за продуктами, мали шанси втратити зароблені кошти на міських базарах. Спритні шулери збирали цілі натовпи й шляхом різних професійних трюків з підставними гравцями з легкістю виманювали в наївних людей гроші.

¹ Киевские негативы // Южная копейка. 1916. 4 июля. С. 2.

² Пьянство воли // Юго-Западный край. 1916. 23 февраля. С. 1.

³ «Железка» // Южная копейка. 1916. 6 февраля. С. 3.

⁴ Циркуляр об азартных играх // Киевская мысль. 1914. 31 августа. С. 3.

⁵ «Золотая» молодёжь // Юго-Западный край. 1915. 18 апреля. С. 3.

⁶ Игрные дома // Южная копейка. 1915. 6 апреля. С. 3.

⁷ В квартире... // Юго-Западный край. 1915. 24 июля. С. 2.

Великого поширення набули ігри на предмет вгадування карти, а також «в ремінець», «наперстки» тощо¹.

Цілком прогнозовано, картярський бум спричинив різке збільшення продажу гральних карт. Так, якщо в 1914 р. у Російській імперії було куплено 105 тис. колод, то протягом лише 4-х місяців 1915 р. – 164 тис.². У липні 1915 р. промовисті цифри навело казначейство Київської губернії: в липні 1914 р. від продажу карт до нього надійшло 1244 руб., у серпні – 3155 руб., у жовтні – 7534 руб., а в січні 1915 р. – 9338 руб.³. Стрімко дорожчали й самі карткові колоди. В грудні 1915 р. вони вже коштували по 1 руб. 40 коп. (до війни – 55 коп.)⁴. Водночас, їх поменшало на місцевих ринках, внаслідок чого, наприклад, житомирські картярі змушені були замовляти карти в Києві⁵.

Подібно до карт великого поширення серед городян набуло лото. Саме після початку війни в нього стали грати здебільшого на гроші. Це явище було настільки масовим, що наприкінці 1915 р. МВС розпорядилося заборонити ігри в лото як у клубах, так і на громадських зборах⁶.

На особливому рахунку у влади перебував більярд. У Києві, наприклад, після вступу Російської імперії у війну відкривати більярдні дозволили тільки власникам закладів трактирного збору – готелів, ресторанів та кав'ярень. Окрім того, грати в більярд було заборонено учням середніх навчальних закладів та нижнім чинам. Усі інші категорії мали право грати винятково без грошових ставок⁷. Таку пильну увагу влади до більярду можна ще й пояснити високою ймовірністю розпивання спиртних напоїв під час ігрового процесу, який, усупереч заборонам влади, часто відбувався не лише заради спортивного інтересу. У липні 1915 р. «Юго-Западный край» опублікував розповідь про чоловіка, котрий увечері завітав до однієї з вінницьких кав'ярень, де стояли більярдні столи, й повернувся додому наступного ранку з порожнім гаманцем. Після програних ним кількох партій йому спочатку запропонували випити спирт, а потім

¹ Мухомор / Типы киевского дна // Южная копейка. 1916. 4 марта. С. 2.

² Отголоски дня // Юго-Западный край. 1915. 6 июня. С. 2.

³ Зелёное поле // Южная копейка. 1915. 18 июля. С. 2.

⁴ «Карточный голод» // Жизнь Волыни. 1915. 24 ноября. С. 3.

⁵ Отсутствие игральных карт // Жизнь Волыни. 1915. 15 октября. С. 3.

⁶ Восприещение игры в лото // Южная копейка. 1915. 16 декабря. С. 1.

⁷ Биллиарды // Киевская мысль. 1914. 11 декабря. С. 4.

– відігратися у грі в карти¹.

Проте в період дії «сухого закону» набагато складніше було не піддатися спокусі азарту мешканцям тих невеликих міст, які не мали ні театрів, ні кінематографу, ні навіть бібліотек. Так, у Літині з-поміж розважальних закладів був лише ресторан з більйардними столами. Характерно, що серед затягих гравців було багато представників місцевої інтелігенції. До війни ж фактично ніхто з них у більйард не грав. Деякі гравці перебували в ресторані безперервно впродовж 10–12 год, програючи по 50–70 руб.²

Таким чином, Перша світова війна спричинила значні зміни в сфері дозвілля. По-перше, проведення державою антиалкогольної кампанії призвело до зростання цікавості городян до видовищних форм мистецтва: театрів, кінотеатрів, цирку. Відповідно до потреб глядачів їм пропонувався широкий вибір вистав та кінокартин. Проте якість не завжди відповідала кількості – здебільшого це був продукт низького культурного та морального рівня. На невибагливості місцевої публіки власники культурно-розважальних закладів часто отримували надприбутки. По-друге, кінотеатри стали потужним інструментом імперської воєнної пропаганди. По-третє, городяни стали більше читати. Книжки та бібліотеки користувалися попитом як серед тих, хто активно цікавився зовнішньополітичним життям, так і у тих, хто прагнув від нього відволіктися. По-четверте, одночасно із зростанням уваги держави на фізичну культуру та спорт для підготовки військових кадрів, у занепаді опинилася змагальна сторона спортивного життя. По-п'яте, неабиякої популярності набули азартні ігри. Вони компенсували нестачу гострих відчуттів, які раніше давав алкоголь, ставши справжньою соціальною хворобою.

Отже, Велика війна кардинальним чином вплинула на можливість міських мешканців Правобережної України задовольняти свої повсякденні фізичні та духовні потреби.

Перші були безпосередньо пов'язані з кількісно-якісним асортиментом продовольчого ринку та купівельною спроможністю населення міст. Упродовж 1914–1917 рр. розрив між цінами на товари широкого вжитку та доходами пересічних городян збільшувався. Якщо до серпня 1914 р. предмети першої необхідності

¹ Ігроки // Юго-Западный край. 1915. 17 апреля. С. 2.

² Наши язвы и наши нужды // Киев. 1915. 7 апреля. С. 4.

потрапляли до споживача за більш-менш прийнятними цінами, стабільність яких, зокрема, підтримувалася адміністративними заходами місцевої влади у вигляді запровадження такси, то вже за воєнної доби цей механізм втратив свою ефективність. Місцева влада та уряд опинилися перед дилемою врахування інтересів виробників, посередників та покупців. За несприятливої соціально-економічної ситуації, котра ускладнювалася щомісяця, знайдення компромісу ставало дедалі важчим. Це призводило до того, що поведінка і тих, й інших диктувалася інстинктом самозбереження. Продавці, природно не бажаючи вести збиткову торгівлю, ішли «в тінь», а споживачі будь-що намагалися дістати життєво необхідний товар, або за прийнятними для них цінами, витрачаючи дорогоцінний час у пошуку дешевшої пропозиції та простоюючи в довгих чергах, або не шкодуючи грошей за отримання бажаного продукту. За таких умов, неймовірно поширення спекуляції виглядало закономірним явищем. Городяни вперше зіткнулися з картковою системою, що було виявом посилення ролі держави у житті суспільства.

Найяскравішим проявом кризи сфери споживання, яка вийшла за межі соціально-економічної площини, стали наслідки запровадження в Російській імперії «сухого закону». Накладена центральною владою заборона на продаж алкогольних напоїв, підтримана на місцевому рівні й культивована засобами пропаганди, завдала, усупереч очікуванням, непоправної шкоди народному здоров'ю та суспільній свідомості. Процвітання «чорного ринку», якому влада мало чим могла завадити, спричинило масові отруєння спраглих до міцних напоїв городян, деякі з них закінчувалися летально. Це, насамперед, не могло не вносити в міський соціум роздратування, посилюючи цим самим нонконформістські настрої.

«Сухий закон» суттєво вплинув на сферу дозвілля, оскільки для певної частини жителів міст традиційно алкоголь становив його органічну частину. Табу на продаж спиртних напоїв призвело до потягу широких мас до інших способів проведення вільного часу. Це проявилось в зростанні цікавості до театру, кіно, читання, азартних ігор. Видовищна складова витісняла мистецьку, формуючи масову культуру відповідно до невисокого загального культурного рівня міського населення. Окрім того, видовище стало одним з важливих елементів тогочасної військової пропаганди.

РОЗДІЛ IV. ПРОБЛЕМИ ЖИТЛОВО-КОМУНАЛЬНОЇ СФЕРИ ТА МІСЬКОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ ПРАВОБЕРЕЖЖЯ

4.1. Квартирне питання

Комплексне дослідження впливу Першої світової війни на квартирне питання міст Київської, Подільської та Волинської губерній передбачає його розгляд у кількох аспектах: правовому, демографічному, соціально-економічному та соціально-психологічному. Іншими словами, особливості становища міської житлової сфери визначалися правовим режимом воєнного стану, житловим законодавством, міграціями населення, рівнем життя, вартістю будівельних товарів і послуг, тенденціями на ринку нерухомості та характером стосунків між сторонами оренди житла. Крім того, варто враховувати розташування міст щодо лінії фронту та виняткове військово-стратегічне, політичне та соціально-економічне значення Києва.

Як уже було сказано, вступ Російської імперії в Першу світову війну призвів до різкого похвалення міського життя. До міст активно з'їжджалося довколишнє сільське населення, а також поверталися з дач корінні жителі¹. У Житомирі, наприклад, такий значний приплив людських мас одразу призвів до підвищення цін на житло². Очевидно, подібна ситуація спостерігалася й в інших містах. І хоча це було ситуативне й тимчасове явище, воно, певною мірою, слугувало провісником майбутньої житлової (чи квартирної) кризи, яка в 1916 р. охопила найбільші міста регіону і була зумовлена низкою негативних чинників.

Восени 1914 р. проявів поступового погіршення житлових умов міського населення Правобережної України після початку Першої світової війни побільшало. Одним з них стало масове виселення з орендованих жител представників багаточисельної й соціально-незахищеної категорії населення – родин запасних. Найбільш напруженою виглядала ситуація в Києві, де шпальти місцевої преси буквально щодня повідомляли про неспроможність дружин призваних на фронт чоловіків своєчасно розрахуватися за квартири. Серед них, наприклад, була С. Яськун. 18 вересня управитель

¹ Переезд в город // Жизнь Волини. 1914. 22 июля. С. 3.

² Дороговизна квартир // Жизнь Волини. 1914. 1 августа. С. 3.

будинку, що належав О. Терещенку й розташовувався на вул. Святославській, домігся судового рішення про виселення її родини. Жінка втратила місце проживання через відсутність у неї коштів на квартплату в зазначений термін і небажання власника житла піти в тому питанні їй назустріч¹.

Київські дружини запасних намагалися отримати захист у всіх доступних інстанціях: судових установах, адвокатських конторах, органах місцевої влади. Наприкінці вересня дві киянки безпосередньо звернулися з проханням про допомогу до київського міського голови І. Дьяконова. *«Наші чоловіки пішли від нас», – розповідали вони очільнику міста, – «Можливо, їх вже немає в живих. І ми залишилися без жодних засобів для існування, якщо не враховувати невеликої грошової допомоги, що нам видають»*².

Зазвичай, подібні відчайдушні кроки жінок завершувалися безрезультатно, оскільки закон перебував на боці домовласників. Останні керувалися рішенням Сенату в 1907 р. про те, що призвані на військову службу не звільнялися від внесення квартирної плати. Тому у відповіді на запит київського мера щодо законності виселення з помешкань родин запасних юристконсульт міської управи зазначав: *«залишається лише шлях приватного впливу на домовласників у вигляді вмовлянь з боку громадських органів, преси та адміністрації»*³. Здавалося б, ситуація мала кардинальним чином змінитися на користь родин призваних на підставі імператорського указу від 26 вересня 1914 р., який призупиняв усі справи щодо виселення осіб, приналежних до зазначеної категорії, до сплину 3-х місяців після закінчення війни. Однак він міг бути дієвим лише в разі пред'явлення позову самому військовослужбовцю. Якщо позов направлявся до тих, хто фактично користувався орендованим приміщенням, тобто до дружини призваного або членів його родини, – що й практикувалося – суд приймав сторону домовласника⁴. Так, наприклад, сталося в жовтні 1914 р. з родиною Гречанюків, що мешкала на вул. Борщагівській у будинку № 108, власником якого був Ф. Маковецький. Тоді названий указ не зміг урятувати дружину з трьома маленькими дітьми від виселення⁵.

¹ Стыдно! // Южная копейка. 1914. 6 сентября. С. 2.

² Vivat / Жёны запасных // Южная копейка. 1914. 14 сентября. С. 2.

³ Война и киевские домовладельцы // Южная копейка. 1914. 28 августа. С. 2.

⁴ И. Бабат / Выселение семейств запасных // Южная копейка. 1914. 28 сентября. С. 2.

⁵ Vivat / Жёны запасных // Южная копейка. 1914. 15 октября. С. 2.

Запроваджений воєнний стан 30 липня 1914 р. на території Київської, Подільської та Волинської губернії¹ призвів до початку процесу скорочення вільних житлових приміщень. У містах розпочалися реквізиції квартир для розміщення солдатів та офіцерів. Оскільки будівлі міських навчальних закладів стали віддавати для задоволення різних військових потреб, виникала необхідність наймати додаткові приміщення під гуртожитки для учнів або й під класні кімнати. Унаслідок цього вже на другий рік війни у багатьох містах Правобережної України (Барі, Бердичеві, Вінниці, Житомирі, Жмеринці, Києві, Ольгополі, Умані, Черкасах) навчання відбувалося у 2 зміни². У Вінниці, наприклад, змушені були поступитися своїми приміщеннями учительська семінарія, учительський інститут, кілька училищ, церковно-приходська школа й частина гімназії³. Крім того, варто зважити на створення в містах під час війни численних фондів, комітетів, військових шпиталів та інших установ, які також потребували додаткового розміщення⁴.

Зменшення житлового простору в містах Правобережної України не було чим компенсувати через застій у будівельній сфері. Уже на початку Першої світової війни рекордні темпи зведення житлових будинків, що спостерігалися в губернських центрах напередодні літа 1914 р., фактично впали до нуля⁵. Причина полягала у відсутності можливості отримання кредиту, сильного подорожчання робочих рук і будівельного матеріалу, а також нестачі рухомого складу на залізницях⁶.

Перший будівельний сезон воєнної доби, що розпочався навесні 1915 р., характеризувався майже повним затишшям. Якщо державні й громадські будівлі ще де-не-де зводилися, то будь-які будівельні роботи в приватній житловій сфері припинилися. Особливим чином воно відчувалося в Києві, де проживала величезна кількість фахівців із будівництва. Річ у тім, що значні обсяги приватних замовлень, які традиційно надходили до війни з провінційної місцевості, давали можливість робітникам не лише отримувати заробіток, а й тимчасово пом'якшували для них гостроту квартирної проблеми⁷.

¹ Авербах О. И. Законодательные акты, вызванные войной 1914–1915 гг. Том 1. С. 15.

² ЦДДАК. Ф. 707. Оп. 258. Спр. 9. Арк. 381–393зв.

³ Лисий А. К. Повітове місто Поділля в буремні 1914 – 1917 рр. С. 248.

⁴ Вільшанська О. Л. Повсякденне життя і суспільні настрої населення. С. 454.

⁵ Приходько В. Під сонцем Поділля: спогади. С. 388.

⁶ Строительный кризис // Киев. 1914. 19 сентября. С. 4.

⁷ Весенние картинки // Южная копейка. 1915. 12 апреля. С. 3.

Через мобілізацію до 50 % робітників будівельної промисловості вже в перші місяці 1915 р. значно скоротилося виробництво відповідної продукції¹. Необхідні для будівництва матеріали переходили в розряд дефіцитних товарів, що відповідним чином відображалось на їхній вартості. Так, наприклад, в Києві на початку літа 1915 р. вапно можна було придбати лише дрібними партіями за ціною не менше 85–90 коп. за один пуд – учетверо дорожче, ніж за рік до того. Аналогічна ситуація виникла з алебастром, цвяхами, цементом тощо. Дещо доступнішою вважалася цегла, 1 тис. штук якої коштувала з доставкою 27–29 руб.²

Не менш песимістично виглядали будівельні справи в Проскурові, у якому з таких же причин неможливо було завершити розпочаті до війни проекти зведення житла. Серед тих, кому не пощастило встигнути збудувати будинок у мирний час, був місцевий домовласник І. Оксман. У червні 1915 р. він безрезультатно намагався отримати цемент, замовлений у Здолбунівському повіті. Перепоною слугувала відсутність вантажних вагонів³.

Улітку того ж року київська громадськість обговорювала ідею кооперативного будівництва як ефективного способу пожевлення будівельного ринку та припинення «квартирного гніту» незаможних верств населення міста. Він полягав у заснуванні на орендованій земельній ділянці невеликого селища, яке мало складатися з окремих житлових будівель. У ньому передбачалося проживання членів певної кооперативної організації або товариства⁴. У Західній Європі такі селища засновувалися неподалік від великих міст. Найбільше їх було в Англії. У так званих «містах-садах», які мали зручні шляхи сполучень із «містами-метрополіями», зазвичай, проживали дрібні службовці, майстри та робітники. У Російській імперії існували три поселення зазначеного типу, одне з них – поблизу Одеси, під назвою «Самопоміч»⁵. Проте за умови тогочасних проблем з отриманням будівельних матеріалів, не кажучи вже про інші негативні соціально-економічні чинники, реалізація будь-яких подібних ідей виглядала приреченою на невдачу.

У 1916 р., уже в період розпаду житлової кризи у найбільших

¹ Сидоров А. Л. Экономическое положение России в годы Первой мировой войны. С. 338.

² К строительному сезону // Киевская мысль. 1915. 26 мая. С. 3.

³ К строительному сезону // Земская мысль. 1915. 29 мая. С. 4.

⁴ Под квартирным гнетом // Южная копейка. 1915. 13 июля. С. 2.

⁵ Под квартирным гнетом // Южная копейка. 1915. 14 июля. С. 2.

містах Правобережної України, будівельний ринок увійшов у стадію колапсу. Одночасно з матеріалами неймовірно швидко зростали ціни на робочі руки. Наприклад, у Вінниці лише протягом січня–грудня щоденна платня за будівельні роботи всередньому збільшилася більше, ніж удвічі. Зокрема, якщо на початку 1916 р. землекопу необхідно було платити 1 руб. 20 коп., каменяру – 2 руб. 10 коп., маляру – 1 руб. 50 коп., штукатуру – 2 руб. 20 коп., то вже наприкінці – 3 руб. – першому та по 4 руб. – трьом останнім¹. Улітку в Житомирі навіть дійшло до припинення хоча б мінімальних ремонтних робіт будинків та мостових, розташованих на другорядних вулицях, унаслідок чого вони стали повністю непридатними². З тих же причин київська міська управа вдалася до безпрецедентного кроку, постановивши припинити всі будівельні роботи в 1916 р. Хоча її рішення стосувалося винятково міських будівель та приміщень, що будувалися господарським способом, підрядники, які прийняли на себе відповідні роботи в 1915 р., вирішили виявити «солідарність». З-поміж них, насамперед, виділявся Поляков, якому за рік до того дістався великобюджетний підряд на зведення грандіозної будівлі Контрактового дому. Містом ширилися чутки, що він попри отриманий солідний аванс планував відновити роботи аж після закінчення війни, займаючись тим часом ще більш вигідними будівельними справами. Судячи з багатьох подібних недобудов у Києві, не мали намірів поспішати виконувати замовлення управи й інші підрядники³.

Не важко здогадатися, що за умови скорочення кількості придатних для помешкання приміщень через поширену практику реквізицій на користь військ та фактично повного припинення їхнього будівництва в регіоні, значно підвищувалася чутливість міст до міграційних процесів. Різкий притік населення, навіть з урахуванням наслідків мобілізації, неминуче ставав каталізатором загострення квартирного питання. Ще від початку війни частина жителів прикордонних районів почали залишати свої домівки, побоюючись окупації. Наприклад, уже 21 серпня 1914 р. у Києві опинилися представники подільського аристократичного роду Сайн-Вітгенштейн, приїхавши туди з Могилівського повіту одразу після

¹ ДАВіО. Ф. Д-230. Оп. 1. Спр. 1605. Арк. 1, 911.

² Строительное затишье // Жизнь Волини. 1916. 20 июля. С. 3.

³ Прекращение строительных работ // Киев. 1916. 31 июля. С. 4.

отримання звістки про залишення Кам'янця-Подільського російськими військами¹. Уже безпосередньо із названого губерньського центру, що пережив австро-угорську окупацію, почали евакуйовувати на схід місцеві громадські та державні установи, левова частина яких, разом із сім'ями працівників, переїхала до Вінниці². Військова катастрофа російської армії влітку 1915 р., насамперед, призвела до значного збільшення руху людських мас у напрямку до тилкових губерній³. Біженці та інші переселенці прагнули осісти саме у великих містах, сподіваючись на такі ж великі можливості щодо знаходження роботи й житла⁴.

Для того, щоб отримати більш-менш вичерпну інформацію щодо впливу Першої світової війни на зміну чисельності населення міст Правобережної України, ми звернулися до статистики, знайденої в тогочасних спеціальних щорічних виданнях та пізніших краєзнавчих довідниках і наукових працях. З огляду на недосконалу організацію реєстрації населення, притаманну саме для досліджуваного регіону, та високу інтенсивність міграції, зокрема хаотичної, ставлення до будь-яких статистичних даних воєнної доби має бути особливо критичним. Тому наявність великого накопичення суперечливих й іноді взаємовиключних цифр не має нікого дивувати.

Найперше, проаналізуємо зведену інформацію щодо чисельності міського населення в Київській, Подільській та Волинській губерніях, опубліковану Центральним статистичним комітетом МВС за 1914–1916 р. (див. Додаток Б). При цьому варто зупинитися на характеристиці методики Комітету зі здійснення демографічних підрахунків. Він займався обліком населення шляхом механічного розрахунку даних про народжуваність і смертність, що видавалися губерньськими статистичними комітетами, з урахуванням тенденцій у переселенському русі. Оперована протягом війни статистика базувалася на переписі 1897 р.⁵ Попри ймовірну високу неточність зазначених у таблицях цифр та очевидну недоречність подання статистичних даних західноволинських міст станом на 1 січня 1916 р.

¹ Кн. Е. Н. Сайн-Витгенштейн. Дневник 1914–1918. С. 13.

² Лисий А. К. Повітове місто Поділля в буремні 1914 – 1917 рр. С. 48.

³ Жванко Л. М. Організація транспортування біженців Першої світової війни у тилкові губернії України (літо – осінь 1915 р.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2014. Вип. 40. С. 40.

⁴ Вільшанська О. Л. Повсякденне життя і суспільні настрої населення. С. 454.

⁵ Кабузан В. М. О достоверности учета населения России (1858–1917 гг.) // Источниковедение отечественной истории. Сборник статей. Москва, 1982. С. 101, 117.

(у період окупації австро-німецькими військами), маємо певне уявлення про зміни в чисельності населення міст Правобережної України в роки війни.

Цікаво також поглянути на окрему статистику трьох губернських центрів, підраховану тим же комітетом. Вона подана в таблиці 4.1.

Таблиця 4.1¹

Назва міста	Кількість населення, тис. чол.			
	01.01.1914	01.01.1915	01.01.1916	01.01.1917
Житомир	86,5	96,8	100,1	103,0
Кам'янець-Подільський	49,9	52,0	54,0	49,0
Київ	520,5	610,2	615,1	664

З огляду на відносне наближення цих даних до істини, не буде зайвим розглянути статистику кожного міста окремо, порівняно з результатами інших статистичних підрахунків. Передусім, звернімо увагу на динаміку зміни чисельності населення Кам'янця-Подільського, не характерну для двох інших губернських центрів. Якщо порівняти вказані цифри з даними місцевих переписів, відповідно до яких протягом 1914–1916 рр. кількість жителів міста скоротилася з 50,2 тис. чол. до 45,5 тис. чол.², можна дійти висновків про те, що петроградські статисти не зовсім правильно оцінили вплив особливостей географічного розташування на міграційні процеси в Кам'янці, оскільки відтік міського населення значною мірою спричинювався наближеністю до зони бойових дій. Тому не дивно, що ні тогочасна місцева преса, ні архівні документи не залишили нам достатньої кількості переконливої інформації щодо системних проявів житлової кризи в подільському губернському центрі в період Першої світової війни. Натомість спостерігався процес зростання чисельності населення Вінниці. Якщо в останній передвоєнний рік у межах міста мешкало 49,2 тис. осіб³, то в 1916 р., за даними міської управи, – близько 55 тис. – корінного та 20 тис. – прибулого

¹ Складено за: 1. Статистический ежегодник России. 1914 г. (Год одиннадцатый). Петроград, 1915. С. 135; 2. Там само. 1915 г. (Год двенадцатый), 1916. С. 135; 3. Там само. 1916 г. (Год тринадцатый), 1918. С. 87, 89.

² Статистическая таблица численности населения г. Каменец-Под. 1795–1918 гг. // Подольский край. 1918. 11 июля. С. 3.

³ Єсюнін С. М. Динаміка чисельності населення міст Подільської губернії в другій половині XIX – на початку XX ст. С. 393.

населення¹. Не останньою чергою зростання відбулося за рахунок Кам'янця-Подільського.

Досить неоднозначно виглядає статистика Житомира. Навесні 1916 р. у місті провели перепис міського населення, який дав дуже несподіваний результат – усього лише 66,2 тис. осіб, що на третину було менше за офіційні дані. Скепсис місцевої влади виглядав абсолютно доречним, оскільки отримані цифри свідчили не про відтік житомирян з міста, а лише про низьку якість виконаної статистиками роботи через небажання багатьох мешканців надавати їм відповідні відомості². До того ж ще восени 1915 р. у міській газеті оприлюднили не менш приголомшливі дані щодо загальної чисельності населення Житомира – 144 тис. осіб, із урахуванням 90 тис. місцевих мешканців, а також військ та «прийшлого люду»³. Значну частку серед новоприбулих становили працівники евакуйованих до міста державних та громадських установ із захоплених Австро-Угорщиною територій у західній частині Волинської губернії в 1915 р.⁴

Проте найбільше питань викликають статистичні дані щодо Києва. Насамперед, увагу привертають суттєві розбіжності між свідченнями про чисельність його жителів станом на 1 січня 1914 р., подану двома статистичними комітетами – центральним та київським губернським. Перший опублікував цифру 520,5 тис., а другий – 626,3 тис.⁵ Така невідповідність особливо дивує з огляду на застосування обома установами однакових методів математичних розрахунків⁶. Цікаво, що подібна статистична плутанина притаманна авторитетним радянським виданням, які спеціалізувалися на історії міста. Іноді розбіжності мали концептуальний характер. Так, у надрукованому в 1930 р. «Провіднику» зазначалося: *«Війна з її наслідками, пошесть плямистого тифу, зниження Києва в адміністративному відношенні з столиці – центра великої області до звичайного окружного міста⁷ – не заважали людності Києва збільшуватися, як і перед імперіалістичною війною»*. У цифровому

¹ ДАВіО. Ф. Д-230. Оп. 1. Спр. 1592. Арк. 475.

² Итоги переписи // Жизнь Волыни. 1916. 27 мая. С. 5.

³ Население г. Житомира и его ежедневная потребность // Жизнь Волыни. 1915. 10 октября. С. 3.

⁴ Памятная книжка Волынской губернии на 1915 год. Житомир, 1915. С. 289, 299, 307.

⁵ Население г. Киева // Киев. 1915. 26 февраля. С. 4.

⁶ Кабузан В. М. О достоверности учета населения России (1858–1917 гг.). С. 100.

⁷ Малася на увазі ліквідація Київського гунарал-губернаторства, як окремої адміністративно-територіальної одиниці в 1914 р.

еквіваленті протягом 1913–1917 рр. кількість мешканців міста збільшилася з 442 тис. до 467 тис. осіб¹. Згідно з виданим через 55 років спеціалізованим «Енциклопедичним довідником» за аналогічний період кількість жителів нинішньої української столиці зменшилася з 595 тис. до 430,5 тис. осіб².

Проблему відсутності точних даних щодо кількості населення міста добре усвідомлювали тогочасні кияни, особливо місцева влада, для якої достовірна статистика мала велике значення для вирішення багатьох питань у сфері міського господарства та продовольства. Здавалося, усі крапки над «і» мав зняти перепис, проведений на початку 1916 р. Однак оприлюднені в лютому результати, згідно з якими кількість населення Києва становила 589 тис. чол., викликали шквал суперечок та скандалів. Серед тих, хто не повірив у реальності тієї цифри, були й самі представники місцевої влади – організатори перепису. Головним аргументом у хибності здобутих статистичних даних вони вважали розбіжність із поліцейською статистикою, яка фіксувала все наявне населення, незалежно від прописки³. Відповідно до неї, у Києві мешкало понад 900 тис. осіб. Власне тому, таку суттєву різницю пояснювали перебуванням у місті великої кількості осіб, що з тих чи інших причин уникали реєстрації⁴.

Передусім, оприлюднена статистика завдала болочого психологічного удару по тих киянах, які щиро вірили в приналежність Києва до категорії «міст-мільйонників». Наприкінці лютого 1916 р. одна місцева газета, ніби жаліючи розчарованих мешканців, у напівжартівливому тоні написала, що «з точки зору інтересів обивательського самолюбства, було би краще взагалі не проводити перепису»⁵. Інший місцевий часопис навіть запевняв своїх читачів у тому, що часті скарги обивателів на велике скупчення людей на міських вулицях насправді базувалися не на кількості населення, а на його якості, оскільки приїжджі до міста особи не вирізнялися гарними манерами. «В результаті коректний, чинний киянин – старожил», – зазначалося в тій газеті, – «потрапляє до людського виру й до його збентеженої голови мимоволі приходиться думка про неймовірний ріст Києва, фантастична, як виявилось нині,

¹ Київ: Провідник. С. 18–19.

² Київ: энциклопедический справочник. Киев, 1985. С. 30.

³ Кабузан В. М. О достоверности учета населения России (1858–1917 гг.). С. 100.

⁴ Результаты переписи населения г. Киева // Киев. 1916. 8 февраля. С. 4.

⁵ К новой переписи // Киевская мысль. 1916. 17 лютого. С. 1.

думка про «мільйон» мешканців. А тут ще тіснява від сніжних брустверів та траншей, давка в трамваях, викликана нестачею вагонів, дорожнеча і т. ін.»¹.

Утім, неодноразово задекларована місцевим виданням «Киевская мысль» прихильність до результатів лютневого перепису 1916 р. не завадила йому вже в серпні того року констатувати: *«Швидко росте населення Києва, але не з такою швидкістю й забудовується площа міста. Звідси вся зростаюча тіснява, все більш гостро відчувається скупченість населення»²*. Тоді ж були опубліковані детальні результати нещодавно підрахованої статистики, згідно з якою у середньому на одну зайняту квартиру в місті припадало по 5,5 мешканців³.

Таким чином, протягом воєнних років з'явилися всі необхідні умови для загострення квартирного питання у містах Правобережної України:

- реквізиції для потреб армії як квартир, так і приміщень, що слугували чи могли за необхідності слугувати як житло;
- криза на будівельному ринку, що унеможливила розширення житлового фонду;
- масштабні міграції населення, зокрема біженців, багато з яких шукали притулку в містах;
- перенесення з одних міст до інших різних установ, евакуйованих з прифронтових та окупованих територій.

Усе це відповідним чином позначалося на вартості квартплати та підвищенні градусу стосунків між сторонами найму.

Військова поразка Російської імперії в 1915 р., що призвела до величезних потоків біженців та переселенців із заходу на схід, зробила неминучим загострення квартирного питання в регіоні, і тому влада небезпідставно остерігалася негативного впливу зростаючого житлового ажіотажу на ціноутворення на ринку нерухомості. Як запобіжний захід була «Обов'язкова постанова» від 13 серпня (30 липня) 1915 р. Головного начальника КВО. Вона забороняла *«підвищення найманої плати за квартири, мебльовані кімнати, номери в готелях, що перевищує чинну, за винятком випадків, коли підвищення виправдане новими витратами для*

¹ Л. Заволода / Огорчение // Южная копейка. 1916. 3 марта. С. 2.

² Население Киева // Киевская мысль. 1916. 7 августа. С. 3.

³ Результаты переписи населения // Киевская мысль. 1916. 4 августа. С. 4.

*покращення квартир»*¹. Проте це рішення влади жодним чином не могло відвернути невідповідність між попитом та пропозицією, тобто стосувалося лише боротьби з можливими наслідками дефіциту вільного житла. Практика адміністративного регулювання цін у сфері орендних відносин неодноразово застосовувалася й у подальшому.

Уже восени того року у Вінниці та Житомирі почали проявлятися перші симптоми системної квартирної кризи. Унаслідок масового переїзду працівників губернських закладів з Кам'янця-Подільського вінницькій управі доводилося винаймати необхідні службові приміщення для приїжджих кам'янчан у приватних будівлях. Власними площами вона не мала змоги розпоряджатися, оскільки ті ще від початку війни були повністю зайнятими для різних потреб цивільного та військового характеру². Тому вінницький поліцмейстер в середині вересня звернувся до місцевих домовласників та власників квартир із запитом щодо наявності в них вільного житла³. Водночас, у місті змінився характер стосунків між шукачами квартир та домовласниками. Якщо раніше перші були вільні у виборі помешкання, розглядаючи зазвичай різні варіанти для укладення орендної угоди, то з осені 1915 р. другі вже самі отримали можливість перебирати клієнтами, при цьому особливо не переймаючись як якістю наданих для оренди апартаментів, так і цінами на них. Можна вважати типовим існування тоді суттєвої різниці між поданою інформацією в оголошеннях і тим, що «було насправді»⁴. Аналогічно загострилося житлове питання й у Житомирі, де восени 1915 р. підвищення цін на квартири та на готельні номери відбувалися ледве не щодня⁵. До того ж неабияк ускладнилася можливість знаходження вільного житла в місті. Найбільшим попитом користувалися порівняно дешеві малогабаритні квартири⁶.

Водночас зауважимо, що в 1915 р. квартирне питання в Києві не виглядало настільки гострим, як у названих вище містах, хоча вже влітку ціни на оренду житла помітно перевищували довоєнні. Наприклад, винайняти тоді однокімнатну квартиру на околиці міста

¹ Обязательные постановления... // Юго-Западный край. 1915. 4 августа. С. 4.

² ДАВіО. Ф. Д-230. Оп. 1. Спр. 1575. Арк. 309.

³ Вінницький поліцмейстер... // Юго-Западный край. 1915. 3 сентября. С. 3.

⁴ Мелочи жизни // Юго-Западный край. 1915. 8 сентября. С. 2.

⁵ Большой вопрос // Жизнь Волыни. 1915. 16 сентября. С. 3.

⁶ Отсутствие квартир // Жизнь Волыни. 1915. 10 ноября. С. 3.

можна було не дешевше ніж за 240–250 руб. на рік, хоча в мирні роки за проживання в центрі платили не більше 100 руб. Мешкати в квартирі з 3–4 кімнат дозволяли собі лише заможні верстви¹. Парадоксальне, на перший погляд, осіннє зниження цін на оренду житла² (щоправда, номери в готелях навпаки дорожчали)³ варто пов'язувати з певним відтоком населення з Києва, котре охопили панічні настрої, спричинені відомими подіями в Галичині та Західній Волині влітку 1915 р. Завдяки поспішній евакуації місцевих установ і закладів, зокрема Київського університету Св. Володимира – до Саратова, місто отримало несподівану «відстрочку» від неминучої квартирної кризи.

Переможний для російської армії «Брусилівський прорив», внаслідок якого влітку 1916 р. було звільнено частину Волинської губернії, негативно позначився на житлових умовах тамтешнього міського населення. У Дубенському⁴ та Ковельському повітах⁵ під час запеклих бойових дій зазнали руйнування тисячі будинків. Дуже сильно постраждало м. Дубно, більшість нерухомості якого згоріла під час відступу австро-угорців⁶. Наведемо уривок із опублікованих вражень кореспондента газети «Киевская мысль», що в червні того року увійшов до міста разом із російськими солдатами: *«Загалом в непошкодженому вигляді в Дубно не збереглося, вірогідно, й чверті будинків. На кожному кроці в стінах видніються широкі проломи. В деяких кварталах на місці будинків стирчать обгорілі напівзруйновані труби; листи заліза з дахів прогоріли, скручені, від сильного жару звалені на землю. Куни цегли на місці колишньої кам'яної споруди; залишки стін. Праворуч та ліворуч – скрізь та ж картина. Проте й у віцілих будинках – жодного цілого скла, зірвані двері, обвалилися карнизи. Багато будинків забиті дошками»*⁷. Мешканцям міста, що залишили місто в період окупації, фактично не було куди повертатися. У цьому сенсі набагато більше пощастило Луцьку, зайнятому завдяки обхідному маневру російської армії, хоча це не звільняло місто від реквізиції приміщень через необхідність великої концентрації військ для подальшого наступу. Першими, хто

¹ Под квартирным гнетом // Южная копейка. 1915. 12 июля. С. 2.

² Киевский городской голова... // Юго-Западный край. 1915. 30 сентября. С. 2.

³ К запросу о дороговизне квартир // Киевская мысль. 1915. 29 сентября. С. 2.

⁴ Соловйов О. Економічне становище Волині в роки Першої світової війни. С. 37.

⁵ Західне Полісся: історія та культура : монографія. С. 307.

⁶ ДАРО. Ф. 359. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 9.

⁷ А. Брынский / Поездка в Дубно // Киевская мысль. 1916. 5 июня. С. 2.

відчув наслідки збільшеної військової присутності, були місцеві чиновники, котрі щойно повернулися з евакуації. Багатьом із них тоді не залишалося нічого іншого, як жити в готелях, не отримуючи при цьому жодної грошової компенсації¹.

У ті дні військового тріумфу царату у віддалених від фронту частинах Правобережної України спостерігалось різке поживлення на ринку нерухомості. Улітку 1916 р. на околицях Києва відбувалося масове скуповування земельних ділянок та дач, без огляду на їхнє суттєве подорожчання за роки війни. Місцеві нотаріуси стверджували, що місто ще не знало такої великої кількості дорогих угод². Окрім того, об'єктом для інтересу грошовитих скупників стали великі будинки, здебільшого в центрі Києва. Місцевий ринок нерухомості на такий значний ажіотаж реагував різким підняттям цін. В окремих випадках вони характеризувалися неймовірною стрибкоподібністю, коли, скажімо, протягом якихось 5–6 місяців підвищувалися на 200–300 тис. руб. Характерно, що все це відбувалося на тлі практично повного припинення дрібних угод та відсутності попиту на міську землю, призначену для будівництва будинків, через неможливість отримання матеріалів та нестачі робочих рук³.

Багатьох збіднілих під час війни киян хвилювали не стільки масштаби операцій з нерухомістю та їхні причини, скільки питання щодо походження величезних сум та, звісно, з'ясування прізвищ тих капіталістів. 20 липня 1916 р. газета «Киев», посилаючись на джерела в міській управі, повідомила, що будинки скуповували місцеві комерсанти-цукрозаводчики та підрядники для отримання в подальшому прибутків від здавання в оренду квартир⁴. Подібні покупці знайшлися також у Вінниці⁵. У серпні в місті відбувся гучний продаж садиби на Миколаївському проспекті, за який не пошкодували віддати 110 тис. руб.⁶

Загалом починаючи з літа 1916 р. для місцевої преси, особливо київської, житлове питання стало однією з провідних тем для висвітлення. Найбільша увага приділялася зростанню напруження

¹ Денисюк В. Місцеве самоуправління в Луцьку під час Першої світової війни. С. 130.

² Чрезмерное вздорожание недвижимостей // Киев. 1916. 12 июля. С. 4.

³ Спрос на крупные дома // Киевская мысль. 1917. 8 февраля. С. 2.

⁴ Скупка домов // Киев. 1916. 7 июля. С. 4.

⁵ За последние дни... // Юго-Западный край. 1916. 24 июля. С. 2.

⁶ В последнее время... // Юго-Западный край. 1916. 21 июля. С. 2.

стосунків між домовласниками та квартирантами. Оцінюючи мотивацію поведінки обох сторін, варто зважати на їхню конкретно-соціальну обумовленість. Умовно домовласників можна поділити на два типи. Якщо перший намагався отримати хоча б якийсь прибуток від жильців, з огляду на інфляцію та підвищення податків, і тому природно будь-як підтримував ідею щодо збільшення квартплати, то другий займався спекулятивною комерцією, прагнучи якомога більше заробити на здаванні в оренду житла, не гребуючи брудними методами. Судячи з названою вище тенденцією на ринку нерухомості, кількість останніх увесь час зростала. Квартиранти, будучи загалом людьми незаможними, протягом війни опинилися в ще більш скрутному матеріальному становищі та вносили квартирну плату, зважаючи на свої обмежені можливості. Оскільки в умовах дефіциту вільного житла виселення сприймалося особливо тяжко, ми припускаємо, що серед квартиронаймачів відсоток недобросовісності був значно меншим, ніж у домовласників. Тому, зазвичай, симпатії газетярів перебували на боці перших.

Наявність очевидної соціальної несправедливості у воєнну добу спонукала пресу використовувати відповідну риторику. Так, у номері за 27 червня 1916 р. часопису «Южная копейка» зазначалося: *«Нещодавно одна французька газета підрахувала, що з 1914 р. в Європі оголошено ледве не 26 воєн. Тепер можна до цих 26 воєн додати ще одну – 27-му – нашу «вітчизняну війну». Це – війна домовласників з квартиронаймачами. Щоправда, війна між цими двома таборами велася давно, але боротьба ця була прихована й закінчувалася зазвичай, або «гаазькою конференцією» у вигляді двосторонньої угоди, або третейським судом в особі третейського судді, що із Соломоновою мудрістю примиряв спірні сторони. Тепер ця прихована боротьба під впливом дорожнечі стала явною, і як боротьба явна й у своєму беззаконні узаконена, вона вже має право називатися війною. Отже, війну між квартиронаймачами та домовласниками оголошено!»*¹

Один із «фронтів» пролягав у стінах будівлі київської міської думи. Домовласники чинили потужний тиск на місцеву владу для скасування будь-яких обмежень у піднятті квартплати. Аргументація базувалася на збитковості здавання квартир в оренду. Примітно, що

¹ Альде / «Иерихонские трубы» // Южная копейка. 1916. 14 июня. С. 2.

серед них був мировий суддя, який у червні 1916 р. звернувся до очільника Києва з роз'ясненням щодо права на заволодіння власного будинку й виселення звідти жильців. На його переконання, такий учинок приніс би більшу фінансову вигоду, ніж здавання квартир у найм¹.

Обіцянка товариша київського міського голови Ф. Бурчака поважати інтереси домовласників призвела до масового обурення в суспільстві, зокрема серед робітничих організацій. На початку липня 1916 р. голова міста отримав заяву від робочої групи Правління Київського обласного ВПК, у якій наголошувалося, що *«для робітників майбутнє підвищення квартирної плати стане важким тягарем й остаточно позбавить їх можливості утримувати свої родини»*. Щодо начебто економічної необхідності підняття цін на оренду житла зазначалося: *«Безсумнівно, перебільшені їхні (домовласників – авт.) скарги на збільшення видатків для утримання будинків, такі, як витрати на ремонти та інші потреби, зведені ними до крайнього мінімуму. Водночас на квартири, залишені колишніми квартирантами, значно підвищена орендна платня. Якщо навіть припустити, що прибутки домовласників децю зменшилися, то варто пам'ятати, що їхні збитки з надлишком окупаються постійним зростанням вартості їхніх володінь»*². Протягом подальших кількох тижнів із подібними заявами до київської влади звернулися група робітників місцевого заводу «Несдлі та Унгермана»³ та «Професійне товариство булочників і кондитерів»⁴.

Палкі дискусії серед гласних київської думи щодо доцільності підвищенням квартплати супроводжувалися численними випадками виселення квартирантів. Досить часто причина полягала не в несвоєчасній сплаті за орендоване житло, а в бажанні власників будинків отримувати надприбуток. Неможливість підвищувати квартплату законним способом компенсувалася поселенням тих клієнтів, які заради проживання в місті готові були платити понаднормово. Залишалося лише позбутися опальних квартиронаймачів шляхом їхнього «викурювання». Методи, що застосовували домовласники для утисків жильців, були

¹ Вопрос о подняттии цен на квартиры // Южная копейка. 1916. 18 июня. С. 2.

² Протест против повышения квартирной платы // Киевская мысль. 1917. 27 июня. С. 4.

³ О повышении квартирной платы // Южная копейка. 1916. 26 июля. С. 2.

⁴ Ходатайство рабочих // Южная копейка. 1916. 13 июля. С. 3.

різноманітними. Вони, зокрема, могли стосуватися заборони на утримання домашніх тварин або гри на музичних інструментах, обмежень у використанні водогінної води¹, нехтування ремонтними роботами тощо. Як наслідок, до міських органів Києва надходили багаточисельні письмові скарги від доведених до відчаю квартиронаймачів.

Для прикладу ми процитуємо лист, адресований міському голові від мешканців вул. Кирилівської (буд. № 48) у липні 1916 р.: *«Ми сидимо цілий місяць у воді, бо після злив вода не викачана. Просимо захистити нас. Будинок може завалитися. На Вас одна надія, пришліть кого-небудь, нехай подивиться та перевірить наші слова. Прізвищ не можемо писати, інакше господар вижене нас з дому»*².

У серпні 1916 р. квартирне питання у найбільших містах регіону увійшло у фазу свого найбільшого загострення, перерісши в житлову кризу. У Житомирі місцева преса констатувала повну відсутність вільних помешкань та переповненість готелів. Агенти з пошуку квартир стверджували, що *«ніколи ще так гостро не відчувалося квартирне питання»*. Через це багато житомирян після повернення із дач опинилися у критичному становищі, а тому змушені були продовжити свій дачний сезон на невизначений термін³.

Багато таких осіб було в Києві. 25 серпня 1916 р. одна з місцевих газет надрукувала віршовану розповідь про киянина, котрий наприкінці дачного періоду вирішив повернутися до міського життя, безрезультатно шукаючи помешкання:

Нас сломила неудача,

И жена сказала, плача:

- «Что же делать, милый мой?».

Я ответил: «Будет дача

*Нам пристанищем зимой»*⁴.

У ті дні пошук вільного житла в Києві дійсно став масовим явищем. У місті майже повністю позникали оголошення про здавання в оренду квартир. До помічених нечисленних *«наклейок»* одразу підходило по кілька осіб. Знайти собі житло вдавалося лише шляхом досягнення *«особливої угоди»* з двірниками, швейцарами, домоуправителями, домовласниками та їхніми агентами. За

¹ Робинзон / Маленький фельетон // Южная копейка. 1916. 13 июня. С. 2.

² Засилье домовладельцев // Южная копейка. 1916. 2 июля. С. 2.

³ Квартирный «голод» // Жизнь Вольни. 1916. 18 августа. С. 3.

⁴ Юрзу / Рашник // Южная копейка. 1916. 12 августа. С. 2.

інформацію про квартиру доводилося платити по 50–100 руб. Тому в киян виникали небезпідставні підозри про навмисне приховування домовласниками квартир¹. У вересні в свідомості мешканців Києва гострота квартирної проблеми затьмарила собою такі актуальні проблеми, як: непомірно високі ціни на продукти харчування, недоступність для широкого загалу одягу та взуття, відсутність газу та дров тощо². Деякі городяни всупереч власній гідності готові були жити навіть у сараях чи на горищах³. Кількість безхатченків стрімко збільшувалася. Серед них, зокрема, опинився майже увесь склад 2-го міського театру, виселений власником готелю «Регіна»⁴.

Житлова криза досить болюче вдарила по студентству, якому в роки війни й без того доводилося переселятися з реквізованих гуртожитків до приватних кімнат та квартир (наприклад, ще в 1915 р. студенти Київської духовної академії втратили місце для проживання після того, як відповідну будівлю відвели під школу прапорщиків)⁵. Ті, хто здобував освіту в київських та житомирських вищих навчальних закладах, у період розпаду житлової кризи блукали містами, шукаючи хоча б якогось притулку⁶. Якщо помешкання й вдавалося знайти, то доводилося платити дуже дорого. Так, у Києві восени 1916 р. місячна оренда найскромнішої кімнати коштувала 35–40 руб.

Наведемо невеличкий уривок з вірша київського поета, присвяченого житловій проблемі місцевих студентів та курсисток:

*«Студенты шумною толпой
По стогнам Киева кочуют,
Они сегодня всей гурьбой
Под думой городской ночуют.
Как вольность, весел их ночлег,
Но тяжек сон под небесами:
Трамваев звон и стук телег
Им не даёт уснуть ночами...»⁷.*

Хоча житлові негаразди київської молоді викликали співчуття як серед громадськості, так і серед місцевої влади, їхнє повне усунення

¹ Безе / Нет... // Южная копейка. 1916. 5 августа. С. 2.

² Осенние перспективы // Южная копейка. 1916. 7 сентября. С. 2.

³ Мухомор / «Квартирное» // Южная копейка. 1916. 9 сентября. С. 2.

⁴ Бродяги // Южная копейка. 1916. 11 сентября. С. 2.

⁵ IP, ф. 194, № 33. Арк. 1.

⁶ Квартирный кризис // Киевская мысль. 1916. 4 сентября. С. 3.

⁷ Нептун / Студенты // Южная копейка. 1916. 10 сентября. С. 2.

виглядало неможливим. Постанову міської думи від 6 вересня 1916 р. про асигнування 10 тис. руб. на облаштування гуртожитку для студентів останні сприйняли скептично, оскільки вважали більш ефективним виділення на відповідні потреби муніципальні будівлі, які простоювали з тих чи інших причин¹. Натомість створена владою Києва спеціальна квартирна комісія робила ставку на благодійні заходи та небайдужість населення міста. Щоправда, на відозву Комісії одразу відгукнулося акціонерне товариство, у власності якого перебував готель «Континенталь». Притулком для студентів мало стати приміщення колишньої готельної кав'ярні².

В умовах житлової кризи Київська адміністрація вищих жіночих курсів тієї осені вимушена була відкрити гуртожиток для своїх слухачок, де мешкало 20 курсисток. Місячна плата становила 10 руб.³

Довготривала суперечка між сторонами орендних відносин щодо низки принципів питань, яка у 1916 р. переросла у запекле протистояння, потребувала негайного втручання держави, оскільки практика звичайного обмеження плати за оренду житла, як ми бачили, часто давала зворотній ефект. Такою спробою компромісного врегулювання ситуації був Закон «Про заборону підвищувати ціни на житлові приміщення» від 9 вересня (27 серпня) 1916 р. Попри отриману назву, закон, що складався з 24 статей, регулював не лише вартість орендних послуг, а й номінально посилював юридичні права наймачів. Отже, він передбачав:

- приватним та юридичним особам які здавали квартири, кімнати, ліжка та кути дозволялося підвищувати на них найману платню не більше, ніж на 10 % від тієї, яка стягувалася за ці приміщення до 1 вересня 1914 р.;

- за умови здавання в найм приміщень з опаленням, електричним освітленням, послугами двірників, швейцарів тощо, в квартирній платі могло бути враховано підвищення вартості цих послуг;

- у разі спливу терміну наймання цілої квартири чи окремої кімнати після набуття чинності того закону, наймач, котрий виконував усі умови найму, міг вимагати подовження дії орендної угоди не більше ніж на рік;

¹ Квартирна нужда студенчества // Киев. 1916. 31 августа. С. 4.

² Квартирная помощь студентам // Южная копейка. 1916. 7 сентября. С. 2.

³ Драч О. О. Будні курсисток в умовах воєнного лихоліття. С. 72.

- наймодавець мав право не поновлювати договір оренди та виселяти наймача в разі: а) невиконання останнім усіх умов, зазначених у відповідній угоді; б) виникнення для власника чи його родини необхідності у використанні здаваного приміщення; в) порушень наймачем правил поведінки спільного проживання;

- дія закону не поширювалася на: а) приміщення в містах та поселеннях, де річна орендна плата (без опалення) перевищувала ціни відповідно до розкладу, прописаного в чинному тоді Уставі про прямі податки (у Києві – 1800 руб., у Бердичеві, Житомирі та Кам'янці-Подільському – 1000 руб., в інших 38 містах регіону – 600 руб.); б) контори, магазини, склади, а також нежитлові приміщення, за винятком сараїв, погребів, стаєнь та інших служб, що здавали в оренду разом із квартирами;

- наймодавці за порушення зазначених норм мали каратися ув'язненням на 4–8 місяців, арештом від 3-х тижнів до 3-х місяців або штрафом до 3 тис. руб.;

- термін дії закону мав закінчитися через 3 роки з моменту його оприлюднення¹.

Тогочасне суспільство сприйняло «квартирний закон» (таку неофіційну назву він отримав) досить неоднозначно, з певною пересторогою. Наприкінці вересня 1916 р. у вінницькому газетному фейлетоні було зображено алегоричну сцену укладення шлюбної угоди між квартирою та її наймачем, наприкінці якої останній, поспішно залишивши «дружину», запитував двірника, чи немає в їхньому будинку шлюботорозлучного адвоката². Одразу після оприлюднення новий закон жорстко розкритикував київський оглядач під творчим псевдонімом Альде. Зокрема, його обурили пункти щодо підстав для виселення наймачів, які, надавали домовласникам широкий простір для маневру, а також диференційований підхід держави щодо малих та великих квартир, оскільки останні знімали не лише заможні верстви, а й різноманітні некомерційні заклади³.

Скепсис Альде щодо «квартирного закону» не був безпідставним, оскільки деякі київські домовласники і справді жваво взялися за можливість недобросовісного використання його норм на

¹ Закон о воспреещении повышать цены на жилые помещения // Юго-Западный край. 1916. 11 сентября. С. 2.

² М. Л. Кай / Маленький фельетон // Юго-Западный край. 1916. 14 сентября. С. 2.

³ Альде / Новый квартирный закон // Южная копейка. 1916. 7 сентября. С. 1.

свою користь. Серед них, наприклад, значного поширення набула практика продавання будинків пайовим товариствам, які ставали юридичними власниками квартир. Унаслідок проведення тих операцій будь-який новий пайовий квартирний власник мав повне законне право вимагати виселення квартиранта¹.

Новий закон також призвів до підвищення цін у готелях, які й до того навряд чи можна було назвати доступними для широкого загалу. Якщо в Києві скажімо, ще в серпні–вересні 1916 р. за один номер платили від 1–1,25 руб. на день, то вже в жовтні – від 3–3,5 руб. Зазвичай, в одній кімнаті мешкали по 4–5 осіб².

Утім, не варто недооцінювати загальне позитивне значення запровадженого житлового законодавства. Очевидна недосконалість «квартирного закону» не завадила йому дещо послабити соціальну напругу в міському середовищі. Легальне незначне підвищення квартплати (наприклад, київський присяжний повірений І. Крутицький, починаючи із жовтня 1916 р., платив за місячну оренду квартири на 8 руб. більше)³ одночасно відбувалося з численними штрафуваннями власників житлових приміщень, прізвища яких друкували в газетах⁴.

«Квартирний закон» не втратив своєї чинності й після повалення царського режиму, допоки не був замінений аналогічним нормативно-правовим актом, прийнятим Тимчасовим Урядом 18 серпня (5) 1917 р.⁵ Таким чином, це було свідченням того, що на теренах колишньої Російської імперії квартирне питання лише продовжувало загострюватись.

4.2. Проблеми житлово-комунальної сфери

Розгляньмо вплив Першої світової війни на окремі проблеми житлово-комунальної сфери⁶, пов'язані із забезпеченням умов, необхідних для проживання в міських помешканнях Правобережної України, а саме: освітлення, водопостачання й тепла. Цей підрозділ

¹ Колочка / Новый мародёрско-домовладельческий трюк // Южная копейка. 1917. 21 января. С. 1.

² Летучие заметки // Южная копейка. 1916. 14 ноября. С. 2.

³ ИР. ф. 91, № 1. Арк. 1.

⁴ Оштрафование домовладельцев // Южная копейка. 1916. 16 сентября. С. 2.

⁵ Новый квартирный закон (Постановление Временного Правительства от 5 августа 1917 года об установлении предельных цен на квартиры и другие помещения). Практическое руководство. С. 7.

⁶ Вживається в сучасному розумінні. Саме ж поняття виникло в СРСР.

роботи сформовано з урахуванням рівня розвитку благоустрою міст регіону та особливостей способу життя городян, притаманному початку ХХ ст. Тобто ми охарактеризуємо діяльність міських господарських служб, підприємств, що надавали відповідні послуги, а також висвітлимо окремі продовольчі проблеми.

Процес електропостачання міст регіону безпосередньо був пов'язаний з економікою Російській імперії й був як своєрідний індикатор її життєздатності. З огляду на віддаленість місцевих електростанцій від центрів видобутку енергоносіїв, якість їхньої роботи визначалася налагодженістю залізничного сполучення в державі. Як буде видно далі, саме логістика, що в умовах мілітаризованої економіки передбачала пріоритетне транспортування енергоресурсів для підприємств оборонної галузі, у воєнні роки стала найбільшою загрозою для здійснення електричного освітлення міст Правобережної України¹.

На початковому етапі Першої світової війни її впливу на процес виробництва електроенергії з подальшим розподілом серед споживачів залежала від наявності зроблених до війни запасів необхідних для того матеріалів й устаткування. Завдяки тому, наприклад, ще восени 1914 р. кам'янецька електростанція могла собі дозволити навіть приєднувати до мережі нових абонентів. Тоді на сторінках місцевої газети «Подільнин» розміщувалася реклама під гаслами «Тільки електрика!», «Геть смердючий і брудний гас!», «Геть бруд, кіптяву та сажу!»². Порівняно з Кам'янцем-Подільським, Вінниці пощастило значно менше, адже неотримання через війну замовленого агрегату для посилення потужності місцевої електростанції в подальшому унеможливило збільшення кількості її користувачів³. Однак немає сумніву, що в обставинах воєнного часу подібні контрасти в електроенергетичній галузі мали короткотривалий характер, а в наступні місяці ймовірність їхньої появи унеможливлювалася. Надалі різниця полягала лише в ступені загострення ситуації.

У першу воєнну зиму виникли серйозні проблеми з освітленням у Житомирі, де збільшення навантаження на місцеву електричну

¹ Герасимов Т. Ю. Електропостачання міст Подільської губернії в роки Першої світової війни (серпень 1914 р. лютий 1917 р.) // Гілея : науковий вісник : збірник наукових праць. 2015. Вип. 95 (4). С. 36.

² Тільки електричество! // Подольнин. 1914. 4 октября. С. 4.

³ Рост Винницы // Юго-западный край. 1916. 24 мая. С. 2.

станцію збіглося в часі зі скороченням можливостей для отримання сировини – спеціального вугілля для дугових ліхтарів, яке тоді вироблялося на єдиному в Російській імперії заводі поблизу с. Кудіново (Московська губ.)¹. Наслідки було неважко спрогнозувати: на міських вулицях та в оселях житомирян помітно потемнішало. У січні 1915 р. звичною практикою стало зменшення тривалості горіння вуличних ліхтарів, які запалювали пізніше встановленого в нарядах терміну та вимикали на півгодини раніше (о 23.30 замість 24.00). У будинках якість електричного освітлення настільки впала, що нерідко при увімкненій лампочці доводилося додатково використовувати газову лампу². Крім того, припинення приєднання нових абонентів до електромережі негативно позначилося на підприємницькій активності місцевих жителів, котрі були вимушені тримати свої капітали в банках, не пускаючи їх в обіг³. Усе це призвело до поширення в місті розмов про необхідність негайного секвестрування станції, оскільки та начебто належала німецькій фірмі «Сіменс і Гальске».

Нагадаємо, що в 1915 р. накладання секвестру на підприємства, які мали безпосереднє відношення до німецько-австрійського капіталу, набуло у містах масового характеру. Особливо багато їх було в Києві, один з яких стосувався місцевого електротехнічного підприємства, приналежного названому акціонерному товариству «Сіменс і Гальске». Влада наклала секвестр дуже швидко – ще на початку того ж року поліція закрила та опечатала київські відділення фірми на вул. Пушкінській та В. Васильківській. Проте вже в лютому ситуація потроху стала нагадувати справу компанії «Зінгер», оскільки тоді вони знову почали функціонувати під приводом небажання чиновників перешкоджати російським акціонерам – співвласникам товариства «Сіменс і Гальске»⁴, хоча частка останніх була зовсім невеликою (до війни становила не більше кількох відсотків). Утім, доля підприємства вирішилася інакше через наявність у влади неспростовних доказів про його прями зв'язки з Німеччиною, на підставі чого в 1916 р. Рада Міністрів ухвалила рішення про

¹ Осветительный голод // Жизнь Волыни. 1914. 27 ноября. С. 3.

² Город и электричество // Жизнь Волыни. 1915. 18 января. С. 3.

³ Электрический голод // Жизнь Волыни. 1915. 10 февраля. С. 3.

⁴ К секвестру акционерного о-ва «Сименс и Гальске» // Южная копейка. 1915. 1 февраля. С. 2.

ліквідацію «електричного товариства» у Києві¹.

Водночас, секвестр міг використовуватися як тиск на власників електростанцій. Наприкінці 1915 р. між уманською міською думою та місцевим підприємством-виробником електроенергії виник конфлікт на підставі невиконаннями останнім угоди щодо влаштування в місті трамвайного руху до грудня 1914 р. У відповідь на судовий позов товариство погрожувало повним припиненням надання Умані електричного освітлення. Надіслане до начальника КВО клопотання про секвестр підприємства та передавання його майна місту залишилося без задоволення. Відправлений до міста представник губернської влади Л. Гладиревський для зняття напруги між сторонами взяв у товариства розписку з обіцянкою безперебійного постачання електричного струму².

Натомість процедура секвестру в Звенигородці була сповнена казусів. Усе розпочалося 11 березня 1915 р., коли на засіданні міської думи було вирішено покарати місцевого концесора електростанції Ф. Висоцького за несанкціоноване прокладання кабелю в місті. Обтяжливою обставиною слугувала не лише наявність австрійського підданства, а й те, що його син воював на боці армії Австро-Угорщини. Тож рішення про секвестрування зазначеного підприємства підтримали одноголосно, з подальшим поданням відповідного клопотання до КВО. І хоча невдовзі військова влада його задовольнила, у травні того року виявилось, що передавати місту було нічого, оскільки власник підприємства виявився затятим позичальником³. Напередодні секвестру всі двигуни, динамо-машини та інші приналежності для електростанції були спочатку вивезені з міста, а потім списані за борги та продані з публічних торгів⁴.

Труднощі з постачанням кам'яного вугілля змушували електростанції використовувати інші види палива, які, щоправда, підвищували собівартість виробленої енергії⁵. Наприклад, у Києві спеціальна освітлювальна комісія підрахувала, що перехід на нафту та антрацит призведе до збільшення витрат на 40 %⁶. До того ж навесні 1915 р. секвестроване підприємство зобов'язалося

¹ Ликвидация киевского электрического общества // Южная копейка. 1915. 6 мая. С. 4.

² Ходатайство о секвестре электрического предприятия // Киевская мысль. 1916. 4 декабря. С. 5.

³ ДАКО. Ф. 9. Оп. 31. Спр. 17. Арк. 68.

⁴ ДАКО. Ф. 9. Оп. 31. Спр. 97. Арк. 34.

⁵ ДАК. Ф. 149. Оп. 1. Спр. 159. Арк. 1.

⁶ К функционированию электрического предприятия // Киевская мысль. 1915. 24 мая. С. 3.

безкоштовно надавати електроенергію закладам, у яких лікували поранених військовослужбовців та опікувалися родинами запасних¹.

З тих же причин відбулися зміни в процесі виробництва енергії на вінницькій електростанції, яке було цілковито покладено на дизель-мотор, що працював майже цілодобово на порівняно доступнішій нафті². Тому задля економії електричне освітлення міста припинялося опівночі, хоча до війни ліхтарі працювали до 2-ї год ночі³. Оскільки темні вулиці негативно впливали на підтримання правопорядку на належному рівні, у квітні 1915 р. начальник поліції м. Вінниці просив міського голову подовжити роботу вуличних ліхтарів до 4-ї год ранку. *«Темрява дає змогу процвітати злочинності, особливо у похмури ночі»,* – зазначалося в зверненні головного поліцейського міста. – *«Користуючись нею, злодії мають повну можливість пробиратися неосвітленими вулицями і проникати в будинки, будучи не поміченими постовими городовими, якими б ті не були уважними»*⁴.

Електропостачання Луцька здійснювалося завдяки переобладнанню впродовж війни газогенераторних машин, що дозволило використовувати дрова замість антрациту. Однак улітку 1915 р. виробленої кількості енергії вистачало лише для освітлення міста, а за необхідності збільшення виробництва посилення потужності станції шляхом додаткового запуску дизельної машини виглядало неможливим для виконання, оскільки та працювала на дефіцитній сирій нафті⁵. За іронією долі, прогнозоване міською владою осіннє загострення електричного «питання» не відбулося через австро-угорську окупацію.

Після військової поразки Російської імперії в 1915 р., що призвела до втрати контролю над частиною території Волинської губернії, розташовані на теренах Правобережної України електростанції потрапили до переліку об'єктів для евакуації. Насамперед, це стосувалося особливо цінних тоді мідних дротів⁶. Попри поспішне вивезення до Курська електричного підприємства з Рівного⁷, самоврядування таких міст регіону, як Київ¹ та Проскурів,²

¹ Отпуск электрической энергии для госпиталей // Киевская мысль. 1915. 16 мая. С. 2.

² ДАВіО. Ф. Д-230. Оп. 1. Спр. 1510. Арк. 10зв.

³ Вінниця: Історичний нарис. С. 78.

⁴ ДАВіО. Ф. Д-230. Оп. 1. Спр. 1040. Арк. 31.

⁵ ДАВО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 1145. Арк. 4.

⁶ ДАХмО. Ф. 227. Оп. 3. Спр. 8595. Арк. 59.

⁷ Восстановление электростанции в Ровно // Жизнь Вольны. 1916. 11 ноября. С. 5.

сприйняло ідею евакуації без ентузіазму, імовірно добре усвідомлюючи можливі негативні наслідки для життєзабезпечення місцевого населення та пов'язані з цим додаткові видатки з міського кошторису. Відтак у серпні 1915 р. міський голова Житомира в розмові із членом правління Товариства міських та під'їзних шляхів у Росії, інженером А. Зенгером запевняв його в тому, що він домагатиметься залишення в місті електростанції³.

Реалії життя чітко продемонстрували, що далеко не завжди для освітлення міст евакуація була меншим злом, ніж окупація. Так, під час господарювання австро-угорців у Володимирі-Волинському на вулицях почали світити електричні ліхтарі. Устаткування для цього нова місцева адміністрація закупила у Відні⁴. У Луцьку окупаційна влада будь-яким способом боролася зі свавільним проведенням електрики, установивши за це покарання у вигляді двомісячного арешту із заміною на штраф у розмірі 200 руб.⁵ Щоправда, у 1916 р., коли над містом знову замайорів російський прапор, для відновлення роботи електростанції знадобилося майже 3 тис. руб. Однак указана сума не йшла в ніяке порівняння із тією, яку необхідно було заплатити рівненському самоврядуванню для повернення електростанції з Курська – 15 тис. руб.⁶ Окрім того, евакуація повністю зруйнувала сподівання населення Радомишля на завершення електрифікації міста, розпочату ще до війни. У липні 1915 р. були зняті зі стовпів усі мідні дроти, а всі роботи із завершення облаштування освітлення припинені. Навіть більше, в листопаді 1916 р. військове відомство реквізувало двигуни електростанції, вочевидь вирішивши, що за відсутності проводки, місту вони не потрібні⁷.

Починаючи з осені 1915 р. надходження сировини для електростанцій Правобережної України ще більше ускладнилося. Головним чином, це було пов'язано з різким погіршенням становища на залізницях унаслідок відступу царських військ⁸.

¹ На случай эвакуации города // Киевская мысль. 1915. 21 сентября. С. 2.

² ДАХмО. Ф. 227. Оп. 3. Спр. 8605. Арк. 74.

³ ДАЖО. Ф. 62. Оп. 1. Спр. 1251. Арк. 53.

⁴ Соловйов О. Міста Волині у вирі фронтного життя Великої Європейської війни. С. 114–115.

⁵ ЦДІАК. Ф. 1335. Оп. 3. Спр. 200. Арк. 436зв.

⁶ Восстановление электростанции в Ровно // Жизнь Волыни. 1916. 11 ноября. С. 5.

⁷ ДАЖО. Ф. 9. Оп. 32. Спр. 20. Арк. 10, 115зв.

⁸ Рєнт О. Перша світова війна і Україна. С. 323.

За таких умов у жовтні того ж року до Вінниці запросили шведського інженера, який спеціалізувався на використанні води для виробництва електроенергії. Після проведених дослідів іноземний фахівець дійшов висновку про спроможність р. Південний Буг забезпечувати потужність водяного двигуна на рівні 900–1350 кінських сил, що значно перевищувало можливості традиційних агрегатів¹. Проте для проекту гідроелектростанції потрібні були величезні інвестиції, а відтак його почали втілювати в життя аж на початку 20-х рр. ХХ ст.²

На житомирських вулицях стали масово встановлювали лампочки розжарювання, які горіли замість дугових ліхтарів³. Задля економії електричне освітлення міста здійснювалося половинною мережею⁴.

Напередодні Різдва 1915 р. кияни змушені були в темну пору ходити неосвітленими вулицями через відсутність у місті спеціальних паличок для дугових ліхтарів. Парадокс ситуації полягав у тому, що випуск тих деталей на Кудіновському заводі-монополісті скоротився через нестачу кам'яновугільної смоли, якої в Києві тоді вироблялося в достатній кількості⁵. Цей випадок започаткував у місті практику введення обмежень щодо використання електроенергії. Вони стосувалися зменшення тривалості горіння вуличних електричних ліхтарів, там де були гасові⁶, установлення жорсткіших правил часу роботи торговельних та розважальних закладів, запалювання зовнішньої реклами тощо⁷. Водночас, варто звернути увагу на налагодженість роботи електростанції, яка в 1916 р. жодного разу не припинила подачі струму, не дивлячись на весь ажіотаж довкола зміни її власника, підтвердивши на ділі свій головний девіз: *«підтримати безперервність виробництва, чого б це не вартувало»*. До того ж це відбувалося в умовах значного збільшення обсягів виробництва електроенергії: порівняно з 1915 р. її виробили на 25 % більше⁸.

Від початку осені 1916 р. жорстка економія електроенергії

¹ В Винницком Городском Управлении... // Юго-Западный край. 1915. 12 октября. С. 2.

² Вінниця: Історичний нарис. С. 166.

³ ДАЖО. Ф. 62. Оп. 1. Спр. 1251. Арк. 72.

⁴ Половинной сетью // Жизнь Вольни. 1916. 26 января. С. 3.

⁵ Возобновление освещения на улицах // Южная копейка. 1915. 16 декабря. С. 2.

⁶ Сокращение уличного освещения // Южная копейка. 1916. 31 января. С. 2.

⁷ Сокращение электрического освещения // Южная копейка. 1916. 24 сентября. С. 2.

⁸ ДАК. Ф. 149. Оп. 1. Спр. 176. 26 арк. Арк. 4, 17.

практикувалася в усьому регіоні. У ті дні вінницька міська влада наполегливо просила місцеве населення якомога менше використовувати електричне освітлення в період від настання вечірньої темряви до зачинення магазинів о 20.00¹. Абонентам, що встановлювали в себе більше лампочок, ніж їх було на початку приєднання до мережі, погрожували відключенням². На початку грудня в Кам'янці-Подільському через критичність ситуації із постачанням палива для електростанції довелося тимчасово відімкнути від мережі торговельно-розважальні заклади та обмежити подачу енергії для друкарень і промислових підприємств з 16.00 по 23.00. Тим, хто залишився без електрики, влада міста рекомендувала придбати гас чи інші освітлювальні матеріали³.

Узимку 1917 р. два найбільших міста Київської губернії охопила енергетична криза. У Бердичеві вуличні електричні ліхтарі припиняли світити ще увечері, а деякі взагалі не вмикалися, залушаючи місто в темряві⁴. За кілька днів до люневих подій у Петрограді вичерпалися сировинні запаси київської електростанції. З огляду на серйозність проблеми начальник КВО наказав віддати підприємству все наявне в місті тверде мінеральне паливо, а також те, яке ввозилося⁵.

Зрештою, зростання витрат на паливо, змащувальне мастило та механічні деталі, збільшення утримання технічного персоналу й робітників електростанцій протягом воєнних років неминуче призводили до підняття плати для абонентів за спожиту енергію⁶. На початку 1917 р. воно відбулося в кількох містах регіону. Вартість 1 кВт/год зросла нерівномірно. Якщо в Житомирі⁷ та Вінниці⁸ подорожчання електрики навряд чи сильно вдарило по кишені пересічного споживача, то зміна тарифу в Бердичеві спантеличила все населення, оскільки становила аж 50 %. Причина такого суттєвого підвищення ціни виходила з патового становища міської електростанції, яка після закінчення запасів кам'яного вугілля

¹ От Винницкой Городской Управы // Юго-западный край. 1916. 30 сентября. С. 1.

² От Винницкой Городской Управы // Юго-западный край. 1916. 16 октября. С. 1.

³ Объявление // Подолянин. 1916. 16 ноября. С. 1.

⁴ Тьма крошечная // Южное слово. 1917. 4 января. С. 4.

⁵ Критическое положение электрической станции // Южная копейка. 1917. 21 февраля. С. 2.

⁶ Герасимов Т. Ю. Электропостачання міст Подільської губернії в роки Першої світової війни (серпень 1914 р. лютий 1917 р.). С. 37.

⁷ Увеличение платы за электрическую энергию // Жизнь Волыни. 1916. 26 января. С. 4.

⁸ Несмотря на громадный рост цен... // Юго-Западный край. 1916. 31 декабря. С. 2.

опинилася на межі закриття. За задумом її управителя Г. Ланге, надання місту електроенергії було можливо здійснювати за рахунок спалення на станції дров, що й мало позначитися на збільшенні собівартості. Усім незгодним із новими тарифами загрожувало відімкнення. Непопулярний захід було погоджено з міською та повітовою владою. Остання зобов'язалася забезпечувати електростанцію дровами. Символічно, що надзвичайне засідання бердичівської думи, присвячене обговоренню запропонованого Г. Ланге революційного методу вирішення енергетичного «питання», відбулося в день збройного повстання в столиці Російської імперії¹.

Протягом воєнних років перед містами Правобережної України не менш гострою була проблема використання традиційних способів освітлення, серед яких чільне місце належало гасовій лампі. Подібно до електрики, наявність на міських складах гасу дуже сильно залежала від якості функціонування транспортної системи, а відтак, принаймні до осені 1915 р., якщо проблеми з його відсутністю й були, то мали зазвичай тимчасовий характер.

Утім, перші ознаки гасового дефіциту стали з'являтися ще навесні, зокрема, у Проскуріві, де на початку квітня трапилося різке підвищення ціни на гас з 6–7 коп. до 10–14 коп. за один фунт. Воно виникло внаслідок ускладнень із транспортуванням товару до міста, дій торговців, котрі навмисно поширювали серед населення панічні настрої, та бездіяльності міської влади, яка до того часу ще не запровадила в Проскуріві таксування предметів першої необхідності².

Проте поширена тоді практика введення такс у містах³ давала й зворотний ефект, оскільки, як і у випадку з іншими життєво необхідними товарами, між торговцями гасом та місцевими властями час від часу виникали суперечки довкола встановлення справедливої продажної вартості освітлювальної речовини з урахуванням тенденцій на ринку. У зв'язку з цим, наприклад, у квітні 1915 р. вінницькі підприємці неодноразово зверталися до міської думи з проханням переглянути встановлену нею таксу. Одне з них надійшло наприкінці місяця від власників місцевого складу «Кавказько-Волзького торгово-промислового акціонерного товариства

¹ Чрезвычайное заседание думы // Южное слово. 1917. 28 февраля. С. 4.

² Хроника / Земская мысль. 1915. 20 марта. С. 4.

³ Вільшанська О. Л. Повсякденне життя і суспільні настрої населення. С. 456.

Н. Лейдермана». У ньому наголошувалося на фактично нульовій рентабельності торгівлі гасом, який закуповувався за ціною 2 руб. 37 коп. за один пуд, а продавався – за 2 руб. 20 коп. – гуртом та 2 руб. 40 коп. – уроздріб¹.

Восени 1915 р. на сторінках місцевої преси стали регулярно з'являтися повідомлення про відсутність гасу в усіх частинах регіону. Причина скрізь була однакова – неможливість своєчасного отримання замовленого товару залізницею. У Житомирі на початку листопада нестачу гасу називали не інакше, як *«голодом»*². У Києві в переддень початку календарної зими 1915/1916 рр. місцеве населення, під впливом чуток про вичерпання запасів гасу на міських складах, будь-яким чином намагалося його придбати, блукаючи по всьому місту. Біля входів до великих магазинів товариства «Нобель» шикувалися довгі черги городян з різноманітним посудом у руках. Для того, щоб отримати трохи гасу, доводилося стояти по кілька годин. Багато хто не витримував і повертався додому ні з чим. Щоправда, ціна гасу залишалася доступною – 6,5 коп. за один фунт³. Як не парадоксально, але вагому роль в забезпеченні киян від перебування в своїх домівках у темряві зіграла тогорічна поразка російських військ, адже місто отримало можливість розпоряджатися реквізованим гасом, який донедавна мав бути відправлений на ще не зайняті супротивником території⁴.

Появу в Києві в останні дні літа 1916 р. все тих же черг біля магазинів «Нобеля» ми пов'язуємо із початком другого витка гасової кризи на Правобережній Україні⁵. Про майбутнє настання гасового «голоду» ішлося в докладній записці нафтопромисловців, надісланої подільському губернатору наприкінці вересня. За їхніми словами, вивіз гасу з м. Грозного, який був основним постачальником товару в українські губернії, призупинився і *«немає підстав сподіватися, що в найближчому майбутньому могло, за нинішніх умов, настати якоесь покращення»*⁶.

Пересторога втілилася в життя дуже швидко. Дефіцит гасу в містах став тотальним, ще більшим, ніж у 1915 р. У жовтні одна з

¹ ДАВіО. Ф. Д-230. Оп. 1. Спр. 1592. Арк. 33–36зв.

² Вокруг «керосинного голода» // Жизнь Вольни. 1915. 21 октября. С. 3.

³ Недостаток керосина // Киевская мысль. 1915. 12 ноября. С. 2.

⁴ Реквизиция керосина // Южная копейка. 1915. 18 декабря. С. 3.

⁵ Необходимые предупредительные меры // Южная копейка. 1916. 13 августа. С. 3.

⁶ Керосиновый голод, его причины и устранение их // Подолянин. 1916. 17 сентября. С. 3.

київських газет писала: *«Раніше хоч за 15–20 коп. можна було дістати в лавці фунт гасу. Нині ж і за такі гроші гасу немає можливості отримувати (...). Найприкріша саме та обставина, що народне лихо, яке легко можна усунути, на практиці все більше й більше розростається!»*¹

Тим часом у Луцьку міське населення та військові частини сиділи в темряві, оскільки з дня його звільнення місто не отримало жодної цистерни гасу².

Труднощі з освітленням оселі газовою лампою у вечірню пору змушували багатьох городян змінювати свій звичний режим дня. Восени 1916 р. відомий український живописець К. Піскорський, котрий служив тоді в Управлінні інтендантської армії Південно-Західного фронту в Бердичеві, у листі до своїх батьків писав, що йому доводилося кілька разів лягати спати о 21.00. Через те він іноді вирушав до Управління і там до опівночі сидів при електричному освітленні³. У специфічних умовах опинилися учні шкіл та гімназій, яким необхідно було виконувати домашнє завдання. Відтак в Острозі вони збиралися біля вуличних ліхтарів⁴, а в Житомирі – робили уроки безпосередньо в навчальних закладах⁵.

Небезпека газового дефіциту спонукала міста чіплятися за будь-яку можливість отримання цього товару, до того ж із максимальною обережністю через його велику популярність серед спекулянтів. Тому, наприклад, 25 жовтня 1916 р. гайсинська управа вдалася до безпрецедентних заходів безпеки заради одного вагону гасу, що «чомусь» надійшов не до міської вузькоколіїної станції, де був газовий резервуар, а до ст. Губник. Убачаючи в цьому злий умисел з боку певних зацікавлених осіб, серед яких, до речі, був і сам утримувач резервуару – Й. Рабинович, Управа попросила повітового ісправника, щоб той заборонив на вказаній ширококоліїній станції продаж речовини, та під погрозами реквізиції посприяв її терміновому доправленню до Гайсина⁶.

Дефіцит гасу створив підґрунтя для його різкого подорожчання. Неймовірна тенденція спостерігалася в Кам'янці-Подільському, де в

¹ Керосинный кризис // Южная копейка. 1916. 18 октября. С. 2.

² ДАВО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 1583. Арк. 6.

³ ЦДАМЛМ. Ф. 335. оп. 1. спр. 113. Арк. 23зв.–24зв.

⁴ Без керосина // Жизнь Воляни. 1916. 30 сентября. С. 4.

⁵ Керосинный кризис // Жизнь Воляни. 1916. 14 октября. С. 5.

⁶ ДАВіО. Ф. Д-286. Оп. 1. Спр. 343. Арк. 448, 455.

жовтні лише протягом трьох днів ціна одного фунту підвищилася з 45–50 коп.¹ до 90 коп. – 1 руб. 20 коп.² Змінити ситуацію вдалося в середині листопада завдяки прибуттю до міста довгоочікуваної партії гасу та запровадженню міською владою нормування видачі – по 3 фунти на родину в місяць. Установлена ціна одного фунту становила 24 коп.³

В останні місяці 1916 р. загострилася проблема з постачанням до Вінниці гасу. Попри всі намагання міській владі ніяк не вдавалося отримати достатню для міста кількість товару. Без освітлення залишалося багато казенних та міських закладів, військові шпиталі, після заходу сонця значна частина міста поринала в темряву⁴. У багатьох будинках стали використовувати скипидар та бензин, розбавлений водою, що не лише отруювало повітря, а й створювало чималу пожежну небезпеку. Прибулі 19 листопада залізницею 2 цистерни гасу (1000 пудів, або приблизно 40 тис. фунтів) могли лише частково послабити освітлювальну кризу⁵. Рідину продавали по цукрових картках за ціною 11 коп. за один фунт у кількості не більше 5 фунтів⁶. Унаслідок величезного ажіотажу 15 грудня ледве не сталася трагедія. Коли на сходах міського поліцейського управління зібрався багаточисельний натовп з охочих отримати чеки на гас, частина перил не витримала натиску та обвалилася. Дивом ніхто не постраждав⁷.

Початок зими 1916/1917 рр. значна частина населення Києва зустріла в неосвітлених помешканнях. Гас був настільки недоступним, що його можна було отримати лише за знайомством, та й то у дуже невеликій кількості⁸. За сподіванням київської влади, покращити становище мало запровадження гасових карток, для чого з ранку 31 грудня розпочався обхід міських будинків студентами-реєстраторами. Вони роздавали картки домовласникам під розписку, а ті, насамперед, – квартирантам⁹. Нововведення супроводжувалося підвищенням ціни на гас, яка з 14 січня 1917 р. становила 11 коп. за

¹ Ціна на керосин... // Подолянин. 1916. 9 октября. С. 3.

² Цены на керосин... // Подолянин. 1916. 11 октября. С. 3.

³ Продажа керосина // Подолянин. 1916. 3 ноября. С. 4.

⁴ ДАВіО. Ф. Д-230. Оп. 1. Спр. 1616. Арк. 333.

⁵ Прошлой ночью... // Юго-Западный край. 1916. 7 ноября. С. 2.

⁶ Сегодня предполагается... // Юго-Западный край. 1916. 13 ноября. С. 2.

⁷ Вчера на лестнице городского полицейского управления... // Юго-Западный край. 1916. 3 декабря. С. 3.

⁸ ЦДАМЛМ. Ф. 542. Оп. 1. Спр. 311. Арк. 169зв.

⁹ Выдача карточек на керосин // Южная копейка. 1916. 18 декабря. С. 2.

один фунт¹. Тобто упродовж одного року товар офіційно подорожчав майже удвічі. Судячи з усього, поширення карткової системи на гас не принесло очікуваних результатів, на що вказували довгі черги біля місцевих бакалійних на початку березня 1917 р. Перебування в них, між іншим, далеко не завжди гарантувало досягнення поставленої мети².

Водопостачання посідало одне з чільних місць серед актуальних житлово-комунальних проблем. Тим більше, доступ до якісної води був особливо важливим в умовах підвищеної санітарно-епідемічної небезпеки. Завдяки водогону, скажімо, вдалося забезпечити Вінницю від холерної епідемії влітку 1914 р. Випадки захворювання спостерігалися лише в навколишніх поселеннях, які не мали можливості користуватися водогінною водою. Міська влада своєчасно відкрила її безкоштовну видачу, коли р. Південний Буг кишла холерними вібріонами³.

Варто зазначити, що, як і у випадку з квартирним питанням, проблема з водопостачанням була безпосередньо пов'язана із рухом військового та цивільного населення. Виклики часу зобов'язували міські водогони дбати як про якість води, так і про її кількість. У багатьох містах значно збільшилася присутність військових частин та лікувальних закладів, у яких надавали медичну допомогу тисячам поранених військовослужбовців російської армії. Відповідно, ці категорії споживачів потребували величезної кількості води, якою їх мали забезпечувати місцеві органи влади. Витрати води збільшилися до такої межі, що київські водопровідники, наприклад, аж до згаданого оприлюднення перепису населення в 1916 р. були твердо переконані в проживанні в місті не менше 1 млн осіб⁴.

За збігом обставин, початок війни завадив розширенню водогінної мережі Києва, яке планували завершити до осені 1914 р. По-перше, всі роботи з буріння свердловин на околицях міста, необхідних для збільшення подачі води, були припинені через інтернування бурильників, котрі мали австрійське підданство. По-друге, неможливо було своєчасно отримати з Баку спеціальні машини та інструменти⁵. «Замороження» проекту негативно позначалося на

¹ Изменение цены на керосин // Киевлянин. 1917. 6 января. С. 2.

² По городу // Южная копейка. 1917. 17 февраля. С. 2.

³ ДАВіО. Ф. Д-230. Оп. 1. Спр. 1508. Арк. 91.

⁴ Л. Заволода / Огорчение // Южная копейка. 1916. 3 марта. С. 2.

⁵ К расширению водопровода // Киевская мысль. 1914. 2 августа. С. 2.

забезпеченні водою місцевих закладів та житлових будинків, від яких у серпні 1914 р. постійно надходили скарги до міської влади¹. Крім того, наступного місяця тимчасово з'явилася загроза зупинення роботи водогінних мереж унаслідок ускладнень із транспортуванням вугілля до міста². 11 жовтня в житті Києва відбулася важлива подія – представники міста й «Товариства водопостачання» підписали угоду про передачу водогону у власність міста. «Ціна питання» становила 3 777 тис. руб., 3 млн з яких оплачувалися міськими облигаціями, а решта – готівкою³.

Зрозуміло, що однією такою домовленістю проблема з водою в Києві автоматично не вирішувалася. Для міського водогону лакмусовим папірцем стала пожежа в будівлі Київського політехнічного інституту, що виникла 2 листопада 1914 р. На початку війни в його приміщеннях влаштували військовий лазарет для поранених та хворих військовослужбовців⁴, і в момент загоряння там зовсім не було води. Тому пожежники деякий час лише спостерігали за охопленою полум'ям частиною будівлі. Жертв вдалося уникнути тільки завдяки тому, що в актовій залі, де розпочалася пожежа, не було поранених⁵.

Цікавий приклад взаємодії військової влади та міських комунальних служб трапився в Проскуріві в травні 1915 р., коли у водогоні, що обслуговував місцеві лазарети, через технічну несправність зникла вода. У цей критичний момент на порятунок закладам підоспіла проскурівська пожежна команда, привізши тільки протягом одного дня близько 2 тис. відер. Воду взяли зі спеціальної пожежної криниці, оскільки в самому місті, як нам добре відомо, водогінної мережі тоді ще не було⁶.

Тим часом у Вінниці на вимогу військової влади проводилися роботи із розширення водогінної мережі. Так, на початку травня 1915 р. було завершено прокладання 550 погонних сажнів труб від місцевої єврейської лікарні до шпиталю⁷. Проте подібні заходи негативно позначалися на можливості міського водогону забезпечувати населення якісною водою. Це далось взнаки вже улітку

¹ Отсутствие воды // Киевская мысль. 1914. 2 августа. С. 2.

² ДАК. Ф. 163. Оп. 39. Спр. 503. Арк. 376.

³ Подписание договора // Южная копейка. 1914. 27 сентября. С. 2.

⁴ Пожар в Политехникуме // Киевская мысль. 1914. 21 октября. С. 2.

⁵ О том же самом // Южная копейка. 1914. 22 октября. С. 2.

⁶ На казарменном участке... // Земская мысль. 1915. 3 мая. С. 4.

⁷ Водопроводная линия... // Юго-Западный край. 1915. 26 апреля. С. 2.

того ж року, коли за спекотної погоди зменшилася кількість джерельної води, яка трубами надходила до споживача. У зв'язку з цим міська управа зверталася до вінничан з проханням не користуватися водогоном без зайвої необхідності¹.

Після настання весни 1915 р. водне «питання» в м. Києві знову актуалізувалося. Цього разу йшлося про неспроможність міста забезпечувати споживачів водогінною водою з артезіанських джерел, яку подавали в кількості 2,9 млн відер на добу, за потреби – 3,5 млн. Пропозиція міського голови про щоденне закачування додаткових 500 тис. відер дніпровської води не користувалася підтримкою через необхідність її хлорування². Відсутність консенсусу у владних кабінетах щодо вирішення цієї проблеми одразу ж додала киянам побутових негараздів, особливо – у спекотні дні. До того ж, разом із водою в домівках зникли з продажу охолоджувальні напої. Дефіцит живильної вологи відповідним чином впливав на суспільні настрої населення, свідченням чого була сатирична розповідь про прожитий «сухий» день однієї київської родини, надрукована в місцевій газеті в останні дні травня 1915 р. Вона закінчується гнівними словами дружини: *«Я залила б думу та всіх її гласних потоком, морем, океаном води»*³.

У червні 1915 р. кількість повідомлень про нестачу води в Києві зашкалювала. Якщо в одних районах міста її не було по кілька годин поспіль, то в інших – цілими днями. Мешканці ходили по воду з відрами у віддалені квартали. Особливо страждали лікувальні заклади⁴. Багато установ запасалися водою вночі, зберігаючи її в різних ємкостях⁵. У критичному становищі опинився Кадетський корпус, де відсутність води спричинила випадок масового шлункового захворювання⁶.

Після невдач російської армії в 1915 р. міські водогони, на відміну від електростанцій, не підлягали евакуації⁷. У відповідних інструкціях хіба що передбачалося зняття лічильників та водомірів, вироблених із міді, заміна мідних деталей на залізні тощо⁸.

¹ Благодаря увелечению... // Юго-Западный край. 1915. 20 июня. С. 2.

² Водяной голод в Киеве // Киев. 1915. 9 марта. С. 4.

³ Мих. Безсонов / Мелочи жизни // Южная копейка. 1915. 9 мая. С. 2.

⁴ Недостаток воды // Киевская мысль. 1915. 3 июня. С. 3.

⁵ Недостаток воды в городе // Киевская мысль. 1915. 5 июня. С. 3.

⁶ Кадетский корпус без воды // Киевская мысль. 1915. 19 июня. С. 3.

⁷ ДАХмО. Ф. 227. Оп. 3. Спр. 8595. Арк. 59.

⁸ На случай эвакуации города // Киевская мысль. 1915. 21 сентября. С. 2.

Знайдені нами першоджерела вказують на значні проблеми із водопостачанням деяких повітових міст Київської губернії. Так, на початку 1915 р. в Умані відбулося засідання спеціальної комісії, на якому обговорювали незадовільну якість водогінної води. Збудований ще напередодні війни міський водогін живився із забрудненої болотистої місцевості, унаслідок чого споживач отримував жовтувато-коричневу рідину із гнилим запахом. Попри всі зауваження губернської санітарно-виконавчої комісії, концесіонери не поспішали виправляти свою помилку¹. Наприкінці літа того ж року в Радомишлі викрили таємну підземну трубу. Вона забирала майже всю воду з джерела «Черча», яке постійно забруднювалося житловими будинками, військовими будівлями, цегляними заводами та іншими господарськими й промисловими об'єктами. Це було наслідком махінацій підрядників, що збудували водогін. Тому місцеві мешканці пили воду лише кип'яченою². Суттєві проблеми з водопостачанням відчували жителі Канева, більшість криниць якого мали дуже примітивне обладнання з неякісною «*підикірною водою*»³.

Аналогічно до Радомишля, у жовтні 1915 р. влада в Києва несподівано стикнулася з новою проблемою: після проведення детального обстеження водогінної мережі для встановлення причини величезного витоку води з міського водогону (19–25 %, за норми в 5–10 %) виявилось, що його труби були надзвичайно низької якості⁴. Для переобладнання київської централізованої системи водопостачання необхідні були мільйони рублів⁵. Окрім того, міській владі необхідно було зважати на високу вартість утримання київського водогону, яка постійно зростала через високі ціни на паливо. У середині грудня 1915 р. київська управа приступила до розробки проекту підвищення ціни на воду для населення міста з 12 до 14 коп. за 100 відер⁶. Міська громадськість відреагувала на те досить іронічно. Наприкінці того року в номері «Южной копейки» з'явилася карикатура, на якій було зображено чоловіка похилого віку з маленьким хлопчиком на колінах під час ознайомлення з місцевою пресою. Дідусь коментував новину про підвищення тарифу із

¹ Без здоровой воды // Киев. 1915. 15 февраля. С. 4.

² ДАКО. Ф. 9. Оп. 31. Спр. 20. Арк. 16.

³ ДАКО. Ф. 9. Оп. 31. Спр. 18. Арк. 177.

⁴ К дефектам городского водопровода // Киев. 1915. 5 октября. С. 4.

⁵ Расширение водопроводной сети // Киев. 1916. 5 июля. С. 4.

⁶ Увеличение платы за воду // Южная копейка. 1915. 9 декабря. С. 3.

саркастичною усмішкою: «Вода подорожчала!.. Нарешті мої дітки пиймуть молочко не розбавленим»¹.

Суттєве покращення водопостачання Києва відбулося в травні 1916 р. після того, як міському водогону надали статус оборонного підприємства, яке набагато прискорювало транспортування до міста сировини та комплектуючих матеріалів. За тих умов досить успішно вдавалося виконувати роботи з розширення водогінної мережі². Улітку того року, порівняно з аналогічним періодом 1915 р., кількість щодобового видобутку води збільшилася на 660 тис. відер³. Тому в подальшому всі випадки з її нестачею в місті мали винятково епізодичний та локальний характер.

Водночас, у решті міст Правобережної України простежувалася зовсім інша тенденція, коли реагувати на збільшений попит на воду було набагато складніше. Так, навесні 1916 р. на межі своїх можливостей працював житомирський водогін. Про збільшення його потужностей не могло бути й мови через брак у місті кваліфікованих робітників, хоча й на підприємстві платили досить високу зарплату⁴.

У вересні 1916 р. завідувач вінницького двокласного єврейського початкового училища скаржився міській управі на нестачу води в туалетах ввіреного йому закладу, у будівлі якого постійно перебували від 50 до 300 солдатів. Відсутність доступу до водогону створювало сильний сморід, що поширювався на велику територію. За словами завідувача, особливо гострою проблема була в мобілізаційні дні, коли протягом тижня там перебувало не менше 2 тис. осіб. Очевидно, що будь-яке тогочасне подібне звернення до вінницької влади було безрезультатним, оскільки проведення робіт із розширення міського водогону унеможлиблювалося вкрай негативними обставинами. У грудні вінницька управа відхилила клопотання розквартированої в місті ескадри повітряних кораблів щодо проведення до неї водогону, заявивши про провал усіх своїх спроб із придбання труб та інших водогінних матеріалів у фірм та заводів, де вони зазвичай купувалися, та повне припинення прийому вантажів на залізничній станції «Вінниця». Трохи раніше ті ж причини, а також відсутність фахівців, завадили приєднанню до водогінної мережі переповненої міської в'язниці. Варто зазначити,

¹ Карикатура // Южная копейка. 1915. 15 декабря. С. 2.

² Водоснабжение города // Южная копейка. 1916. 22 июля. С. 2.

³ Водоснабжение города // Южная копейка. 1916. 6 июня. С. 2.

⁴ Сколько город употребляет воды в день // Жизнь Волыни. 1916. 14 мая. С. 4.

що в 1916 р. тариф на вінницьку воду помітно перевищував київський – 35 коп. за 100 відер¹.

Тоді ж виникли суттєві труднощі з транспортування обладнання для кам'янецького водогону, яке затримувалося через ненадання вагонів на залізничній станції в Києві². Затриманий товар був досить важливим, з огляду на непросту ситуацію з водопостачанням в подільському губернському центрі, характерну для нього ще до війни³. Місцевий поет присвятив цій проблемі такі віршовані рядки:

*«Водопровод, даже колодцы,
Здесь существуют лишь в мечте;
Ведро воды – здесь продаётся,
За воду надобно бороться, –
Я говорю же: как в Чите!»⁴.*

Проблема із забезпечення паливних матеріалів для обігріву приміщень набула в роки війни надзвичайної гостроти, посівши за своїм накалом одне з чільних місць у міському побуті. Якщо проводити паралелі з освітлювальним «питанням», яке на Правобережній Україні перебувало в прямій залежності від транспортування сировини з місць зосередження видобутку кам'яного вугілля й нафти, то питання з опаленням, на перший погляд, виглядало менш критичним з огляду на наявність лісових ресурсів, а також значних покладів торфу. Проте деструктивний вплив Першої світової війни на економіку Російської імперії фактично не залишав приводів для оптимізму в цій надзвичайно чутливій для міського населення сфері.

Від самого початку війни в містах збільшився попит на інші види палива, оскільки через високу затребуваність вугілля для оборонної промисловості шанси на його отримання зменшувалися з кожним місяцем. До того ж, як ми неодноразово наголошували, досить часто на заваді реалізації постачання сировини ставала залізниця. Заміна одного виду палива на інше ініціювалася як на місцевому, так і на високому адміністративному рівні.

Це, наприклад, стосувалося будинків із центральним опаленням, яке передбачало спалення великої кількості вугілля. Дефіцит твердого палива в містах дуже швидко переконав домовласників у

¹ ДАВіО. Ф. Д-230. Оп. 1. Спр. 1424. Арк. 153, 166зв, 184, 250.

² ДАВіО. Ф. Д-255. Оп. 1. Спр. 45. Арк. 399.

³ Історія міст і сіл Української РСР: Хмельницька область. С. 307.

⁴ Увы, не я!.. // Подолянин. 1917. 12 января. С. 2.

неможливості його використання, і тому вони почали перейматися запровадженням альтернативного способу обігріву будівель. Щоправда, лише невеликій частині вдалося придбати апарати для спалення нафти чи взагалі змінити систему опалення, перейшовши на дрова, адже в обох випадках потребувалися величезні затрати. Тому, наприклад, улітку 1915 р. багато квартир у Києві здавалися в найм неопалювальними¹. На підґрунті усвідомленої необхідності проведення ротаций в паливній сфері у Вінниці в 1915 р. виникла ситуація, зумовлена прагненням однієї місцевої посадової особи вислужитися перед владою. Чинownik самовпевнено доводив непотрібність для міста вугілля, яке, на його думку, мали успішно замінити дрова. Унаслідок того вінницькій управі не вдалося отримати 25 вагонів палива².

Нарешті, у травні 1916 р. Уповноважений мінеральним паливом розіслав на місця вказівку про необхідність вживання заходів щодо заміни вугілля «*будь-якими сурогатами*», залежно від особливостей місцевості: дровами, соломою, кізяками, торфом, соняшниковим лушпинням тощо³. Зацікавленість влади в альтернативних енергоносіях проявилася на тлі загострення вугільної кризи, про що красномовно свідчила статистика надходження твердого мінералу до Києва в 1916 р.: у лютому – 667 вагонів (замість потрібних 1400)⁴, у серпні – 811, у вересні – 623, у жовтні – 491, у листопаді – 300 (місячне споживання київської електростанції)⁵, у грудні – 250⁶.

Розмови про можливість заміщення торфом традиційних видів палива на Правобережній Україні протягом усього періоду війни відбувалися в Петрограді⁷, Києві⁸ та в інших містах. У травні 1916 р. бердичівське повітове земство провело розрахунки, згідно з якими собівартість видобутого одного пуду торфу мала становити 11 коп. і за своїми паливними якостями він мало чим поступався дровам⁹. Проте подібні проекти потребували не лише забезпечення технічними засобами, а й кваліфікованої робочої сили, якої, як відомо, було

¹ Дома без отопления // Южная копейка. 1915. 31 июля. С. 2.

² ДАВіО. Ф. Д-230. Оп. 1. Спр. 1616. Арк. 137.

³ Недостаток угля // Южная копейка. 1916. 14 мая. С. 3.

⁴ Угольный голод // Южная копейка. 1916. 13 марта. С. 2.

⁵ Угольный кризис // Киевская мысль. 1917. 3 января. С. 3.

⁶ Угольный кризис // Южная копейка. 1917. 16 января. С. 3.

⁷ ДАВіО. Ф. Д-286. Оп. 1. Спр. 509. Арк. 8.

⁸ Торф как топливо // Южная копейка. 1915. 1 декабря. С. 4.

⁹ Бердичев // Юго-Западный край. 1916. 5 мая. С. 4.

обмаль. Ось чому в 1917 р. в паливному балансі Європейській Росії на долю торфу припадало близько 2 %.

Таким чином, значно збільшувався попит на дрова, процес заготівлі яких був порушений війною. Вона скоротила число людей, що займалися рубкою лісу, кількість коней, які підвозили дрова до залізничних шляхів і пристаней, погіршила постачання лісозаготівель провіантом й фуражем та змінила в гірший бік умови транспортування деревини залізницею¹. Усе це зумовило помітне подорожчання дров уже в перший рік війни. Так, якщо в Києві в березні 1914 р. куб. сажень дров твердих порід коштував 41 руб. з доставкою, то в грудні того ж року – 52–53 руб.².

Навесні 1915 р. регіональна преса сповіщала про настання дров'яного «голоду». У березні нестача палива змусила директора однієї з київських гімназій заявити міській управі про необхідність тимчасового призупинення занять³. Ситуація виникла через халатність організаторів розподілу дров у місті, які не виконали угоду із залізницею, за якою остання мала щодня постачати до Києва 50 вагонів за умови їхнього негайного вивезення з території станції⁴. У ті дні на сторінках газети «Киевская мысль» з'явилася цікава розповідь про невдалі спроби місцевої родини придбати дрова для квартири. Після 10 днів поневірянь вона переїхала до готелю з теплими номерами, де її прийняли за сім'ю біженців⁵. Наприкінці того місяця через ненадання залізницею вагонів для перевезення приватних вантажів припинився підвіз дров до Рівного, унаслідок чого ціна одного куб. сажня піднялася з 38 до 60 руб.⁶

Дров'яний дефіцит також міг спричинюватися таксуванням предметів першої необхідності. Саме тому серед великого асортименту товарів, завезених у середині квітня 1915 р. на базар «Нового Плану» в Кам'янці-Подільському, місцеві мешканці не виявили жодного пуду дров⁷. До сусіднього Проскурова припинення завезення паливного матеріалу відбулося через те, що селяни з навколишніх сіл не бажали його продавати за встановленою владою

¹ Сидоров А. Л. Экономическое положение России в годы Первой мировой войны. С. 523, 536.

² Вздорожание жизни в Киеве // Киевская мысль. 1914. 10 декабря. С. 5.

³ Дровяной голод // Южная копейка. 1915. 1 марта. С. 2.

⁴ Без дров // Южная копейка. 1915. 19 марта. С. 2.

⁵ Как мы покупали дрова // Киевская мысль. 1915. 3 марта. С. 3.

⁶ ДАРО. Ф. 165. Оп. 1. Спр. 28. Арк. 49.

⁷ Вчера по случаю четверга // Подолянин. 1915. 3 апреля. С. 3.

ціною, яка становила 14–15 коп. за один пуд. Якщо дрова й продавалися, то вони коштували на 10 коп. дорожче, та й то у дуже обмеженій кількості¹.

Те, що криза в паливній сфері охопила терени всієї Правобережної України, у липні 1915 р. переконливо доводили результати анкети, заповненої органами міського самоврядування, переважна більшість з яких вказувала як на нестачу вугілля, так і дров². Певно, з-поміж них був і Васильків, якому влада виділила 55 десятин лісу аж біля Фастова. Щоб не перевозити дрова на відстань у понад 60 км, у серпні місту довелося пристати на умови Київського губернського комітету, який дозволив їх брати в Боярському та Васильківському лісництвах у разі забезпечення паливом двох міських шкіряних заводів, що працювали на оборону³.

Восени 1915 р. у Вінниці розгорівся скандал довкола несподіваного рішення міської влади щодо перенесення лісних складів за межі міста. Аргументація базувалася на необхідності зниження рівня пожежної небезпеки, хоча протягом останніх 20 років там не трапилося жодного випадку загоряння⁴. Очевидно, створена ситуація слугувала прикриттям махінації, проведеної трьома підрядниками міської управи за потуранням одного з місцевих високопосадовців, які викупили всі дрова з величезного складу графа Грохольського за ціною 75 руб. за один куб. сажень, а потім їх перепродували по 125 руб. Напередодні ж місцеве населення купувало дрова по 45 руб.⁵ Варто зазначити, що в сусідній Жмеринці, в околицях якої лісів було значно більше, дрова також коштували недешево – по 75 руб.⁶. Набагато вищу ефективність у вирішенні дров'яного «питання» демонструвала міська дума Бара, якій вдалося досягти згоди із місцевими кооперативами щодо рубки міського лісу із зобов'язанням останніх торгувати дровами за цінами, не вищими ніж 14 коп. за один пуд. З кожного проданого пуду місто мало отримувати по 7 коп. Значну вигоду отримував і міський споживач, тому що на ринку дрова коштували вдвічі дорожче⁷.

Запаси дров у регіоні суттєво скоротилися під час австро-

¹ Проскуров // Юго-Западный край. 1915. 26 апреля. С. 4.

² Вільшанська О. Л. Повсякденне життя і суспільні настрої населення. С. 455.

³ ДАКО. Ф. 9. Оп. 31. Спр. 16. Арк. 42зв.

⁴ ДАВіО. Ф. Д-262. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 80.

⁵ ДАХмО. Ф. 409. Оп. 1. Спр. 242. Арк. 1.

⁶ ДАВіО. Ф. Д-230. Оп. 1. Спр. 1616. Арк. 137зв.

⁷ В ряду мер... // Подолянин. 1915. 21 ноября. С. 4.

угорської окупації частини Волині, де вирубка лісів набула масового характеру. Деревину вивозили цілими ешелонами. Що характерно, спочатку окупанти діяли цивілізовано – у межах реквізиційного порядку, вимагаючи при тому від власників лісів розписок про продаж дерева. Оскільки мало хто з них хотів у майбутньому бути звинуваченим у колабораціонізмі, австро-угорці перейшли до насильницької лісозаготівлі¹. Як наслідок, майже нічого не залишилося від багатих лісів навколо Луцька². Тому після відновлення російської влади в місті дрова завозили з Яловичського лісу, з використанням праці 40 австро-угорських військовополонених³.

Зловживання окремих представників влади й бізнесових кіл у паливній сфері супроводжувалися масовими крадіжками в місцях зберігання дров. Крали як зі складів, так і на залізниці. Зокрема, у 1916 р. на станції Мотовилівка, де був складений ліс для відправлення до Києва, неодноразово спостерігалася картина, коли пасажирів під час зупинок потягів вибігали по дрова зі своїх вагонів⁴. Відповідно до даних, оприлюднених начальником Південно-Західної залізниці напередодні краху царату, протягом 1916 – початку 1917 рр. вартість одного куб. сажня палива подорожчала вдвічі: з 30–39 руб. до 75 руб.⁵

Навряд чи загострення якоїсь іншої проблеми, крім паливної, могло б тоді настільки яскраво викривати справжню сутність місцевої влади. Ішлося не про її здатність домовлятися з власниками лісів чи залізничниками щодо постачання дров за прийнятними для широкого загалу цінами, про які ми писали вище. Питання лежало в моральній площині. Це добре проявилось в двох невеликих подільських містах – Літині та Гайсині. Восени 1916 р. між літинською владою та міським населенням утворився справжній водорозділ в питанні щодо палива. З одного боку, місцева дума та повітове земство розпоряджалися дешевими дровами, які вони отримували на пільгових умовах й зосереджували на своїх складах у великій кількості. Ними мали право користуватися лише міські й земські установи, включно з їхніми працівниками, а також місцевий гарнізон. З іншого боку, пересічним

¹ Хищническая рубка лесов // Юго-Западный край. 1916. 14 апреля. С. 4.

² Дровяной вопрос в луцком уезде // Жизнь Волини. 1916. 8 сентября. С. 5.

³ ДАВО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 1584. Арк. 22зв.

⁴ Расхищение городских дров // Южная копейка. 1916. 3 марта. С. 3.

⁵ Рост цен на дрова // Киевлянин. 1917. 7 февраля. С. 3.

жителям не залишалося нічого іншого, як купувати паливо деінде за ціною 32 коп. за один пуд, для більшості яких вона була занадто високою¹. На тлі байдужого ставлення літинських можновладців до своїх городян різким контрастом виглядав учинок їхніх гайсинських колег, котрі ухвалили рішення підпускати дрова винятково міському населенню, залишивши місцеві заклади й підприємства без опалення².

Наприкінці жовтня 1916 р. у газеті «Юго-Западный край» надрукували фейлетон, в якому в досить іронічній формі передано атмосферу настроїв пересічної родини через початок опалювального сезону. В ньому йшлося про розповідь чоловіка, якому дружина подарувала на День народження загорнуте поліно³.

У Києві початок опалювального сезону ознаменувався появою на вулицях міста кількох сотень верблюдів, які перевозили дрова. Піти міську владу на такий неординарний крок змусила недостатня кількість перевізних засобів. Тварин придбали в Таврійській губернії⁴. Однак для виходу з паливної кризи цього було явно недостатньо. Кияни чекали на дрова цілими тижнями й тому ціни могли бути вражаючими. У лютому 1917 р. відомий український філолог О. Назаревський у листі до свого батька писав, що на приватних київських складах $\frac{1}{2}$ куб. сажня коштувала 85 руб.⁵

Тим часом, зима 1917 р. виявилася надзвичайно суворою, в окремі дні стовпчики термометрів опускалися нижче позначки в -20°C . У Житомирі через відсутність належного опалення читачі громадської бібліотеки сиділи у верхньому одязі⁶. У Києві змушені були припинити діяльність лазні⁷ й університетські клініки місцевих професорів⁸. На міських вулицях частішали випадки обмороження, оскільки через брак палива в період сильних морозів не було змоги розпалювати багаття, біля яких традиційно грівся різний люд⁹. На початку березня, коли холодна зима все ще тривала, преса Бердичева повідомляла про зростання смертності в місті. У ті дні міське

¹ Литин // Юго-Западный край. 1916. 17 сентября. С. 4.

² ДАВіО. Ф. Д-286. Оп. 1. Спр. 509. Арк. 336–337.

³ Сод / Маленький фельетон // Юго-Западный край. 1916. 17 октября. С. 2.

⁴ Верблюды для г. Киева // Южная копейка. 1916. 30 октября. С. 2.

⁵ ИР. ф. 78, № 1732. Арк. 1.

⁶ Холод в публичной библиотеке // Жизнь Волыни. 1917. 27 января. С. 3.

⁷ К отопительному кризису в Киеве // Киевская мысль. 1917. 7 февраля. С. 4.

⁸ Закрытие клиник // Южная копейка. 1917. 9 февраля. С. 2.

⁹ Морозы // Жизнь Волыни. 1917. 19 января. С. 3.

єврейське поховальне братство ледве встигало справлятися зі своїми обов'язками – виникали черги. Не всіх вдавалося ховати в день смерті, і тому доводилося багато поховань відтермінувати. Щодоби помирало від 6 до 9 осіб¹.

Таким чином, протягом 1914–1917 рр. міста Правобережної України стикнулися з величезними труднощами із забезпечення освітленням, водопостачанням й опаленням як новітніми, так і традиційними способами. Це було яскравим підтвердженням повного поглинання Першою світовою війною економічних ресурсів Російської імперії.

4.3. Становище міського транспорту та зв'язку

Велика війна, що прискорила темпи життя населення міст досліджуваного регіону, значною мірою вплинула на відносини в сфері пересування й комунікацій.

Події перших воєнних днів суттєво позначилися на роботі трамваїв Києва, Житомира й Вінниці. Після оголошення мобілізації в містах відбулося масове переміщення призовників на пункти збору й у зворотному напрямку. Унаслідок того трамваї були вщерть заповнені пасажирами. У ті дні на головній житомирській вулиці – В. Бердичівській, на передніх частинах вагонів, де відводилося 6 чи 8 місць, стояли по 15–20 осіб². У Києві переповненість трамваїв доходила до того, що пасажири обвисали їх з усіх боків, розміщуючись на сходах, на дугах й навіть на дахах³.

Недостатня кількість вільних місць у транспорті спричинювалася задіянням частини трамваїв військовим відомством. Так, уже в 1914 р. кількість пасажирських вагонів, що рухалася київськими вулицям, скоротилася зі 190 до 90–95⁴. Придбання ж нових у воєнний час стало неможливим. Саме тому прибуття до Вінниці 4-х трамвайних вагонів улітку того року, виготовлених в Німеччині на заводі «MAN», можна вважати великим успіхом. Воно дало змогу восени ввести в експлуатацію щойно споруджену другу лінію: від Вознесенської церкви до Військового містечка по

¹ Смертність в городе // Южное слово. 1917. 19 февраля. С. 4.

² Переполение трамваев // Жизнь Волыни. 1914. 24 июля. С. 3.

³ Машкевич С. Київський трамвай у період Першої світової війни. С. 151.

⁴ Совещание об урегулировании трамвайного движения // Южная копейка. 1917. 17 февраля. С. 2.

Миколаївському проспекту¹.

Водночас, у містах із трамвайним рухом була поширена практика використання вагонів для транспортування поранених військових до лікувальних закладів, при чому воно здійснювалося на безоплатній основі, без огляду на форму власності відповідних підприємств². Щоправда, товариство КМЗ висунуло з того приводу місцевій владі умову, за якою понесені витрати на перевезення не мали би включатися до загальних експлуатаційних витрат, інакше в такому разі знижувався би їхній прибуток та викупна вартість³. Самі ж трамваї з пораненими фронтовиками викликали в міського населення чималий ажіотаж. Під час зупинок таких трамвайних вагонів біля них збиралися багатолюдні натовпи, об'єднані прагненням надання допомоги або ж природною цікавістю. Деякі з них лізли до трамваїв, щоб добре розгледіти транспортованих солдатів і офіцерів, не думаючи, водночас, про завданий ним клопіт. У зв'язку з цим в газетах друкували прохання передавати військовослужбовцям гроші та продукти через братів милосердя, котрі спеціально стояли на трамвайних площадках і приймали пожертвування⁴.

Складна економічна ситуація зумовлювала міську владу та керівництва трамвайних підприємств переглядати ціни на проїзд. З огляду на специфіку кожного з трьох міст, питання вирішувалися неоднаково. Передусім, це стосувалося Житомира, де наприкінці 1914 р. розпочалися дискусії довкола справедливості такси на проїзд, самовільно піднятої управителями трамвайного підприємства з 11 до 13 коп. Міська влада, посилаючись на угоду від 29 січня 1900 р., вважала дії концесіонерів незаконними⁵. Це отримало відповідне ставлення з боку житомирських жителів, котрі, як і у випадку з електричним освітленням, вели розмови про необхідність секвестру підприємства (йому належали електростанція й трамвай)⁶. У двох інших містах підвищення плати за проїзд відбувалося спокійніше. У

¹ Герасимов Т. Ю. Развитие трамвайного руха в м. Винница в роки Першої світової війни (серпень 1914 р. лютий 1917 р.). С. 45.

² Жертва электрической станции // Жизнь Волыни. 1914. 29 ноября. С. 3; Вчера в вагонах трамвая... // Юго-Западный край. 1915. 8 июля. С. 2.

³ Машкевич С. Київський трамвай у період Першої світової війни. С. 152.

⁴ Доставка раненых // Южная копейка. 1914. 2 сентября. С. 4.

⁵ ДАЖО. Ф. 62. Оп. 1. Спр. 1249. Арк. 63в.

⁶ Город и электричество // Жизнь Волыни. 1915. 18 января. С. 3.

Києві квитки дорожчали двічі: у листопаді 1914 р. – до 6 коп.¹ та в липні 1916 р. – до 7 коп. Примітно, що ціни зростали не внаслідок підняття тарифу, а шляхом запровадження, так званої, «*трамвайної копійки*», яка відраховувалася на воєнні потреби. За своєю суттю, це було непряме оподаткування киян, на плечі яких, таким чином, лягав ще більший тягар війни². У Вінниці встановлена довоєнна плата за проїзд однією чи двома ділянками на лінії майже протягом усього досліджуваного періоду залишалася незмінною і становила 5 та 8 коп. відповідно, і лише в січні 1917 р. вона подорожчала на 1–2 коп.³

Потребувало також впорядкування проїзду нижніх військових чинів у трамваях, кількість яких у містах після початку війни значно збільшилася. Щодо того протягом 1916 р. вийшла низка спеціальних розпоряджень військової влади. Якщо спочатку рядові та молодші офіцери мали право їздити у вагонах винятково в разі пред'явлення особливих дозволів⁴, то вже потім – лише у передній частині вагона⁵. У Києві було видано обов'язкову постанову про заборону цивільним особам займати місця, призначені для зазначених категорій військовослужбовців⁶.

Статистика пасажирських перевезень свідчила про невпинне зростання навантаження на трамвайний рух у містах Правобережної України. Наприклад, якщо у Вінниці в травні 1914 р. місцевими трамвайними вагонами скористалися 144 451 чол., то в травні 1915 р. – 187 300 чол.⁷ Тобто приріст сягав 30 %. Як наслідок, у Вінниці трамвайні вагони, особливо в години-пік, здебільшого були переповненими. Городянам часто доводилося подовгу стояти на трамвайних зупинках, пропускаючи повністю заповнені пасажирами вагони. Суворі заборони стояти на підніжках трамвая спричинювала неодноразові сварки між городянами. У липні 1915 р. на сторінках місцевої газети була зображена суперечка між двома пасажирами, у якій один з них доводив, що його тіло «*законно*» перебуває на площадці вагона, хоча його ноги стояли на підніжці⁸. Унаслідок обмеженості ресурсів трамвайного парку в липні наступного року

¹ ДАК. Ф. 163. Оп. 39. Спр. 503. Арк. 455.

² Повышение платы за проезд в трамвае // Киев. 1916. 3 июля. С. 4.

³ От Городской Управы // Юго-Западный край. 1916. 12 декабря. С. 1.

⁴ О проезде нижних чинов в трамвае // Жизнь Вольны. 1916. 10 января. С. 3.

⁵ ДАВіО. Ф. Д-230. Оп. 1. Спр. 1510. Арк. 55зв., 323.

⁶ Юрзу / Киевские негативы // Южная копейка. 1916. 7 октября. С. 2.

⁷ Валовой доход... // Юго-Западный край. 1915. 3 июня. С. 3.

⁸ В трамвае // Юго-Западный край. 1915. 12 июля. С. 2.

вінницька влада розпорядилася зменшити час руху на лініях, суттєво скоротивши до необхідного мінімуму кількість зупинок¹.

Негативний вплив на функціонування електричного транспорту Києва мав довготривалий процес викупу містом трамвайного підприємства, яке згідно з ухваленим рішенням міської думи в травні 1914 р. необхідно було здійснити в листопаді того ж року. Проблема була в розмірі викупної суми та спосіб її виплати. У березні 1915 р. київська влада зробила спробу вирішити конфлікт поширеним тоді способом, ініціювавши перевірку підприємства на зв'язок з німецьким капіталом. Однак, у супереч очікуванням, результати показали зовсім інше: усі акції належали бельгійцям, французам, а також російським підданам². Отримана ж позика для викупу підприємства станом на осінь 1916 р. майже вся була витрачена на продовольчі операції³. Управління КМЗ, зі свого боку, не планувало вкладати кошти в покращення технічного стану підприємства через нестачу кваліфікованої робочої сили⁴ та палива⁵.

Протягом третього року війни у Вінниці та Києві трапилася низка ДТП за участі трамваїв, зокрема, з летальними наслідками. Що характерно, в обох містах причини аварій мали неоднакову природу, за винятком випадків, пов'язаних з переляком сільських коней трамвайних вагонів, до яких вони ще не встигли звикнути⁶. У 1916 р. відбулися зіткнення одного з вінницьких трамваїв з паровозом, що рухався залізничною лінією, та потрапляння під колеса електротранспорту пішохода. У першій ситуації, де ніхто не загинув, паровоз був без ліхтарів і не подавав під час зближення з трамваем жодних сигналів, у другій – 70-річна жінка несподівано вийшла на полотно для якнайшвидшого переходу дороги, й водієві вагона не допомогло навіть миттєве натискання на гальма⁷. 8 листопада 1916 р. у Києві, на розі вул. Каравайівської та Назар'ївської, трапилася масштабна аварія, унаслідок якої дивом обійшлося без смертей. Трамвай, що рухався по підйому, раптово пішов назад й з високою

¹ Администрацией винницкого городского трамвая... // Юго-Западный край. 1916. 10 июля. С. 2.

² Машкевич С. Київський трамвай у період Першої світової війни. С. 153.

³ К выкупу трамвайного предприятия // Киев. 1916. 20 октября. С. 4.

⁴ К урегулированию трамвайного движения // Киев. 1915. 23 сентября. С. 4.

⁵ Недостаток угля и трамвай // Киев. 1915. 28 февраля. С. 3.

⁶ Вчера около 10 часов утра... // Юго-Западный край. 1916. 18 сентября. С. 2; Несчастный случай // Киев. 1916. 25 октября. С. 4.

⁷ Смерть под трамваем // Юго-Западный край. 1916. 28 ноября. С. 2.

швидкістю почав котитися донизу. Водій був безсилий його зупинити через несправність гальмівної системи. Охоплені панікою пасажирки почали вистрибувати з вагону. Трамвай зійшов з рейок та врізався в кам'яний паркан, розбившись ущент. 12 осіб отримали серйозні травми¹. Проблеми з технічною несправністю вагонів київського трамвайного парку обтяжувалися ще й людським чинником. Свідченням того була трагедія, що сталася за кілька місяців до того, коли близько 17.00 на сходинку середньої площадки трамвайного вагону, що рухався вул. В. Васильківською, скочив хлопчик віком 12–13 р. Жінка-кондуктор, прийнявши пасажирку за безбілетника, скинула з його голови кашкет. Хлопчик невдало скочив зі сходинки й потрапив під колеса. Смерть була миттєвою. Для того, щоб витягти понівечене тіло з-під колеса, довелося підіймати вагон².

Варто зауважити, що протягом війни жінки-кондуктори стали невід'ємною частиною повсякденного життя міст, будучи яскравим проявом емансипації жінок в тогочасному суспільстві, які все частіше займали місця мобілізованих чоловіків. Як правило, жінки-кондуктори у відносинах із пасажирками демонстрували на порядок вищу принциповість та безкомпромісність, ніж у їхніх колег протилежної статі, що могло проявлятися в їхній не зовсім інтелігентній поведінці. Про це неодноразово писали київські газети, формуючи тим самим у масовій свідомості негативний образ жінки-кондуктора. Їх зображали у фейлетонах, де називали «злючими церберами», «трамвайними мегерушками» тощо³.

Восени 1916 – узимку 1917 рр. у Києві активно обговорювали ідею здійснення переходу від *«надземного трамвая до підземного»*. У жовтні з відповідною пропозицією звернувся до київської влади голова російсько-американської торгової палати. У заяві було аргументовано необхідність будівництва метрополітену: *«Своєрідні умови Києва – його розкиданість, дорожня квартали у центрі, гористе розташування тощо висувають питання про дешеве, швидке та безпечне в усіх відношеннях сполучення. Наразі міський трамвай не відповідає жодній з цих умов»*⁴. Однак 18 грудня міська дума, не бажаючи повторити помилку двадцятирічної давнини, не погодилася із запропонованою концесійною угодою, висловивши

¹ Трамвайная катастрофа // Южная копейка. 1916. 27 октября. С. 3.

² Две жертвы // Южная копейка. 1916. 26 июля. С. 3.

³ Чок-Бор / Летучие заметки // Южная копейка. 1916. 14 октября. С. 2.

⁴ Подземный трамвай в Киеве // Южная копейка. 1916. 24 октября. С. 2.

натомість пропозицію збудувати підземну залізницю «*на напівконцесійних началах*»¹.

Узимку 1917 р. на київських трамвайних зупинках було, як ніколи, людно. Довготривале очікування на прибуття транспорту для багатьох киян стало повсякденною нормою. Перебувати в довгих чергах у період сильних морозів могли собі дозволити лише ті, хто мав здоров'я. Відтак в особливо скрутному становищі опинилися люди похилого віку та діти, для яких спроба дочекатися трамваю була пов'язана з чималим ризиком. З-поміж них, наприклад, був 13-річний М. Кондратьєв, котрий 21 січня під час стояння в трамвайній черзі на розі Бібіковського бульвару та вул. Володимирської втратив свідомість від втоми. До потерпілого викликали «швидку допомогу». Хоча, зазначимо, були й ті городяни, які в період перебування в місцях скупчення людей почувалися досить комфортно: це були молоді хлопці, які там же заводили знайомства з дівчатами, та, звісно, кишенькові злодії². На початку березня їхні шанси на успіх певною мірою зросли після прийняття київською думою рішення про скорочення кількості трамвайних вагонів, що курсували містом, оскільки частину з них необхідно було зняти для потреб військового відомства й перевезення дров. Хоча водночас закриття окремих маршрутів обмежило число місць для їхньої діяльності³.

Тієї ж зими уманська міська дума остаточно вирішила розірвати угоду з концесіонерами⁴, які повинні були облаштувати в місті трамвайний рух ще в грудні 1914 р. Щоправда, тоді будівельні роботи в Умані майже завершили – проклали шляхи, поставили двигун на центральній станції тощо. Бракувало лише дротів та рухомого складу, які після початку війни затримали на заводі. В зв'язку з тим «Електричне товариство» зверталось до місцевої влади з проханням відтермінувати відкриття трамвайного руху до припинення бойових дій. Остання з цим категорично не погоджувалася⁵. Таким чином, місто остаточно втратило можливість облаштування трамвайного руху, зупинившись за півкроку до реалізації мети.

¹ К устройству подземной железной дороги в Киеве // Киевская мысль. 1916. 6 декабря. С. 3.

² Робинзон / Маленький фельетон // Южная копейка. 1917. 11 января. С. 2.

³ Сокращение трамвайного движения // Киевская мысль. 1917. 16 февраля. С. 2.

⁴ ДАКО. Ф. 9. Оп. 33. Спр. 23. Арк. 12зв.

⁵ Ходатайство о секвестре электрического предприятия // Киевская мысль. 1916. 4 декабря. С. 5.

Перед розглядом проблем, пов'язаних із іншими видами транспорту, вважаємо доречним коротко проаналізувати стан тогочасної дорожньої інфраструктури.

Вступ Російської імперії у Першу світову війну спричинив регулярні рухи міськими дорогами військових вантажів. Це негативно позначалося на якості мостових, які внаслідок збільшення навантаження потребували додаткового фінансування. У Кам'янці-Подільському, наприклад, наданих військовим відомством коштів та засобів для ремонту вистачало лише на центральні вулиці, і тому другорядні міські дороги, фактично, залишалися без догляду, наражаючи цим самим на небезпеку транспортні засоби та пішоходів¹. Очевидно, що подібний стан справ був тоді притаманним і для решти міст Правобережної України.

Крім нестачі коштів міське самоврядування зіткнулося з проблемою дефіциту матеріалів та робочих рук. З цих причин у Барі в жовтні 1916 р. виник конфлікт між міською управою та місцевими домовласниками через неспроможність останніх ремонтувати тротуар біля своїх будинків. Влада міста принципово відмовлялася виконувати замість них ремонтні роботи².

У зимову пору року ходити міськими тротуарами було ще складніше. По-перше, досить часто відсутність піску унеможлилювала посипання пішохідних доріг, від чого ті залишалися слизькими й травмонебезпечними³. По-друге, багато хто з домовласників не очищував їх від снігу, посилаючись на малу кількість перевізних засобів⁴. Однак найбільшу небезпеку для пішоходів становили водії механічних видів транспорту – автомобілів, мотоциклетів та велосипедів.

Оголошена владою мобілізація супроводжувалася впровадженням, так званої, «автомобільної повинності». У серпні-жовтні 1914 р. у Києві на Софійській площі спеціальна комісія провела два набори автомобілів та мотоциклетів для військових потреб⁵. Під час другого було взято кілька десятків машин⁶. Водночас, у місті протягом трьох тижнів фактично діяла заборона на

¹ Наши мостовые // Подолянин. 1916. 18 мая. С. 3–4.

² Родительский комитет... // Юго-Западный край. 1916. 11 октября. С. 2.

³ Состояние тротуаров // Жизнь Вольны. 1917. 26 января. С. 4.

⁴ Наши тротуары // Южная копейка. 1916. 13 февраля. С. 2.

⁵ К мобилизации автомобилей // Киев. 1914. 1 августа. С. 3.

⁶ Военно-автомобильная повинность // Киевская мысль. 1914. 18 сентября. С. 2.

пересування приватними автомобілями для забезпечення військ бензином та мастильними матеріалами¹, унаслідок чого також тимчасово призупинився міський автобусний рух². Скорочення автотранспорту призвело до появи на місцевому ринку праці чисельного прошарку безробітних водіїв автомобілів³.

28 грудня 1914 р. у Києві було скасовано рух автобусів. Під час ухвалення рішення міська влада керувалася не стільки нестачею бензину, скільки впевненістю в непотрібності автобусних маршрутів, які дублювали трамвайні⁴. З огляду на перебої з електротранспортом, поспішність скасування руху автобусів є більш, ніж очевидною.

На тлі скорочення приватного автомобільного транспорту в містах зовсім не зменшувалася кількість аварій. Більшість з них спричинювали водії, які нехтували дотриманням дорожніх правил, перевищуючи швидкість. Реакція пішоходів була емоційною. *«Давіть людей, але хоч не так часто, не кожний день!»*, – цитував у жовтні 1914 р. місцевий газетний кореспондент крик обуреного киянина, якому ледве вдалося ухилитися від автомобіля, що мчав Хрещатиком⁵. У Кам'янці-Подільському місцеві водії постійно перевищували швидкість без огляду на вузькість міських вулиць⁶. У Вінниці серед порушників правил дорожнього руху часто були військові автомобілі. Тому в середині вересня 1915 р. вінницький поліцеймейстер звернувся до начальника місцевого гарнізону з проханням щодо заборони його підопічним військовослужбовцям перевищувати швидкість 10 верст/год., встановлену для міста обов'язковою постановою подільського губернатора⁷. Про сумнівний успіх поданого звернення свідчило зіткнення військового автомобіля з кінним екіпажем на вул. В. Олександрівській, яке трапилося наприкінці того ж місяця⁸.

Крім автомобілістів, чимало незручностей городянам завдавали велосипедисти, які, всупереч усім заборонам, їздили по тротуарах⁹. Спроби влади змусити власників велосипедів дотримуватися

¹ Прикрашение автомобильной езды // Киевская мысль. 1914. 1 августа. С. 2; Разрешение езды на автомобилях // Киевская мысль. 1914. 20 августа. С. 2.

² ДАК. Ф. 163. Оп. 54. Спр. 197. Арк. 2.

³ Война и шофера // Киев. 1914. 10 сентября. С. 4.

⁴ Прекращение автобусного движения // Южная копейка. 1914. 16 декабря. С. 2.

⁵ Арсений / Заметки репортёра // Южная копейка. 1914. 13 октября. С. 4.

⁶ Автомобили... // Подолянин. 1915. 13 августа. С. 3.

⁷ Винницкий полицмейстер обратился... // Юго-Западный край. 1915. 2 сентября. С. 2.

⁸ Третьяго дня... // Юго-Западный край. 1915. 16 сентября. С. 2.

⁹ Нас просят обратить внимание... // Подолянин. 1915. 15 мая. С. 3.

встановлених правил дорожнього руху з огляду на низьку правосвідомість останніх були малоефективними. В липні 1915 р. відповідні дії прокурівського ісправника отримали своєрідний політичний присмак. Коли він запропонував міській управі відвести спеціальне місце для їзди, заборонивши її на вулицях, місцева газета назвала ідею поліцейського чиновника спробою запровадження «зони осілості»¹.

Загалом упродовж 1914–1916 рр. на Правобережній Україні регулярно виходили постанови та розпорядження, які ставили на меті врегулювати автомобільний рух для обмеження його швидкості та боротьби з незареєстрованими транспортними засобами. Їх видавала як військова влада², так і місцева³. У Луцьку, з міркувань безпеки, на початку 1917 р. автомобілі мали право рухатися в нічний час лише із вимкнутим світлом⁴.

Найбільш запекле протистояння між правоохоронцями та автомобілістами розгорнулося на київських вулицях. На нашу думку, він був спричинений наказом начальника КВО, опублікованим у травні 1915 р.: *«Усі автомобілі (за винятком військових), не подані до приймальної комісії, які з'являються на вулицях м. Києва без особливого надрукованого фарбою трафарету з написом «звільнений» та не мають посвідчень про звільнення від реквізиції, затримувати, складати протоколи й доправляти їх заходами поліції в розпорядження комісії для огляду»*⁵. Це підтверджувалося тим, що в переважній більшості випадків порушниками правил дорожнього руху виявлялися *«автомобільними дезертирами»*, які набирали високу швидкість, щоб поліцейські не мали змоги помітити відсутність номерних знаків. З тією ж метою вони робили «димову завісу», навмисно не глушачи апаратом бензиновий дим та гар, чим отруювали навколишнє середовище⁶. Як наслідок, у вересні 1916 р. місцева преса писала: *«Автомобільний терор досяг таких розмірів, що стає страшно виходити на вулицю»*. Тоді протягом кількох днів

¹ Заметки дня // Земская мысль. 1915. 20 июня. С. 4.

² ЦДІАК. Ф. 278. Оп. 1. Спр. 222. Арк. 379.

³ Недопущение езды автомобилей без ярлыков // Жизнь Вольныи. 1916. 23 марта. С. 3; Ольгопольской городской думой... // Подолянин. 1915. 12 июня. С. 4; Укращення автомобілістів // Южная копейка. 1916. 9 мая. С. 4.

⁴ Соловйов О. Міста Волині у вирі фронтового життя Великої Європейської війни. С. 115.

⁵ Распоряжение об автомобилях // Киевская мысль. 1915. 12 мая. С. 5.

⁶ Авто-шалости // Южная копейка. 1916. 24 апреля. С. 2.

під колесами машин загинуло 4 людини¹.

В умовах масштабних переміщень військового та цивільного населення й скорочення трамвайного та автомобільного руху візники отримали додаткові можливості для заробітку. Це проявилось вже на самому початку війни, коли ціни на предмети першої необхідності ще певний час залишалися на довоєнному рівні.

Одними з перших відчували настрій часу житомирські перевізники, які в серпні 1914 р., скориставшись поживавленням життя в місті в період оголошення мобілізації, одночасно перестали дотримуватися такси, свавільно підвищивши ціни на проїзд². У Києві наступного місяця місцеві візники з нетерпінням очікували на прибуття до міста великої кількості мешканців із західних прикордонних районів, які виїздили з вокзалу до готелів та квартир. Перевізники вимагали від них високу плату, розраховуючи на те, що прибулі пасажири не скаржитимуться поліції³. Цікаво, що рівно через рік, коли внаслідок поразки російської армії виникла небезпека наступу австро-німецьких військ на Київ, візники самі ж проявили полохливість, спішно залишаючи місто на своїх робочих конях, разом із дітьми, дружинами та багажем. Станом на 8 вересня 1915 р. їх виїхало понад 300⁴.

Подорожчання фуражу спонукало міську владу до регулярних переглядів такси на проїзд. У цьому сенсі найбільш проблемними були міста без громадського транспорту, де гужовий транспорт займав монопольне становище. У визволеному від австро-угорців Дубно ця практика призвела до несподіваного результату. 14 серпня 1916 р. його комендант повідомив управі, що міські візники брали з клієнтів непомірно високу плату – 5 руб. за транспортування з вокзалу до міста. У відповідь на це, 8 вересня місцева влада затвердила таксу, відповідно до якої проїзд зазначеним маршрутом мав коштувати 1 руб. удень та 2 руб. з багажем чи вночі. 15 грудня розцінки змінили, але з невідомих причин їх не затвердили, й після того доїхати з міста до вокзалу дешевше, ніж за 6 руб., стало неможливо⁵.

Загалом у 1916 р. за погодинне користування послугами

¹ Автомобильный ужас // Южная копейка. 1916. 1 сентября. С. 2.

² Произвол извозчиков // Жизнь Волыни. 1914. 24 июля. С. 3.

³ Ещё об извозчиках // Киев. 1914. 22 августа. С. 4.

⁴ Уезжающие извозчики // Южная копейка. 1915. 26 августа. С. 2.

⁵ ДАРО. Ф. 359. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 75, 76, 174.

гужового транспорту в межах міст регіону згідно з таксою пасажири платили від 40–60 коп.¹

Намагання візників отримати якомога більший прибуток від пасажирів погіршував і без того їхній невисокий моральний авторитет у міському соціумі. Чималу роль в тому відігравала тогочасна преса, яка наділяла пересічного перевізника такими негативними рисами, як: жадібність, хитрість, безпринциповість, грубість тощо. Найбільше засуджувалася перебірливість пасажирами, коли візник погоджувався виконувати свої обов'язки лише в разі понаднормової плати. Так, наприклад, у серпні 1916 р. газети писали про надзвичайні труднощі проїзду від київського вокзалу до міста. Типовою була картина, коли під час приїзду кількох сотень людей там стояли 2–3 візники, які до того ж виявлялися «зайнятими». Скористатися транспортом міг лише той, хто домовився з носильником й був готовий заплатити необхідну ціну. Приміром, щоб доїхати до вул. В. Васильківської, клієнту доводилося не пошкодувати 3 руб.² Поведінка київських візників викликала осуд ще й тому, що в 1916 р., навіть із дотриманням такси, їхній чистий щоденний прибуток становив до 10 руб.³ Очевидно, не бідували вони й в інших містах. Тому, наприклад, у 1916 р. у Житомирі кількість зареєстрованих візників була значно більшою, ніж у 1915 р.⁴

З перших місяців світової війни для правлячого в Російській імперії режиму засоби зв'язку стали об'єктами підвищеного інтересу. Це, насамперед, передбачало встановлення контролю над інформаційним простором Правобережної України⁵.

В особливому становищі опинився телефонний зв'язок. З одного боку, поставала нагальна необхідність надалі будувати та вдосконалювати комунікаційні лінії для прискорення роботи традиційно неповороткого бюрократичного апарату, а з іншого – не допускати витік шкідливої для державної безпеки інформації. На виконання останнього 18 лютого 1915 р. були заборонені телефонні розмови німецькою, угорською та турецькою мовами, за чим мали стежити телефоністки, а про порушників повідомляти⁶. Цікаво, що

¹ ДАВіО. Ф. Д-286. Оп. 1. Спр. 41. Арк. 8зв., 85.

² Вокзальный разъезд // Южная копейка. 1916. 21 июля. С. 2.

³ Трамвай и извозчики // Киев. 1916. 11 августа. С. 2.

⁴ Число извозчиков в Житомире // Жизнь Вольны. 1916. 8 апреля. С. 4.

⁵ Кириєнко О. Ю. Контроль за інформаційним простором в українських губерніях Російської імперії у роки Великої війни. С. 204.

⁶ Вільшанська О. Л. Суспільні настрої в Україні під час Першої світової війни. С. 157.

після оприлюднення відповідного розпорядження головний поліцейський Вінниці вирішив перевершити своє начальство, віддавши наказ додати до заборонених мов у місті та повіті ще і єврейську¹.

Однак навряд чи мовна проблема помітно ускладнювала життя пересічного телефонного користувача, адже тоді на заваді проведення телефонної розмови стояла низка перешкод технічного характеру. Показовим прикладом того була так звана «телефонна реформа», розпочата в Києві в жовтні 1914 р., через місяць після впровадження податку на телефони – 10 руб. з кожного апарата². Вона полягала в переведенні абонентів зі старої станції на нову, обладнану вдосконаленими комутаторами³. Нововведення одразу ж спричинило чимало незручностей для більшої частини киян. Під час виклику номера стара телефонна станція перемикала на нову, де рідко кому вдавалося почути відповідь із першої спроби⁴.

Восени 1915 р. за ініціативою житомирського міського голови І. Доманевського в усіх кімнатах членів міської управи були встановлені внутрішні телефони⁵.

Значну активність у розбудові телефонних мереж проявляло керівництво Вінниці, завдяки якій у вересні-жовтні 1915 р. жителі міста отримали можливість телефонувати до Ямполь⁶ та Літина⁷. Паралельно було розпочато роботи із прокладення підземного телефонного кабелю Миколаївським проспектом⁸. Не варто забувати, що зв'язківці працювали в умовах труднощів з отриманням матеріалів. Улітку 1916 р. відсутність лінійного дроту змусила вінницького інженера Фазли клопотати перед начальником Кишинівського поштово-телеграфного округу (Подільська губернія входила до його складу) про отримання дозволу на припинення підключень нових абонентів, крім тих, хто надав би відповідний матеріал⁹.

Проте у тій же Вінниці якість телефонного зв'язку залишала

¹ Вільшанська О. Л. Повсякденне життя і суспільні настрої населення. С. 463.

² Авербах О. И. Законодательные акты, вызванные войной 1914–1915 гг. Том 1. С. 276.

³ Телефонная реформа // Киев. 1914. 5 октября. С. 4.

⁴ Телефонные неурядицы // Киевская мысль. 1914. 17 ноября. С. 2.

⁵ Внутренние телефоны // Жизнь Волыни. 1915. 5 ноября. С. 3.

⁶ Сегодня открывается телефонное сообщение... // Юго-Западный край. 1915. 29 августа. С. 3.

⁷ Винницкая городская телефонная сеть... // Юго-Западный край. 1915. 30 сентября. С. 2.

⁸ Вчера в Виннице было приступлено... // Юго-Западный край. 1915. 4 октября. С. 2.

⁹ Контрагент Винницкой телефонной сети... // Юго-Западный край. 1916. 6 июля. С. 2.

бажати кращого. Насамперед, ішлося про незадовільну роботу телефоністок, до обов'язків яких входило забезпечення з'єднання між абонентами. В одному з номерів газети «Юго-Западный край» було зображено страждання жінки, яка понад 20 разів намагалася додзвонитися телефоном до станції щодо важливого питання. Навіть після того, як їй це вдалося, вона не могла заспокоїтися й плакала «сльозами безсилля», говорячи про свою ненависть до телефоністок, а також те, що «за 75 руб. на рік заслуга телефону в тому, що він доводив її до несамовитості й божевілля»¹. В іншому номері того ж часопису зазначалося: «Число душевно-хворих збільшується завдяки нашому телефону! Це достовірно відомо»².

До низької якості телефонного персоналу додавалася проблема його недостатньої кількості. У зв'язку з цим у лютому 1916 р. на адресу черкаської міської думи постійно надходили скарги від городян про незадовільну роботу місцевої телефонної мережі, працівники якої не встигали реагувати на всі дзвінки³.

З початком воєнних дій значно збільшилося навантаження на пошту. Запроваджувалися нові правила щодо листування із фронтовиками, відповідно до яких на конвертах мало бути зазначено: «в діючу армію», далі – назва частини, ім'я та прізвище адресата. Указувати відомості щодо місцезнаходження військової частини або армії заборонялося⁴. Водночас, у листопаді 1914 р. установлювався прийом посилок та листів на ім'я російських військовополонених у Німеччині та Австро-Угорщині. При тому з посилок малої ваги поштовий збір не сплачувався⁵.

Після завоювання російськими військами Галичини й Буковини виникла проблема з перепискою із тамтешнім населенням, оскільки на окупованих територіях поштово-телеграфні заклади деякий час не функціонували. Тому восени 1914 р. у кам'янецькій газеті «Подолія» було надруковано оголошення про можливість відправлення кореспонденції за внутрішнім тарифом до спеціальних пунктів, розташованих у Волочиську та Новоселиці⁶.

Усі листи на фронт та з фронту піддавалися цензуруванню.

¹ Винницькі картинки // Юго-Западный край. 1915. 20 марта. С. 2.

² Обыватель / Вопросы дня // Юго-Западный край. 1915. 25 июня. С. 2.

³ ДАКО. Ф. 9. Оп. 32. Спр. 24. Арк. 81.

⁴ Вільшанська О. Л. Повсякденне життя і суспільні настрої населення. С. 463.

⁵ Во всех почтовых учреждениях... // Подолія. 1914. 7 ноября. С. 4.

⁶ К сведению // Подолія. 1914. 24 сентября. С. 1.

15 березня 1915 р. начальник Головного управління пошт та телеграфів офіційно заборонив пересилання поштових карток із зображеннями глав воюючих з Росією держав та членів їхніх родин¹. Щодо самих їхніх підданих установлювався жорсткий контроль. Вони були зобов'язані здавати всю свою кореспонденцію в місцеву поліцію, з подальшим передаванням до військової цензури. Лише після перевірки останньої листи направлялися до поштових відділень². На початку лютого 1916 р. було суворо заборонено перевезення кореспонденції поза поштою³, а в червні того ж року – тримання поштових голубів без дозволу штабу КВО⁴.

Попри всі заходи, можливості влади для перевірки листування, потік якого був величезним, виглядали дуже обмеженими. Так, наприклад, за встановленими статистичними даними, до Бердичівської поштово-телеграфної контори за добу надходило до шести з половиною тисяч листів, із котрих протягом дня цензор переглядав не більше двохсот, що свідчило про вибірковість самої процедури перлюстрації приватної кореспонденції⁵. З не меншою напругою працювала пошта у Вінниці, у відділеннях якої, зазвичай, було людно. Утомлювалися як відвідувачі, так і самі працівники. Останнім іноді доводилося працювати допізна⁶. Робота поштових відділень ускладнювалася й через перебої на залізниці, унаслідок чого багато товару відправлялося поштою⁷.

Необхідність своєчасного пересилання урядових та приватних ділових поштових відправлень змусило МВС 30 листопада 1915 р. видати спеціальну постанову, відповідно до якої мали знищуватись оплачені за бандерольною таксою візитні та вітальні картки⁸.

Нестача та дорожнеча паперу позначилася на зовнішньому вигляді листів, які писали на маленьких, щільно списаних аркушиках, із використанням полів⁹. Окрім того, починаючи з 1916 р. в містах

¹ Начальник Главного Управления почт и телеграфов... // Юго-Западный край. 1915. 6 марта. С. 3.

² Главной военно-цензурной комиссией... // Юго-Западный край. 1916. 29 октября. С. 2.

³ Г. Подольский Губернатор... // Юго-Западный край. 1916. 29 января. С. 2.

⁴ Главным начальником... // Подолянин. 1916. 27 мая. С. 3.

⁵ Кириєнко О. Ю. Приватна кореспонденція в полі зору російської військової цензури (1914–1918 рр.). С. 111.

⁶ Винницкие картинки // Юго-Западный край. 1915. 2 июля. С. 2.

⁷ В настоящее время... // Юго-Западный край. 1916. 30 ноября. С. 3.

⁸ Начальник Винницкой почтово-телеграфной конторы... // Юго-Западный край. 1915. 8 декабря. С. 2.

⁹ Вільшанська О. Л. Повсякденне життя і суспільні настрої населення. С. 463.

практикувалося використання замість конвертів газетного паперу. Адреси записувалися на ярликах з білого паперу, приклеєних до оболонки¹.

Воєнна доба призвела до зростання соціальної ролі листонош, на появу яких з боязким нетерпінням очікували сотні тисяч городян Правобережної України. З цього приводу на початку 1916 р. один із авторів київської «Южной копейки» написав: *«І кожний день – вранці та ввечері центром міста та його околицями – Печерськом, Звіринцем, Деміївкою, Шулявкою, Подолом та Лук'янівкою – йде поштар зі шкіряною сумкою, перекинutoю через плече. З тією сумкою, в якій він, як добрий геній, несе близьким та рідним новини від синів, батьків, братів та чоловіків, що пішли захищати Батьківщину від грізного ворога»*².

Таким чином, наведені факти свідчать про те, що протягом Першої світової війни царський режим установлював особливий контроль над стратегічно важливою для нього сферою транспорту та зв'язку. Це призвело до ускладнення задоволення регулярних потреб у пересуванні та комунікації цивільного міського населення правобережних губерній.

4.4. Санітарно-епідеміологічна ситуація та медичне обслуговування городян

Роль санітарії значно зростає в період природних чи воєнно-політичних катаклізмів, унаслідок яких населення опиняється перед високою ймовірністю загибелі від цілої низки хвороб. Тим самим актуалізується й діяльність закладів охорони здоров'я. Ось чому вже на початку війни санітарними проблемами міст активно почала цікавитися держава. 23 серпня 1914 р. Київський, Подільський і Волинський генерал-губернатор Ф. Трепов видав обов'язкову постанову про зобов'язання приватних власників житлової нерухомості, а також казенних, земських, міських та громадських закладів утримувати себе в чистоті. Зокрема, суворо заборонялося розкидати гній, виливати нечистоти та помії, брудні води фабричного виробництва на вулиці, площі, у джерела, яри, канали, річки та інші місця, за винятком спеціальних місць, визначених

¹ Бумажный голод и почта // Южная копейка. 1916. 30 июня. С. 3.

² Юрзу / Киевские негативы // Южная копейка. 1916. 8 января. С. 2.

владою. Крім того, вимагалось, щоб у кожній садибі були встановлені ящики чи ями для зберігання твердих та рідких відходів, які підлягали періодичному очищенню. За невиконання постанови передбачалося покарання у вигляді штрафу до 3 тис. руб. або ув'язнення до 3-х місяців¹.

З огляду на те, що санітарний стан багатьох міст не вирізнявся якістю і до війни, зазначена постанова була досить доречною. У Дубно, наприклад, улітку 1914 р. у жахливому санітарному стані перебувала площа навпроти ратушної будівлі, здебільшого через те, що її очищення покладалося на самого лише сторожа. Керуючись наказом волинського губернатора, відданий для реалізації обов'язкової постанови Ф. Трепова, дубенська міська влада поклала утримання та очищення тієї площі на власників ратушної будівлі. Останніх, на додачу, зобов'язали найняти постійного дворника для тримання їхнього подвір'я в чистоті, позаяк, воно, як виявилось, перебувало в антисанітарному стані. Нарешті, можновладці Дубно відреагували й на підмітання місцевими жителями вулиць у довільний час, унаслідок чого створювалися великі незручності для перехожих людей. Підмітати дозволили лише до 7.00. Згідно з рекомендацією губернатора, у місті також необхідно було створити санітарні попечительства².

Однак виконання вимог влади щодо негайного покращення санітарії виконувалося в умовах обмеженості місцевих ресурсів. До того ж в Умані, наприклад, витрати на міський благоустрій в кошторисі на 1914 р. були урізані на 4237 руб. 37 коп. унаслідок вимоги губернського присутствія подвоїти витрати на утримання поліції – з 8 тис. до 16 тис. руб.³ Під кінець 1914 р. торгова та базарна площі іншого повітового міста Київської губернії – Канева, перебували в сильно засміченому стані через відсутність достатньої кількості дворників. Вони залишалися в такому вигляді доти, доки хтось із випадкових найнятих містом осіб їх не підмітав. Канівська влада вбачала вихід із ситуації в домовленості з місцевим тюремним відділенням у відправленні арештантів на відповідні роботи⁴. Зазначимо, що протягом війни в багатьох містах Правобережної України компенсація нестачі робочої сили подібним чином

¹ ЦДДАК. Ф. 442. Оп. 864. Спр. 246. Арк. 45.

² ДАРО. Ф. 359. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 346.

³ ДАКО. Ф. 9. Оп. 30. Спр. 76. Арк. 12зв.

⁴ ДАКО. Ф. 9. Оп. 31. Спр. 18. Арк. 11зв.

доповнювалася також залученням іноземних військовополонених.

Варто зважати на те, що із початком воєнної доби незмінною залишалася невисока санітарна культура міського населення. Виливання помий з вікна на вулицю чи викидання сміття абиде для широких мас було повсякденною нормою. Красномовними є встановлені на початку 1915 р. факти антисанітарного стану садиби в Житомирі, яка належала одному з місцевих лікарів¹, та київських санітарних карет для перевезення інфекційних хворих².

Перша світова війна збільшила попит на міських асенізаторів. Особливо це стосувалося міст Західної Волині через наближеність до театру воєнних дій, де був безперервний рух російських військ у до Галичини й у зворотному напрямку. У березні 1915 р. керівництво Дубно клопотало у волинського губернатора асигнування 5 тис. руб. Саме стільки потребувалося на організацію в місті асенізаційного обозу, за відсутності якого очищення відхожих місць та помийних ям майже не здійснювалося³.

Навесні 1915 р. у перенаселеному Житомирі асенізаційних обозів бракувало, як ніколи, тому пересічні городяни іноді цілими тижнями чекати на виконання замовлення. Асенізаційні обози працювали з підвищеною інтенсивністю, роз'їжджали містом цілодобово, поширюючи вулицями сморід посеред дня⁴. Так само було і в Проскурові, де вечірні травневі прогулянки городян часто завершувалися поспішним поверненням до домівок із зачиненням дверей та вікон⁵.

Тоді ж великі санітарні проблеми спіткали населення Луцька. При місцевих єврейських молитовних будинках та синагогах усе навколо було забруднено нечистотами, оскільки не було відхожих місць. Улітку 1915 р. забруднення Луцька посилювалося через зростання інтенсивності руху російських військових частин. Підтримувати санітарний стан міста навіть на мінімальному рівні стало неможливо. Більше того, російські солдати здійснювали забій худоби для своїх потреб прямо на місцях стоянок обозів та транспортних засобів. Нерідко всі відходи залишалися на поверхні

¹ К созданию в Житомире курорта // Жизнь Волини. 1915. 17 января. С. 3.

² Антисанитария «санитарного двора» // Киевская мысль. 1915. 15 февраля. С. 4.

³ ДАРО. Ф. 359. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 726.

⁴ ДАЖО. Ф. 62. Оп. 1. Спр. 1267. Арк. 7.

⁵ Заметки дня // Земская мысль. 1915. 20 мая. С. 4.

землі¹.

Для австро-угорців та німців, які в 1915 р. захопили частину західноволинських міст міська санітарія стала об'єктом підвищеної уваги. У Дубно, наприклад, за санітарним порядком пильно стежив комендант Шпринфельд. За найменші порушення мешканцями вимог гігієни та санітарії їх нещадно карали. Був навіть випадок, коли він примусив місцеву жительку вилізати вилиті нею на вулицю помії. Саме тому наступного року російські військові, проходячи вулицями відвойованого Дубно, неабияк дивувалися побаченій чистоті². У Володимирі-Волинську австро-угорці одразу ліквідували вогнища антисанітарії та розчистили р. Смог. У Луцьку окупаційна влада впорядкувала громадську криницю та викопала дві нові, відкрила лазню. На вимогу нових властей вулиці міста набули охайного вигляду³. Проте водночас окупанти сильно забруднили приміщення луцької міської управи, розміщеної в замку Любарта, влаштувавши там стайню,⁴ та нехтували необхідністю очищення місцевих вигрібних ям⁵.

Погіршення санітарного становища міського простору правобережних губерній не оминуло й Київ – єдиного міста, що мало у своєму розпорядженні каналізацію. Проте із початком війни вона працювала з надзвичайним перевантаженням, оскільки до її мережі потрапляло багато сторонніх предметів у вигляді бинтів, марлі, великих клубків вати та інших перев'язувальних матеріалів із лікарень та лазаретів. Окрім того, туди зі скотобоень викидалися всілякі відходи, які настільки завантажували труби, що дуже часто псувалися решітки відстійників⁶. Проблеми із каналізацією доповнювалося малою кількістю працівників міських санітарних обозів. Значне збільшення робітникам зарплати не принесло результат. Тому київські санітарні служби не могли оперативної виконувати роботи з очищення місцевих вулиць та базарів⁷.

Зауважимо, що протягом війни керівництво деяких міст регіону не відмовилися від планів щодо будівництва каналізаційних мереж,

¹ ДАВО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 1461. Арк. 2зв., 44зв.

² В Дубно // *Жизнь Волини*. 1916. 4 июня. С. 3.

³ Соловйов О. Міста Волині у вирі фронтового життя Великої Європейської війни. С. 114–115.

⁴ ДАВО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 1584. Арк. 25.

⁵ ДАВО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 1287. Арк. 55.

⁶ Неблагоустройство канализационной сети // *Киев*. 1915. 1 декабря. С. 4.

⁷ Недостаток рабочих // *Киев*. 1915. 24 августа. С. 4.

які були єдиним дієвим способом радикального покращення санітарного становища, хоча й усі спроби втілення проєктів у життя незмінно закінчувалися невдачею. Першим серед них був Кам'янець-Подільський, у якому, як ми зазначали, напередодні війни було складено план з покращення міського благоустрою із залученням іноземного кредитора. У жовтні 1914 р. начальник Головного управління у справах місцевого господарства повідомив міську владу про необхідність скасування реалізації проєкту до настання мирного часу¹. Упродовж 1915–1916 рр. тривало складання кошторису вінницької каналізації з відправленням його до Технічно-будівельного комітету МВС. Петроградські чиновники загалом позитивно оцінили проєкт Г. Артинова, однак висловили сумніви щодо правильності вказаної суми – майже 900 тис. руб. На думку Комітету, наведені в кошторисі ціни на матеріали та робочі руки не відповідали реаліям часу, а тому вартість робіт неодмінно б перевищила цифри, подані вінницьким архітектором². У будь-якому випадку, навіть така сума була тоді для Вінниці непідйомною.

Натомість навесні 1916 р. несподіваний шанс отримати каналізацію випав Черкасам. У лютому військова влада вимагала від міста перенести звалищні місця подалі від влаштованого неподалік санітарно-лікувального містечка. Черкаська дума у відповідь постановила уповноважити міського голову порушити клопотання про відпуск із казни для міста 150 тис. руб. для будівництва каналізації. Несподівано для багатьох, прохання задовольнили. Професором Д. Рузьким було складено каналізаційний проєкт, який міська влада зобов'язалася виконати до 1 жовтня 1916 р. У разі успіху Черкаси могли б стати другим містом на Правобережній Україні, яке мало каналізацію. Утім, на заваді цього амбітного плану були самі ж військові. Уже у квітні головнокомандувач арміями Південно-Західного фронту не визнав за можливе надати місту потрібну суму через невпевненість у своєчасному будівництві каналізації, посилаючись на нестачу робітників та матеріалів³.

Нам достеменно невідома причина такої різної реакції з боку столичних чиновників на запити вінницьких та черкаських можновладців щодо виділення коштів на будівництво каналізації.

¹ ДАХмО. Ф. 409. Оп. 1. Спр. 437. Арк. 20.

² Техническо-строительным Комитетом... // Подолянин. 1916. 28 апреля. С. 3.

³ ДАКО. Ф. 9. Оп. 32. Спр. 24. Арк. 148зв, 244зв.

Можемо лише припустити, що вона могла полягати в масштабах чи технічних характеристиках поданих проектів. Або ж в ухваленні рішення на користь Черкас вирішальну роль відіграла третя сторона.

Водночас, підвищений інтерес силовиків до санітарії в Новограді-Волинському був відображений у суперечливому змісті доповідей двох ротмістрів начальнику Волинського ГЖУ. Перший у антисанітарному стані міста звинувачував місцевих євреїв, які начебто в такий спосіб хотіли позбутися військового гарнізону. Другий же запевняв керівництво, що *«Новоград-Волинський у санітарному відношенні ніколи не відрізнявся чистотою, особливо на глухих вулицях серед єврейського населення, де ці обивателі виливають на вулицю всі нечистоти»*¹.

Після відвоювання російськими військами в червні 1916 р. Луцька й Дубно виникла необхідність у відновленні пошкодженої внаслідок бойових дій міської інфраструктури, оскільки майже скрізь панувала антисанітарія. У Дубно після відходу австро-угорців були відсутні перевізні засоби та асенізатори, спроможні очистити переповнені вигрібні ями. Негативно позначався на чистоті міста постійний рух військових транспортів². Восени до очищення Луцька активно приступила російська військова влада, установивши для місцевого населення суворі вимоги до виконання санітарних правил. Військовий комендант притягнув до адміністративної відповідальності багатьох луцьких домовласників³.

Варто зазначити, що в 1916 р. й у віддалених від фронту місцевостях дотримання санітарних норм здійснювалося на низькому рівні. Особливо це стосувалося невеликих повітових міст через край обмежені фінансові можливості. Наприклад, відсутність чистих лазень у Радомишлі змушувала його жителів їздити до Києва, щоб помитися⁴. У Липовцях міська влада безуспішно намагалася перенести торгівлю свинями, яку здійснювали біля собору, на площу, розташовану біля колишньої тюрми, оскільки місце для продажу тварин завжди було в антисанітарному стані⁵.

Принагідно зауважимо, що випасання свиней на вулицях у тогочасному міському житті було поширеним явищем. У середині

¹ ЦДІАК. Ф. 1335. Оп. 3. Спр. 200. Арк. 110, 112.

² ДАРО. Ф. 359. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 7, 10.

³ Соловйов О. Міста Волині у вирі фронтового життя Великої Європейської війни. С. 115.

⁴ ДАКО. Ф. 9. Оп. 32. Спр. 20. Арк. 80.

⁵ ДАКО. ф. 9. Оп. 32. Спр. 19. Арк. 10.

1915 р. у Кам'янці-Подільському був навіть зафіксований випадок укусу твариною 12-річного хлопчика¹. Попри це, у жовтні 1916 р. Верховний начальник санітарної та евакуаційної частини принц О. Ольденбургський під час проїзду через Житомир особисто ініціював збільшення свинячого поголів'я в містах. Він розпорядився, щоб тварин завели в усіх лікарнях, богадільнях та інших подібних закладах. Сенс задуму полягав у тому, щоб ті свині вживали харчові відходи, розмножувалися та, насамперед, слугувати їжею для хворих. У такий спосіб це б мінімізувало витрати на утримання закладів².

Протягом досліджуваного періоду велику небезпеку для здоров'я городян становили нашествия гризунів та хворих собак. Уже першої воєнної осені Подільська губернія потерпала від мишей, що водночас завдавало місцевому господарству чималих збитків³. У зв'язку з цим, уманська міська дума у вересні 1914 р. звернулася до київського губернатора з клопотанням про асигнування 15 тис. руб. на боротьбу зі шкідниками, оскільки через їхню величезну кількість використання традиційних засобів не мало жодного ефекту⁴. Уліткувосени 1916 р. у Києві та Кам'янці-Подільському⁵ спостерігалася масова поява скажених собак, що призводило до численних укусів городян. Кількість тварин зазвичай збільшувалася за рахунок супроводу ними селян, які везли до міст продукти на продаж⁶. У вересні того ж року відділ народного здоров'я київської міської управи щоденно отримував повідомлення про небувалу кількість пацюків, які з'являлися в тих частинах міста, де їх раніше ніколи не бачили. Причина такого явища, насамперед, полягала в скороченні виробництва на деяких місцевих млинах та в закритті великих продовольчих складів і сховищ, унаслідок чого гризуни ризикали Києвом у пошуках їжі⁷.

Таким чином, невисокий рівень санітарних умов життя міст регіону, погіршений війною, призводив до збільшення епідемічної небезпеки.

У переддень початку військового протистояння між Антантою і Троїстим союзом Подільську губернію вразила епідемія азійської

¹ Вчера по Загородной ул... // Подолянин. 1915. 1 декабря. С. 4.

² Императорское Высочество... // Юго-Западный край. 1916. 15 жовтня. С. 2.

³ В бюро Подольского общества... // Подоля. 1914. 5 ноября. С. 4.

⁴ Нашествие мышей // Киевская мысль. 1914. 6 сентября. С. 2.

⁵ По Набережной улице... // Подолянин. 1916. 10 сентября. С. 3.

⁶ В городе // Киевская мысль. 1916. 26 мая. С. 4.

⁷ Нашествие крыс // Южная копейка. 1916. 9 сентября. С. 2.

холери. У багатьох випадках у повітах перебіг хвороби закінчувався летальним наслідком. Це слугувало причиною приїзду до Вінниці наприкінці липня 1914 р. подільського губернатора. Хоча випадків захворювань у місті не спостерігалось, до зустрічі із холерою готувалися досить серйозно. Очільник губернії разом із міськими чиновниками, лікарями та поліцією здійснив детальний санітарний огляд усього міста, під час якого перевірили водогін, р. Південний Буг та в'язницю¹.

Після 1 серпня 1914 р. кількість інфікованих холерою городян збільшувалася за рахунок руху хворих та поранених військовослужбовців. Для уникнення можливих катастрофічних наслідків 7 жовтня 1914 р. подільський віце-губернатор видав наказ повітовим ісправникам та кам'янецькому поліцмейстеру терміново вжити заходів щодо очищення питних джерел, а також установити суровий нагляд за продажем недоброякісних харчових продуктів. 16 жовтня для локалізації холерної епідемії подільський губернатор заборонив у Вінницькому повіті ярмарки та базари. Крім того, під особливий контроль було взято шкільну санітарію губернії². Улітку-восени 1914 р. спалахи холери також спостерігалися в суміжних із Поділлям Уманському та Бердичівському повітах³.

Другий виток холерної епідемії був пов'язаний з масовою евакуацією населення влітку 1915 р. Процес відбувався за спекотної погоди, коли біженці потерпали від нестачі питної води. Пересохлі придорожні криниці спонукали їх утамовувати спрагу з річок, канав та струмків, призводячи тим самим до численних випадків захворювань⁴. З травня по жовтень 1915 р. у Волинській губернії було зареєстровано 5845 інфікованих на холеру, що із загальної кількості інфекційних хвороб становило 1/7 частину – найбільшу у звітний період⁵. При цьому зауважимо, що в 1914 р. жоден із жителів Волині на азійську холеру не захворів⁶.

У липні 1915 р. у житомирській «Мальованці» лікарі зафіксували два випадки холерного захворювання, серед яких була дівчинка з денного притулку. Міська влада наказала розклеїти по

¹ Холера в Подолии // Киевская мысль. 1914. 11 июля. С. 4.

² ДАХмО. Ф. 227. Оп. 3. Спр. 8277. – Арк. 170, 191, 244.

³ Ликвидация холерной эпидемии // Южная копейка. 1914. 19 сентября. С. 2.

⁴ Жванко Л. М. Біженці Першої світової війни: український вимір (1914 – 1918 рр.). С. 186.

⁵ Заседание Волинского губернского комитета Всероссийского земского союза (Продолжение) // Жизнь Волини. 1915. 12 ноября. С. 4.

⁶ ДАЖО. Ф. 183. Оп. 1. Спр. 297. Арк. 110.

місту плакати з настановами щодо запобігання хворобі та влаштувати для населення низку спеціальних лекцій¹. Подібних заходів вжили також у двох інших губернських центрах – Кам'янці-Подільському та Києві².

Городяни ставилися до поданої інформації з відповідальністю. У Києві, наприклад, на одному з будівельних майданчиків міста всі робітники перестали пити традиційні охолоджувальні напої, замінивши їх кип'яченим молоком. Високою також була явка місцевих жителів на пункти протихолерного щеплення³.

Загалом у 1915 р. холерна епідемія на Поділлі та Волині забрала сотні життів, на що вказували проміжні статистичні дані місцевих лікувальних закладів. Так, наприклад, з 8 по 15 серпня у шпиталях Подільського губернського земського комітету на азійську холеру захворіло 34 особи, з яких померло 12⁴, а в Житомирі протягом першої половини жовтня – 28 та 7 відповідно⁵.

Необхідно зазначити, що холерою перелік інфекційних хвороб у регіоні не обмежувався. Протягом 1914–1917 рр. у різних частинах час від часу виникали спалахи дизентерії, малярії, дифтерії, грипу, скарлатини, кількох різновидів тифу тощо.

У травні 1916 р. у Києві, за головуванням очільника міста, відбулася нарада, присвячена боротьбі з венеричними хворобами. Згідно з озвученими статистичними даними, протягом війни кількість хворих у Києві стрімко зростала: якщо в 1915 р. амбулаторія при місцевій лікарні губернського земства надала допомогу 20,5 тис. особам, то вже в перші 4 місяці 1916 р. – 11 тис. Здебільшого лікували сифіліс. Зі свого боку, київські лікарі-венерологи стверджували, що порівняно з 1913 р. число хворих, які до них зверталися за допомогою, збільшилося в кілька разів. Примітно, що серед пацієнтів усе частіше траплялися підлітки⁶. На нашу думку, це значною мірою було зумовлено поширенням в місті дитячої проституції.

Восени 1916 р. епідемія скарлатини охопила кам'янецькі «Російські Фольварки». Перебіг хвороби часто закінчувався

¹ ДАЖО. Ф. 62. Оп. 1. Спр. 1270. Арк. 223.

² Лекція о холере // Подолянин. 1915. 24 июля. С. 4.

³ Ключки. Движение вперед // Южная копейка. 1915. 1 июля. С. 2.

⁴ ДАВіО. Ф. Д-255. Оп. 1. Спр. 41. Арк. 238.

⁵ ДАЖО. Ф. 62. Оп. 1. Спр. 1270. Арк. 349.

⁶ Медицинское совещание // Киевская мысль. 1916. 9 мая. С. 4.

летальним наслідком. За такої ситуації показовою була відмова місцевих лікарів виїздити до хворих на виклик. Аргументом слугувало розташування району у віддаленій частині міста. Медики приступали до виконання своїх обов'язків лише після скарг кам'ячан¹. Така поведінка медиків могла свідчити як про низький рівень медичного обслуговування населення протягом воєнної доби, так і про морально-психологічну кризу суспільства загалом.

Узимку 1916/1917 рр. серед військового та цивільного населення міст частішали випадки захворювань на висипний тиф. Наприкінці 1916 р. у дислокованих у Гайсині армійських частинах спалахнула епідемія. Хвороба прогресувала через відсутність у місті добре обладнаної лазні. Потерпав також від захворювань і вінницький гарнізон². На початку 1917 р. хвороба лютувала в новоградволинській в'язниці³.

У січні 1917 р. унаслідок епідемії висипного тифу цивільних мешканців Луцька зобов'язали двічі на місяць відвідувати лазні. Для контролю кожному видавали банну картку, у якій адміністрація лазні робила відмітки про відвідування. Митися та дезінфікувати одяг можна було безкоштовно. Усе населення обслуговували три лазні. Невиконання наказу каралося штрафом до 3 тис. руб. або ув'язненням на 3 місяці⁴.

У лютому 1917 р. у Києві реєстрували чисельні випадки інфекційних захворювань. Засобів для дезінфекції катастрофічно не вистачало. Значною мірою загострення ситуації спричинила самовпевненість міської влади, яка в квітні 1916 р. була переконана в тому, що в місті склалася найменша впродовж останніх 20 років небезпека поширення інфекцій⁵. Це спонукало очільників Києва припинити з травня видачу субсидій на санітарні заходи із коштів протичумної комісії⁶.

Далі ми з'ясуємо становище медицини в містах Правобережної України в 1914–1917 рр.

Уже на початку війни Російська імперія стала відчувати брак ліків та хірургічного інструментарію. Зі 118 найменувань

¹ Тиф и скарлатина // Подолянин. 1917. 21 января. С. 3.

² ДАВіО. Ф. Д-286. Оп. 3. Спр. 2. Арк. 18.

³ Тиф в новоградволинской тюрьме // Жизнь Волыни. 1917. 4 февраля. С. 4.

⁴ ДАВО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 1570. Арк. 4.

⁵ В городской санитарной комиссии // Южная копейка. 1916. 4 апреля. С. 2.

⁶ Эпидемические заболевания в Киеве // Киевлянин. 1917. 25 января. С. 2.

медикаментів каталогу воєнного часу 80 предметів (67,8 %) ввозилися з-за кордону, зокрема з Німеччини та Австро-Угорщини¹. Відповідним чином це позначилося на цінах в аптеках. Київська фірма «Юротат», приміром, ще за день до оголошення Німеччиною війни Росії встановила нові розцінки на ліки, причому не лише на імпортні, а й на вітчизняні². Після 7 місяців війни гуртові ціни суттєво перевищували довоєнні. Наскільки вони зросли, показано в таблиці 4.4.

Таблиця 4.4³

Назва товару	Одиниця виміру	Ціна напередодні Першої світової війни, руб.	Ціна в лютому 1915 р., руб.
Йод	кг	17	50
Бромистий натрій	кг	3	9–10
Борна кислота	пуд	9	15–16
Гігроскопічна вата	пуд	23	36–40
Звичайна вата	пуд	3,5	18
Марля	аршин	0,06	0,1

Водночас, у роздрібному продажі в аптеках різниця була ще більшою й протягом наступних воєнних місяців тенденція до подорожчання медикаментів зберігалася.

Натомість мобілізація зменшила число спеціалістів медичної галузі. Так, якщо, наприклад, у Літинському повіті до війни працювали 7 лікарів та 32 середніх медичних працівника, то наприкінці 1914 р. їх залишилося 4 і 17 відповідно⁴. Кількісні зміни неодмінно призводили до погіршення якості надання лікарських послуг. У квітні 1915 р. подільська преса писала про те, що медицина

¹ Кульпанович О. А. Медицина и здравоохранение Беларуси в годы Первой мировой войны (1914–1918 гг.) // Первая мировая война в исторических судьбах Европы : сб. материалов Междунар. науч. конф., г. Вилейка, 18 окт. 2014 г. Минск, 2014. С. 219.

² Война и аптеки // Киев. 1914. 29 июля. С. 5.

³ Складено за: Дороговизна медикаментов в Киеве // Киев. 1915. 6 февраля. С. 3.

⁴ Щур О. Т. Медицина на Поділлі у 1914 р. С. 199.

перетворилася на «недоступну розкіш для бідного класу» Могилева-Подільського. За словами місцевого кореспондента, найтяжче наставало вночі, коли можна було обійти все місто, не знайшовши лікаря. Змусити його виїхати до хворого в нічний час можна було лише способом проникнення до лікарського помешкання з погрозами скандалу¹. Таким чином, уже в першому році війни явно простежувалося погіршення системи охорони здоров'я. Насамперед, це було спричинено втратою досвідчених медпрацівників, що призвело до порушення структури медичних закладів².

Нагальна необхідність у лікуванні величезної кількості поранених військовослужбовців нерідко здійснювалося за рахунок надання медичної допомоги цивільному населенню. Коли лікувальні заклади в містах перетворювали на лазарети, лікарняних ліжок для городян залишалося зовсім небагато. Тому навесні 1915 р. у прифронтовому Луцьку, де земська та міська лікарні працювали з перевантаженням й обслуговували передусім військових, виникла дуже небезпечна санітарно-епідемічна ситуація. У разі виявлення масових інфекційних захворювань лучан просто не було б де лікувати³. Водночас, у Києві на стаціонарне лікування можна було потрапити лише після діагностування гострої хвороби або ж за допомогою протекції медичного персоналу.

Відвідування міських амбулаторій потребувало від городян багато часу та терпіння, адже в чергах до лікарських кабінетів їм доводилося стояти годинами. Це стало причиною зростання попиту на послуги вільнопрактикуючих лікарів. Під час війни їхні приймальні зазвичай були переповненими⁴.

Помітною подією в медичній сфері трьох правобережних губерній стало відкриття в липні 1915 р. у Вінниці міської лікарні, яку назвали Вознесенською – на честь розташованої біля неї однойменної церкви. Урочисте освячення закладу охоплювало хресну ходу, попереду якої йшли з образом Вознесіння член Державної Думи І. Авчінніков та міський голова М. Оводов. Лікарня була розрахована на 100 звичайних та 40 інфекційних хворих⁵. Завдяки Всеросійському союзу міст вона отримала першокласне обладнання, призначене для

¹ Могилёв-Подольский // Юго-Западный край. 1915. 27 марта. С. 4.

² Щур О. Т. Там само. С. 199.

³ ДАРО. Ф. 359. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 2зв., 11.

⁴ Налог на... больных // Южная копейка. 1915. 30 июля. С. 2.

⁵ Винница // Подолянин. 1915. 18 июля. С. 3.

найскладніших хірургічних операцій. Щоправда, здебільшого воно передбачалося для лікування військовослужбовців¹. Натомість, у Вінниці впродовж досліджуваного періоду так і не вдалося реалізувати ще один не менш масштабний для міста проект – уведення в експлуатацію повітової лікарні ім. М. Пирогова. Хоча будівництво закінчили в 1914 р., її офіційне відкриття відбулося аж у травні 1917 р.² У вересні 1915 р. приміщення закладу віддали під військовий постій³.

Ще одним підтвердженням погіршення надання населенню первинної медичної допомоги була загроза припинення функціонування нічного лікарського чергування Умані в жовтні 1915 р. Головною причиною була нестача коштів⁴. Окрім того, в грудні наступного року в Києві оприлюднили доповідну записку, подану місцевим Товариством нічних лікарських чергувань до міської думи, у якій указувалося на надзвичайні труднощі в наданні медичної допомоги населенню. До традиційних фінансових проблем київських лікарів додавалася непомірна інтенсивність їхньої праці, яка зросла після мобілізації багатьох членів Товариства, а також збільшення кількості мешканців міста. Внаслідок того їм доводилося чергувати значно частіше, ніж до війни⁵.

1916 р. розпочався з підвищення плати за лікування в найбільшій лікарні на Правобережній Україні – Олександрівській, розташованій у Києві. Відтоді пацієнти за одну добу мушили сплачувати 2 руб., замість 1 руб. 30 коп. Окремо збільшувалися ціни й за лікування у відділеннях закладу. Це непопулярне нововведення міська управа пояснювала всезагальним подорожчанням продуктів⁶. Водночас, на межі закриття були єврейські лікарні у Вінниці⁷ та Балті⁸, які здебільшого фінансувалися коробочними зборами.

Зростання цін на медикаменти призводило до того що, незаможні городяни відмовлялися від використання виписаних лікарями рецептів. Наприклад, у лютому 1916 р. у вінницьких

¹ Вінниця у спогадах. С. 190.

² Вінниця: Історичний нарис. С. 85.

³ Вчера за недостатком в городе... // Юго-Западный край. 1915. 17 сентября. С. 2.

⁴ По провинции // Южная копейка. 1915. 29 сентября. С. 4.

⁵ Ночные врачебные дежурства // Южная копейка. 1916. 26 ноября. С. 2.

⁶ Увеличение платы за лечение в Александровской больнице // Южная копейка. 1915. 12 декабря. С. 3.

⁷ В помещении винницкого купеческого общества... // Юго-Западный край. 1916. 17 октября. С. 2.

⁸ Балта // Киевская мысль. 1916. 6 мая. С. 5.

аптеках спостерігалася досить поширене явище, коли відвідувачі приходили за замовленими ліками, дивилися на цітник і після того розверталися й ішли. Іноді за замовленими лікарськими засобами загалі ніхто не приходив. Це змушувало городян все частіше звертатися до народної медицини¹. Типовою стала невідповідність між цінами на ліки, зазначеними в прейскурантах, та аптекарською таксою. Зокрема, в одній із фармацевтичних фірм Києва 1 кг борної кислоти продавали по 3 руб. 50 коп., замість 2 руб. 23 коп., валідол – по 14 руб., замість 10 руб. 15 коп. тощо².

Таким чином, Перша світова війна погіршила санітарне становище міст Правобережної України. Це зумовили такі чинники: 1) переміщення величезної кількості російських військовослужбовців та біженців; 2) руйнування міської інфраструктури на заході Волинської губернії через бойові дії; 3) слабкі фінансові можливості більшості міст регіону, необхідні для підтримання санітарії на належному рівні та його покращення; 4) відсутність каналізаційних мереж (окрім м. Києва); 5) невисока санітарна культура більшості міського населення. Все це підвищувало ризик поширення епідемічних захворювань серед жителів міст, боротьба з якими, в умовах зниження рівня медичного обслуговування, велася з перемінним успіхом.

Отже, військово-політичні події літа 1914 р. спричинили початок суттєвих змін у житлово-комунальній сфері та міській інфраструктурі Правобережної України.

Занепад житлового будівництва в регіоні, реквізиції приміщень для військових потреб, наплив до міст переселенців з окупованих територій неминуче загострювали квартирне питання. Останній чинник був визначальним після відступу російської армії з Галичини та Західної Волині влітку 1915 р. Особливо гостро проблема поставала в Києві, процес величезного напливу людських мас до якого влада повністю не могла контролювати. Усе це створювало підґрунтя для запеклих протистоянь у сфері найму житла, які держава у вересні 1916 р., під час розпаду житлової кризи в окремих правобережних містах, намагалася пом'якшити так званім «Квартирним законом».

¹ На лету // Юго-Западный край. 1916. 25 января. С. 2.

² И. Квасковский / Письмо в редакцию // Киевская мысль. 1915. 11 декабря. С. 5.

Деструктивний вплив війни на економічну систему Російської імперії значно погіршив становище житлово-комунальної сфери міст. Задіяння енергоресурсів у оборонній промисловості й розладнання залізничного руху, зазвичай, призводили до недостатнього освітлення міських вулиць та будинків, браку якісного водопостачання, перебування городян у погано опалювальних приміщеннях.

Значні зміни торкнулися міського транспорту, зокрема електричного й автомобільного, ресурси якого активно залучали для військових потреб. Як наслідок, пересуватися містом стало не лише складніше, а й небезпечніше. З великим навантаженням працювали засоби зв'язку – телефон та пошта, що в умовах війни становили для держави особливий інтерес.

З огляду на підвищену санітарно-епідемічну небезпеку, на міські санітарні служби та медичну інфраструктуру лягла колосальна відповідальність. Їхнє функціонування ускладнювалось як нестачею фахівців і засобів для дотримання чистоти та гігієни, так і дефіцитом медичного персоналу, необхідних медикаментів і лікарняних ліжок.

ВИСНОВКИ

Попри грандіозні політичні, економічні, суспільно-психологічні наслідки Перша світова війна впродовж тривалого часу несправедливо залишалася «забутою» як в історичній науці, так і в народній пам'яті. Окреслений період важливий тим, що мільйони наших співвітчизників були відірвані від мирного життя: частину з них поставили під рушницю і відправили в горнило небаченої до того часу за масштабами та інтенсивністю війни; частина мусила залишити свої домівки у пошуках безпечного життя; решта пізнала тягар війни, перебуваючи в тилу. У 1914 р. старий звичний світ поринув у небуття і на його місці народився новий, призвівши до трансформації повсякденності. Набутий нашими пращурами досвід переходу від мирного життя до воєнного актуалізувався рівно через 100 років, відтак наше дослідження, покликане на осмислення минулого, може допомогти зрозуміти теперішнє.

Сформована до сучасного періоду історіографія Першої світової війни включає низку напрямків. Її становлення почалося в післявоєнний період і спочатку було пов'язано з історією воєнних дій. Поодинокі наукові праці, в яких розглядалися деякі проблеми міської повсякденності, були створені за радянської доби. В них, насамперед, робився аналіз суспільних настроїв робітників, їхніх умов праці та матеріального становища. Після 1991 р., під впливом західної історичної науки, в українській та зарубіжній, зокрема, російській, історіографії, з'явилися праці як з історії повсякденності періоду Першої світової війни, так і соціальної історії, що містять сегменти повсякдення. Водночас, відсутні роботи, які дають характеристику повсякденного життя Правобережної України в цілому та з урахуванням його регіональної специфіки.

Для розкриття теми автором залучено різноманітні групи джерел. До яких належать неопубліковані архівні матеріали, газетна періодика, спогади, щоденники, листування, нотатки сучасників воєнної доби. Джерела були критично вивчені, зіставлена наведена в них інформація дала можливість розкрити об'єктивну картину повсякденного життя міст Правобережної України в роки Першої світової війни

Напередодні вибуху Першої світової війни розвиток правобережних міст характеризувався такими ознаками:

1. Невідповідність між темпами та рівнем урбанізації. Впродовж 1897–1914 рр. чисельність міст населення краю зросла на 70 %. Урбанізація переважно здійснювалася за рахунок притоку селян, для яких переїзд до міст створював можливості для покращення матеріально-побутового становища. Однак попри стрімкі урбанізаційні темпи, Правобережна Україна загалом залишалася аграрним регіоном, де кількісно переважали, за тогочасними мірками, середні (22) та малі (19) міста. Деякі з них за чисельністю населення та рівнем розвитку інфраструктури фактично нічим не відрізнялися від навколишніх сіл.

2. Залежність від географічного чинника. Вона зумовлювалася близьким розташуванням Правобережжя щодо Австро-Угорщини. Це, зокрема, негативно позначилося на довоєнному розвитку Кам'янка-Подільського та Ковеля, де були відсутні залізничне сполучення та електростанція, відповідно.

3. Контрастність. Ступінь розвитку транспортної системи, житлово-комунальної та культурно-дозвілдової сфери в правобережних містах був неоднаковим. Лише три з них мали трамвайних рух, наявні водогони зазвичай лише частково обслуговували міських мешканців, каналізаційна мережа функціонувала винятково в Києві, далеко не в усіх містах діяли стаціонарні театри та кінематографи.

На початку ХХ ст. міський соціум Правобережжя перебував у процесі формування нового світогляду та модерного суспільства, які багато в чому суперечили традиційному устрою життя. Це відбулося на хвилі ідеологічної кризи в Російській імперії, під час якої православна церква швидко втрачала свій колишній вплив на населення. Унаслідок цього формувалися передумови для поразки держави Романових у майбутній війні, оскільки її ідеологія християнського імперіобудівництва неодмінно б дисонувала з характерними для світського індивідуалізму цінностями.

Зі свого боку, секуляризація, а також поширення ідеї свободи особистості, призвели до різкого зростання в містах регіону кількості самогубств, особливо серед молоді. Ще одним проявом зниження морально-психологічного стану міського населення напередодні воєнної доби було загострення національних суперечностей. Зростання російського шовінізму: а) зіштовхувало його з національними почуттями українського населення. Це чітко видно із

протистояння довкола святкування 100-річчя від народження Т. Шевченка; б) спричинювало хвилі єврейських погромів.

Для певної частини населення перехід міської повсякденності Правобережної України від нормативного рівня до екстремального не був різким. Це значною мірою спричинювало розташування регіону поблизу Галичини та Балканського півострова. Присутність у суспільній свідомості місцевого населення ідеї про ймовірність майбутньої війни посилювалася із кожним передвоєнним місяцем. Вона була зумовлена: протистоянням між спецслужбами Російської імперії та державами Троїстого союзу, яке час від часу різними шляхами піддавалося розголосу, зокрема й через місцеву пресу; появами розвідувальних аеропланів з Австро-Угорщини; введенням особливого режиму на кордоні з Галичиною; поширенням чуток про можливу війну з імперією Габсбургів; діяльністю ЗМІ, що не лише інформували про загострення політичної ситуації в Європі, а й розпалювали шовіністичні антиавстрійські настрої, поступово цим формуючи образ ворога та обґрунтовуючи ідею необхідності стати на захист прав слов'янських народів, які тоді перебували під скіпетром австрійської монархії.

У 1914–1917 рр. сприйняття широкими верствами військово-політичних подій кардинально змінилося. Воно зумовлювалося не стільки соціально-економічними чинниками чи успіхами або провалами на фронтах, скільки психологічно-емоційною складовою. Вони радше слугували каталізаторами закономірного та незворотного процесу.

По-перше, патріотичний підйом, що спостерігався в містах на початку війни, на відміну від західноєвропейських країн із громадянським суспільством, спирався на одномоментний спалах імперського шовінізму, будучи лише короткочасною масовою істерією, так і не ставши віддзеркаленням широкого суспільного консенсусу щодо питання війни. Психологічно житель був готовим лише до нетривалої переможної війни, віра в яку з кожним подальшим воєнним місяцем зменшувалася.

По-друге, благодійницький рух, який можна вважати індикатором суспільних настроїв, почав сповільнюватися ще на початку 1915 р. Це свідчило про наростання суспільної індиферентності, оскільки, як правило, причина лежала не в матеріальній, а в моральній площині.

По-третє, війна перетворювалася на важку рутину, стала нормою повсякденності. Пов'язані з початком воєнних дій очікування городян вступили в дисонанс з реальною картиною життя. Розруха в Західній Волині та поява в тилкових містах списків із загиблими, пораненими, зниклими безвісти городянами, військових цвинтарів та скалічених вояків породжували гнітючу психологічну атмосферу та вели до психологічного виснаження і втоми.

Деформація повсякденної реальності виявлялася в збільшенні кількості людей, які ладні були кинути виклик існуючій тоді системі цінностей, не зупиняючись ні перед чим задля досягнення поставленої мети. Подібно до патріотичного руху початку війни, підприємницький авантюризм і жага збагачення розривали усі можливі норми і соціальні бар'єри. Це, зокрема, знайшло вираження в спекуляції дорогоцінним металом і розмінними монетами, а також у шахрайстві на благодійності. Соціально-економічні негаразди, втома від війни та інші чинники, що вибивали з-під ніг міського жителя почуття гідності та моральні принципи, вплинули й на ухилення від військового призову й поширення проституції. Війна завдала болючого удару по інституту сім'ї: почастишали випадки дітозгубництва та відмови матерів від новонароджених дітей; зростала дитяча злочинність, особливо – в Києві. Єдиним девіантним явищем, яке впродовж війни сповільнилось, було самогубство.

Масштабність та перебіг бойових дій, а також політика царської влади щодо цивільного населення окупованих та прифронтових територій, спричинили проникнення до міст Правобережної України величезної кількості «прийшлих людей», багато з яких за способом життя та ментальністю різко контрастували з місцевим населенням. Це були іноземні військові – окупанти чи полонені, постраждалі солдати й офіцери російської армії та біженці. У свідомості правобережних городян вони, зазвичай, викликали страх, цікавість та, за винятком окупаційних військ, співчуття. Їхня поява надала можливість жителям тилкових міст на власні очі побачити жахіття війни, переосмислити ідею про сенс її ведення до переможного кінця.

Одночасно з появою «чужинців» на Правобережній Україні розпочалася кампанія супроти «чужих» за політико-правовою та національною ознакою: осіб, що мали підданство держав Троїстого союзу, російських «німців» та євреїв. З одного боку, ухвалені в Російській імперії закони передбачали арешт та виселення підданих

Австро-Угорщини та Німеччини. Російські піддані німецького походження стали об'єктами для дискримінації. З іншого боку, посилювалися утиски євреїв. Побутовий антисемітизм розпалювався шовіністичними закидами в бік юдеїв, яких звинувачували в лояльності до ворожих держав, та, іноді, у веденні підіривної діяльності на користь останніх. Страху та фобії підсилювались штучним підсиленням внутрішньої ксенофобії. «Єврейське питання» також загострилося через масові депортації євреїв з театру воєнних дій, що збільшувало їхню питому вагу у містах регіону.

Зазначимо, така агресивна політика царської влади щодо названих національностей далеко не скрізь у регіоні отримала підтримку як з боку місцевої влади, так і городян.

Протягом 1914–1917 рр. істотно змінився рівень життя жителів міст. Викликані воєнною добою негативні зміни кон'юнктури продовольчого ринку неминуче призвели до зниження купівельної спроможності більшості городян. Попри здешевлення окремих експортних товарів першої необхідності на початку війни, вже з 1915 р. встановилася стійка тенденція тотального подорожчання продуктів. Вона, передусім, була спричинена кризою транспортної системи, яка фактично унеможливила вчасне підвезення продовольства до міст. Впроваджувані ж місцевою владою адміністративні заходи щодо стримування дорожнечі зазвичай давали зворотній ефект. Це створило умови для різкого зростання зловживань у продовольчій сфері як з боку чиновників, так і торгівців. Розрив між цінами та зарплатами збільшувався не на користь останніх, оскільки як правило піднята оплата праці одразу нівелювалася інфляцією. На тлі цього відбувалося зростання соціальних контрастів: появи прошарку людей, що заробили в період воєнного лихоліття цілі статки, зокрема й за рахунок крайнього зuboжіння широких верств населення.

Заборона на продаж міцних спиртних напоїв для багатьох мешканців правобережних міст стала справжнім викликом часу. І хоча антиалкогольна кампанія на початку війни дала позитивний ефект – значно знизився рівень злочинності та скоротилася кількість скоєних самогубств, уже невдовзі спостерігався її зворотний бік: поширення незаконного виробництва та продажу алкоголю й сурогатних напоїв. Споживання останніх нерідко закінчувалося небезпечними захворюваннями та навіть летальними випадками.

Оскільки безпечний для вживання нелегальний алкоголь був доступний лише тим, хто мав владу чи гроші, у середовищі простолюдинів виникало справедливе озлоблення, загострювалося відчуття соціальної несправедливості, пригніченості, що разом з погіршенням загального економічного становища послуговувало дестабілізуючим чинником.

Водночас, простежувався очевидний взаємозв'язок між антиалкогольною кампанією та сферою дозвілля. По-перше, для значної кількості городян дозвілля стало альтернативою забороненим спиртним напоям, що проявилось в різкому зростанні попиту на видовища. Це, зокрема, призвело до збільшення ролі театру та кінематографу в повсякденному житті міст. Кінотеатри, крім того, відігравали значну роль в системі військової пропаганди. По-друге, на Правобережній Україні спостерігалось збільшення популярності серед міського населення азартних ігор. Вони компенсували нестачу гострих відчуттів, які раніше давав алкоголь, і перетворилися на гостру соціальну хворобу.

Війна популяризувала живопис та читання, де найбільший інтерес викликали воєнні мотиви, та водночас негативно вплинула на спортивне життя міст регіону.

Погіршення економічної ситуації, величезні потоки мігрантів, реквізиції приміщень, руйнування житлового фонду в наближених до зони бойових дій районах тощо призвели до загострення квартирного питання в міському просторі Правобережжя. У 1916 р., насамперед, у Києві, воно переросло в житлову кризу. Пошук вільного житла став однією із соціальних домінант у житті городян. Тема непростих, інколи відверто ворожих, стосунків між квартирантами та домовласниками посіла одне з чільних місць на шпальтах місцевих газет. Зазвичай, перші ставали жертвами свавілля других. У суспільстві виник величезний запит на правове регулювання відносин між сторонами найму. 9 вересня 1916 р. Рада Міністрів ухвалила Закон «Про заборону підвищувати ціни на житлові приміщення». Його сутність зводилася до надання домовласникам можливості легально піднімати квартплату в дозволених «Квартирним законом» межах та забороняла їм безпідставно виселяти квартирантів. Попри наявність деяких юридичних шпарин загалом Закон дав позитивний ефект, певною мірою розрядивши соціальну напругу в правобережних містах, передусім у Києві.

Проблеми житлово-комунальної сфери та міської інфраструктури Правобережжя зумовлювалися п'ятьма чинниками: економічним, мобілізаційним, міграційним, воєнним, морально-правовим.

Розлад економічної системи Російської імперії призвів до розладу системи життєзабезпечення міст Правобережної України. Унаслідок кризи транспортної сфери в регіоні відчувався дефіцит вугілля, нафти, газу, технічного обладнання для інфраструктурних об'єктів, трамваїв, телефонних мереж. Ситуацію погіршувало переведення економіки на воєнний лад, унаслідок чого для держави вирішення побутових проблем міст стало другорядним питанням. Через розрив економічних зв'язків з Німеччиною та Австро-Угорщиною значно подорожчали лікарські препарати.

Мобілізація спричинила гостру нестачу фахівців, які забезпечували функціонування електростанцій, водогонів, трамвайного руху, медичних закладів.

Перебування в правобережних містах російських військ та біженців збільшили навантаження на міську інфраструктуру. Зокрема, підвищився рівень санітарно-епідемічної небезпеки. Міста постійно перебували під загрозою проникнення епідемій. Якщо в 1914–1915 рр. міське населення здебільшого страждало від поширення холери, то в 1916–1917 рр. – від тифу.

Близькість регіону до фронту поставило на порядок денний питання евакуації об'єктів міської інфраструктури, зокрема, електростанцій. Частина з них було вивезено на схід. Попри руйнівні наслідки бойових дій, вплив окупації на благоустрій міст регіону був неоднозначним: подекуди вона навіть принесла позитивні зміни через необхідність забезпечення окупаційних військ належними санітарними умовами.

Тенденція ж до зниження морально-правової культури суспільства яскраво простежувалася в автомобільному та гужовому транспорті. Якщо автомобілісти дедалі частіше порушували правила дорожнього руху, створюючи смертельну небезпеку для пішоходів, то візники все менше звертали увагу на існування встановленої такси на перевезення, свавільно підвищуючи ціни за проїзд.

Проведене нами дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми повсякденного життя міст Правобережної України доби Першої світової війни. По-перше, це зумовлено великою територією

досліджуваного регіону, кожна частина якого мала свої особливості. Так, наприклад, потребує окремого висвітлення повсякденне життя населення міст Західної Волині, що в 1915–1918 рр. перебували під окупацією австро-угорських та німецьких військ. На нашу думку, реконструкцію повсякденності можливо здійснити за допомогою використання архівних документів, що перебувають у спеціалізованих установах Берліна та Відня. По-друге, залишається до кінця нез'ясованим вплив війни на інститут сім'ї, модель поведінки окремих соціальних та вікових категорій, ментальність городян загалом.

ДОДАТКИ

Додаток А

Таблиця А.1

Ціни на товари першої необхідності в Києві в серпні 1914 р. та в жовтні 1916 р.

Назва продукту	Одиниця виміру ваги/кількості	Ціна в серпні 1914 р. (руб.)	Ціна в жовтні 1916 р. (руб.)	Інфляція у %
яловичина	фунт	0,18	0,60	233
сало	фунт	0,30	1,40	366
курка	штука	0,50–0,60	2,50–3,50	400–483
молоко	склянка	0,03	0,07	133
сир	фунт	0,10	0,45	350
масло вершкове	фунт	0,42	1,00	138
яйця курячі	10 штук	0,30	0,85	183
хліб чорний	фунт	0,03–0,045	0,06–0,09	100
хліб напівбілий	фунт	0,05–0,07	0,11–0,18	120–157
сіль	фунт	0,015	0,05	233
рис	фунт	0,12	0,32	167
картопля	пуд	0,40	1,50	275
кавун	штука	0,15–0,25	1,00	300–567
олія	фунт	0,16	0,60	275
мило сире	фунт	0,10–0,11	0,48–0,55	380–400

Складено за:

1. Продовольственная вакханалия // Киевская мысль. 1916. 20 октября. С. 5.

Додаток Б

Таблиця Б.1

Кількість міського населення Волинської губернії в 1914–1916 рр., тис. чол.

Назва повіту	1 січня 1914 р.	1 січня 1915 р.	1 січня 1916 р.
Житомирський	86,5	96,8	100,1
Володимир-Волинський	17,4	17,7	17,6
Дубенський	22,6	23,3	23,3
Ізяславський	16,5	16,6	17
Ковельський	28,2	30,5	30,5
Кременецький	25,3	25,7	25,7
Луцький	27,7	29,4	29,9
Новоград-Волинський	24	26,1	26,6
Овручський	14,9	15,3	15,5
Острозький	28,9	31,4	31,8
Ровенський	34,5	34,9	35,2
Старокостянтинівський	25,9	26,1	26,5
Усього	352,3	373,8	379,2

Складено за:

1. Статистический ежегодник России. 1914 г. (Год одиннадцатый). Петроград, 1915. С. 35.
2. Статистический ежегодник России. 1915 г. (Год двенадцатый). Петроград, 1916. С. 35.
3. Статистический ежегодник России. 1916 г. (Год тринадцатый). Выпуск 1. Петроград, 1918. С. 27.

Таблиця Б.2

Кількість міського населення Київської губернії в 1914–1916 рр.,
тис. чол.

Назва повіту	1 січня 1914 р.	1 січня 1915 р.	1 січня 1916 р.
Київський	520,5	610,2	615, 1
Бердичівський	94	96,1	98,4
Васильківський	23,8	29,9	23,9
Звенигородський	27	27,1	27,2
Канівський	13,2	13,4	13,5
Липовецький	17,1	17,1	17,2
Радомишльський	16,9	17,1	17,1
Сквирський	25,2	25,2	25,4
Таращанський	17,9	17,9	18
Уманський	44,4	51,8	52,5
Черкаський	42,8	43	43
Чигиринський	20,5	20,5	20,6
Усього	863,3	963,3	971,9

Складено за:

1. Статистический ежегодник России. 1914 г. (Год одиннадцатый). Петроград, 1915. С. 37.
2. Статистический ежегодник России. 1915 г. (Год двенадцатый). Петроград, 1916. С. 37.
3. Статистический ежегодник России. 1916 г. (Год тринадцатый). Выпуск 1. Петроград, 1918. С. 29.

Таблиця Б.3

Кількість міського населення Подільської губернії в 1914–1916 рр.,
тис. чол.

Назва повіту	1 січня 1914 р.	1 січня 1915 р.	1 січня 1916 р.
Кам'янець- Подільський	49,9	52	54
Балтський	36	31,1	31,7
Брацлавський	11,9	12,2	12,5
Вінницький	72	72,8	74,1
Гайсинський	13,7	14,9	16,1
Летичівський	11,1	11,8	12,4
Літинський	35,9	37	38,2
Могилівський	55,3	57,5	59,6
Ольгопільський	11,7	12,1	12,5
Проскурівський	36,2	37,8	38,8
Ушицький	19,8	21	22,3
Ямпільський	9,6	10,1	10,5
Усього	357,7	370,3	382,7

Складено за:

1. Статистический ежегодник России. 1914 г. (Год одиннадцатый). Петроград, 1915. С. 42.
2. Статистический ежегодник России. 1915 г. (Год двенадцатый). Петроград, 1916. С. 42.
3. Статистический ежегодник России. 1916 г. (Год тринадцатый). Выпуск 1. Петроград, 1918. С. 34.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ
ДЖЕРЕЛА

1. Неопубліковані джерела.

1.1. Інститут рукопису Національної бібліотеки України
ім. В. Вернадського НАН України.

Ф. І. Комплексний фонд «Літературні матеріали». Зібрання літературних творів і документів поч. XII–XX ст.

1. № 9543. Святошин, 12 січня 1915. Лист до Бориса Васильовича. 12 арк.

Ф. Х. Всеукраїнська Акадесія наук (ВУАН) (1918–1933). Архів і колекція документів XVI–XX ст.

2. № 14834–14836. Боровский Н. К. Национально-социальные перегруппировки населения гор. Киева в предреволюционный период (1917–1923 гг.). 17 арк.

Ф. 78. Назаревський Олександр Адріанович (1877–1977) – літературознавець, бібліограф. Поч. XX ст. 1977 р.

3. № 1629. Назаревський Олександр Адріанович. Отроковський Володимир Михайлович. «Дремотная зелень склоняет...» 1913 г. «Ночные окна» та ін. 1910–1916 гг. Вірші та виписки з щоденника. Автограф, переписано Б. А. Ларіним, О. А. Назаревським та ін. рукоп., машиноп., друк. 34 арк.

4. № 1732. Назаревський Олександр Адріанович – Назаревському Адріану Захаровичу. Листи. 5.02.1917. 1 арк.

Ф. 91. Дергальов Іван Петрович (рр. н. і см. невід.). 1916–1917 рр.

5. № 1. Крутицький Іван Іванович, присяжний повірений – Дергалеву Івану Петровичу. Повідомлення про збільшення плати за квартиру – 4.10.1916 – 1 арк.

Ф. 145. Синайський Василь Іванович (1876–1949) – правознавець. 1883–1927 рр.

6. № 61. Синайський Василь Іванович. Війна та цивільно-правовий порядок. Лекція. Машиноп. с автор. правкою. 1914–1917. 28 арк.

Ф. 179. Степович Андроник Оникійович (1856–1935) – славіст. 1820 – 30-ті рр. XX ст.

7. № 137. Степович Андроник Іоаникійович. Нові студії з історії Києва В. І. Щербини. К., 1926, стор. 164, вид. УАН. Рецензія. Автограф. Дані про створення нових вулиць в м. Києві в кінці XIX поч. XX ст.

Ф. 194. Голубев Степан Тимофійович (1848–1920) – історик церкви, архівознавець, професор КДА та Київського університету. 1879–1919 рр.

8. № 33. Голубев Степан Тимофійович. Київська духовна академія – Голубеву Степану Тимофійовичу. Лист про умови учбових занять в 1915–1916 рр. 15.11.1915. Из Киева в Саратов. Печатн. 2 арк.

1.2. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України.

Ф. 204. Маяк Й. Ф. 1895–1967.

Опис 1.

9. Спр. 1. «На українській сцені». Спогади про становлення на творчий шлях актора та про Суходольського, М. Кропивницького, Хмару, М. Заньковецьку та інших за 1895–1916 рр. Машинопис з рукописними вклейками. б/д. 94 арк.

Ф. 335. Піскорський К. В. 1923–1960-ті рр.

Опис 1.

10. Спр. 113. Листи Піскорським В. К. та З. З. (батьку, матері). 4.07.1914 – 30.09.1916. б/д. 28 арк.

Ф. 542. Василенко М. П. 1864–1946 рр.

Опис 1.

11. Спр. 309. Листи Меншова Д. П. до Меншової М. Ф. 4.02.1916 – 29.12.1916. 217 арк.

12. Спр. 310. Листи Меншової М. Ф. до Меншова Д. П. 11.1915 – 28.06.1916. 254 арк.

13. Спр. 311. Листи Меншової М. Ф. до Меншова Д. П. 10.07.1916 – 5.01.1917. 300 арк.

1.2. Центральний державний історичний архів України, м. Київ.

Ф. 91. Волинське відділення Київського жандармського поліцейського управління залізниць. 1899–1917 рр.

Опис 1.

14. Спр. 6. Циркуляри департаменту поліції і начальника Київського жандармського поліцейського управління про встановлення контролю над особами, що прибувають з-за кордону в Росію з метою військового шпигунства на користь іноземних держав. 12.04.1914 – 14.02.1917. 181 арк.

15. Спр. 20. Приписи начальника Волинського відділення Київського жандармського поліцейського управління залізниць унтер-офіцеру станції Шепетівка, про арешт і обшук осіб, політично неблагонадійних або шпигунів, які приїжджають з-за кордону, про вжиття заходів щодо недопущення спілкування публіки з австрійськими військовополоненими тощо. 11.10.1914 – 21.10.1915. 100 арк.

Ф. 274. Київське губернське жандармське управління. 1829–1917 рр.

Опис 1.

16. Спр. 3263. Повідомлення помічника начальника Київського ГЖУ від 31 серпня 1914 року про результати перевірки звільнених під час мобілізації

- євреїв у м. Черкасах і з'ясування осіб, що звільняли євреїв за хабарі від служби. Оригінал. 31.08.1914. 13 арк.
17. Спр. 3311. Справа з обвинувачення міщан м. Києва Сербінова Г. Ф., Дубинського М. П. і Шрайбера А. Г. в незаконному звільненні в Київському військовому шпиталі від служби призваних із запасу нижніх чинів (переважно євреїв). 20.08.1914 – 3.10.1915. 156 арк.
 18. Спр. 3474. Листування з Окремим корпусом жандармів і прокурором Київського окружного суду про австрійського поданого Томаско І., звинуваченого в збиранні відомостей військового характеру і агітації серед солдатів м. Києва проти війни з Німеччиною. 3.09.1915 – 3.02.1916. 33 арк.
 19. Спр. 3501. Справа з обвинувачення мешканця м. Києва кр-на Короля Ф. Н. у висловлюванні проти царя і військової служби. 23.12.1915 – 8.06.1916. 25 арк.
 20. Спр. 3506. Справа про політичну перевірку Тимченко М., яка мешкає в м. Києві, підозрюваної в участі в підготовці замаху на вбивство царя. 24.07.1915 – 10.09.1915. 61 арк.
 21. Спр. 3514. Справа про політичну перевірку мешканця м. Києва Ріхтера І. І., який висловив бажання служити у військах німецької армії. 7.05.1915 – 18.12.1915. 66 арк.
 22. Спр. 3570. Справа по звинуваченню мешканця Умані міщанина Моргуліса Л. Ш. в агітації солдатів, що здалися в полон. 16.07.1915 – 10.08.1915. 9 арк.
 23. Спр. 3718. Дізнання за заявою мешканки м. Києва Зеленецької А. В. про підготовку замаху на царицю Марію Федорівну. 15.12.1916 – 21.02.1917. 40 арк.
 24. Спр. 3761. Справа про арешт студента Київського університету Мальського А. І., підозрюваного у військовому шпигунстві. 7.10.1916. – 24.02.1917. 78 арк.

Опис 4.

25. Спр. 190. Про осіб, які сприяють ухиленню осіб єврейської національності від служби в армії в Поділ. губ. З відомостей, отриманих агентурними шляхом. 12.02.1916 – 06.03.1917. 562 арк.
26. Спр. 346а. Донесення повітових ісправників і помічників начальника Київського ГЖУ в повітах про політичні настрої населення, про страйки робітників фабрик і заводів в м. Києві та Київській губ. у день 1 травня; про арешт 25 липня 1914 р. зібрання членів Київського комітету РСДРП; про поширення в м. Києві листівок Київського комітету РСДРП; про проходження призову новобранцями до армії в зв'язку з війною, що почалася,

- та з інших питань. 3.04.1914 – 13.01.1915. 181 арк.
27. Спр. 352. Справа про поширення в м. Києві листівок Київського комітету РСДРП, Київського комітету партії есерів, УСДРП та інших партій і організацій. 31.01.1914 – 11.02.1915. 62 арк.
28. Спр. 370. Справа про арешт членів Економічної комісії Київського комерційного інституту за підготовку в день роковин смерті Толстого Л. М. 7 листопада 1914 р. одноденного страйку студентів та поширення в інституті листівки тов-ва «Червоний хрест» та інших листівок, які закликають до боротьби проти війни і смертної кари. 24.11.1914 – 14.12.1914. 47 арк.
29. Спр. 456. Доповіді міністра внутрішніх справ, записки начальника Київського ГЖУ, рапорти і донесення помічників начальника Київського ГЖУ про революційний рух і політичні настрої населення Київської губ. 25.08.1915 – 12.05.1916. 85 арк.
30. Спр. 539. Листування з київським губернатором, начальником Штабу Київського військового округу і приставами поліцейських ділянок м. Києва про поширення серед населення м. Києва чуток про майбутнє побиття німців і євреїв. 28.05.1915 – 3.01.1916. 468 арк.
31. Спр. 548. Донесення і рапорти помічників начальника Київського ГЖУ, повітових ісправників і приставів поліцейських ділянок м. Києва та Київської губернії. Записка № 5 начальника Київського ГЖУ з оглядом революційного і громадського руху та політичного настрою населення Київської губ. з 1 січня по 1 березня 1916 р. 19.01.1916 – 12.01.1917. 375 арк.
32. Спр. 569. Справа про демонстрації студентів у м. Києві в день 55-х роковин смерті Шевченка Т. Г. Списки студентів. 25.02.1916 – 3.03.1916. 57 арк.
33. Спр. 624. Справа про збирання відомостей про осіб, які мешкають в м. Києві та Київській губ., які ухиляються від військової повинності і займаються незаконним звільненням призовників від військової служби. 4.01.1916 – 12.02.1917. 562 арк.
34. Спр. 625. Справа про збирання відомостей про осіб, що мешкають проживають в м. Києві та Київській губ. особах, які ухиляються від військової повинності і займаються незаконним звільненням призовників від військової служби. 26.04.1916 – 28.01.1917. 584 арк.
35. Спр. 640. Донесення і рапорти помічників начальника Київського ГЖУ, повітових ісправників і приставів поліцейських ділянок м. Києва про ставлення населення до війни, про важкий стан селянського господарства, про продовольчу кризу, про дорожнечу, про страйк жінок-робітниць тютюнової фабрики Зарицького в м. Черкасах та інші питання. 15.01.1917 –

14.02.1917. 21 арк.

Опис 5.

36. Спр. 11. Листування з Департаментом поліції, Київським губернатором та іншими про вжиття відповідних заходів на випадок війни з Австрією. Є списки осіб, підозрюваних в шпигунстві. Описи справ Київського охоронного відділення за 1911, 1912, 1913 рр. Списки офіцерів залізничного батальйону, які проживають за ст. Мотич. 16.08.1912 – 13.06.1915. 164 арк.

Ф. 276. Південно-західне районне охоронне відділення. 1906–1914 рр.

Опис 1.

37. Спр. 476. Листування з київським губернатором, Подільським, Волинським ГЖУ та іншими установами про підготовку Австрії до війни з Росією. 8.01.1914 – 16.02.1914. 19 арк.

Ф. 278. Київське жандармське поліцейське управління залізниці. 1869–1917 рр.

Опис 1.

38. Спр. 221. Накази, циркуляри і розпорядження начальника військових сполучень армій Південно-Західного фронту, Штабу окремого корпусу жандармів, київського губернатора та ін. осіб і установ про забезпечення охорони і безперебійної роботи залізничного транспорту, про перевезення військ і воєнних вантажів, недопущення антиурядової та антивоєнної агітації і з ін. питань. 13.07.1914 – 28.02.1917. 639 арк.

39. Спр. 222. «Обов'язкові постанови» та оголошення Особливої Комітету при Управлінні Південно-Західної залізниці, київського, подільського і волинського генерал-губернатора та головного начальника Київського військового округу про заборону приватним особам виходу на залізничні платформи під час стоянок і проходження військових поїздів, про надання відомостей про австро-німецьких підданих, що мешкають у Київській, Подільській і Волинській губерніях, про заборону вивезення хліба та інші. 19.07.1914 – 10.03.1917. 527 арк.

40. Спр. 266. Справа про розшук, затримання і повернення на місце проживання неповнолітніх осіб, які втекли на фронт. 27.11.1914 – 11.03.1917. 791 арк.

41. Спр. 309. Циркуляри Київського губернатора про заборону та дозволи різним особам мешкати в межах Київської губ., про здійснення нагляду за функціонуванням бібліотек Вільно-Економічного суспільства, про порядок видачі дозволів на переїзди особам, які перебували під гласним наглядом поліції та інші. 12.01.1915 – 29.07.1915. 70 арк.

Ф. 280. Київське відділення Київського жандармського поліцейського

управління залізницею. 1892–1917 рр.

Опис 1

42. Спр. 19. Розпорядження Київського губернатора і начальника Київського жандармського поліцейського управління залізницею про спостереження за особами, які приїхали в Росію з-за кордону, про висилку іноземних підданих держав, які воюють проти Росії, про посилення цензури, про недопущення революційної агітації в армії та з ін. питань. 18.12.1914 – 31.03.1915. 731 арк.
43. Спр. 30. Листування з управліннями Південно-західної залізниці і залізниці Галичини про видачу перепусток на право проїзду залізницею. Журнали засідань Особливої комітету при Управлінні Південно-Західної залізниці та інші документи. – 12.04.1916 – 30.06.1916. 1012 арк.
44. Спр. 33. Донесення унтер-офіцерів Київського відділення Київського жандармського поліцейського управління залізниці про дезертирів, про перевезення міді, про крадіжку казенного майна і зброї. Журнали засідань Особливої комітету при Управлінні Південно-Західної залізниці та ін. документи. 1.07.1916 – 30.10.1916. 982 арк.

Ф. 285. Фастівське відділення Київського жандармського поліцейського управління залізницею. 1876–1917 рр.

Опис 1.

45. Спр. 344. Донесення унтер-офіцерів відділення про спостереження за настроями робітників Бобринських залізничних майстерень і населення сіл, прилеглих до залізниці. 2.01.1910. – 2.04.1914. 83 арк.

Ф. 287. Бердичівське відділення Київського жандармського поліцейського управління залізницею. 1895–1917 рр.

Опис 1.

46. Спр. 32. Распоряжения начальника управления о розыске дезертиров и бежавших от родителей детей. 16.03.1915 – 12.11.1915. 231 арк.

Ф. 301. Подільське губерньське жандармське управління. 1883–1917 рр.

Опис 1.

47. Спр. 1467. Агентурні відомості секретного співробітника «Грозного» про хід воєнних дій австрійської армії в районі м. Кам'янець-Подільського. 12.09.1914 – 9.02.1915. 6 арк.
48. Спр. 1583. Листування з прокурором Кам'янець-Подільського окружного суду, помічниками начальника Подільського ГЖУ в повітах та іншими установами про політичну перевірку різних осіб, про поширення серед населення губернії нелегальної літератури РСДРП і Українського соціал-демократичного союзу «Спілки» та з інших питань. 8.01.1913 – 2.01.1914. 192 арк.

49. Спр. 1674. Справа про провадження дізнання про міщ. м. Ямполь Молодецького А., звинувачуваного в висловлюванні проти участі у війні. 6.09.1914 – 12.02.1915. 55 арк.
50. Спр. 1742. Листування з Департаментом поліції, подільським губернатором, помічниками начальника Подільського ГЖУ у повітах та жандармськими унтер-офіцерами про евакуацію населення з прикордонної смуги, про вилучення в населення запасів кольорових металів, про заходи боротьби проти ухиляються від військової служби, про ліквідацію місць розпусти та з інших питань. 10.02.1915 – 19.11.1915. 69 арк.
51. Спр. 1773. Справа про міщ. м. Могилева-Подільського Халфин В-Я. І., звинуваченого в розпродажі золотих монет із зображенням австрійського імператора Франца-Йосипа. 18.08.1915 – 26.08.1916. 25 арк.
52. Спр. 1838. Описання прикмет турецьких, молдавських і австрійських підданих. 1915. 2 арк.
53. Спр. 1872. Щотижневі і щомісячні донесення унтер-офіцерів і помічників начальника Подільського ГЖУ про настрої населення в губернії. 4.01.1916 – 21.01.1917. 340 арк.
54. Спр. 1917. Щоденник зовнішнього спостереження по м. Вінниці. 1.01.1916 – 31.12.1916. 26 арк.
55. Спр. 1944. Донесення помічників начальника Подільського ГЖУ про настрої населення губернії. 14.01.1917 – 1.03.1917. 14 арк.
56. Спр. 1955. Листування з прокурором Вінницького окружного суду, Летичівський повітовим ісправником та іншими установами про збирання відомостей і політичну перевірку осіб, підозрюваних у висловлюванні проти царя. 10.01.1917 – 27.02.1917. 42 арк.
57. Спр. 2973. Донесення жандармських унтер-офіцерів і рапорти начальнику Подільського ГЖУ про спостереження за настроями населення і про відсутність політичних виступів і страйків на підприємствах, що виконують військові замовлення у Вінницькому, Брацлавському, Літинському, Летичівському і Гайсинському повітах; відомості про проведення дізнань. Списки підприємств, що виконують замовлення Вінницького військово-промислового комітету із зазначенням числа робітників і кількості виробленої продукції. 7.01.1916 – 11.01.1917. 169 арк.
58. Спр. 3141. Цифрові відомості про розслідування справ політичного характеру і донесення начальнику Подільського ГЖУ про політичний настрої населення. 4.01.1916 – 31.12.1916. 247 арк.
59. Спр. 3160. Цифрові відомості про розслідування справ політичного характеру за січень–лютий 1917 року і донесення начальнику Подільського

- ГЖУ про політичні настрої населення. 14.01.1917 – 9.03.1917. 18 арк.
60. Спр. 3193. Справа про самогубство унтер-офіцера Моргуна Ф. 29.04.1913 – 29.06.1913. 31 арк.
61. Спр. 3266. Листування з помічником начальника Подільського ГЖУ у Вінницькому та інших повітах, про політичну перевірку та збирання відомостей про різних осіб, про перевірку анонімних заяв, про оголошення мобілізації, про ставлення населення м. Летичева до війни та з інших питань. 2.05.1914 – 15.08.1914. 180 арк.

Опис 2.

62. Спр. 128. Листування з подільським губернатором, жандармськими унтер-офіцерами, повітовими ісправниками та поліцейськими наглядачами про виселення вглиб Росії, прийняття в російське підданство і спостереження за австро-німецькими підданими, що перебувають у Подільській губ.; списки австро-німецьких підданих, що мешкають в м. Кам'янці-Подільському і в Ушицькому п. 8.08.1914 – 19.03.1915. 247 арк.
63. Спр. 131. Листування з помічниками начальника Подільського ГЖУ у повітах, Департаментом поліції та повітовими ісправниками про підготовку Австрії до війни з Росією та заходи щодо зміцнення охорони прикордонної смуги, у боротьбі зі шпигунством, про військові дії і висилку з Подільської губ. австро-німецьких підданих, про спостереження за настроями населення у зв'язку з війною та з інших питань; список кінно-поліцейських вартових резервного загону Подільської губ. 31.01.1914 – 23.02.1915. 420 арк.
64. Спр. 132. Справа про з'ясування діяльності адміністрації німецького насінневого заводу «Роббетке і Гізеке» у м. Вінниці, підозрюваної в шпигунстві. 16.11.1914 – 28.06.1915. 126 арк.
65. Спр. 134. Агентурні відомості зі спостереження за особами, що проходять через російсько-австрійський кордон. 3.01.1914 – 31.03.1914. 10 арк.
66. Спр. 148. Листування з Департаментом поліції, губернськими жандармськими управліннями та помічниками начальника Подільського ГЖУ в повітах про спостереження за українським «мазепинським» рухом. 25.01.1915 – 29.11.1915. 105 арк.
67. Спр. 153. Відомості та листування з помічниками начальника Подільського ГЖУ в повітах про провадження дізнань за звинуваченням різних осіб в шпигунстві і в приналежності до українських і єврейських буржуазно-націоналістичних організацій. 9.01.1915 – 4.02.1916. 323 арк.
68. Спр. 282. Агентурні відомості про спостереження за українськими, польськими та єврейськими буржуазно-націоналістичними організаціями, за робітниками Вінницької взуттєвої фабрики «Яструб» і за особами,

підозрюваними в шпигунстві і сприяння в ухиленні від військової служби; листування з начальником Подільського ГЖУ про розробку агентурних відомостей про прийом на службу допоміжних агентів. Відомості про страйк на взуттєвій фабриці «Яструб» у м. Вінниці. 5.01.1914 – 18.12.1914. 76 арк.

69. Спр. 396. Листування з начальником Подільського ГЖУ і жандармськими унтер-офіцерами про розшук і спостереження за особами, підозрюваними в шпигунстві, та про розробку відомостей для військової розвідки. 6.02.1913 – 3.01.1914. 377 арк.

70. Спр. 397. Листування з начальником Подільського ГЖУ і жандармськими унтер-офіцерами про розшук і спостереження за особами, підозрюваними в шпигунстві і про спостереження за польським населенням у зв'язку з відомостями про підготовку Австрії до війни з Росією. 27.12.1913 – 20.03.1914. 119 арк.

71. Спр. 434. Листування з начальником Подільського ГЖУ про політичну перевірку різних осіб і наглядом за настроями населення, про збирання відомостей про осіб, підозрюваних у шпигунстві та ухиленні від військової служби, про розподіл військовополонених, відпущених на сільськогосподарські роботи; відомості про відділення «Союза русского народа» в Ущицькому п. 2.01.1916. 31.12.1916. 385 арк.

Ф. 317. Прокурор Київської судової палати. 1880–1919 рр.

Опис 1.

72. Спр. 5753. Справа про з'ясування осіб, які вигукували слова «Геть Росію! Хай живе Австрія!» біля будівлі австрійського консульства в м. Києві. 11.03.1914 – 18.10.1914. 12 арк.

Ф. 318. Київська судова палата. 1880–1919 рр.

Опис 1.

73. Спр. 2587. Справа з звинувачення власника готелю в м. Житомирі Н. Шейгеца (він же Шац) в агітації новобранців до відмови від участі в 1-й імперіалістичній війні. 6.01.1915 – 1.05.1917. 63 арк.

Ф. 419. Прокурор Одеської судової палати. 1869–1920 рр.

Опис 1.

74. Спр. 6954. Справа з обвинувачення міщан м. Кам'янця-Подільського Щупака Р., Ніссенгольда Н. та ін. в «членушкодженні» осіб, призваних на військову службу. 20.10.1916 – 10.08.1917. 21 арк.

Ф. 442. Канцелярія Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора. 1832–1919 рр.

Опис 713.

75. Спр. 37. Справи про ухилення від військової повинності осіб єврейської

національності в Київській, Подільській і Волинській губ. 1914. 141 арк.

Опис 859.

76. Спр. 45 ч. 6. Листування з Волинським губернатором, штабом Київського військового округу та ін. про підготовку Австрії до війни з Росією. Про осіб, підозрюваних в шпигунстві, про встановлення спостереження за діяльністю польської націоналістичної організації «Спілка активної боротьби». 16.02.1909 – 8.03.1914. 143 арк.

Опис 862.

77. Спр. 7. Листування з київським губернатором, київським поліцмейстером та ін. особами про проведення страйків робітниками Південноросійського машинобудівного та ін. заводів в м. Києві та Київській губ., про вбивство наглядача та ін. 1912 – 18.12.1913. 129 арк.

Опис 864.

78. Спр. 246. Обов'язкові постанови генерал-губернатора про повідомлення домовласниками, утримувачами готелів і заїжджих будинків у Київській, Подільській і Волинській губерніях поліції відомостей про місцевих німецьких і австро-угорських підданих, утримання в порядку подвірних книг, заборону продажу спиртних напоїв, деяких медикаментів в аптеках та з ін. питань. – 28.07.1914 – 8.09.1914. 73 арк.

79. Спр. 292. Справа про переобладнання Київського політехнічного інституту та ін. казенних і приватних будівель під шпиталі та реквізиції майна німецьких і австрійських підданих. 21.08.1914 – 10.09.1914. 48 арк.

Ф. 707. Управління попечительства Київського учбового округу. 1833–1920 рр.

Опис 165.

80. Спр. 118. Повідомлення директора Київської лісової гімназії від 5 грудня 1914 року про звільнення німецької підданої, вчительки німецької мови М. Нідербергер, згідно з циркуляром від 4 серпня 1914 р 1914. 20 арк.

Опис 199.

81. Спр. 2. Справа управління Київського учбового округу. 1915. 469 арк.

Опис 258.

82. Спр. 9. Військова справа. 1915. 704 арк.

Ф. 719. Управління головноуповноваженого Російського товариства Червоного хреста (РТЧХ) у районі армій Південно-Західного фронту. 1914–1918 рр.

Опис 1.

83. Спр. 401. Накази по 57 Київському тиловому евакуаційному пункту та листування з головним лікарем пункту про евакуацію хворих і поранених

воїнів з м. Києва, скорочення і припинення роботи шпиталів через відсутність палива та їх особовий склад. Список сестер милосердя пункту. 28.10.1914 – 28.03.1918. 386 арк.

84. Спр. 664. Відомості про рух хворих і поранених, кількість місць у лікувальних установах РТЧХ та поширення інфекційних захворювань в Подільській губ.; листування з канцелярією Управління, особливоуповноваженого РТЧХ при арміях та іншими установами та особами про правила прийому поранених і особовий склад установ. Списки лікувальних установ ВЗС і ВСМ. 9.08.1914 – 11.03.1917. 646 арк.

Ф. 1262. Помічник начальника Волинського ГЖУ в Новоград-Волинському, Острозькому та Ізяславському повітах. 1902–1917 рр.

Опис 1.

85. Спр. 305. Справа про арешт в м. Житомирі робітника Кириляка за висловлювання проти офіцерів російської армії, які «на війні ховаються за спинами солдатів». 22.10.1916 – 8.02.1917. 25 арк.

Опис 2.

86. Спр. 20. Листування з Волинським ГЖУ, унтер-офіцерами додаткового штату та іншими особами про мобілізацію запасних чинів, про розшук дезертирів, про затримання іноземних підданих, підозрюваних у військовому шпигунстві; списки іноземних підданих, які підлягають виселенню з Волинської губ. 18.07.1914 – 2.01.1915. 234 арк.

Ф. 1335. Волинське губернське жандармське управління. 1830–1917 рр.

Опис 1.

87. Спр. 1631. Циркулярні розпорядження і листування з помічниками начальника Волинського ГЖУ з унтер-офіцерами додаткового штату та іншими особами про посилення жандармського прикордонного нагляду, про введення воєнного стану в Волинській губ., про затримання дезертирів та з інших питань, пов'язаних з початком воєнних дій; списки німецьких і австрійських воєнних підданих, що мешкають у Волинській губ. 14.07.1914 – 8.05.1915. 771 арк.

88. Спр. 1659. Листування зі Штабом Київського військового округу, житомирським, кременецьким повітовими ісправниками та іншими особами про підвищення цін на продовольчі товари в м. Луцьк, про випадки здачі російських солдатів в полон, про розшук осіб, які проводили агітацію серед військовослужбовців за ухилення від військової служби, про політичну перевірку службовців Волинської земської управи, Житомирського, Кременецького лазаретів та інших осіб. 5.12.1914 – 8.07.1915. 694 арк.

89. Спр. 1798. Справа про політичну перевірку затриманого в м. Житомир

- сина священника Жолтовського В. Х., який поширював чутки про наступ австрійських і німецьких військ на Київ і Житомир. 14.06.1915 – 23.07.1915. 32 арк.
90. Спр. 1801. Справа про перевірку політичної благонадійності міщанина м. Житомира Піхтерова В. П., вигуки «Нехай живе Німеччина» під час «патріотичної маніфестації» в м. Житомирі. 10.03.1915 – 28.05.1915. 35 арк.
91. Спр. 1900. Рапорти повітових справників і помічників начальника Волинського ГЖУ в повітах про політичний настрої населення. 11.02.1915 – 9.01.1916. 217 арк.
92. Спр. 1995. Донесення завідувача другого прикордонного з Австрією відділу про підвищення цін на продукти харчування на ринках м. Житомира. 2.01.1916 – 22.12.1916. 10 арк.
93. Спр. 2022. Копії рапортів повітових ісправників волинському губернатору і донесення помічників начальника Волинського ГЖУ в повітах про політичні настрої населення Волинської губ. 21.01.1916 – 11.11.1916. 156 арк.

Опис 3.

94. Спр. 30. Справа про перевірку арештованого в м. Дубно австрійського підданого Келлера В. І., підозрюваного у військовому шпигунстві. 30.08.1911 – 28.02.1911. 53 арк.
95. Спр. 40. Циркуляри Департаменту поліції та листування з повітовими ісправниками, помічниками начальника Волинського ГЖУ в повітах й іншими особами про збір відомостей, встановлення спостереження і розшук осіб, підозрюваних у військовому шпигунстві на користь Австрії. 10.01.1911 – 19.01.1912. 408 арк.
96. Спр. 60. Листування з помічником начальника Волинського ГЖУ в Житомирському та інших повітах, командувачем військами Київського військового округу та іншими особами про політичну перевірку старшого писаря штабу, розташованої в м. Житомирі 5 піхотної дивізії, Скороходова Д., підозрюваного у військовому шпигунстві. 20.03.1911 – 16.10.1911. 28 арк.
97. Спр. 67. Справа про перевірку різних осіб, підозрюваних у військовому шпигунстві. 8.06.1912 – 31.12.1912. 416 арк.
98. Спр. 109. Справа про політичну перевірку затриманих в м. Луцьк артистів і службовців лялькового театру Разгона К. І., Брабеця Б. Я. і Брабець А. В., підозрюваних у військовому шпигунстві. 11.02.1913 – 28.02.1913. 61 арк.
99. Спр. 123. Циркуляри Департаменту поліції і листування зі Штабом Київського і Варшавського військових округів і помічниками начальника Волинського ГЖУ в повітах про збір відомостей, встановлення

спостереження і розшуку осіб, що займаються військовим шпигунством. 4.01.1914 – 31.05.1914. 639 арк.

100. Спр. 130. Листування з Департаментом поліції, житомирським поліцмейстером, помічниками начальника Волинського ГЖУ в повітах та з іншими особами про збирання відомостей про агентів з продажу швейних машин фабрики «Зінгер» у Волинській губ., підозрюваних у військовому шпигунстві. Списки агентів з продажу швейних машин фабрики «Зінгер» та інші. 28.11.1914 – 21.04.1916. 203 арк.

101. Спр. 200. Листування з помічниками начальника Волинського ГЖУ в повітах про мобілізацію населення на військові роботи, про виселення вглиб країни німців-колоністів, про арешт у м. Дубно австрійських секретних агентів та з інших питань. 2.01.1916 – 14.10.1916. 863 арк.

Ф. 1475. Галагани. 1722–1923 рр.

Опис 1.

102. Спр. 775. Листи Є. П. Ламздорф-Галаган від Софії Ламздорф про своє особисте життя, про поради в дні 1-й світової війни. 17.05.1914 – 7.06.1916. 29 арк.

Ф. 1598. Помічник начальника Волинського губернського жандармського управління в Луцькому, Ковельському та Володимир-Волинському повітах. 1874–1914 рр.

Опис 2.

103. Спр. 29. Приписи Волинського ГЖУ і помічника начальника Волинського ГЖУ в Луцькому та інших повітах про з'ясування делегатів на нараду членів РСДРП і на майбутній у кінці березня 1914 р. у Відні з'їзд партії «Бунд»; про встановлення спостереження і розшуку осіб, що займаються військовим шпигунством; про розшук загублених паспортів. 4.01.1914 – 30.12.1914. 381 арк.

104. Спр. 32. Листування з Волинським ГЖУ і помічником начальника Волинського ГЖУ в Луцькому та інших повітах про вжиття заходів проти влаштування демонстрацій і страйків 9 січня, про з'ясування делегатів на закордонний з'їзд партії «Бунд», про розшук і встановлення контролю над особами, підозрюваними у військовому шпигунстві. 4.01.1914 – 4.01.1915. 408 арк.

Ф. 1599. Помічник начальника Волинського губернського жандармського управління в Житомирському, Овручському та Старокостянтинівському повітах. 1903–1917 рр.

Опис 1.

105. Спр. 121. Справи з обвинувачення мешканців Волинської губ. в

антивоєнній агітації. 22.09.1914 – 7.11.1914. 18 арк.

106. Спр. 130. Листування з Волинським ГЖУ і унтер-офіцерами додаткового штату про посилення роботи службовців Волинського ГЖУ в зв'язку з введенням воєнного стану, про висилку іноземних підданих з району воєнних дій. 15.07.1914 – 9.03.1915. 353 арк.
107. Спр. 278. Листування з Волинським ГЖУ, унтер-офіцерами додаткового штату та іншими особами про розшук дезертирів та осіб, що переховуються від військової повинності, про недійсність загублених документів та з інших питань. 9.10.1916 – 3.03.1917. 227 арк.

1.3. Державний архів Вінницької області.

Ф. 172. Вінницький окружний суд. 1909–1920 рр.

Опис 28.

108. Спр. 359. Слідча справа про звинувачення Катерини Костянтинівни Скальської в умиртвінні дитини; м-ко Райгород. 12.02.1916 – 23.05.1916. 9 арк.
109. Спр. 412. Слідча справа про звинувачення Сидора Матвієнка, Тетяни Чверкалюк та Єфросинії Петренко у навмисному умиртвінні дитини; с. Чечелівка. 23.01.1917 – 18.02.1917. 158 арк.

Опис 29.

110. Спр. 51. Справа по звинуваченню селянки Мельник А. М. у вбивстві новонародженої дитини; с. Ілляшівка. 2.10.1909 – 14.12.1910. 70 арк.

Опис 30.

111. Спр. 15. Справа по звинуваченню селянки Шевчук А. В. у вбивстві новонародженої дитини; с. Подойми. 13.04.1917 – 31.12.1918. 60 арк.

Ф. Д-200. Вінницький повітовий предводитель дворянства. 1824–1916 рр.

Опис 1.

112. Спр. 835. Документи з діяльності комітету з надання тимчасової допомоги постраждалим від воєнних дій. 21.08.1915 – 10.12.1915. 188 арк.

Ф. Д-230. Вінницька міська управа. 1871–1920 рр.

Опис 1.

113. Спр. 1040. Листування з жандармським управлінням, Вінницьким повітовим військовим начальником, губернським розпорядчим комітетом з адміністративно-господарських питань. 23.08.1904 – 17.07.1916. 35 арк.
114. Спр. 1424. Протоколи пристава 2 частини. Листування з Подільським губернатором, з головним лікарем шпиталю і акціонерними товариствами про

- водогін та обладнання для водогонів. Кошторис на розширення водогону. 17.08.1912 – 4.01.1918. 395 арк.
115. Спр. 1508. Циркуляр Подільського губернатора про вжиття заходів боротьби з холерою і листування з міським санітарним лікарем, губернською санітарно-виконавчою комісією та ін. питань санітарії. 6.09.1913 – 27.12.1918. 576 арк.
116. Спр. 1510. Циркуляр промислового комітету про місцеві джерела для отримання електроенергії. Протоколи засідань Думи. Листування з Одеським товариством про тариф страхових внесків. 12.09.1913 – 20.02.1918. 744 арк.
117. Спр. 1553. Відомості про довідкові ціни на 1914 р. 01.1914 – 24.12.1914. 485 арк.
118. Спр. 1575. Листування з Подільським губернським правлінням, приставами з питань оцінки будівель, вирішення спірних питань. 19.06.1914 – 12.01.1916. 407 арк.
119. Спр. 1592. Циркуляри Подільського губернатора про встановлення цін на предмети першої необхідності; заготівлю продовольчого хліба; доставку вагонів з товарами. Протоколи засідань міської Думи. 17.10.1914 – 23.06.1917. 540 арк.
120. Спр. 1604. Відомості про довідкові ціни на різні предмети. 2.01.1915 – 5.01.1916. 832 арк.
121. Спр. 1605. Відомості про довідкові ціни на різні товари. 2.01.1915 – 23.12.1916. 1017 арк.
122. Спр. 1616. Циркуляри Подільського губернатора про запас палива, протоколи засідань Київської губернської комісії. Листування з головним начальником сполучення армії про паливо. 15.01.1915 – 17.12.1915. 63 арк.
123. Спр. 1647. Кошторис міського управління на 1917 р. Вимогливі відомості на видачу зарплати та інших витрат згідно кошторису. 15.04.1915 – 29.11.1919. 147 арк.
124. Спр. 1650. Кошторис електростанції на сплату грошей за користування електроенергією. Листування з приватними фірмами про закупівлю палива для електростанції. 25.05.1915 – 28.12.1917. 763 арк.

Ф. Д-255. Вінницька повітова земська управа. 1899–1920 рр.

Опис 1.

125. Спр. 41. Відозви про надання допомоги родинам військовослужбовців, циркуляри губернатора, закон про ліквідацію німецького і австрійського землеробства. 20.10.1914 – 21.07.1915. 336 арк.
126. Спр. 45. Журнал засідання комісії п'ятих чергових зборів, циркуляри про заготівлі продовольства і фуражу для армії, відозви про допомогу

постраждалим від війни. 17.12.1915 – 19.12.1915. 430 арк.

127. Спр. 56. Матеріали комісії з питання боротьби з алкоголізмом. 24.02.1915 – 19.12.1915. 25 арк.

Ф. Д-262. Вінницька міська дума. 1846–1920 рр.

Опис 1.

128. Спр. 27. Протоколи засідань міської думи. 13.03.1915 – 29.12.1915. 120 арк.

Ф. Д-286. Гайсинська міська управа. 1879–1920 рр.

Опис 1.

129. Спр. 39. Книга запису змісту постанов Гайсинської міської думи. 1914 – 1915. 66 арк.

130. Спр. 41. Протоколи позачергових засідань Гайсинської міської думи. 1916 – 1918. 118 арк.

131. Спр. 343. Наказ головного начальника постачання армії та ін. 13.11.1915 – 27.12.1917. 856 арк.

132. Спр. 509. Список дітей біженців. Відомості про торговельні запаси хліба в Російській імперії. 4.01.1916 – 31.12.1916. 366 арк.

Опис 3.

133. Спр. 2. Акти Гайсинської міської санітарної комісії про перевірку стану ретиградів при казармах 18 піхотного запасного полку. Протоколи Подільської губернської санітарно-виконавчої комісії. Циркуляри управління головного інспектора. 1.01.1917 – 9.12.1917. 75 арк.

Ф. Р-5257. Брілінг Георгій Густавович, краєзнавець.

Опис 1.

134. Спр. 2. Нариси «К истории Винницкого краеведческого музея» (рукопис). 1968. 373 арк.

1.4. Державний архів Волинської області.

Ф. 3. Луцька міська управа. 1870–1919 рр.

Опис 1.

135. Спр. 1052. Протоколи засідання Луцької Міської думи і листування з Волинським губернатором про встановлення твердих цін на продукти харчування в м. Луцьку. 15.12.1912 – 11.01.1919. 434 арк.

136. Спр. 1145. Листування з Луцьким електро-технічним товариством і постанови Луцької Міської думи про освітлення вулиць і площ м. Луцька. 12.06.1913 – 27.02.1919. 176 арк.

137. Спр. 1287. Листування з Російським товариством Червоного Хреста,

- головним лікарем 373 рухомого шпиталю та ін. про асенізаційне очищення м. Луцька. 4.06.1914 – 4.12.1916. 130 арк.
138. Спр. 1321. Списки мешканців міста Луцька, призваних на військову службу, і листування з Волинським губернським Присутнієм про надання пільг сім'ям, призваних у діючу армію. 20.08.1914 – 4.04.1918. 194 арк
139. Спр. 1461. Протоколи засідань Луцької міської Санітарно-виконавчої комісії, постанови Луцької Міської думи та інструкція для дільничних санітарних попечителів по м. Луцьку і Луцькому повіті про попередження інфекційних захворювань. 17.03.1915 – 24.09.1916. 76 арк.
140. Спр. 1570. Циркуляри Волинського губернатора та протокол засідання Волинської губернської санітарно-виконавчої комісії про асенізаційне очищення м. Луцька. Правила роботи перукарень м. Луцька. 30.12.1916 – 5.01.1917. 138 арк.
141. Спр. 1581. Листування з Волинським губернським комітетом про забезпечення населення м.Луцька м'ясом. Квитанції та рахунки на м'ясо, здане для потреб населення. 1.06.1916 – 27.08.1917. 159 арк.
142. Спр. 1583. Листування з Волинським губернським присутствієм, заяви мешканців м. Луцька про забезпечення населення гасом. 26.09.1916 – 19.12.1916. 34 арк.
143. Спр. 1584. Постанови Луцької Міської думи. 1.02.1916 – 11.12.1916. 53 арк.
144. Спр. 1598. Листування з мешканцями міста Луцька про відкриття пекарень у місті та забезпечення населення продуктами харчування. Список пекарень. 21.09.1916 – 28.12.1916. 60 арк.

Ф. 413. Ковельська повітова земська управа. 1911–1919 рр.

Опис 1.

145. Спр. 2. Кошторис доходів і витрат на 1916 р. та доповідь з поясненням цього кошторису. 1916. 72 арк.

1.5. Державний архів Житомирської області.

Ф. 62. Житомирська міська управа.

Опис 1. 1877–1919 рр.

146. Спр. 1249. Про зміну такси за проїзд трамваєм. 4.02.1914 – 19.02.1915. 8 арк.
147. Спр. 1251. Про освітлення міста електрикою і про трамвайний рух. 26.01.1915 – 7.12.1915. 79 арк.
148. Спр. 1263. Про розширення міської дезінфекційної камери. 1.04.1915 – 13.11.1916. 165 арк.

149. Спр. 1265. Про обладнання та утримання міського холерного барака. 17.06.1915 – 13.11.1916. 65 арк.
150. Спр. 1267. Про поліпшення санітарного стану м. Житомира. 23.05.1915 – 11.06.1915. 10 арк.
151. Спр. 1270. Про вжиття заходів проти поширення інфекційних хвороб. 10.01.1915 – 5.02.1916. 538 арк.

Опис 1 дод. 1880–1919 рр.

152. Спр. 155. Про довідкові ціни на різні продукти. 18.04.1915 – 15.12.1915. 632 арк.

Опис 2. 1878–1919 рр.

153. Спр. 156. Про кошторис доходів і витрат міської управи на 1916 р. 12.12.1916. 33 арк.
154. Спр. 169. Про особовий склад Житомирської міської управи. 14.01.1917 – 18.10.1917. 138 арк.

Опис 3. 1898–1817 рр.

155. Спр. 8. Вимогливі відомості на видачу утримання міській поліції та жандармському управлінню. Кошторис витрат на утримання міської поліції та пожежної команди. 8.01.1915 – 28.12.1916. 401 арк.

Ф. 67. Волинське губернське правління.

Опис 1. 1840–1918 рр.

156. Спр. 720. Про стягнення з родини єврея Шліоми Манакера 300 руб. штрафу за ухилення його від виконання військового обов'язку призову 1914 року. 1915. 3 арк.

Опис 4. 1848–1919 рр.

157. Спр. 1016. Бюлетень епідемічних захворювань у Волинській губернії. 31.01.1916 – 6.02.1916. 20 арк.

Ф. 100. Волинське місцеве управління Російського товариства Червоного Хреста.

Опис 1. 1898-1915 рр.

158. Спр. 73. Свідцтва на право носіння знака Червоного Хреста, видані службовцям Рівненської громади сестер милосердя. 1915. 10 арк.

Ф. 112. Уповноважений голови особливої наради по забезпеченню деревним паливом Волинської губернії.

Опис 1. 1916–1918 рр.

159. Спр. 4. З питань забезпечення деревним паливом населення і установ міста Овруча. 1916–1917. 15 арк.

Ф. 183. Волинська губернська земська управа.

Опис 1. 1904–1919 рр.

160. Спр. 297. Земсько-медичний звіт Волинської губернії за 1915 рік. 1915. 246 арк.

161. Спр. 1432. Вимогливі відомості на видачу грошового утримання працівникам земських установ за січень–серпень 1916 р. 1916. 242 арк.

Ф. 206. Статистичне бюро Волинської губернської земської управи.

Опис 1. 1912–1919 рр.

162. Спр. 130. Відомості про населення м. Житомира за національним складом, про кількість посівів та збирання врожаю по повітах Волинської губ. 6.08.1917. 13 арк.

Ф. 249. Житомирське міське по квартирному податку присутствіє.

Опис 1. 1894–1917 рр.

163. Спр. 36. Відомості домовласників про здаваних у найм квартири і про дохід з них. 3.01.1914 – 27.12.1915. 33 арк.

Ф. 318. Пристав 3-ї частини 4-го стану м. Житомир Волинської губернії.

Опис 1. 1903–1915 рр.

164. Спр. 7. Списки осіб, які перебувають під наглядом поліції. 11.09.1915 – 4.12.1915. 90 арк.

Ф. 682. Бердичівське повітове з військової повинності присутствіє.

Опис 1. 1911–1917 рр.

165. Справа з обвинувачення Шварцмана Д. І. в ухиленні від військової служби. 1915–1917. 14 арк.

Ф. 732. Товариш прокурора Київського окружного суду по Радомисльській дільниці.

Опис 1. 1891–1917 рр.

166. Спр. 33. Припис прокурора Київського окружного суду про виконання попередніх слідств з звинуваченням агентів «компанії Зінгер» у військовому шпигунстві. 4.09.1915. 2 арк.

1.6. Державний архів Київської області.

Ф. 9. Київське губернське по земських та міських справах присутствіє. 1855–1917 рр.

Опис 30.

167. Спр. 71. Протоколи засідань Звенигородської міської думи за 1914 рік. 1914. 82 арк.

168. Спр. 73. Протоколи засідань Липовецької міської думи за 1914 рік. 1914. 21 арк.

169. Спр. 74. Протоколи засідань Радомисльської міської думи за 1914 рік. 1914. 15 арк.

170. Спр. 75. Протоколи засідань Сквирської міської думи за 1914 рік. 1914. 39 арк.
171. Спр. 76. Протоколи засідань Уманської міської думи за 1914 рік. 1914. 38 арк.
172. Спр. 92. Обов'язкові постанови Липовецької міської думи про благоустрій міста і матеріали до них. 1914 г. 90 арк.
173. Спр. 94. Обов'язкові постанови Таращанської міської думи. 1914 р. 48 арк.
174. Спр. 97. Обов'язкові постанови Чигиринської міської думи. 1914 г. 9 арк.

Опис 31.

175. Спр. 16. Протоколи засідань Васильківської міської думи за 1915 рік. 3.01.1915. 83 арк.
176. Спр. 17. Протоколи засідань Звенигородської міської думи за 1915 рік. 1915. 241 арк.
177. Спр. 18. Протоколи засідань Канівської міської думи за 1915 рік. 3.01.1915. 189 арк.
178. Спр. 20. Протоколи засідань Радомисьльської міської думи за 1915 рік. 3.01.1915. 179 арк.
179. Спр. 21. Протоколи засідань Сквирської міської думи за 1915 рік. 3.01.1915. 72 арк.
180. Спр. 23. Протоколи засідань Уманської міської думи за 1915 рік. 3.01.1915. 230 арк.
181. Спр. 25. Протоколи засідань Чигиринської міської думи за 1915 рік. 3.01.1915. 125 арк.
182. Спр. 54. Обов'язкові постанови Уманської міської думи про благоустрій міста. 3.01.1915. 67 арк.
183. Спр. 97. Про секвестр електричного підприємства в м. Звенигородці. 18.01.1915 г. 81 арк.

Опис 32.

184. Спр. 19. Протоколи засідань Липовецької міської думи. 1916. 82 арк.
185. Спр. 20. Протоколи засідань Радомишльської міської думи. 1916. 135 арк.
186. Спр. 24. Протоколи засідань Черкаської міської думи. 1916. 462 арк.

Опис 33.

187. Спр. 15. Протоколи засідань Бердичівської міської думи. 1917. 608 арк.
188. Спр. 17. Протоколи засідань Звенигородської міської думи. 1917. 194 арк.
189. Спр. 23. Протоколи засідань Уманської міської думи. 1917. 304 арк.

Ф. 12. Київське губернське з військової повинності пристутствіє. 1873-1917 рр.

Опис 39.

190. Спр. 25. Список мобілізованих в імперіалістичну війну із зазначенням їхніх родин і майнового висновку. 1914. 106 арк.

Ф. 183. Прокурор Київського окружного суду. 1880–1919 рр.

Опис 1.

191. Спр. 9114. Розпорядження прокурора про опитування поранених у шпиталях м. Києва щодо звірств австро-угорських і німецьких військ, застосування ними отруйних речовин і здійснення насильств над мирним населенням та інші. 1915. 2 арк.

Ф. 804. Київський губернський статистичний комітет. 1835–1919 рр.

Опис 3.

192. Спр. 153. Відомості про дітей, які перебувають у притулках Київської губернії в 1916 р. 1916. 259 арк.

193. Спр. 156. Відомості про кількість населення Київської губернії за 1917 р. 1917. 75 арк.

194. Спр. 157. Відомості про зміни в складі населення Київської губернії за 1917 р. 1917. 77 арк.

Ф. 2031. Штаб Київського військового округу. 1862–1917 рр.

Опис 2.

195. Спр. 367. Про розслідування та дізнання, проведенні чинами окружного штабу. 27.11.1914 – 23.10.1915. 316 арк.

196. Спр. 435. Донесення про настрої населення. 1.07.1916 – 8.12.1916. 68 арк.

Опис 4.

197. Спр. 53. Листування з начальниками гарнізонів і повітовими військовими начальниками про затримання дезертирів і осіб, які ухиляються від військової служби. 1916 – 1917. 128 арк.

1.7. Державний архів Рівненської області.

Ф. 165. Рівненська міська управа. 1874–1918 рр.

Опис 1.

198. Спр. 27. Листування Рівненської міської управи з Ярославським міським громадським управлінням та іншими з проведення трамвайних ліній. 1.05.1914 – 15.08.1914. 76 арк.

199. Спр. 28. Журнали чергових зборів Рівненської міської думи. 15.01.1915 – 9.10.1915. 160 арк.

Ф. 359. Дубенське міське спрощене громадське управління. 1894–1916 рр.

Опис 1.

200. Спр. 12. Журнали зборів міських уповноважених за 1914 рік. 1914.

542 арк.

201. Спр. 13. Журнали зборів міських уповноважених за 1915 рік. 1915. 294 арк.

202. Спр. 14. Журнали зборів міських уповноважених за 1916 рік. 1916. 202 арк.

Ф. 616. Рівненська міська дума. 1912–1915 рр.

Опис 1.

203. Спр. 2. Журнал надзвичайних зборів з розгляду основного прибутково-видаткового кошторису міста Рівне на 1915 рік. 4.12.1914 – 9.01.1915. 14 арк.

1.8. Державний архів Хмельницької області.

Ф. 121. Подільське губернське з військової повинності присутствіс. 1861-1917 рр.

Опис 2.

204. Спр. 1. Циркулярний припис подільського губернатора з військових і селянських справах присутствія на ім'я повітових направників та ін., листування з командиром 20-ї прикордонної Хотинської бригади, загальні вказівки про порядок евакуації особового складу та майна в разі війни, списки завідувачів військово-кінськими ділянками з Летичівському повіті, нижніх чинів і працівників ополчення, уродженців Подільської губернії, які дезертирували зі своїх 3 частин і здалися в полон. 9.08.1910 – 15.09.1917. 42 арк.

Ф. 227. Подільське губернське правління. 1796–1919 рр.

Опис 3.

205. Спр. 8039. За клопотанням австрійського підданого Івана Францевича Завадського про прийняття його в підданство Росії. 16.08.1914 – 30.10.1914. 12 арк.

206. Спр. 8242. З телеграфного донесення лікарів про холерні захворювання в Подільській губернії. 31.07.1914 – 23.09.1914. 160 арк.

207. Спр. 8277. Про вжиття заходів проти азіатської холери в Подільській губернії. 2.06.1914 – 2.02.1915. 250 арк.

208. Спр. 8348. За обвинуваченням виконавчих чинів поліції Кам'янецького повіту в повільності в справі проведення обшуку у єврея Сруля Лейби Гаєця, запідозреного в зберіганні великої кількості міді. 22.06.1915 – 21.09.1917. 12 арк.

209. Спр. 8585. Оголошення про вбитих, поранених і зниклих безвісти нижніх чинів. 1.06.1915 – 8.02.1918. 800 арк.

210. Спр. 8595. Про евакуацію урядових установ. 12.06.1915 – 28.12.1915.

537 арк.

211. Спр. 8601а. Про евакуацію населення з прикордонної смуги Подільської губернії. 26.08.1915 – 23.11.1915. 243 арк.
212. Спр. 8605. Про евакуацію громадських і приватних установ. 14.04.1915 – 18.11.1915. 86 арк.
213. Спр. 8607. Про виселення з прикордонної смуги Подільської губернії єврейського населення і про єврейських колоністів. 16.06.1915 – 10.10.1915. 110 арк.
214. Спр. 8614. Про вивезення або знищення спиртних напоїв і виноградних вин. 12.06.1915 – 28.10.1915. 180 арк.
215. Спр. 8626. Про розміщення хворих та поранених воїнів по району південно-західного краю. 1.06.1915 – 30.06.1915. 280 арк.
216. Спр. 8681. Відомості про довідкові ціни на будівельні матеріали, інструменти, припаси та на працю постових і робочих. 17.01.1915 – 25.06.1916. 164 арк.

Ф. 233. Подільська губернська земська управа. 1903–1920 рр.

Опис 1.

217. Спр. 2129. За клопотанням різних осіб про прийом до Вінницької психіатричної лікарні. 24.12.1915 – 05.1917 р. 85 арк.
218. Спр. 2182. Відомості про рух хворих і поранених з Вінницькому шпиталю за 1916 р. 1.01.1916 – 31.12.1916. 274 арк.

Ф. 244. Подільський губернський статистичний комітет. 1865-1918 рр.

Опис 1.

219. Спр. 51. Статистичні відомості про склад населення по губернії. Без дат. 13 арк.

Ф. 272. Надзвичайний вповноважений з устрою біженців в Подільській губернії. 1915–1917 рр.

Опис 1.

220. Спр. 7. Листування з Київським відділом Тетянинського Комітету, з Проскурівським вповноваженим з устрою біженців, та іншими, стосовно забезпечення біженців одягом та взуттям. 7.12.1915 – 24.06.1916. 30 арк.
221. Спр. 12. Відомості щодо кількості і розташування біженців Волинської губернії, що мешкають у Подільській губернії. 31.01.1916 – 23.03.1916. 19 арк.

Ф. 409. Подільське губернське по земських та міських справах присутствіє. 1903–1917 рр.

Опис 1.

222. Спр. 192. Приписи Міністерства Внутрішніх справ, генерал-губернатора і

- губернатора про заборону вшанування Шевченка. 10.02.1914 – 14.12.1914. 66 арк.
223. Спр. 193. Припис МВС, журнали засідань міських дум і листування з губернатором про встановлення цін на товари першої необхідності. 20.10.1914 – 23.02.1917. 378 арк.
224. Спр. 242. Доповідь повітового ісправника про надмірну дорожнечу дров і предметів першої необхідності, про спекуляцію дровами лісопромисловцями в м. Вінниця. 12.11.1915 – 24.06.1916. 66 арк.
225. Спр. 249. Статистичні картки з відомостями про сімейний стан убитих воїнів, листування з Подільським губернатором і «Олексіївським комітетом». 10.03.1915 – 19.10.1915. 61 арк.
226. Спр. 271. Справа про перенесення лісових складів з межі м. Вінниці та план міста. 25.05.1915 – 27.06.1917. 24 арк.
227. Спр. 277. Постанова міських уповноважених з питань норм забою худоби, розширення приміської площі городніх культур на 1917 р. 23.10.1916 – 28.10.1916. 11 арк.
228. Спр. 359. Кошторис доходів і видатків м. Брацлав на 1914 р. 27.03.1914 – 22.11.1914. 62 арк.
229. Спр. 393. Постанови жмеринських уповноважених з питань постачання населення паливом, влаштування міського асенізаційного обозу, про збільшення такси на м'ясо. 29.01.1916 – 1.12.1916. 133 арк.
230. Спр. 437. Копія постанови Кам'янецької міської думи про благоустрій міста в санітарному відношенні і листування з Київським, Подільським та Волинським генерал-губернатором з цього питання. 14.03.1914 – 15.10.1914. 20 арк.
231. Спр. 441. Постанова Кам'янецької міської думи про обладнання артезіанської свердловини з будівництвом водоймища, водонапірної башти та вуличної мережі. 8.05.1915 – 2.04.1916. 25 арк.
232. Спр. 548. Постанова Ново-Ушицької міської думи про освітлення вулиць міста, звіти міської управи про рух міських сум та ін. 27.01.1914 – 22.01.1915. 190 арк.
- Ф. 616. Кам'янецьке повітове з військової повинності присутствіс. 1884-1919 рр.**
- Опис 2.**
233. Спр. 1. Листування з Подільським губернатором, губернським жандармським управлінням про політичну благонадійність Козловського Г. І. 25.07.1914 – 18.09.1914. 6 арк.
234. Спр. 2. Послужні списки, посвідчення, довідки призваних на військову

службу і звільнених від неї, списки осіб, звільнених від служби під час мобілізації 1914 року і листування з губернським присутством про мобілізацію на військову службу. 15.06.1915 – 3.12.1917. 75 арк.

1.9. Державний архів м. Києва.

Ф. 149. Київське електричне товариство. 1891–1918 рр.

Опис 1.

235. Спр. 145. Річний статистичний і технічний звіт Центральної електричної станції. 1914. 10 арк.

236. Спр. 159. Річний технічний звіт Центральної електричної станції за 1915 р. 1915. 12 арк.

237. Спр. 176. Технічний звіт Центральної електричної станції за 1916 р. 1916. 26 арк.

Ф. 155. Київська поштова контора Київського пошто-телеграфного округу. 1892–1919 рр.

Опис 1.

238. Спр. 114. Секретні розпорядження начальника округу про встановлення військової цензури за 1916 р. 1916. 14 арк.

Ф. 163. Київська міська управа. 1870–1910 рр.

Опис 35.

Спр. 25. Прохання установ і різних осіб про прийом дітей до притулку. 25.12.1914 – 15.12.1915. 106 арк.

Опис 37.

239. Спр. 3. Постанови управи про видачу коштів на мобілізаційні потреби. 4.08.1914 – 7.11.1914. 61 арк.

Опис 39.

240. Спр. 503. Журнали, виписки з журналів, доповіді та інші матеріали про організацію, обладнання та утримання шпиталів і лазаретів для хворих та поранених воїнів, про надання матеріальної допомоги їхнім сім'ям і з інших питань. 21.07.1914 – 4.02.1915. 559 арк.

Опис 48.

241. Спр. 36. Кошторис доходу і витрати на 1915 рік. 11 арк.

242. Спр. 14. Кошторис доходів і витрат Київської міської залізниці на 1915 рік. 9.07.1914 – 30.11.1914. 45 арк.

Опис 54.

243. Спр. 197. Звіт і відомості про дохід і витрату грошей за експлуатацію міських автобусів за серпень 1914 р. 08.1914. 47 арк.

244. Спр. 302. Справа про передання управі майна секвестрованого німецького

київського електричного суспільства (є протоколи міжвідомчої наради про секвестр торгових фірм і підприємств, що належали німецьким та австрійським підданам з відомостями про їхній зв'язок з німецьким капіталом. Списки робітників і службовців електричного товариства). 13.01.1915 – 16.08.1917. 203 арк.

245. Спр. 345. Доповіді, відомості та інші матеріали про обладнання та експлуатацію вузькоколійної залізниці «Вігта-Литовська – Київ», списки військовополонених, що працюють на будівництві трамвайної лінії від кадетського корпусу до військового училища, та з інших питань. 7.03.1916 – 11.01.1917. 355 арк.

Ф. 209. Правління Товариства Київської міської залізниці. 1904–1919 рр.

Опис 1.

246. Спр. 18. Звіт правління товариства Київської міської залізниці за 1916 р. 37 арк.

Ф. 237. Київська міська поліція. 1802–1917 рр.

247. Спр. 43. Накази по поліції за 1915 р. 1915. 14 арк.

248. Спр. 48. Списки готелів і мебльованих кімнат м. Києва. 1916. 20 арк.

2. Опубліковані джерела

2.1. Збірники документів і матеріалів

249. Alma mater: університет св. Володимира напередодні та в добу української революції 1917–1920 : матеріали, документи, спогади: у 3 кн. Кн.

1. Університет св. Володимира між двома революціями/авт.-упоряд. : В. А. Короткий, В. І. Ульяновський. Київ : Прайм, 2000. 697 с.

250. Авербах О. И. Законодательные акты, вызванные войною 1914 года с Германиею, Австро-Венгриєю и Турциєю. Законы, Манифесты, Рескрипты, Указы Правительствующему Сенату, Распоряжения и Постановления Министров и др. Вильна : Тип. А. Г. Сыркина, 1915. Т. I. 763 с.

251. Авербах О. И. Законодательные акты, вызванные войною 1914–1915 г.г. Законы, Манифесты, Рескрипты, Указы, Положения Совета Министров, Военного и Адмиралтейств Советов. Распоряжения и Постановления Министров и др. Петроград : Тип. Т-ва п. ф. Электро-Тип. Н. Я. Стойковой, 1915. Т. II. 846 с.

252. Авербах О. И. Законодательные акты, вызванные войною 1914–1916 г.г. Законы, Манифесты, Рескрипты, Указы, Положения Совета Министров, Военного и Адмиралтейств Советов. Распоряжения и Постановления Министров и др. Петроград : Тип. Петр. Т-ва печ. и изд. дела Труд, 1916.

Т. III. 788 с.

253. Авербах О. И. Законодательные акты, вызванные войною 1914–1916 г.г. Законы, Манифесты, Рескрипты, Указы, Положения Совета Министров, Военного и Адмиралтейств Советов, Распоряжения и Постановления Министров и др. Петроград : Скоропечатня П. О. Яблонского, 1916. Т. IV. 756 с.
254. Большевики в годы империалистической войны. 1914 – февраль 1917. Сборник документов местных большевистских организаций. Москва : Государственное издательство политической литературы, 1939. 230 с.
255. Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. У 2 кн. Кн. 2: Мовою документів і свідчень/ред. кол. : В. А. Смолій (голова), Г. В. Боряк, В. С. Великочий, В. Ф. Верстюк, О. І. Гуржій та ін. Київ : ТОВ Видавництво КЛЮ, 2015. 800 с.
256. Жванко Л. М. Біженство Першої світової війни в Україні: Документи і матеріали (1914–1918 рр.) : монографія. Харків : ХНАМГ, 2010. 360 с.
257. Новый квартирный закон (Постановление Временного Правительства от 5 августа 1917 года об установлении предельных цен на квартиры и другие помещения). Практическое руководство/сост. : И. Мордухай-Болтовской, М. Суслов. Петроград : Сенатская типография, 1917. 103 с.
258. Рабочее движение на Украине в период первой мировой империалистической войны. Июль 1914 г. февр. 1917 г. : Сб. док. и материалов/Редкол.: И. Т. Щербина. Киев : Наук. думка, 1966. 434 с.

2.2. Статистичні довідники

259. Календарь. Справочна книжка на 1919 рік. Кам'янець-Подільський : Друкарня Когена і Дунаєвецького, 1919. 120 с.
260. Статистический ежегодник России. 1914 г. (Год одиннадцатый). Петроград : Издание Центрального Статистического Комитета М.В.Д., 1915. 354 с.
261. Статистический ежегодник России. 1915 г. (Год двенадцатый). Петроград : Издание Центрального Статистического Комитета М.В.Д., 1916. 724 с.
262. Статистический ежегодник России. 1916 г. (Год тринадцатый). Выпуск 1. Петроград : Издание Центрального Статистического Комитета М.В.Д., 1918. 121 с.
263. Чорний С. М. Національний склад населення України в ХХ сторіччі : довідник. Київ : ДНВП Картографія, 2001. 86 с. : табл.

2.3. Мемуари, спогади, епістолярна спадщина

264. Барятинская М. Моя русская жизнь. Воспоминания великосветской дамы, 1870–1918. Москва : Центрполиграф, 2006. 400 с.
265. Брусилов А. А. Мои воспоминания. Москва : Военное издательство народного комиссариата вооружённых сил Союза ССР, 1946. 264 с.
266. Великий Князь Александр Михайлович. Книга воспоминаний. Москва : Вече, 2008. 108 с.
267. Вінниця у спогадах: у 3 т. Т. 1. XIX – початок XX ст. Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. 720 с. : іл. (Серія «Подільська старовина»).
268. Володимир Іванович Вернадський. Листування з українськими вченими. Кн. 2 : Листування: Д–Я. Ч. 1: Д–Н/ред. кол.: А. Г. Загородній, О. С. Онищенко (голова), В. А. Смолій та ін. Київ, 2012. 708 с.
269. Воспоминания о Михаиле Булгакове/сост. Е. С Булгакова, С. А. Ляндрес. Москва : Советский писатель, 1988. 527 с.
270. Григор'єв Г. У старому Києві. Київ : Радянський письменник, 1961. 357 с.
271. Гринберг А. Киевская организация РСДРП (б) в эпоху войны (1914–1916 гг.) // Летопись революции – № 1 (28), 1928. С. 138–135.
272. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле. 1914–1920 : в 4 ч. 2-є вид. Мюнхен : Українське видавництво, 1969. 543 с.
273. Записки Графа Д. Ф. Гейдена (1914–1917 гг.) (Продолжение) // Военно-исторический вестник. № 39. Париж : Издание Общества ревнителей русской военной старины, 1972. С. 16–22.
274. Записки Графа Д. Ф. Гейдена (1914–1917 гг.) (Продолжение) // Военно-исторический вестник. № 40. Париж : Издание Общества ревнителей русской военной старины, 1972. С. 6–13.
275. Записки Графа Д. Ф. Гейдена (1914–1917 гг.) // Военно-исторический вестник. № 37. Париж : Издание Общества ревнителей русской военной старины, 1971. С. 9–16.
276. Каганович Л. М. Памятные записки рабочего, коммуниста-большевика, профсоюзного, партийного и советско-государственного работника. Москва : Вагриус, 2003. 762 с. : ил.
277. Кн. Е. Н. Сайн-Витгенштейн. Дневник 1914–1918/подгот. к печати Мария Разумовская. Paris : YMCA-press, 1986. 302 с.
278. Кошиць О. Спогади/передмова М. Головащенко; післямова М. Слабошпицького. Київ : Рада, 1995. 384 с.
279. Лифар С. Спогади Ікара/пер. з фр. Г. Малець. Київ : Унів. вид-во Пульсари, 2007. 192 с. : іл.
280. Людендорф Э. Мои воспоминания о войне 1914–1918 гг./Пер. с нем.

- Свечина А.А. Москва : Издательство Вече, 2014. 752 с.
281. Приходько В. Під сонцем Поділля : спогади. Ч. 2/упоряд. і авт. передм. Ю. Легун, О. Кравчук. Вінниця : ТОВ Консоль, 2011. 416 с.
282. Русова С. Мемуари. Щоденник. Київ : Поліграфкнига, 2004. 544 с.
283. Сикорский И. И. Воздушный путь. Москва : Русский путь. N.-Y. : YMCA Press, 1998. 329 с.
284. Толстой А. Н. По Воляни // Первая мировая/сост., предисл., вступ. статьи к документам и коммент. С. Н. Семанова. Москва : Молодая гвардия, 1989. С. 370–374.
285. Хафнер С. История одного немца. Частный человек против тысячелетнего рейха. URL : <http://e-libra.su/read/318995-istoriya-odnogo-nemtca.html>. (дата звернення: 10.10.2017).
286. Цвейг С. Вчерашний мир/пер. с нем., Предисл. Д. Затонского; вступ. статья К. Федина. Москва : Радуга, 1991. 544 с.
287. Чикаленко Є. Щоденник. (1907–1917). У 2-х т. : Документально-художнє видання. Київ : Темпора, 2004. Т. 1. 428 с. : іл.
288. Шульгин В. В. Последний очевидец: Мемуары. Очерки. Сны. Москва : ОЛМА–ПРЕСС Звёздный мир, 2002. 588 с. : ил.

2.4. Періодичні видання

289. «Беженец» // Южная копейка. 1916. 12 января. С. 3.
290. «Благополучие» // Южная копейка. 1914. 29 ноября. С. 2.
291. «В неопределённом наклонении» // Юго-Западный край. 1915. 4 сентября. С. 2.
292. «Вегетарианство и его значение» // Южная копейка. 1913. 1 апреля. С. 2.
293. «Винопатия» // Южная копейка. 1914. 21 декабря. С. 5.
294. «Гастролёры – хипесники» // Южная копейка. 1915. 3 августа. С. 3.
295. «Денатурированные» мародёры // Южная копейка. 1916. 5 ноября. С. 2.
296. «Железка» // Южная копейка. 1916. 6 февраля. С. 3.
297. «Золотая» молодёжь // Юго-Западный край. 1915. 18 апреля. С. 3.
298. «Карточный голод» // Жизнь Воляни. 1915. 24 ноября. С. 3.
299. «Компания Зингер» // Киев. 1915. 22 июля. С. 4.
300. «Ломбардные мануфактуристы» // Южная копейка. 1917. 27 января. С. 2.
301. «Неуважение к христианской вере» // Южная копейка. 1913. 20 августа. С. 3.
302. «Освобождение» от воинской повинности // Южная копейка. 1913. 1 марта. С. 3.
303. «По купечески»... // Южная копейка. 1916. 14 декабря. С. 2.

304. «Подольянином» отмечено... // Подолья. 1914. 29 июня. С. 4.
305. «Праздник трезвости» в Киеве // Южная копейка. 1913. 29 апреля. С. 2.
306. «Религиозность» Т. Г. Шевченка // Киев. 1914. 28 февраля. С. 2.
307. «Спортсмены – воинам» // Южная копейка. 1914. 29 декабря. С. 2.
308. «Тоска» по алкоголю // Юго-Западный край. 1915. 13 августа. С. 2.
309. «Трезвость» и слепота // Юго-Западный край. 1916. 6 июля. С. 2.
310. «Ханжа» и зрение // Южная копейка. 1915. 4 июня. С. 2.
311. «Харакири» // Южная копейка. 1913. 16 мая. С. 3.
312. «Художники – воинам» // Юго-Западный край. 1915. 12 апреля. С. 2.
313. 14 марта игравшими на берегу реки... // Подольянин. 1915. 17 марта. С. 3.
314. 16 июля в гостинице... // Подолья. 1914. 18 июля. С. 4.
315. 2 фунта сахара в месяц // Жизнь Волыни. 1916. 7 октября. С. 3.
316. 28 июня проследовала... // Юго-Западный край. 1915. 1 июля. С. 2.
317. 5 мая с. г. состоялось... // Подольянин. 1916. 8 мая. С. 3.
318. 6 декабря... // Юго-Западный край. 1915. 9 декабря. С. 3.
319. Vivat / «Разсрочки» // Южная копейка. 1915. 9 января. С. 2.
320. Vivat / Жёны запасных // Южная копейка. 1914. 14 сентября. С. 2.
321. Vivat / Жёны запасных // Южная копейка. 1914. 15 октября. С. 2.
322. Vivat / Немки по... недоразумению // Южная копейка. 1915. 11 февраля. С. 2.
323. А было вчера... // Подольянин. 1915. 21 июля. С. 4.
324. А. Бонч-Лубневский / Миниатюры // Подольянин. 1915. 3 мая. С. 3.
325. А. Брынский / В Луцке // Киевская мысль. 1916. 4 июня. С. 2
326. А. Брынский / Поездка в Дубно // Киевская мысль. 1916. 5 июня. С. 2.
327. А. Брынский / На Волыни // Киевская мысль. 1915. 28 августа. С. 1.
328. А. Брынский / На Волыни // Киевская мысль. 1915. 4 октября. С. 2.
329. А. Войцеховский / Болтовня и её последствия // Земская мысль. 1915. 21 июня. С. 4.
330. А. Подольский / Летичев // Юго-Западный край. 1916. 14 июля. С. 4.
331. Австрийцы в Дубно (рассказ жителя) // Киевская мысль. 1916. 21 июня. С. 4.
332. Австрийцы в Каменец-Подольске (Из записной книжки врача) // Жизнь Волыни. 1914. 28 августа. С. 4.
333. Автомобили... // Подольянин. 1915. 13 августа. С. 3.
334. Автомобильный ужас // Южная копейка. 1916. 1 сентября. С. 2.
335. Авто-шалости // Южная копейка. 1916. 24 апреля. С. 2.
336. Администрацией винницкого городского трамвая... // Юго-Западный край. 1916. 10 июля. С. 2.

337. Администрацией обращено внимание... // Юго-Западный край. 1915. 7 июля. С. 2.
338. Акцизным управлением... // Подолянин. 1915. 3 марта. С. 3.
339. Алкогольная панама // Киев. 1915. 1 февраля. С. 5.
340. Альде / «Иерихонские трубы» // Южная копейка. 1916. 14 июня. С. 2.
341. Альде / Новый квартирный закон // Южная копейка. 1916. 7 сентября. С. 1.
342. Антисанитария «санитарного двора» // Киевская мысль. 1915. 15 февраля. С. 4.
343. Аппетиты мародёров тыла // Южная копейка. 1917. 17 января. С. 2.
344. Арабески // Киевская газета. 1904. 15 февраля. С. 4.
345. Арест «сборщика» // Южная копейка. 1915. 16 февраля. С. 3.
346. Арест афериста // Юго-Западный край. 1916. 2 августа. С. 4.
347. Арест и высылка проф. Ф. И. Кнауэра // Киевская мысль. 1914. 30 декабря. С. 3.
348. Арест мнимой сестры милосердия // Жизнь Волыни. 1916. 17 июня. С. 5.
349. Арест сахарозаводчиков // Южная копейка. 1916. 22 октября. С. 2.
350. Арест шайки, содействовавшей дезертирам // Юго-Западный край. 1916. 22 сентября. С. 4.
351. Арсений / Заметки репортёра // Южная копейка. 1914. 11 августа. С. 4.
352. Арсений / Заметки репортёра // Южная копейка. 1914. 13 октября. С. 4.
353. Арсений / Заметки репортёра // Южная копейка. 1914. 3 августа. С. 3.
354. Аферисты // Киевская мысль. 1914. 10 августа. С. 3.
355. Аэроплан над Житомиром // Жизнь Волыни. 1914. 13 июля. С. 3.
356. Б. Ж. Валевский / Маленький фельетон // Юго-Западный край. 1916. 10 августа. С. 2.
357. Б. Петров / Почему? // Юго-Западный край. 1916. 22 февраля. С. 2.
358. Б. Скур / По улице // Южная копейка. 1914. 20 июня. С. 2.
359. Балканская война... // Подолянин. 1913. 19 мая. С. 3.
360. Балта // Киевская мысль. 1916. 6 мая. С. 5.
361. Балта // Юго-Западный край. 1915. 26 апреля. С. 4.
362. Беженцы в Житомире // Жизнь Волыни. 1915. 11 августа. С. 3.
363. Беженцы из Турции // Южная копейка. 1914. 9 ноября. С. 2.
364. Без дров // Южная копейка. 1915. 19 марта. С. 2.
365. Без здоровой воды // Киев. 1915. 15 февраля. С. 4.
366. Без керосина // Жизнь Волыни. 1916. 30 сентября. С. 4.
367. Безе / Нет... // Южная копейка. 1916. 5 августа. С. 2.
368. Бельгийский консул... // Подолянин. 1915. 24 февраля. С. 3.
369. Бердичев // Юго-Западный край. 1916. 5 мая. С. 4.

370. Бердичев // Южная копейка. 1913. 9 января. С. 4.
371. Беспорядки в г. Радомысль // Киевская мысль. 1914. 4 ноября. С. 3–4.
372. Биллиарды // Киевская мысль. 1914. 11 декабря. С. 4.
373. Благодаря увлечению... // Юго-Западный край. 1915. 20 июня. С. 2.
374. Больной вопрос // Жизнь Волыни. 1915. 16 сентября. С. 3.
375. Борьба городского управления с дороговизной // Южная копейка. 1915. 10 января. С. 2.
376. Борьба с пьянством и патронат для слепых // Южная копейка. 1914. 17 ноября. С. 2.
377. Борьба с тайной проституцией и... окопы // Юго-Западный край. 1915. 23 января. С. 4.
378. Боязнь неприятельских аэропланов // Жизнь Волыни. 1915. 15 августа. С. 3.
379. Бродяги // Южная копейка. 1916. 11 сентября. С. 2.
380. Будущее принадлежит славянству // Подолия. 1914. 31 декабря. С. 1.
381. Бумажный голод и почта // Южная копейка. 1916. 30 июня. С. 3.
382. Буря // Жизнь Волыни. 1914. 12 июля. С. 4.
383. В бюро Подольского общества... // Подолия. 1914. 5 ноября. С. 4.
384. В виду продолжающихся... // Юго-Западный край. 1915. 4 августа. С. 2.
385. В Виннице и уезде... // Юго-Западный край. 1915. 29 августа. С. 3.
386. В Винницком Городском Управлении... // Юго-Западный край. 1915. 12 октября. С. 2.
387. В Волынской губ. появились... // Подолия. 1914. 19 октября. С. 4.
388. В воскресенье на базаре Нового Плана... // Подолянин. 1915. 7 апреля. С. 3.
389. В воскресенье... // Юго-Западный край. 1915. 14 апреля. С. 2.
390. В г. Литине с 1 ноября... // Юго-Западный край. 1916. 2 декабря. С. 2.
391. В городе // Киевская мысль. 1916. 26 мая. С. 4.
392. В городе // Южная копейка. 1915. 7 сентября. С. 1.
393. В городе // Южная копейка. 1915. 27 августа. С. 1.
394. В городских булочных // Жизнь Волыни. 1916. 6 ноября. С. 5.
395. В городской санитарной комиссии // Южная копейка. 1916. 4 апреля. С. 2.
396. В губернское акцизное правление... // Юго-Западный край. 1915. 26 февраля. С. 3.
397. В Дубно // Жизнь Волыни. 1916. 4 июня. С. 3-4.
398. В Дубно и Луцке // Юго-Западный край. 1916. 1 июня. С. 3.
399. В еврейской больнице // Жизнь Волыни. 1914. 21 августа. С. 3.
400. В еврейском театре // Южная копейка. 1915. 21 сентября. С. 4.

401. В Житомире // Южная копейка. 1915. 26 августа. С. 2.
402. В Каменец приезжают... // Подоля. 1914. 17 сентября. С. 4.
403. В Каменце задержаны... // Подоля. 1914. 23 февраля. С. 4.
404. В квартире... // Юго-Западный край. 1915. 24 июля. С. 2.
405. В клубе русских националистов // Киев. 1914. 28 февраля. С. 5.
406. В Луцке // Киев. 1916. 6 июня. С. 4.
407. В Луцке // Юго-Западный край. 1916. 1 июня. С. 3.
408. В Луцке и Владимирволянске // Жизнь Волыни. 1916. 19 февраля. С. 4.
409. В Могилёве-Подольском... // Юго-Западный край. 1915. 23 августа. С. 2.
410. В настоящее время... // Юго-Западный край. 1915. 22 мая. С. 2.
411. В настоящее время... // Юго-Западный край. 1916. 10 июля. С. 2.
412. В настоящее время... // Юго-Западный край. 1916. 30 ноября. С. 3.
413. В ночь с 15 на 16 июля... // Подоля. 1914. 18 июля. С. 4.
414. В общегородском комитете // Южная копейка. 1915. 15 мая. С. 4.
415. В очередях // Жизнь Волыни. 1917. 14 февраля. С. 3.
416. В помещении винницкого купеческого общества... // Юго-Западный край. 1916. 17 октября. С. 2.
417. В последнее время... // Юго-Западный край. 1915. 18 августа. С. 2.
418. В последнее время... // Юго-Западный край. 1916. 21 июля. С. 2.
419. В Ровно // Жизнь Волыни. 1916. 14 апреля. С. 6.
420. В Ровно и Луцке // Юго-Западный край. 1916. 1 июня. С. 3.
421. В ряду мер... // Подолянин. 1915. 21 ноября. С. 4.
422. В святя с «хвостами»... // Юго-Западный край. 1916. 28 октября. С. 2.
423. В субботу 29 августа... // Юго-Западный край. 1915. 2 сентября. С. 3.
424. В театре «Люкс» // Жизнь Волыни. 1914. 30 октября. С. 3.
425. В тени // Южная копейка. 1913. 20 февраля. С. 3.
426. В трамвае // Юго-Западный край. 1915. 12 июля. С. 2.
427. В университете // Южная копейка. 1913. 30 марта. С. 2.
428. В чём дело? // Южная копейка. 1917. 8 февраля. С. 2.
429. В эти дни // Жизнь Волыни. 1914. 6 сентября. С. 3.
430. В этом году... // Подолянин. 1913. 22 июня. С. 3.
431. В Ровно // Киевская мысль. 1915. 1 сентября. С. 3.
432. В. Александрович / Пленные // Южная копейка. 1914. 2 ноября. С. 2.
433. В. Майский / Женщины и война // Киевская мысль. 1915. 22 июля. С. 2.
434. В. Федорович / Карикатура // Южная копейка. 1914. 27 августа. С. 2.
435. Валовой доход... // Юго-Западный край. 1915. 3 июня. С. 3.
436. Вахтенный / Миниатюры // Жизнь Волыни. 1917. 30 января. С. 4.
437. Введение карточной системы на хлеб в Житомире, Ровно, Луцке,

- Кременце, Дубно и Овруче // Жизнь Волыни. 1917. 15 февраля. С. 3.
438. Введение карточной системы на сахар в Луцке и в уезде // Жизнь Волыни. 1916. 26 ноября. С. 4.
439. Вглубь Волыни... // Киевская мысль. 1915. 26 сентября. С. 2.
440. Верблюды для г. Киева // Южная копейка. 1916. 30 октября. С. 2.
441. Весенние картинки // Южная копейка. 1915. 12 апреля. С. 3.
442. Вечные странники // Южная копейка. 1914. 1 июля. С. 3.
443. Вздорные слухи // Жизнь Волыни. 1914. 12 августа. С. 3.
444. Возрождение жизни в Киеве // Киевская мысль. 1914. 10 декабря. С. 5.
445. Возрождение продуктов // Жизнь Волыни. 1914. 22 июля. С. 3.
446. Возрождение тёплой одежды // Жизнь Волыни. 1914. 5 октября. С. 3.
447. Возрождение фруктов // Киев. 1914. 19 сентября. С. 4.
448. Виктор Ват / «Новый» тип // Южная копейка. 1914. 29 августа. С. 2.
449. Виктор Ват / Человек // Южная копейка. 1914. 23 октября. С. 2.
450. Винница // Подолянин. 1915. 18 июля. С. 3.
451. Винницкая городская телефонная сеть... // Юго-Западный край. 1915. 30 сентября. С. 2.
452. Винницкие картинки // Юго-Западный край. 1915. 17 марта. С. 2.
453. Винницкие картинки // Юго-Западный край. 1915. 2 июля. С. 2.
454. Винницкие картинки // Юго-Западный край. 1915. 20 марта. С. 2.
455. Винницкие картинки // Юго-Западный край. 1915. 16 мая. С. 2.
456. Винницкие картинки // Юго-Западный край. 1915. 19 июня. С. 2.
457. Винницкие картинки // Юго-Западный край. 1916. 30 октября. С. 2.
458. Винницкий полицмейстер обратился... // Юго-Западный край. 1915. 2 сентября. С. 2.
459. Винницкий полицмейстер... // Юго-Западный край. 1915. 16 июня. С. 2.
460. Винницкий полицмейстер... // Юго-Западный край. 1915. 3 сентября. С. 3.
461. Виновики дороговизны молока в Киеве // Киев. 1916. 15 марта. С. 4.
462. Виновыми себя не признают // Южная копейка. 1916. 9 октября. С. 3.
463. Винокурное отделение... // Юго-Западный край. 1915. 22 березня. С. 3.
464. Витя (Рассказ Юрия Зубовского) // Южная копейка. 1914. 3 ноября. С. 2.
465. Владимировольнск // Жизнь Волыни. 1914. 1 сентября. С. 4.
466. Внутренние телефоны // Жизнь Волыни. 1915. 5 ноября. С. 3.
467. Во всех почтовых учреждениях... // Подоля. 1914. 7 ноября. С. 4.
468. Во вторник... // Подоля. 1914. 23 июля. С. 3–4.
469. Водопроводная линия... // Юго-Западный край. 1915. 26 апреля. С. 2.
470. Водоснабжение города // Южная копейка. 1916. 22 июля. С. 2.
471. Водоснабжение города // Южная копейка. 1916. 6 июня. С. 2.

472. Водяной голод в Киеве // Киев. 1915. 9 марта. С. 4.
473. Военная цензура // Киевская мысль. 1914. 26 июля. С. 4.
474. Военно-автомобильная повинность // Киевская мысль. 1914. 18 сентября. С. 2.
475. Военный цензор г. Каменца... // Подолянин. 1915. 12 февраля. С. 3.
476. Возвращённая контрибуция // Жизнь Волыни. 1914. 21 августа. С. 2–3.
477. Возобновление освещения на улицах // Южная копейка. 1915. 16 декабря. С. 2.
478. Война и аптеки // Киев. 1914. 29 июля. С. 5.
479. Война и арестанты // Южная копейка. 1914. 26 сентября. С. 2.
480. Война и ёлка // Подоля. 1914. 3 декабря. С. 1–2.
481. Война и киевские домовладельцы // Южная копейка. 1914. 28 августа. С. 2.
482. Война и наше духовенство // Подоля. 1914. 14 сентября. С. 1.
483. Война и театры // Киев. 1916. 30 января. С. 4.
484. Война и читатели // Южная копейка. 1915. 21 июля. С. 2.
485. Война и шоффера // Киев. 1914. 10 сентября. С. 4.
486. Вокзальный разъезд // Южная копейка. 1916. 21 июля. С. 2.
487. Вокруг «керосинного голода» // Жизнь Волыни. 1915. 21 октября. С. 3.
488. Вопрос о поднятии цен на квартиры // Южная копейка. 1916. 18 июня. С. 2.
489. Вопрос о продаже пива // Южная копейка. 1914. 8 октября. С. 1.
490. Вопросы дня // Юго-Западный край. 1915. 22 января. С. 2.
491. Воспрещение игры в лото // Южная копейка. 1915. 16 декабря. С. 1.
492. Воспрещение продажи одеколона // Киевская мысль. 1915. 26 ноября. С. 2.
493. Восстановление электростанции в Ровно // Жизнь Волыни. 1916. 11 ноября. С. 5.
494. Врал Брехунович // Южная копейка. 1915. 6 января. С. 2.
495. Всенародное моление // Южная копейка. 1914. 3 августа. С. 3.
496. Вследствие циркуляра Начальника губернии... // Юго-Западный край. 1915. 9 января. С. 2.
497. Вчера в 12 час. дня... // Юго-Западный край. 1915. 2 августа. С. 2–3.
498. Вчера в 6 час. вечера... // Юго-Западный край. 1915. 10 июля. С. 2.
499. Вчера в вагонах трамвая... // Юго-Западный край. 1915. 8 июля. С. 2.
500. Вчера в Виннице было приступлено... // Юго-Западный край. 1915. 4 октября. С. 2.
501. Вчера в городе // Жизнь Волыни. 1916. 3 декабря. С. 4.
502. Вчера в Преображенском соборе... // Юго-Западный край. 1916. 6 февраля. С. 2.
503. Вчера Его Преосвященством... // Подолянин. 1916. 5 февраля. С. 4.

504. Вчера за недостатком в городе... // Юго-Западный край. 1915. 17 сентября. С. 2.
505. Вчера и третьего дня... // Подолянин. 1915. 21 января. С. 3.
506. Вчера на лестнице городского полицейского управления... // Юго-Западный край. 1916. 3 декабря. С. 3.
507. Вчера около 10 часов утра... // Юго-Западный край. 1916. 18 сентября. С. 2.
508. Вчера по Загородной ул...// Подолянин. 1915. 1 декабря. С. 4.
509. Вчера по случаю четверга // Подолянин. 1915. 3 апреля. С. 3.
510. Вчера приступлено к выселению... // Подолянин. 1915. 29 марта. С. 3.
511. Вчера утром во дворе дома Лукачера... // Подолянин. 1915. 12 апреля. С. 4.
512. Вчера утром... // Подолянин. 1915. 16 января. С. 3.
513. Вчера утром... // Юго-Западный край. 1915. 9 декабря. С. 2.
514. Вчера, несмотря на большой привоз... // Подолянин. 1916. 5 августа. С. 3.
515. Вывоз муки из Киева // Киевская мысль. 1917. 16 февраля. С. 2.
516. Выдача карточек на керосин // Южная копейка. 1916. 18 декабря. С. 2.
517. Вымирающая благотворительность // Юго-Западный край. 1916. 1 января. С. 1.
518. Выселение евреев окончивших коммерч. институт // Южная копейка. 1913. 23 ноября. С. 2.
519. Выселенцы // Юго-Западный край. 1915. 24 июня. С. 4.
520. Выселяемые евреи // Южная копейка. 1915. 21 апреля. С. 2.
521. Высшие учебные заведения и воинская повинность // Южная копейка. 1914. 8 октября. С. 2.
522. Г. Наумов / Квартирный вопрос // Киевская мысль. 1916. 24 июня. С. 1
523. Г. Подольский Губернатор... // Юго-Западный край. 1916. 29 января. С. 2.
524. Г. Рой / Волк сыт // Подолянин. 1916. 27 июля. С. 3.
525. Г. Фурман / Дни нашей жизни // Южная копейка. 1914. 6 сентября. С. 2.
526. Г. Рой / Воскресные рифмы // Подолянин. 1916. 14 февраля. С. 4.
527. Гайсин // Подолянин. 1913. 23 мая. С. 4.
528. Гарольд / Миниатюры // Киевская мысль. 1914. 22 октября. С. 3.
529. Гарольд / Миниатюры // Киевская мысль. 1915. 11 листопада. С. 2.
530. Гарольд / Миниатюры // Киевская мысль. 1915. 3 апреля. С. 3.
531. Гастроли А. К. Саксаганского // Подолянин. 1915. 27 января. С. 3.
532. Георгий Неделин / Снова ритуал // Двухглавый орёл. 1916. 31 января. С. 3.
533. Главной военно-цензурной комиссией... // Юго-Западный край. 1916. 29 октября. С. 2.
534. Главный начальник ... // Юго-Западный край. 1915. 12 сентября. С. 2.

535. Главным начальником... // Подолянин. 1916. 27 мая. С. 3.
536. Главным управлением... // Юго-Западный край. 1915. 29 января. С. 2.
537. Годичный юбилей киевской таксы // Киевская мысль. 1916. 23 января. С. 4.
538. Голод в Ковеле // Жизнь Волыни. 1916. 3 февраля. С. 4.
539. Голь на выдумки хитра // Южная копейка. 1914. 12 ноября. С. 2.
540. Горнов / Улица и кинематограф // Подолянин. 1916. 3 декабря. С. 2.
541. Город и электричество // Жизнь Волыни. 1915. 18 января. С. 3–4.
542. Городская хроника // Киевская газета. 1904. 30 января. С. 2–3.
543. Городские заметки // Подолянин. 1914. 28 июня. С. 3.
544. Городской театр // Юго-Западный край. 1916. 21 февраля. С. 2.
545. Грандиозные обыски у фирмы «Зингер» // Юго-Западный край. 1915. 12 июля. С. 2.
546. Грандиозные студенческие манифестации // Южная копейка. 1914. 10 октября. С. 2.
547. Грандиозный вечер // Подолянин. 1915. 28 января. С. 2.
548. Гри-Гри / Наши будни // Юго-Западный край. 1916. 13 ноября. С. 2.
549. Д. Волков / «Гримасы улицы» // Южная копейка. 1915. 1 июня. С. 2.
550. Д. Волков / В эти дни // Южная копейка. 1915. 27 августа. С. 1.
551. Д. Громов / Жилищный вопрос // Киев. 1916. 15 июля. С. 2.
552. Два года без казённой водки // Юго-Западный край. 1916. 27 августа. С. 1–2.
553. Две жертвы // Южная копейка. 1916. 26 июля. С. 3.
554. Девять месяцев в Луцке // Киевская мысль. 1916. 10 июля. С. 2.
555. Дела сапожные // Южная копейка. 1916. 1 июля. С. 2.
556. Дело о шпионстве // Южная копейка. 1913. 14 декабря. С. 3.
557. Дело Ш. Зильбермана, Н. Компера и других // Подолянин. 1915. 26 июня. С. 2.
558. Денатурат – яд // Южная копейка. 1915. 23 июля. С. 2.
559. Дети и война // Южная копейка. 1915. 8 января. С. 4.
560. Дети и война // Южная копейка. 1915. 9 января. С. 2.
561. Дети улицы // Южная копейка. 1915. 9 июля. С. 2.
562. Дети-герои // Жизнь Волыни. 1914. 4 сентября. С. 2.
563. Детоубийцы // Юго-Западный край. 1916. 20 июля. С. 2–3.
564. Детская преступность и борьба с ней // Южная копейка. 1913. 11 апреля. С. 2.
565. Детская проституция // Южная копейка. 1915. 18 июля. С. 2.
566. Дешевизна сельских продуктов // Киевская мысль. 1915. 13 октября. С. 2.
567. Дзвін: Журнал-місячник літератури, науки й громадського життя

- марксистського напрямку. Київ, 1913. Т. 2. №7/8–12.
568. Доклад по вопросу об устройстве электрического освещения и трамвая // Голос Умани. 1914. 28 мая. С. 2–3.
569. Дома без отопления // Южная копейка. 1915. 31 июля. С. 2.
570. Дороговизна жизни // Юго-Западный край. 1915. 17 февраля. С. 1–2.
571. Дороговизна жизни и заработная плата // Юго-Западный край. 1915. 23 мая. С. 4
572. Дороговизна квартир // Жизнь Волыни. 1914. 1 августа. С. 3.
573. Дороговизна продуктов // Жизнь Волыни. 1917. 15 февраля. С. 3.
574. Доставка раненых // Южная копейка. 1914. 2 сентября. С. 4.
575. Дровяной вопрос в луцком уезде // Жизнь Волыни. 1916. 8 сентября. С. 5.
576. Дровяной голод // Южная копейка. 1915. 1 марта. С. 2.
577. Душевно-больной // Киев. 1915. 2 февраля. С. 4.
578. Душевное настроение современ. учащейся молодёжи // Южная копейка. 1913. 17 февраля. С. 3.
579. Евреи и дачный вопрос // Южная копейка. 1915. 2 мая. С. 2.
580. Ежедневно наблюдается... // Подолія. 1914. 24 сентября. С. 4.
581. Электрический голод // Жизнь Волыни. 1915. 10 февраля. С. 3.
582. Ёлочный голод // Жизнь Волыни. 1916. 20 декабря. С. 5.
583. Ещё об извозчиках // Киев. 1914. 22 августа. С. 4.
584. Женщина – столб государства // Киев. 1916. 22 августа. С. 1.
585. Жертва электрической станции // Жизнь Волыни. 1914. 29 ноября. С. 3.
586. Жертвы преступной страсти // Южная копейка. 1915. 5 июня. С. 2–3.
587. Жилищный вопрос в Киеве // Киевская мысль. 1915. 15 мая. С. 5.
588. Живой товар // Подолія. 1913. 29 сентября. С. 3.
589. Живой факел // Южная копейка. 1915. 22 мая. С. 3.
590. Житейская муть // Южная копейка. 1916. 29 августа. С. 2.
591. Жительница 2 части города Винницы... // Подолянин. 1916. 5 марта. С. 4.
592. Жмеринская городская дума постановила... // Юго-Западный край. 1915. 28 июля. С. 3.
593. За последние дни (Из городских скитаний) // Наша Волынь. 1914. 22 июля. С. 3.
594. За последние дни... // Юго-Западный край. 1916. 24 июля. С. 2.
595. Задержанный австрийскими властями... // Подолія. 1913. 8 февраля. С. 4.
596. Задержаны третьего дня... // Юго-Западный край. 1915. 18 июля. С. 3.
597. Закон о воспрещении повышать цены на жилые помещения // Юго-Западный край. 1916. 11 сентября. С. 2.
598. Закон о сокращении потребления мяса и мясных продуктов // Юго-

- Западный край. 1916. 25 июля. С. 2.
599. Закон об ответственности торговцев за повышение цен // Киев. 1916. 6 октября. С. 3.
600. Законопроект о наказуемости посягательств против нравственности малолетних // Южная копейка. 1916. 2 февраля. С. 1.
601. Закрытие больницы для чернорабочих // Южная копейка. 1914. 15 июня. С. 3.
602. Закрытие клиник // Южная копейка. 1917. 9 февраля. С. 2.
603. Закрытие магазинов Зингера // Киевская мысль. 1915. 12 июля. С. 3.
604. Заметки дня // Земская мысль. 1915. 20 июня. С. 4.
605. Заметки дня // Земская мысль. 1915. 20 мая. С. 4.
606. Заметки репортёра // Южная копейка. 1914. 22 октября. С. 2.
607. Запрещение продажи пива в Киевской губернии // Киевская мысль. 1914. 28 октября. С. 2.
608. Заседание Волынского губернского комитета Всероссийского земского союза (Продолжение) // Жизнь Волыни. 1915. 12 ноября. С. 4.
609. Засилье домовладельцев // Южная копейка. 1916. 2 июля. С. 2.
610. Затерявшиеся 2 вагона сахара // Жизнь Волыни. 1916. 6 декабря. С. 4.
611. Зелёное поле // Южная копейка. 1915. 18 июля. С. 2.
612. Зингер и К^о – шпионская организация // Земская мысль. 1915. 15 июля. С. 4.
613. Злободневные игрушки // Жизнь Волыни. 1914. 6 сентября. С. 3.
614. Злободневные книги // Киевская мысль. 1914. 31 октября. С. 2.
615. Злоупотребления с сахаром // Киевская мысль. 1916. 15 ноября. С. 4.
616. И. Бабат / Выселение семейств запасных // Южная копейка. 1914. 28 сентября. С. 2.
617. И. Квасковский / Письмо в редакцию // Киевская мысль. 1915. 11 декабря. С. 5.
618. Игорные дома // Южная копейка. 1915. 6 апреля. С. 3.
619. Игра в войну // Жизнь Волыни. 1914. 12 августа. С. 3.
620. Игроки // Юго-Западный край. 1915. 17 апреля. С. 2.
621. Идея западно-германского прогресса и русское православие // Подолія. 1914. 28 сентября. С. 1–2.
622. Идите к воинам // Юго-Западный край. 1916. 16 апреля. С. 2.
623. Из повременной печати // Подолія. 1914. 4 июля. С. 2.
624. Из провинциальных курьёзов // Юго-Западный край. 1915. 28 апреля. С. 4.
625. Избиение евреев на Слободке // Южная копейка. 1913. 9 июля. С. 3.
626. Изменение цены на керосин // Киевлянин. 1917. 6 января. С. 2.

627. Икс / Киевская неметчина // Киев. 1914. 31 января. С. 3.
628. Илка Чёрный / «Австрийцы» // Южная копейка. 1914. 29 августа. С. 4.
629. Илка Чёрный / На вокзале // Южная копейка. 1914. 11 августа. С. 4.
630. Императорское Высочество... // Юго-Западный край. 1916. 15 жовтня. С. 2.
631. Интересная статистика // Киев. 1916. 5 октября – С. 4.
632. Интимники // Южная копейка. 1916. 10 января. С. 2.
633. Итоги переписи // Жизнь Волыни. 1916. 27 мая. С. 5.
634. К борьбе с пьянством // Южная копейка. 1914. 18 июня. С. 2.
635. К выкупу трамвайного предприятия // Киев. 1916. 20 октября. С. 4.
636. К выселению немцев // Жизнь Волыни. 1916. 21 февраля. С. 3.
637. К дефектам городского водопровода // Киев. 1915. 5 октября. С. 4.
638. К закрытию еврейской больницы // Южная копейка. 1914. 21 июня. С. 3.
639. К запросу о дороговизне квартир // Киевская мысль. 1915. 29 сентября. С. 2.
640. К мобилизации автомобилей // Киев. 1914. 1 августа. С. 3.
641. К новой переписи // Киевская мысль. 1916. 17 лютого. С. 1.
642. К отопительному кризису в Киеве // Киевская мысль. 1917. 7 февраля. С. 4.
643. К отсутствию мелкой монеты // Жизнь Волыни. 1915. 14 августа. С. 3.
644. К падению Перемышля! // Южная копейка. 1915. 11 марта. С. 2.
645. К предстоящей сахарной кампании на Волыне // Жизнь Волыни. 1916. 8 сентября. С. 5.
646. К приезду шахматиста Алёхина // Киев. 1916. 6 мая. С. 4.
647. К расширению водопровода // Киевская мысль. 1914. 2 августа. С. 2.
648. К русским людям Волыни // Жизнь Волыни. 1915. 18 октября. С.3.
649. К сведению // Подолія. 1914. 24 сентября. С. 1.
650. К секвестру акционерного о-ва «Сименс и Гальске» // Южная копейка. 1915. 1 февраля. С. 2.
651. К секвестру предприятий Зингера // Киевская мысль. 1915. 11 ноября. С. 2.
652. К созданию в Житомире курорта // Жизнь Волыни. 1915. 17 января. С. 3.
653. К строительному сезону // Земская мысль. 1915. 29 мая. С. 4.
654. К строительному сезону // Киевская мысль. 1915. 26 мая. С. 3.
655. К урегулированию трамвайного движения // Киев. 1915. 23 сентября. С. 4.
656. К устройству подземной железной дороги в Киеве // Киевская мысль. 1916. 6 декабря. С. 3.
657. К функционированию электрического предприятия // Киевская мысль. 1915. 24 мая. С. 3.
658. К читателям // Южная копейка. 1915. 2 июля. С. 2.

659. Кадетский корпус без воды // Киевская мысль. 1915. 19 июня. С. 3.
660. Как богатеют на Руси // Юго-Западный край. 1915. 17 сентября. С. 4.
661. Как мы покупали дрова // Киевская мысль. 1915. 3 марта. С. 3.
662. Как передает «Киевл»... // Юго-Западный край. 1915. 1 июня. С. 2.
663. Каменец – Сербии и Черногории // Подолянин. 1915. 28 февраля. С. 1.
664. Каменецкая городская управа... // Юго-Западный край. 1915. 11 июля. С. 2.
665. Каменецкая уездная полиция... // Юго-Западный край. 1915. 25 марта. С. 2.
666. Каменец-Под. // Южная копейка. 1913. 18 января. С. 4.
667. Каменец-Подольск // Южная копейка. 1915. 4 июля. С. 4.
668. Каменец-Подольск // Киев. 1914. 5 марта. С. 5.
669. Каменец-Подольск // Юго-Западный край. 1915. 10 февраля. С. 4.
670. Каменец-Подольск // Юго-Западный край. 1915. 9 апреля. С. 4.
671. Карикатура // Южная копейка. 1915. 15 декабря. С. 2.
672. Картинки с натуры // Киев. 1916. 12 января. С. 3–4.
673. Картины войны // Жизнь Волыни. 1915. 23 января. С. 3.
674. Карточка на сахар... // Юго-Западный край. 1916. 26 октября. С. 3.
675. Квартирная нужда студенчества // Киев. 1916. 31 августа. С. 4.
676. Квартирная помощь студентам // Южная копейка. 1916. 7 сентября. С. 2.
677. Квартирный «голод» // Жизнь Волыни. 1916. 18 августа. С. 3.
678. Квартирный вопрос в Киеве // Южная копейка. 1914. 2 февраля. С. 2.
679. Квартирный кризис // Киевская мысль. 1916. 4 сентября. С. 3.
680. Керосинный кризис // Жизнь Волыни. 1916. 14 октября. С. 5.
681. Керосинный кризис // Южная копейка. 1916. 18 октября. С. 2.
682. Керосиновый голод, его причины и устранение их // Подолянин. 1916. 17 сентября. С. 3–4.
683. Киевские негативы // Южная копейка. 1915. 14 октября. С. 2.
684. Киевские негативы // Южная копейка. 1915. 17 марта. С. 2.
685. Киевские негативы // Южная копейка. 1915. 7 декабря. С. 2.
686. Киевские негативы // Южная копейка. 1916. 2 августа. С. 2.
687. Киевские негативы // Южная копейка. 1916. 4 июля. С. 2.
688. Киевские типы // Южная копейка. 1913. 14 января. С. 3.
689. Киевский городской голова... // Юго-Западный край. 1915. 30 сентября. С. 2.
690. Кинематографы // Киевская мысль. 1915. 23 октября. С. 3.
691. Кіноафіша // Жизнь Волыни. 1915. 10 декабря. С. 1.
692. Кіноафіша // Киев. 1916. 3 мая. С. 1.
693. Кіноафіша // Киевлянин. 1917. 2 февраля. С. 1.
694. Кіноафіша // Юго-Западный край. 1915. 6 мая. С. 1.

695. Кіноафіша // Юго-Западный край. 1915. 8 января. С. 1.
696. Кіноафіша // Юго-Западный край. 1916. 13 апреля. С. 2.
697. Ключки. Движение вперёд // Южная копейка. 1915. 1 июля. С. 2.
698. Книжный голод // Подолянин. 1917. 2 февраля. С. 4.
699. Когда кончится война? // Юго-Западный край. 1916. 20 ноября. С. 2.
700. Колбасный магазин с одеколоном // Южная копейка. 1916. 3 марта. С. 3.
701. Количество пленных австрийцев за время войны // Киевская мысль. 1915. 16 апреля. С. 2.
702. Количество проданного вина // Киевская мысль. 1916. 5 мая. С. 2.
703. Колочка / Новый мародёрско-домовладельческий трюк // Южная копейка. 1917. 21 января. С. 1.
704. Конрад Тихий / Закулисные тайны // Южная копейка. 1916. 14 января. С. 2.
705. Контрагент Винницкой телефонной сети... // Юго-Западный край. 1916. 6 июля. С. 2.
706. Критическое положение электрической станции // Южная копейка. 1917. 21 февраля. С. 2.
707. Крошечный доброволец // Южная копейка. 1914. 9 декабря. С. 3.
708. Крылатые рифмы // Подолянин. 1916. 15 мая. С. 3.
709. Л. Бутовцов / Силуэты жизни. Беженцы // Южная копейка. 1916. 27 июля. С. 2.
710. Л. Заволода / «Неизвестные злоумышленники» // Южная копейка. 1916. 31 мая. С. 2.
711. Л. Заволода / Модный девиз // Южная копейка. 1916. 28 февраля. С. 2.
712. Л. Заволода / Огорчение // Южная копейка. 1916. 3 марта. С. 2.
713. Л. Заволода / Равнодушные // Южная копейка. 1916. 7 января. С. 2.
714. Л. Заволода / Сахарные короли // Южная копейка. 1916. 12 февраля. С. 2.
715. Лекция о холере // Подолянин. 1915. 24 июля. С. 4.
716. Леонидов / Могилёв-Подольский // Юго-Западный край. 1915. 28 марта. С. 4.
717. Летичевская городская дума постановила... // Подоля. 1914. 19 декабря. С. 4.
718. Летучие заметки // Южная копейка. 1915. 7 березня. С. 2.
719. Летучие заметки // Южная копейка. 1916. 14 ноября. С. 2.
720. Летучие заметки // Южная копейка. 1916. 28 июня. С. 2.
721. Лже-сборщики // Южная копейка. 1914. 7 декабря. С. 3.
722. Ликвидация киевского электрического общества // Южная копейка. 1915. 6 мая. С. 4.
723. Ликвидация холерной эпидемии // Южная копейка. 1914. 19 сентября. С. 2.

724. Литин // Юго-Западный край. 1916. 11 мая. С. 4.
725. Литин // Юго-Западный край. 1916. 17 сентября. С. 4.
726. Луцк // Жизнь Волыни. 1916. 30 октября. С. 6.
727. Любители денатурата // Жизнь Волыни. 1915. 4 апреля. С. 3.
728. Любопытная статистика // Южная копейка. 1916. 22 мая. С. 2.
729. М. Л. Кай / Маленький фельетон // Юго-Западный край. 1916. 14 сентября. С. 2.
730. Мазепинско-еврейские безобразия // Киев. 1914. 26 февраля. С. 4–5.
731. Маленький проститутки // Киевская мысль. 1916. 14 января. С. 1.
732. Маленький фельетон // Земская мысль. 1915. 4 июня. С. 3.
733. Маленький фельетон // Подолянин. 1916. 22 сентября. С. 3.
734. Маленький фельетон // Юго-Западный край. 1915. 28 сентября. С. 1–2.
735. Маленький фельетон // Юго-Западный край. 1916. 28 июля. С. 2.
736. Маленький фельетон // Южная копейка. 1916. 25 июля. С. 2.
737. Малолетний воин // Киевская газета. 1904. 11 февраля. С. 2.
738. Малолетний пленник // Киевская мысль. 1914. 8 ноября. С. 2.
739. Мальчики-герои // Жизнь Волыни. 1914. 12 ноября. С. 3.
740. Манифестации в Киеве // Киевская мысль. 1914. 17 июля. С. 3.
741. Манифестация в Каменце // Подоля. 1914. 20 июля. С. 3.
742. Мародёрство торговцев // Южная копейка. 1916. 30 сентября. С. 2.
743. Мародёры тыла // Жизнь Волыни. 1917. 17 января. С. 3.
744. Мародёры тыла // Южная копейка. 1915. 3 июля. С. 2.
745. Матч футболистов // Жизнь Волыни. 1915. 29 июня. С. 3.
746. Медицинское совещание // Киевская мысль. 1916. 9 мая. С. 4.
747. Мелочи жизни // Юго-Западный край. 1915. 8 сентября. С. 2.
748. Мелочи жизни // Южная копейка. 1915. 13 мая. С. 2.
749. Мемуары // Киевская газета. 1905. 20 августа. С. 3.
750. Местной полиции сообщают... // Юго-Западный край. 1915. 4 января. С. 3.
751. Министерством торговли и промышленности выяснено... // Подоля. 1914. 19 декабря. С. 4.
752. Министр торговли... // Юго-Западный край. 1916. 4 февраля. С. 2.
753. Митька // Южная копейка. 1914. 29 сентября. С. 2.
754. Мих. Безсонов / Мелочи жизни // Южная копейка. 1915. 9 мая. С. 2.
755. Могилёв-Подольск // Подолянин. 1916. 22 июля. С. 4.
756. Могилёв-Подольский // Юго-Западный край. 1915. 10 февраля. С. 4.
757. Могилёв-Подольский // Юго-Западный край. 1915. 21 февраля. С. 4.
758. Могилёв-Подольский // Юго-Западный край. 1915. 27 марта. С. 4.
759. Могилёвская городская дума постановила... Подоля. 1914. 30 октября.

С. 3.

760. Морозы // Жизнь Волыни. 1917. 19 января. С. 3.
761. Мошенники // Южная копейка. 1915. 7 октября. С. 3.
762. Мошенничество // Южная копейка. 1914. 9 августа. С. 2.
763. Мухомор / «Квартирное» // Южная копейка. 1916. 9 сентября. С. 2.
764. Мухомор / Киевские картинки // Южная копейка. 1916. 21 января. С. 2.
765. Мухомор / Типы киевского дна // Южная копейка. 1916. 4 марта. С. 2.
766. Мучной вопрос в Киеве // Киев. 1915. 26 мая. С. 3.
767. Мучной кризис в Житомире // Жизнь Волыни. 1916. 27 октября. С. 5.
768. Мы и они // Подолянин. 1917. 6 января. С. 3.
769. Мысли вслух // Южная копейка. 1913. 12 июня. С. 2.
770. Мысли вслух // Южная копейка. 1916. 26 сентября. С. 2.
771. Мысли житомирянина // Жизнь Волыни. 1916. 18 ноября. С. 5.
772. Мясопуд в Киеве // Киевская мысль. 1916. 29 июля. С. 3.
773. Н. Никифоров / Колыбельная // Юго-Западный край. 1915. 28 февраля. С. 2.
774. Н. П. Михайлов / Из прошлого к грядущему // Киев. 1914. 20 июля. С. 2.
775. На днях в г. Житомире // Юго-Западный край. 1916. 13 ноября. С. 3.
776. На днях чинами... // Подолянин. 1915. 14 мая. С. 3.
777. На днях... // Подолянин. 1914. 2 ноября. С. 3.
778. На казарменном участке... // Земская мысль. 1915. 3 мая. С. 4.
779. На Киевской товарной станции... // Юго-Западный край. 1915. 23 января. С. 3.
780. На лету // Юго-Западный край. 1916. 25 января. С. 2.
781. На местном рынке... // Юго-Западный край. 1917. 18 февраля. С. 2.
782. На нынешний день... // Юго-Западный край. 1916. 26 ноября. С. 2.
783. На прошлой недели... // Юго-Западный край. 1915. 7 марта. С. 3.
784. На случай эвакуации города // Киевская мысль. 1915. 21 сентября. С. 2.
785. На ст. Житомир... // Юго-Западный край. 1916. 26 ноября. С. 2.
786. Набег австрийцев на Каменец-Подольск // Жизнь Волыни. 1914. 19 августа. С. 2.
787. Налог на... больных // Южная копейка. 1915. 30 июля. С. 2.
788. Нас просят обратить внимание... // Подолянин. 1915. 15 мая. С. 3.
789. Нас просят сообщить... // Подолянин. 1916. 12 ноября. С. 3.
790. Население г. Житомира и его ежедневная потребность // Жизнь Волыни. 1915. 10 октября. С. 3.
791. Население г. Киева // Киев. 1915. 26 февраля. С. 4.
792. Население Киева // Киевская мысль. 1916. 7 августа. С. 3.

793. Наставление для добывания пищевых жиров и бульона из костей // Подолянин – 1917. 1 февраля. С. 3.
794. Начальник Винницкой почтово-телеграфной конторы... // Юго-Западный край. 1915. 8 декабря. С. 2.
795. Начальник Главного Управления почт и телеграфов... // Юго-Западный край. 1915. 6 марта. С. 3.
796. Начальник губернии сообщил... // Подоля. 1914. 12 декабря. С. 4.
797. Начальник губернии... // Юго-Западный край. 1915. 15 марта. С. 3.
798. Наш бюджет // Южная копейка. 1913. 10 мая. С. 2.
799. Наша провинция. Ковель // Южная копейка. 1915. 7 февраля. С. 4.
800. Нашествие крыс // Южная копейка. 1916. 9 сентября. С. 2.
801. Нашествие мышей // Киевская мысль. 1914. 6 сентября. С. 2.
802. Наши «благодетели» // Южная копейка. 1915. 24 мая. С. 2.
803. Наши мостовые // Подолянин. 1916. 18 мая. С. 3–4.
804. Наши тротуары // Южная копейка. 1916. 13 февраля. С. 2.
805. Наши язвы и наши нужды // Киев. 1915. 7 апреля. С. 4.
806. Неблагоустройство канализационной сети // Киев. 1915. 1 декабря. С. 4.
807. Негативы // Южное слово. 1917. 19 января. С. 3–4.
808. Недоброкачественный хлеб // Киев. 1916. 31 июля. С. 4.
809. Недопущение езды автомобилей без ярлыков // Жизнь Волыни. 1916. 23 марта. С. 3.
810. Недостаток булок и хлеба // Жизнь Волыни. 1917. 26 января. С. 3.
811. Недостаток воды // Киевская мысль. 1915. 3 июня. С. 3.
812. Недостаток воды в городе // Киевская мысль. 1915. 5 июня. С. 3.
813. Недостаток керосина // Киевская мысль. 1915. 12 ноября. С. 2.
814. Недостаток разменной монеты // Южная копейка. 1915. 14 августа. С. 2.
815. Недостаток разменной монеты // Южная копейка. 1915. 15 августа. С. 3.
816. Недостаток робочих // Киев. 1915. 24 августа. С. 4.
817. Недостаток сахара // Южная копейка. 1915. 2 февраля. С. 1.
818. Недостаток угля // Южная копейка. 1916. 14 мая. С. 3.
819. Недостаток угля и трамвай // Киев. 1915. 28 февраля. С. 3.
820. Недостача сахара // Юго-Западный край. 1916. 20 ноября. С. 3.
821. Недуг нашего времени // Подоля. 1914. 18 июля. С. 1.
822. Независимо от состоявшегося на днях перехода... // Юго-Западный край. 1915. 4 января. С. 2.
823. Некрасивая история // Южная копейка. 1915. 6 июня. С. 2.
824. Нельзя было уже больше молчать // Жизнь Волыни. 1916. 20 апреля. С. 5.
825. Немецкий завод обращён в лазарет // Жизнь Волыни. 1914. 25 сентября.

- С. 4.
826. Немецкий завод обращён в лазарет // Жизнь Волыни. 1914. 25 сентября. С. 4.
827. Необходимые предупредительные меры // Южная копейка. 1916. 13 августа. С. 3.
828. Неотложная задача // Подолянин. 1916. 29 ноября. С. 3.
829. Неприятельский аэроплан над Здолбуновым // Жизнь Волыни. 1916. 1 сентября. С. 4.
830. Нептун / Студенты // Южная копейка. 1916. 10 сентября. С. 2.
831. Несколько советов // Южная копейка. 1916. 9 мая. С. 2.
832. Несмотря на громадный рост цен... // Юго-Западный край. 1916. 31 декабря. С. 2.
833. Несчастный случай // Киев. 1916. 25 октября. С. 4.
834. Нет воды // Южная копейка. 1913. 4 июля. С. 3.
835. Николай Руднев / Цивилизация и прогресс // Подолия. 1914. 15 октября. С. 1–2.
836. Новоградволынский // Жизнь Волыни. 1915. 19 августа. С. 3–4.
837. Новые оклады в полиции // Киевская мысль. 1916. 24 листопада. С. 2.
838. Новый год // Подолия. 1914. 1 января. С. 2.
839. Новый трамвайный проект // Подольские известия. 1914. 28 мая. С. 2–3.
840. Ночные врачебные дежурства // Южная копейка. 1916. 26 ноября. С. 2.
841. О повышении квартирной платы // Южная копейка. 1916. 26 июля. С. 2.
842. О проезде нижних чинов в трамвае // Жизнь Волыни. 1916. 10 января. С. 3.
843. О том же самом // Южная копейка. 1914. 22 октября. С. 2.
844. Обирайлы // Южная копейка. 1916. 30 октября. С. 2.
845. Облавы на евреев // Южная копейка. 1914. 8 июля. С. 3.
846. Обнаруженные трупы // Южная копейка. 1916. 1 февраля. С. 3.
847. Общая хроника // Подолия. 1914. 12 октября. С. 2.
848. Общая хроника // Подолия. 1914. 24 октября. С. 2.
849. Общественные столовые // Южная копейка. 1917. 1 марта. С. 2.
850. Объявление // Южная копейка. 1915. 4 сентября. С. 1.
851. Объявление // Подолянин. 1916. 16 ноября. С. 1.
852. Объявление г. Киевского губернатора // Киевская мысль. 1914. 19 октября. С. 3.
853. Объявление мобилизации в Киеве // Киевская мысль. 1914. 17 июля. С. 3.
854. Обыватель / Вопросы дня // Юго-Западный край. 1915. 25 июня. С. 2.
855. Обязательное постановление // Южная копейка. 1915. 27 марта. С. 2.
856. Обязательное постановление // Южная копейка. 1917. 21 января. С. 1.

857. Обязательные постановления // Киев. 1914. 5 августа. С. 5.
858. Обязательные постановления... // Юго-Западный край. 1915. 4 августа. С. 4.
859. Огненный дождь // Жизнь Волыни. 1914. 12 июля. С. 4.
860. Ограничение прав германских и австрийских подданных // Южная копейка. 1915. 7 февраля. С. 2.
861. Ознакомление населения с ходом войны // Киевская мысль. 1914. 24 августа. С. 2.
862. Около сцены // Юго-Западный край. 1915. 6 мая. С. 3.
863. Ольгопольской городской думой... // Подолянин. 1915. 12 июня. С. 4.
864. Опять хулиганские выходы // Южная копейка. 1913. 29 января. С. 3.
865. Организация надзора за проституцией // Южная копейка. 1916. 16 июня. С. 2.
866. Осветительный голод // Жизнь Волыни. 1914. 27 ноября. С. 3.
867. Осенние перспективы // Южная копейка. 1916. 7 сентября. С. 2.
868. Особенности текущего лета // Подоля. 1914. 4 июля. С. 3-4.
869. Особой Канцелярией по кредитной части... // Юго-Западный край. 1915. 4 февраля. С. 3.
870. Оставление Ровны // Юго-Западный край. 1915. 30 августа. С. 2.
871. От Винницкой Городской Управы // Юго-западный край. 1916. 16 октября. С. 1.
872. От Винницкой Городской Управы // Юго-западный край. 1916. 30 сентября. С. 1.
873. От Городской Управы // Юго-Западный край. 1916. 12 декабря. С. 1.
874. От Начальника Киевского военного округа... // Юго-Западный край. 1915. 25 июля. С. 2.
875. От Подольского Губернатора... // Подоля. 1914. 15 октября. С. 4.
876. От редакции // Юго-Западный край. 1916. 30 сентября. С. 1.
877. От трамвайного отдела Винницкой Городской Управы // Юго-Западный край. 1915. 29 августа. С. 1.
878. Отголоски войны // Подоля. 1914. 26 октября. С. 3.
879. Отголоски войны // Подоля. 1914. 28 ноября. С. 3.
880. Отголоски войны // Подолянин. 1914. 7 октября. С. 4.
881. Отголоски дня // Юго-Западный край. 1915. 6 июня. С. 2.
882. Отклик среди арестантов // Жизнь Волыни. 1914. 6 сентября. С. 3.
883. Отклики ноты вражеских держав // Жизнь Волыни. 1916. 4 декабря. С. 4.
884. Отклонение ходатайства // Киевская мысль. 1916. 6 мая. С. 5.
885. Открытая подписка на газету... // Подолянин. 1917. 8 января. С. 1.

886. Открытие движения житомирского трамвая // Волынь. 1899. 24 августа. С. 1.
887. Открытие новых столовых // Южная копейка. 1916. 20 октября. С. 2–3.
888. Открытие оперного сезона // Жизнь Волыни. 1914. 28 сентября. С. 3.
889. Открытие поляками лазарета для раненых // Жизнь Волыни. 1914. 29 августа. С. 3.
890. Откуда оно? // Южная копейка. 1916. 20 октября. С. 2.
891. Отмена ограничения для евреев // Южная копейка. 1915. 26 октября. С. 3.
892. Отпуск муки по карточкам // Южное слово. 1917. 22 февраля. С. 4.
893. Отпуск электрической энергии для госпиталей // Киевская мысль. 1915. 16 мая. С. 2.
894. Отравление народа // Подолія. 1914. 9 июля. С. 2–3.
895. Отсутствие воды // Киевская мысль. 1914. 2 августа. С. 2.
896. Отсутствие игральнх карт // Жизнь Волыни. 1915. 15 октября. С. 3.
897. Отсутствие квартир // Жизнь Волыни. 1915. 10 ноября. С. 3.
898. Отсутствие рыбы в Киеве // Южная копейка. 1916. 11 января. С. 2.
899. Отъезд врачей на Дальний Восток // Киевская газета. 1904. 6 февраля. С. 3.
900. Охрана беженок // Южная копейка. 1916. 1 октября. С. 2.
901. Оштрафование домовладельцев // Южная копейка. 1916. 16 сентября. С. 2.
902. Падение преступности // Киев. 1914. 9 сентября. С. 3.
903. Падение цен на продукты // Киевская мысль. 1914. 3 августа. С. 2.
904. Паразиты войны // Юго-Западный край. 1915. 1 октября. С. 2.
905. Пасынки жизни // Южная копейка. 1916. 19 декабря. С. 2.
906. Патриотическая манифестация // Жизнь Волыни. 1914. 21 июля. С. 3.
907. Пауки хищники // Южная копейка. 1914. 20 ноября. С. 1.
908. Пенсии раненым и больным // Подолія. 1914. 7 декабря. С. 2.
909. Переезд в город // Жизнь Волыни. 1914. 22 июля. С. 3.
910. Переименование Петербургских улиц // Жизнь Волыни. 1914. 14 октября. С. 3.
911. Перекупщики продуктов // Южная копейка. 1915. 21 декабря. С. 2.
912. Перемена фамилии // Жизнь Волыни. 1916. 25 ноября. С. 3.
913. Перемена фамилии // Киевская мысль. 1915. 10 декабря. С. 2.
914. Переполнение трамваев // Жизнь Волыни. 1914. 24 июля. С. 3.
915. Пересмотр закона о мясопустных днях // Юго-Западный край. 1916. 9 ноября. С. 1.
916. Переход в русское подданство // Киевская мысль. 1914. 1 августа. С. 2.
917. Печальное объявление // Киевская мысль. 1916. 20 июня. С. 4.
918. Печать // Юго-Западный край. 1916. 2 декабря. С. 1.

919. Письмо из Подолии // Южная копейка. 1914. 1 августа. С. 2.
920. Письмо из Подолии // Южная копейка. 1914. 1 августа. С. 2.
921. Пленные австрийские офицеры // Жизнь Волыни. 1915. 8 сентября. С. 3.
922. Пленные турки // Южная копейка. 1914. 20 ноября. С. 2.
923. По городу // Южная копейка. 1916. 28 октября. С. 3.
924. По городу // Южная копейка. 1917. 17 февраля. С. 2.
925. По городу // Южная копейка. 1917. 27 января. С. 2.
926. По Набережной улице... // Подолянин. 1916. 10 сентября. С. 3.
927. По нашему краю // Киевская мысль. 1916. 15 сентября. С. 4.
928. По первой полицейской части задержано... // Юго-Западный край. 1915. 21 июля. С. 2.
929. По постановлению начальника края... // Подолянин. 1915. 16 января. С. 3.
930. По провинции // Южная копейка. 1915. 29 сентября. С. 4.
931. По стопам Костенко // Южная копейка. 1915. 31 мая. С. 3.
932. Побольше осторожности // Южная копейка. 1915. 8 февраля. С. 1–2.
933. Повышение платы за проезд в трамвае // Киев. 1916. 3 июля. С. 4.
934. Повышение цен на хлеб // Южная копейка. 1917. 10 февраля. С. 2.
935. Под квартирным гнетом // Южная копейка. 1915. 12 июля. С. 2.
936. Под квартирным гнетом // Южная копейка. 1915. 13 июля. С. 2.
937. Под квартирным гнетом // Южная копейка. 1915. 14 июля. С. 2.
938. Подземный трамвай в Киеве // Южная копейка. 1916. 24 октября. С. 2.
939. Подобно в Виннице и в Проскурове... // Юго-Западный край. 1915. 8 сентября. С. 2.
940. Подозрительные личности в солдатской форме // Жизнь Волыни. 1916. 18 ноября. С. 3.
941. Подольский Губернатор... // Юго-Западный край. 1915. 21 июня. С. 2.
942. Подписание договора // Южная копейка. 1914. 27 сентября. С. 2.
943. Подпольные адвокаты не дремлют // Жизнь Волыни. 1914. 11 августа. С. 4.
944. Пожар в Политехникуме // Киевская мысль. 1914. 21 октября. С. 2.
945. Покушение на самоубийство // Жизнь Волыни. 1915. 31 января. С. 4.
946. Покушение на самоубийство // Южная копейка. 1914. 6 августа. С. 2.
947. Половинной сетью // Жизнь Волыни. 1916. 26 января. С. 3.
948. Положение извозчиков // Южная копейка. 1913. 31 марта. С. 3.
949. Поляки и Шевченко // Киев. 1914. 3 марта. С. 2.
950. Помещая отчёт... // Земская мысль. 1915. 4 сентября. С. 4.
951. Посетители // Южная копейка. 1914. 2 ноября. С. 2.
952. Постовой городской... // Юго-Западный край. 1915. 11 сентября. С. 3.
953. Потеря зрения у «ханжистов» // Южная копейка. 1917. 25 февраля. С. 2.

954. Право жительства евреев в Киеве // Южная копейка. 1915. 28 сентября. С. 2.
955. Правожительство евреев в Киеве // Южная копейка. 1915. 7 сентября. С. 2.
956. Предстоящий театральный сезон... // Киевская мысль. 1914. 3 августа. С. 2.
957. Прежде и теперь // Киевская мысль. 1915. 4 февраля. С. 5.
958. Прежде и теперь... // Южная копейка. 1915. 3 сентября. С. 1.
959. Прекращение автобусного движения // Южная копейка. 1914. 16 декабря. С. 2.
960. Прекращение строительных работ // Киев. 1916. 31 июля. С. 4.
961. Преступный мир в Киеве и война // Южная копейка. 1914. 10 августа. С. 2.
962. Прибывший из Ровно... // Юго-Западный край. 1916. 13 октября. С. 2.
963. Прибыла в Каменец... // Подолія. 1913. 30 мая. С. 3.
964. Приказ войскам киевского гарнизона // Южная копейка. 1916. 4 октября. С. 2.
965. Прикращение автомобильной езды // Киевская мысль. 1914. 1 августа. С. 2.
966. Приостановление выселения евреев // Южная копейка. 1914. 24 июля. С. 2.
967. Пристав 2 части г. Винницы... // Юго-Западный край. 1916. 19 августа. С. 2.
968. Причины дороговизны. (Доклад проф. К. Г. Воблого) // Киевская мысль. 1915. 14 февраля. С. 5.
969. Провинциальные картинки // Юго-Западный край. 1915. 6 сентября. С. 4.
970. Продажа керосина // Подолянин. 1916. 3 ноября. С. 4.
971. Продовольственная вакханалия // Киевская мысль. 1916. 20 сентября. С. 5.
972. Продовольственная вакханалия // Киевская мысль. 1916. 20 сентября. С. 5.
973. Проект устройства стадиона // Южная копейка. 1916. 21 ноября. С. 2.
974. Произвол извозчиков // Жизнь Волыни. 1914. 24 июля. С. 3.
975. Происшествия // Земская мысль. 1915. 27 июля. С. 4.
976. Проскуров // Юго-Западный край. 1915. 26 апреля. С. 4.
977. Проскуровская дума единогласно... Подолія. 1914. 26 октября. С. 4.
978. Протест против повышения квартирной платы // Киевская мысль. 1917. 27 июня. С. 4.
979. Прошлой ночью... // Юго-Западный край. 1916. 7 ноября. С. 2.
980. Публичная библиотека... // Подолянин. 1916. 6 апреля. С. 4.
981. Пьянство воли // Юго-Западный край. 1916. 23 февраля. С. 1.
982. Пьянство усиливается // Южная копейка. 1914. 30 октября. С. 2.
983. Разменная вакханалия // Юго-Западный край. 1915. 30 сентября. С. 2.
984. Разрешение езды на автомобилях // Киевская мысль. 1914. 20 августа. С. 2.
985. Разрешение открытия магазинов компании «Зингер» // Жизнь Волыни.

1915. 15 ноября. С. 3.
986. Разрешение продажи виноградных вин // Жизнь Волыни. 1916. 14 апреля. С. 6.
987. Разъяснение об иностранных подданных // Киевская мысль. 1914. 2 сентября. С. 2.
988. Распоряжение о полном запрещении... // Юго-Западный край. 1915. 26 сентября. С. 2.
989. Распоряжение об автомобилях // Киевская мысль. 1915. 12 мая. С. 5.
990. Расхищение городских дров // Южная копейка. 1916. 3 марта. С. 3.
991. Расширение водопроводной сети // Киев. 1916. 5 июля. С. 4.
992. Результаты переписи населения // Киевская мысль. 1916. 4 августа. С. 4.
993. Результаты переписи населения г. Киева // Киев. 1916. 8 февраля. С. 4.
994. Реквизиция имущества // Киевская мысль. 1914. 30 декабря. С. 3.
995. Реквизиция керосина // Южная копейка. 1915. 18 декабря. С. 3.
996. Рестораны // Киев. 1914. 2 августа. С. 5.
997. Робинзон / Маленький фельетон // Южная копейка. 1916. 13 июня. С. 2.
998. Робинзон / Маленький фельетон // Южная копейка. 1916. 4 декабря. С. 2.
999. Робинзон / Маленький фельетон // Южная копейка. 1917. 11 января. С. 2.
1000. Робинзон / Старая «такция» // Южная копейка. 1916. 12 октября. С. 3.
1001. Родительский комитет... // Юго-Западный край. 1916. 11 октября. С. 2.
1002. Рост детской преступности // Киевская мысль. 1916. 6 ноября. С. 2.
1003. Рост заработной платы // Киев. 1915. 16 листопада. С. 1.
1004. Рост строителств в Киеве // Киевская мысль. 1914. 9 июля. С. 3.
1005. Рост цен на дрова // Киевлянин. 1917. 7 февраля. С. 3.
1006. С надлежащего разрешения... // Юго-Западный край. 1915. 8 января. С. 2.
1007. С сегодняшнего дня... // Подолянин. 1916. 16 сентября. С. 4.
1008. Сахар, сельское хозяйство и государственные доходы // Подолянин. 1916. 2 октября. С. 2.
1009. Сахарные заводы... // Юго-Западный край. 1916. 14 октября. С. 2.
1010. Сахарные карточки // Киевская мысль. 1916. 18 октября. С. 2.
1011. Сахарные недоразумения // Южная копейка. 1916. 19 ноября. С. 2.
1012. Сахарный и мясной голод // Жизнь Волыни. 1916. 5 января. С. 3.
1013. Свободная продажа вина // Киевская мысль. 1916. 10 апреля. С. 5.
1014. Сегодня открывается телефонное сообщение... // Юго-Западный край. 1915. 29 августа. С. 3.
1015. Сегодня предполагается... // Юго-Западный край. 1916. 13 ноября. С. 2.
1016. Секвестр имущества торгового дома «Герман в Берлине» // Южная

- копейка. 1915. 20 января. С. 2.
1017. Секвестр владений виселенных немцев в Житомире // Жизнь Волыни. 1916. 5 июня. С. 5.
1018. Сёстры милосердия // Южная копейка. 1916. 7 января. С. 3.
1019. Синод о самоубийцах // Южная копейка. 1913. 4 октября. С. 2.
1020. Сколько город употребляет воды в день // Жизнь Волыни. 1916. 14 мая. С. 4.
1021. Скорая медицинская помощь // Южная копейка. 1915. 15 мая. С. 4.
1022. Скорая помощь в борьбе с самоубийствами // Южная копейка. 1913. 10 августа. С. 4.
1023. Скупка домов // Киев – 1916. 7 июля. С. 4.
1024. Скупка меди и медной монеты // Юго-Западный край. 1915. 11 июля. С. 3–4.
1025. Скупка сахарных заводов // Юго-Западный край. 1916. 12 июля. С. 3.
1026. Смертность в городе // Южное слово. 1917. 19 февраля. С. 4.
1027. Совет министров... // Юго-Западный край. 1915. 28 июля. С. 3.
1028. Совещание об урегулировании трамвайного движения // Южная копейка. 1917. 17 февраля. С. 2.
1029. Современная женская молодёжь, как отразительница настоящего безвременья // Подолія. 1914. 8 января. С. 2–3.
1030. Современный «рекорд» // Киевская мысль. 1916. 5 ноября. С. 2.
1031. Современный упадок духовной жизни // Подолія. 1914. 29 июня. С. 1–2.
1032. Согласно обязательному постановлению... // Подоліянин. 1915. 17 июня. С. 4.
1033. Сод / Маленький фельетон // Юго-Западный край. 1916. 17 октября. С. 2.
1034. Содержатели магазинов... // Подолія. 1914. 14 сентября. С. 4.
1035. Сожжение портрета Шевченки // Киевлянин. 1914. 28 февраля. С. 3.
1036. Сокращение трамвайного движения // Киевская мысль. 1917. 16 февраля. С. 2.
1037. Сокращение электрического освещения // Южная копейка. 1916. 24 сентября. С. 2.
1038. Сокращения уличного освещения // Южная копейка. 1916. 31 января. С. 2.
1039. Состояние тротуаров // Жизнь Волыни. 1917. 26 января. С. 4.
1040. Список убитых, раненых и безвести пропавших нижних чинов, уроженцев Подольской губернии // Подолія. 1914. 7 ноября. С. 4.
1041. Список убитых, раненых и безвести пропавших нижних чинов, уроженцев Подольской губернии // Подолія. 1914. 9 ноября. С. 4.
1042. Список убитых, раненых и безвести пропавших нижних чинов,

- уроженцев Подольской губернии // Подолія. 1914. 12 ноября. С. 4.
1043. Список убитых, раненых и безвести пропавших нижних чинов, уроженцев Подольской губернии // Подолія. 1914. 19 ноября. С. 4.
1044. Список убитых, раненых и безвести пропавших нижних чинов, уроженцев Подольской губернии // Подолія. 1914. 23 ноября. С. 4.
1045. Спичечный голод // Жизнь Волыни. 1915. 23 сентября. С. 3.
1046. Спрос на крупные дома // Киевская мысль. 1917. 8 февраля. С. 2.
1047. Старая-Ушица // Киев. 1914. 10 сентября. С. 4.
1048. Статистика продажи спирта // Киев. 1915. 29 мая. С. 4.
1049. Статистическая таблица численности населения г. Каменец-Под. 1795–1918 гг. // Подольский край. 1918. 11 июля. С. 3.
1050. Строительное затишье // Жизнь Волыни. 1916. 20 июля. С. 3.
1051. Строительный кризис // Киев. 1914. 19 сентября. С. 4.
1052. Стыдно! // Южная копейка. 1914. 6 сентября. С. 2.
1053. Суд // Юго-Западный край. 1915. 19 февраля. С. 3.
1054. Суд // Юго-Западный край. 1916. 16 октября. С. 4.
1055. Сухой спирт // Южная копейка. 1915. 4 июля. С. 2.
1056. Тайная продажа напитков // Подолянин. 1914. 10 октября. С. 3.
1057. Таинственные аэропланы // Южная копейка. 1913. 16 февраля. С. 3.
1058. Такса на обувь // Южная копейка. 1916. 12 июня. С. 2.
1059. Театр и искусство // Подолянин. 1915. 27 марта. С. 3.
1060. Театр Мяновского // Жизнь Волыни. 1914. 10 января. С. 4.
1061. Театральные заметки // Киевская мысль. 1914. 7 октября. С. 2.
1062. Театральный налог // Юго-Западный край. 1916. 16 сентября. С. 2.
1063. Телефонная реформа // Киев. 1914. 5 октября. С. 4.
1064. Телефонные неурядицы // Киевская мысль. 1914. 17 ноября. С. 2.
1065. Техническо-строительным Комитетом... // Подолянин. 1916. 28 апреля. С. 3.
1066. Типы киевского «дна» // Южная копейка. 1916. 29 февраля. С. 2.
1067. Тиф в новоградволынской тюрьме // Жизнь Волыни. 1917. 4 февраля. С. 4.
1068. Тиф и скарлатина // Подолянин. 1917. 21 января. С. 3.
1069. Только электричество! // Подолянин. 1914. 4 октября. С. 4.
1070. Торгаш-кулак // Южная копейка. 1915. 9 декабря. С. 2.
1071. Торговля живым товаром // Киевская мысль. 1916. 21 апреля. С. 4.
1072. Торговля спиртными напитками // Южная копейка. 1914. 9 ноября. С. 2.
1073. Торговцы скрывают соль // Киев. 1915. 15 октября. С. 3.
1074. Торф как топливо // Южная копейка. 1915. 1 декабря. С. 4.

1075. Трагические последствия первоапрельских шуток // Подоля. 1913. 12 апреля. С. 4.
1076. Трамвай и извозчики // Киев. 1916. 11 августа. С. 2.
1077. Трамвайная катастрофа // Южная копейка. 1916. 27 октября. С. 3.
1078. Тревожность политического момента // Подолянин. 1914. 17 сентября. С. 3.
1079. Трезвые дни рабочих // Киев. 1914. 20 сентября. С. 4.
1080. Третьего дня во дворе Кафедрального собора... // Подолянин. 1916. 10 мая. С. 4.
1081. Третьяго дня... // Юго-Западный край. 1915. 16 сентября. С. 2.
1082. Тьма кромешная // Южное слово. 1917. 4 января. С. 4.
1083. Тюремное ведомство... // Подоля. 1914. 2 декабря. С. 2.
1084. У всех служащих... // Юго-Западный край. 1915. 10 июля. С. 2.
1085. У нас в городе... // Подолянин. 1915. 2 апреля. С. 3.
1086. У нас в городе... // Подолянин. 1915. 4 июня. С. 3.
1087. У последней черты // Южная копейка. 1916. 3 декабря. С. 2.
1088. Увеличение платы за воду // Южная копейка. 1915. 9 декабря. С. 3.
1089. Увеличение платы за электрическую энергию // Жизнь Волыни. 1916. 26 января. С. 4.
1090. Увеличение платы за лечение в Александровской больнице // Южная копейка. 1915. 12 декабря. С. 3.
1091. Увольнение австрийских и германских подданных // Киевская мысль. 1914. 2 августа. С. 2.
1092. Увы, не я!.. // Подолянин. 1917. 12 января. С. 2.
1093. Угольный голод // Южная копейка. 1916. 13 марта. С. 2.
1094. Угольный кризис // Киевская мысль. 1917. 3 января. С. 3.
1095. Угольный кризис // Южная копейка. 1917. 16 января. С. 3.
1096. Уезжающие извозчики // Южная копейка. 1915. 26 августа. С. 2.
1097. Укрощение автомобилистов // Южная копейка. 1916. 9 мая. С. 4.
1098. Уничтожение немецких названий // Южная копейка. 1915. 27 августа. С. 1.
1099. Упразднение немецких званий // Южная копейка. 1914. 18 сентября. С. 2.
1100. Усиления наказания за неявку и уклонение от воинской повинности // Юго-Западный край. 1916. 11 ноября. С. 2.
1101. Усиленный отъезд публики... // Юго-Западный край. 1915. 6 сентября. С. 3.
1102. Фабрикация подложных документов // Южная копейка. 1916. 15 сентября. С. 3.

1103. Фальсификация // Южное слово. 1917. 4 февраля. С. 4.
1104. Фланер / Мемуары // Киевская газета. 1905. 5 июля. С. 3.
1105. Хищническая рубка лесов // Юго-Западный край. 1916. 14 апреля. С. 4.
1106. Хлебные карточки и городское самоуправление // Южная копейка. 1917. 24 февраля. С. 2.
1107. Ходатайства на Высочайшее имя // Южная копейка. 1915. 2 ноября. С. 4.
1108. Ходатайство аптекарей // Киевская мысль. 1914. 23 декабря. С. 3.
1109. Ходатайство евреев // Южная копейка. 1915. 30 сентября. С. 2.
1110. Ходатайство о секвестре электрического предприятия // Киевская мысль. 1916. 4 декабря. С. 5.
1111. Ходатайство рабочих // Южная копейка. 1916. 13 июля. С. 3.
1112. Холера в Подолии // Киевская мысль. 1914. 11 июля. С. 4.
1113. Холод в публичной библиотеке // Жизнь Волыни. 1917. 27 января. С. 3.
1114. Хроника / Земская мысль. 1915. 20 марта. С. 4.
1115. Хроника // Подолянин. 1914. 10 октября. С. 3.
1116. Хроника // Юго-Западный край. 1915. 11 марта. С. 2.
1117. Художники – воинам // Юго-Западный край. 1915. 18 апреля. С. 3.
1118. Цена на керосин... // Подолянин. 1916. 9 октября. С. 3.
1119. Цена отдельного № // Киевлянин. 1917. 10 января. С. 1.
1120. Цензура песен и рассказов // Киевская мысль. 1915. 11 августа. С. 2.
1121. Цены на керосин... // Подолянин. 1916. 11 октября. С. 3.
1122. Цирк // Юго-Западный край. 1915. 3 июня. С. 2.
1123. Цирк Трепетова // Южная копейка. 1915. 11 ноября. С. 2.
1124. Циркуляр об азартных играх // Киевская мысль. 1914. 31 августа. С. 3.
1125. Чи-жик / Брызги пера // Южная копейка. 1913. 28 марта. С. 2.
1126. Чинами полиции предписано... // Подолянин. 1915. 5 апреля. С. 3.
1127. Чинами полиции... // Подолянин. 1915. 15 марта. С. 4.
1128. Число извозчиков в Житомире // Жизнь Волыни. 1916. 8 апреля. С. 4.
1129. Членовредительство // Жизнь Волыни. 1914. 31 октября. С. 3.
1130. Чок-Бор / Летучие заметки // Южная копейка. 1916. 14 октября. С. 2.
1131. Чрезвычайное заседание думы // Южное слово. 1917. 28 февраля. С. 4.
1132. Чрезмерное вздорожание недвижимостей // Киев – 1916. 12 июля. С. 4.
1133. Что говорят цифры // Юго-Западный край. 1915. 25 июня. С. 4.
1134. Что делается в Ковеле // Жизнь Волыни. 1915. 6 ноября. С. 3.
1135. Шевченко и евреи // Киев. 1914. 24 февраля. С. 1–2.
1136. Шины на подошвы // Жизнь Волыни. 1916. 5 октября. С. 4.
1137. Штрихи // Юго-Западный край. 1915. 24 января. С. 2.
1138. Штрихи и эскизы // Киевская газета. 1904. 1 февраля. С. 3.

1139. Экономическая жизнь // Юго-Западный край. 1915. 20 октября. С. 4.
1140. Экономия бумаги // Южная копейка. 1916. 28 января. С. 3.
1141. Электрическое освещение // Жизнь Волыни. 1914. 10 июля. С. 3.
1142. Электрическое освещение // Провинциальный голос. 1914. 18 июля. С. 3.
1143. Электричество в г. Ковель // Жизнь Волыни. 1914. 9 июля. С. 3.
1144. Эмиграция евреев // Подолия. 1913. 26 мая. С. 4.
1145. Эпидемические заболевания в Киеве // Киевлянин. 1917. 25 января. С. 2.
1146. Эпидемия самоубийств // Южная копейка. 1913. 14 февраля. С. 3.
1147. Эпидемия самоубийств // Южная копейка. 1914. 29 июня. С. 4.
1148. Эпидемия самоубийств // Южная копейка. 1914. 3 мая. С. 3.
1149. Эпизоды момента // Подолянин. 1915. 22 августа. С. 4.
1150. Юрзу / Киевские негативы // Южная копейка. 1916. 7 октября. С. 2.
1151. Юрзу / Киевские негативы // Южная копейка. 1916. 8 января. С. 2.
1152. Юрзу / На лету // Южная копейка. 1917. 19 января. С. 2.
1153. Юрзу / Раешник // Южная копейка. 1916. 12 августа. С. 2.
1154. Яичный голод // Южная копейка. 1915. 19 марта. С. 2.

ЛІТЕРАТУРА

1.1. Монографії, статті, брошури

1155. «А се грехи злые, смертные...»: любовь, эротика и сексуальная этика в доиндустриальной России (X - первая половина XIX в.)/отв. ред. Пушкарёва Н. Л. Москва: Ладомир, 1999. 863 с.
1156. Chickering R. The Great War and Urban Life in Germany : Freiburg, 1914–1918. Cambridge: Cambridge University Press, 2007. 628 pp.
1157. Der Erste Weltkrieg und die Städte : Studien zur Rhein-Ruhr-Region/bearbeitet von F. Becker. Duisburg : Univ.-Verlag Rhein-Ruhr, 2015. 334 pp.
1158. Florinsky M. The end of the Russian Empire: A study in the economic and social history of the war. New Haven, CT : Yale university press, 1931. 272 p.
1159. Gatrell P. A whole empire walking: Refugees in Russia during World War I. Bloomington : Indiana University Press, 1999. 336 p.
1160. Healy M. Vienna and the Fall of the Habsburg Empire: Total War and Everyday Life in World War I. New York : Cambridge University Press, 2004. 333 pp.
1161. Holquist P. Making war, forging revolution: Russia's continuum of crisis, 1914–1921. Cambridge, MA and London : Harvard University Press, 2002. 384 p.
1162. Hubertus J. Patriotic culture in Russia during World War I. Ithaca : Cornell University Press, 1995. 256 p.
1163. Kholodilin K., Gerasymov T. Coping with Consequences of a Housing Crisis

- during Great War: A Case of Right-Bank Ukraine in 1914–1918 // Deutsches Institut für Wirtschaftsforschung, 2016. URL : https://www.diw.de/documents/publikationen/73/diw_01.c.544987.de/dp1610.pdf (дата звернення: 20.11.2017).
1164. Murray F. Cultural mobilization: Russian theatre and the First World War, 1914–1917 // Slavonic and East European Review. 2012. Vol. 90 (2). Pp. 288–322.
1165. Sanborn J. Education for war, peace, and patriotism in Russia on the eve of World War I // An improbable war? The outbreak of World War I and European political culture before 1914. Oxford/New York : Berghahn Books, 2007. Pp. 213–229.
1166. Winter J., J.-L. Robert. Capital cities at war : Paris, London, Berlin, 1914–1919. Cambridge : Cambridge University Press, 1997. 622 pp.
1167. Ардашев Н. Великая война и женщины русские. Москва : тип. Ф. Я. Пригорина, 1915. 112 с.
1168. Асташов А. Б. Членовредительство и симуляция болезней в Русской армии во время Первой мировой войны // Новый исторический вестник. 2012. № 34. С. 6–18.
1169. Асташов А. Б. Сексуальный опыт русского солдата на Первой мировой и его последствия для войны и мира // Военно-историческая антропология. Актуальные проблемы изучения. Москва : Российская политическая энциклопедия, 2006. С. 367–382.
1170. Ашаффенбург Г. Преступление и борьба с ним: Уголовная психология для врачей, юристов и социологов/сост. и вступ. статья В. С. Овчинского, А.В. Федорова. Москва : Инфра-М, 2010. 241 с.
1171. Багас Л. М. Виршення проблем біженців у Подільській губернії під час Першої світової війни // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського : зб. наук. пр. Серія : Історія/за заг. ред. П. С. Григорчука. Вінниця, 2007. Вип. 12. С. 171–174.
1172. Баканурский А. Еврейский театр в Одессе // «Дерибасовская – Ришельевская». Альманах. 2013. № 2 (53). С. 287–310
1173. Барсук О. Л., Кудрейко О. И. Страницы футбольной летописи. Минск : Полымя, 1987. 160 с. : ил.
1174. Басанова Т. А. О мировоззрении личности: научные представления // Известия ЮФУ. Технические науки. 2006. № 14. С. 87–92.
1175. Басенко І. В. Образ німців у воєнній поезії: за матеріалами преси Києва (серпень–грудень 1914 р.) // Український історичний журнал. 2014. № 3. С. 70–77.
1176. Басенко І. В. Характеристика щоденної суспільно-політичної преси Києва

- за матеріалами цензурних звітів (1907–1916 рр.) // Наукові записки НаУКМА. Історичні науки. 2013. Т. 143. С. 15–20.
1177. Безуглий А. І., Герасимов Т. Ю. Вплив Першої світової війни на театральне життя міст Правобережної України (1914–1916) // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі України. Серія : Історичні науки. Луцьк, 2017. № 4 (353). С. 38–43.
1178. Беленцов С. И. Социальная активность школьного юношества в России в годы Первой мировой войны // Известия Юго-Западного государственного университета. 2012. № 4 (43). Ч. 3. С. 229–233.
1179. Белова И. Б. Первая мировая война и российская провинция. 1914 – февраль 1917 г. Москва : АИРО–XXI, 2011. 288 с. : илл.
1180. Бердяев Н. Судьба России (Опыты по психологии войны и национальности). Сборник статей 1914–1917. Москва, 1918.
1181. Бернадський Б. Діяльність австро-угорської та німецької розвідок на території Правобережної України напередодні Першої світової війни // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету : Збірник наукових праць. Рівне : РДГУ, 2009. Вип. 15. С. 205–211.
1182. Бернадський Б. До питання про місце Правобережної України у планах ворогуючих сторін напередодні Першої світової війни // Вісник Київського міжнародного університету. 2007. Вип. 5. С. 132–146.
1183. Білецький П. М. Антинімецька кампанія в Подільській губернії (1914–1917 рр.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. 2012. Вип. 20. С. 210–219.
1184. Білоус Л. В. Виселення євреїв російськими військовими під час Першої світової війни // Наукові записки. Том 104, Історичні науки /Національний університет «Києво-Могилянська академія», 2010 – С.23–28.
1185. Білоус Л. Єврей як «ворог» та «офірний цап» у Російській імперії під час Першої світової війни // Магістеріум. Вип. 4 : Історичні студії, 2010. С. 63–67.
1186. Бондаровер Ю. С. Уголовное законодательство о детоубийстве в Российской империи второй половины XIX века (гендерно-правовой аспект) // Актуальні проблеми держави і права. 2013. Вип. 70. С. 377–382.
1187. Борисова Я. И. Феномен упадничества конца XIX – начала XX вв. (на примере творческой системы М. П. Арцыбашева) // Филологические науки. Вопросы теории и практики. 2014. № 4–2 (34). С. 56–58.
1188. Бушпан Я. М. Военно-хозяйственная политика: формы и органы регулирования народного хозяйства за время мировой войны 1914–1918 гг. Москва ; Ленинград : Гос. изд-во, 1929. 541 с.

1189. Булгаковский Д. Г. Великая война в 1914, 1915, 1916 годах. Выдающиеся события на пути защиты России в её целостности, чести и достоинстве. Петроград : Б. в., 1916. 58 с.
1190. Буравченко Д. А. Культурна ситуація в Україні на початку ХХ ст. // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. 2009. Вип. 16. С. 362–372.
1191. Введенский И. Н. Опыт принудительной трезвости. Москва: Издание Московского Столичного Попечительства о Народной Трезвости, 1915.
1192. Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. Київ : ТОВ Видавництво КЛЮ, 2013. 784 с.
1193. Верменич Я. В. Історична урбаністика в Україні: теорія містознавства і методика літочислення. Київ : Інститут історії України НАН України, 2011. 306 с.
1194. Верменич Я. В. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. Київ : Інститут історії України НАН України, 2003. 516 с.
1195. Викторов А. Миролюбие русских и злоба немцев. Київ : И. Т. Губанов, 1914. 32 с.
1196. Вільшанська О. Л. Вдалиий шлюб в уявленнях городян у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. (на основі джерел особового походження та художньої літератури) // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. 2012. Вип. 20. С. 77–95.
1197. Вільшанська О. Л. Зміни в громадському побуті населення Києва на початку Першої світової війни // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. 2003. Вип. 6. С. 245–254.
1198. Вільшанська О. Л. Суспільні настрої в Україні під час Першої світової війни // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. 2014. Вип. 23. С. 152–162.
1199. Вільшанська О. Повсякденне життя міст України кін. ХІХ – поч. ХХ ст.: європейські впливи та українські національні особливості: монографія/НАН України, Ін-т історії України. Київ, 2009. 172 с.
1200. Вільшанська О. Повсякденне життя населення України під час Першої світової війни // Український історичний журнал. 2004. № 4. С. 56–70.
1201. Вінниця: Історичний нарис /гол. ред. Подолинний А. М. та ін. Вінниця : Книга-Вега, 2007. 304 с.
1202. Вінниця: історичний нарис. Вінниця : кн.-газ.вид-во., 1964 р. 354 с.
1203. Вітюк О. О. Правове регулювання життя територіальних громад на Східному Поділлі у 1914 р. // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки /редкол.: А. Г. Філінюк

- (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2015. Вип. 8: До 25-річчя утворення кафедри історії України. С. 382–389.
1204. Вітюк О. Ушицький повіт Подільської губернії в роки Першої світової війни (1914 – лютий 1917 рр.): соціально-правовий аспект // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки. Кам'янець-Подільський: ТОВ Друкарня Рута, 2015. Т. 25. С. 415–425.
1205. Война и общество в XX веке: в 3 кн. Кн. 1. : Война и общество накануне и в период Первой мировой войны/рук. проекта и сост. О. А. Ржешевский. Москва : Наука. 2008. 611 с.
1206. Волковинський В. М. «Чорна сотня» та її «хрещені батьки» в Україні на початку XX ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. 2003. Вип. 5. С. 54–65.
1207. Волковинський В. М. Бойові дії та військові операції на українських землях у період Першої світової війни // Проблеми історії України XIX – початку XX ст., 2005. Вип. 9. С. 21–60.
1208. Волковинський В. М. Бойові дії на українських землях у роки Першої світової війни // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. 2004. Вип. 4. С. 52–69.
1209. Волконский Н. Л. История информационных войн. В 2 ч. Ч. 2. Санкт-Петербург : ООО Издательство «Полигон». 2003. 736 с., ил.
1210. Гавриш Н. Рівненщина в період Першої світової війни 1914 – 1918 рр. // Наукові записки. Вип. 5. Рівне : Перспектива, 2007. С. 33–39.
1211. Гатальская К. Самоубийства на беларуских землях в начале XX // Деды – 2011. № 8. С. 237–249.
1212. Геллнер Э. Нации и национализм. Москва : Прогресс, 1991. 320 с.
1213. Герасимов Т. Ю. «Хлібне питання» в містах Правобережної України доби Першої світової війни (1914–1917 рр.) // Інтелігенція і влада : громадсько-політ. наук. збір. Вип. 35. Одеса : Астропринт, 2016. С. 79–89.
1214. Герасимов Т. Ю. Благодійництво як індикатор суспільних настроїв у містах Правобережної України в період Першої світової війни (1914–1917 рр.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя : ЗНУ, 2017. Вип. 47. С. 89–92.
1215. Герасимов Т. Ю. Водопостачання міст Правобережної України в період Першої світової війни (1914 – 1917 рр.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя : ЗНУ, 2015. Вип. 44. Т. 1. С. 118–121.

1216. Герасимов Т. Ю. Вплив Закону «Про заходи щодо скорочення споживання населенням м'яса...» на повсякденне життя мешканців Києва в період Першої світової війни // *Інтелігенція і влада : громадсько-політ. наук. збір.* Вип. 32. Одеса : Астропринт, 2015. С. 132–142.
1217. Герасимов Т. Ю. Вплив Першої світової війни на повсякденне життя мешканців міста Могилева-Подільського (1914–1917 рр.) // *П'ята Могилів-Подільська науково-краєзнавча конференція/Матеріали конференції, 16–17 жовтня 2015 р., м. Могилів-Подільський – Вінниця : ПП Балюк І. Б., 2015.* С. 161–167.
1218. Герасимов Т. Ю. Вплив Першої світової війни на телефонний і поштовий зв'язок: соціальний аспект (на прикладі міст Правобережної України) // *Гілея : науковий вісник .* 2016. Вип. 113 (10). С. 38–40.
1219. Герасимов Т. Ю. Гайсин у Першій світовій війні (1914 – 1917 рр.): деякі аспекти повсякденного життя міста // *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету.* Запоріжжя : ЗНУ, 2015. Вип. 42. С. 14–17.
1220. Герасимов Т. Ю. Електропостачання міст Подільської губернії в роки Першої світової війни (серпень 1914 р. – лютий 1917 р.) // *Гілея : науковий вісник.* 2015. Вип. 95 (4). С. 35–38.
1221. Герасимов Т. Ю. Загострення опалювальних проблем в містах Правобережної України в 1914 – 1917 рр. // *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Рівненський державний гуманітарний університет. Збірник наукових праць.* Вип. 26. Рівне : О. Зень, 2015. С. 24–26.
1222. Герасимов Т. Ю. Кам'янець-Подільський у переддень та на початку Першої світової війни // *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка : Історичні науки. Кам'янець-Подільський : ТОВ Друкарня Рута, 2015. Т. 25. С. 391–399.*
1223. Герасимов Т. Ю. На соціальному дні: біженці в містах Правобережної України в період Першої світової війни (1914–1917 рр.) // *Zbiór artykułów naukowych. Konferencji Międzynarodowej Naukowo-Praktycznej "Nowoczesne badania podstawowe i stosowane" (29.04.2017 – 30.04.2017).* Warszawa : Wydawca: Sp. z o.o. Diamond trading tour, 2017. С. 32–34.
1224. Герасимов Т. Ю. Продовольча ситуація в містах Правобережної України в початковий період «Великої війни» (серпень 1914 – перша половина 1915 рр.) // *Історичні і політологічні дослідження.* 2016. № 1 (59). С. 7–16.
1225. Герасимов Т. Ю. Розвиток трамвайного руху в м. Вінниця в роки Першої світової війни (серпень 1914 р. лютий 1917 р.) // *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.*

- Серія: Історія. Вип. 23. Збірник наукових праць/за заг. ред. О. А. Мельничука. Вінниця: ДП Державна картографічна фабрика, 2015. С. 44–47.
1226. Герасимов Т. Ю. Санітарні проблеми міст Волинської губернії в 1914 – 1917 рр. // Гуржіївські історичні читання: Збірник наукових праць/ред. кол.: В. А. Смолій, О. І. Гуржій, А. Г. Морозов та ін. Черкаси : Вид. Чабаненко Ю. А., 2015. Вип. 10. С. 172–174.
1227. Герасимов Т. Ю. Спекуляція в сфері грошового обігу в Києві в серпні 1915 р. // Матеріали Всеукраїнської наукової конференції «Війни і збройні конфлікти у Східній Європі в ХХ – на початку ХХІ століть»/за заг. ред. Г. М. Стародубець. Житомир : Полісся, 2015. С. 32–34.
1228. Герасимов Т. Ю. Спекуляція як повсякденне явище в містах Правобережної України в роки Першої світової війни (1914–1917 рр.) // Гілея : науковий вісник. 2016. Вип. 114 (11). С. 37–39.
1229. Герасимов Т. Ю. Справа компанії «Зінгер» на Правобережній Україні в період Першої світової війни // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія/за заг. ред. І. С. Зуляка. Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. Вип. 1. Ч. 2. С. 39–42.
1230. Герасимов Т. Ю. Ухилення від військової служби на Правобережній Україні у роки Першої світової війни (серпень 1914 – лютий 1917 рр.) // Емінак : науковий шоквартальник. 2016. № 3 (15) (липень-вересень). Т. 2. С. 14–17.
1231. Герасимов Т. Ю. Цукрові перипетії в Правобережних містах у роки «Великої війни» (1914–1917 рр.) // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Історія/за заг. ред. І. С. Зуляка. Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2016. Вип. 2. Ч. 1. С. 57–59.
1232. Герасимов Т. Ю., Вітюк О. О. Проституція на Правобережній Україні в період Першої світової війни (1914 – 1917 рр.) // Стародавній Меджибіж і історико-культурній спадщині України : науковий вісник з проблем регіональної історії та пам'яткознавства (Науковий вісник «Межибіж». 2'2015). Хмельницький : ПП Мельник А. А., 2015. с. 253–260.
1233. Герасимов Т. Ю., Романюк І. М. Перебіг антиалкогольної кампанії в Києві в період Першої світової війни (1914–1917 рр.) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Історія. Вип. 25. Збірник наукових праць/за заг. ред. О. А. Мельничука. Вінниця : ДП ФОП Корзун Д. Ю., 2017. С. 81–86.
1234. Герасимов Т. Ю., Романюк І. М. Прояви зворотного боку благодійності в

- містах Правобережної України в період Першої світової війни (1914–1917 рр.) // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Історія/за заг. ред. І. С. Зуляка. Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. Вип. 2. Ч. 1. С. 127–130.
1235. Герасимов Т. Ю., Романюк І. М. Самогубства в містах Правобережної України напередодні та в роки Першої світової війни // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка : історичні науки. 2016. Вип. 9. С. 244–254.
1236. Герасимов Т. Ю. Бердичів у роки Першої світової війни: деякі аспекти повсякденної історії міста (1914 – 1917 рр.) // Бердичів від давнини до сьогодення. Науковий збірник «Велика Волинь». Матеріали Всеукраїнської науково-красназничої конференції (Бердичів, 12–13 листопада 2015 р.). Вип. 52/упоряд. П. С. Скавронський. Бердичів : ФОП Мельник М. В., 2015. С. 100–106.
1237. Гермайзе О. Противоєнні прокламації часів світової війни // Україна. 1924. Кн. 3. С. 123–145.
1238. Гернет М. Н. Детоубийство. Социологическое и сравнительно-юридическое исследование: С приложением 12 диаграмм. Москва : Типография Императорского Московского Университета, 1911. 346 с.
1239. Гишинский Я. Основные тенденции динамики самоубийств в России. URL : <http://www.narcom.ru/ideas/socio/28.html#3>. (дата звернення: 18.01.2016)
1240. Гинзбург С. С. Кинематография дореволюционной России. Москва : Аграф, 2007. 496 с. : ил.
1241. Годземба С. Беглые мысли о немецком засилье. Киев : Польск. тип., 1915. 63 с.
1242. Голиш Г. М. Особливості монетного обігу на українських землях у період Першої світової війни // Перша світова війна й Україна (до 100-річчя початку Великої війни) : тези доповідей Всеукраїнської наукової конференції з міжнародною участю, Київ–Черкаси, 25–26 вересня 2014 р./редкол.: В. А. Смолій та ін. Київ : Інститут історії України, 2014. С. 114–116.
1243. Горбатовський П. Стаціонарний польський театр у Києві 1905–1914 років // Вісник Львівського університету. Серія мистецтвознавства. Випуск 5. Львів, 2005. С. 19–44.
1244. Гримм Э. Д. Борьба народов // Вопросы мировой войны: сборник статей/под ред. М. И. Туган-Барановского. Петроград : Литейный, 28, 1915. С. 1–19.
1245. Гуменюк А. О. Роль міграційних процесів у формуванні міського

- населення Правобережної України (1861 – 1914 рр.) // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету : Історичні науки. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2004. Т. 12. С. 114–120.
1246. Данилов Н. А. Влияние Великой мировой войны на экономическое положение России. Петроград : Госиздат, 1922. 414 с.
1247. Дем'янюк О. Ковель напередодні та в перші роки Першої світової війни (1914–1916 рр.) // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Ковель і Ковельщина в історії України та Волині. Наук. зб. Вип. 50. Матеріали 50-ї Всеукр. наук. істор.-краєзн. конф. (м. Ковель, 12–13 грудня 2013 р.)/упоряд. А. Силук. Ковель, 2013. С. 91–95.
1248. Дем'янюк О. Й. Розгортання бойових дій на території Волинської губернії у 1915 р. // Військово-науковий вісник. 2013. Вип. 20. С. 40–51.
1249. Денисюк В. Місцеве самоуправління в Луцьку під час Першої світової війни // Щит і меч землі Дубенської : воєнна історія краю : Матеріали міжнародної наукової історичної краєзнавчої конференції, присвяченої 500-річчю Оршанської битви, 100-річчю від початку Першої світової війни та 70-й річниці визволення України від німецько-фашистських загарбників. Луцьк : Прат Волинська обласна друкарня, 2014. С. 128–136.
1250. Джумига Є. Ю. Чутки як ментальна складова повсякденного життя мешканців Одеси в період Першої світової війни (1914–1917 рр.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Вип. 35. Запоріжжя : ЗНУ, 2013. С. 98–101.
1251. Джумига Є. Ю. Паливна криза в Одесі у період Першої світової війни (1914–1917 рр.) // Інтелігенція і влада : громадсько-політ. наук. збір. Вип. 24. Одеса, 2012. С. 26–32.
1252. Добржанський С. О. Міста Правобережної України: статистика та особливості розвитку (друга половина XIX – початок XX ст.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Зб. наук. пр. 2017. Вип. 26. С. 57–67.
1253. Донік О. М. Громадська благодійність в Україні в роки Першої світової війни // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. 2005. Вип. 9. С. 61–86.
1254. Доценко В. О. Об'єднатися щоб вижити: єврейський громадський рух в Україні (60-ті рр. XIX ст. – 30-ті рр. XX ст.) : монографія. Вінниця : ТОВ Нілан-ЛТД, 2014. 332 с.
1255. Доценко В. О. Политика царский властей в отношении евреев украинских губерний Российской империи в период Первой мировой войны // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя : ЗНУ, 2014. Вип. 41. С. 109–113.

1256. Драч О. О. Будні курсисток в умовах воєнного лихоліття // Перша світова війна й Україна (до 100-річчя початку Великої війни): тези доповідей Всеукраїнської наукової конференції з міжнародною участю, Київ–Черкаси, 25–26 вересня 2014 р./редкол.: В. А. Смолій та ін. Київ : Інститут історії України, 2014. С. 72–74.
1257. Дюркгейм Э. Самоубийство. Социологический этюд/перевод с фр. А. Н. Ильинского. Санкт-Петербург: Издание Н. П. Карбасникова, 1912. 541 с.
1258. Ерёмин И. А. Военнопленные Первой мировой войны в Западной Сибири // Известия Томского политехнического университета. 2007. № 1. С. 259–263.
1259. Ерёмин И. А. Забота о больных и раненых воинах в Западной Сибири в годы Первой мировой войны (1914 – 1918 гг.) // Известия Томского политехнического университета. 2006. Т. 309. Социально-экономические и гуманитарные науки. № 6. С. 202–205.
1260. Єсюнін С. М. Динаміка чисельності населення міст Подільської губернії в другій половині XIX – на початку XX ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету : Історичні науки. Кам'янець-Подільський: Оіом, 2005. С. 391–397.
1261. Єсюнін С. М. Міста Подільської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст.: монографія. Хмельницький: ФОП Мельник А. А., 2015. 336 с., іл.
1262. Єсюнін С. М. Становлення транспортної мережі у Подільській губернії та її вплив на розвиток міст в другій половині XIX – на початку XX ст. // Вісник Кам'янець-Подільського нац. ун-ту імені Івана Огієнка : іст. науки. Кам'янець-Подільський : К-ПНУ ім. І. Огієнка, 2009. Вип. 2. С. 145–154.
1263. Єсюнін С. М. Благоустрій та створення міської інфраструктури у містах Подільської губернії у другій пол. XIX – на поч. XX ст. // Матеріали XIII Подільської історико-краєзнавчої конференції/редкол.: О. М. Завальнюк, В. І. Войтенко, Л. В. Баженов (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський : Абетка, 2010. С. 323–336.
1264. Жванко Л. М. Організація транспортування біженців Першої світової війни у тилі губернії України (літо – осінь 1915 р.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя : ЗНУ, 2014. Вип. 40. С. 39–47.
1265. Жванко Л. Н. Женщина-беженка Первой мировой войны: штрихи к психологическому портрету (на примере украинских губерний). 1915–1917 // Маленький человек и Большая война в истории России, середина 19 – середина 20 века : междунар. коллоквиум, Санкт-Петербург (Россия), 17–20

- июня 2013 г.: науч. докл. Санкт-Петербург : Нестор-История, 2013. С. 191–205.
1266. Жванко Л. М. Біженці Першої світової війни: український вимір (1914 – 1918 рр.) : монографія. Харків : Віровець А. П. Апостроф, 2012. 568 с.
1267. Загребельна Н. Велика Війна: Українство і благодійність (1914 – 1917 рр.): монографія. Київ: Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. Ін-т Історії України НАН України, 2006. 194 с.
1268. Загребельна Н. І. Благодійна діяльність та меценатство представників українських торгово-промислових кіл та інтелігенції у роки Першої світової війни // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. 2012. Вип. 20. С. 220–227.
1269. Загребельна Н. І. Роль Комітету її імператорської величності великої княжни Тетяни Миколаївни в організації надання тимчасової допомоги постраждалим від воєнних дій у роки Першої світової війни // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. 2005. Вип. 9. С. 87–91.
1270. Західне Полісся: історія та культура : монографія/авт. кол.: Г. В. Бондаренко, О. Н. Гаврилук, А. А. Дмитренко та ін., наук. ред. В. К. Баран. Луцьк : ПрАТ Волинська обласна друкарня, 2012. 784 с.
1271. Зеленюк І. С. 1917 рік на Поділлі. Львів : Каменярь, 1966. 166 с.
1272. Зеньковский В. О влиянии войны на детскую психику // Дети и война : сборник статей. Киев: Издание Киевского Фребелевского Общества, 1915. С. 38–66.
1273. Златина М. А. Циркуляр от 13 августа 1915 о разрешении евреям проживать вне черты оседлости: Отношение местных властей и проблемы реализации // Известия Российского государственного педагогического ун-та им. А. И. Герцена: науч. журн. Санкт-Петербург, 2009. Вип. 115. С. 61–64.
1274. Зориков А. Н. Криминогенная обстановка как результат и фактор социальной мобильности в России в начале XX в. // Революция и человек: Быт, нравы, поведение, мораль. Москва, 1997. С. 5–11.
1275. Зюбан М. Н. Политика Российского государства в отношении женской проституции: середина XIX столетия – 1917 год // Известия Российского государственного педагогического университета им. А. И. Герцена. 2008. № 7. С. 82–86.
1276. Ильин С. А. Русская православная церковь и «Еврейский вопрос» в Российской империи // Вестник ТГУ. 2009. № 3. С. 215–220.
1277. История Всесоюзной коммунистической партии (большевиков). Краткий курс/под ред. Комиссии ЦК ВКП(б). Москва : издательство ЦК ВКП(б) Правда, 1938. 351 с.

1278. История Киева. В 3-х т., 4-х кн. Т.2. Киев периода позднего феодализма и капитализма/под ред. В. Г. Сарбей. Киев : Наукова думка, 1983. 463 с.
1279. История первой мировой войны 1914–1918 гг. Москва : Наука, 1975. 708 с.
1280. История физической культуры и спорта. Москва : Издательский центр Академия, 2001. 312 с.
1281. Історія Волині: з найдавніших часів до наших днів/під ред. О. Г. Михайлика, Р. А. Арцишевського, Н. В. Бурчака та ін. Львів: Вища школа, 1988. 238 с.
1282. Історія робітничого та професійного руху друкарів Київщини (1901–1926)/за ред. І. Шингарова. Київ : Б.в., 1926. 116 с.
1283. Кабузан В. М. О достоверности учета населения России (1858–1917 гг.) // Источниковедение отечественной истории. Сборник статей. Москва : Издательство Наука, 1982. С. 100–117.
1284. Кароева Т. Р. Книжкова культура у підтримці патріотичних настроїв населення під час Першої світової війни (на матеріалах Подільської губернії) // Народи світу і велика війна 1914 – 1918 рр. : матеріали Всеукраїнської наукової конференції 3–4 квітня 2015 р.. Вінниця : ТОВ Нілан-ЛТД, 2015. С. 241–244.
1285. Касаткина С. С. Городская повседневность как направление социально-философских исследований // Вестник Костромского государственного университета им. Н. А. Некрасова. Кострома, 2011. Т. 17. № 3. С. 89–92.
1286. Кенц О. А. Криза імперії та міжетнічні відносини на Поділлі на початку ХХ століття // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету : Історичні науки. Т. 17. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2007. С. 202–212.
1287. Кириєнко О. Військовополонені австро-угорської та німецької армій в українських губерніях російської імперії (1914 – 1918) // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Перша світова війна на Волині та Волинському Поліссі. Науковий збірник. Вип. 58. Матеріали 58 Міжнародної наукової конференції, присвяченої 100-річчю подій Першої світової війни на Волині, смт. Маневичі, 5–6 липня 2016 року/упоряд.: Г. Бондаренко, А. Силюк, П. Хомич. Луцьк, 2016. С. 181–184.
1288. Кириєнко О. Ю. Маргіналізація суспільства. Становище жінок, дітей, військовополонених // Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. Київ : ТОВ Видавництво КЛІО, 2013. 467–481 с.
1289. Кириєнко О. Ю. Контроль за інформаційним простором в українських губерніях Російської імперії у роки Великої війни // Проблеми історії України

- XIX – початку XX ст. 2014. Вип. 23. С. 200–205.
1290. Кириєнко О. Ю. Приватна кореспонденція в полі зору російської військової цензури (1914–1918 рр.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. 2009. Вип. 16. С. 108–114.
1291. Кирьянов Ю. И. Рабочие Юга России. 1914 – февраль 1917 г. Москва : Наука, 1971. 307 с.
1292. Кліщинський П. В. Зміни в соціально-правовому статусі іноземних громадян і національних меншин Правобережної України в роки Першої світової війни (1914 – лютий 1917 рр.) // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка : Історичні науки. Кам'янець-Подільський, 2011. Вип. 4. С. 194–203.
1293. Ковальчук Т. В. Взаємодія світської та церковної влади в Російській імперії на початку XX століття (за матеріалами українських єпархій РПЦ) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. 2008. Вип. 14. С. 331–337.
1294. Коляструк О. А. Історія повсякденності в Україні: проблема становлення і легітимізації // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Історія: збірник наукових праць/за заг. ред. П. С. Григорчука. Вінниця : ДП ДКФ, 2010. Вип.18. С. 387–391.
1295. Коляструк О. А., Коляструк О. П. Проблематика історії повсякденності в сучасній українській історіографії // Матеріали Всеукр. наук. конф., Переяслав-Хмельницький, 14-15 травня 2010 р./упоряд.: Лукашевич О.М., Нагайко Т.Ю. Переяслав-Хмельницький, 2010. С. 23–33.
1296. Коляструк О.А. Документи особового походження як джерела з історії повсякденності // Український історичний журнал. 2008. № 2. С. 145–153.
1297. Комаренко О. Ю. Ставлення пролетаріату України до Першої світової війни // Український історичний журнал. 1989. № 8. С. 68–76.
1298. Котис. О. Луцьк у Першій світовій: як ми вижили. URL : <http://www.volynpost.com/articles/436-luck-u-pershij-svitovij-iak-my-vyzhyly>. (дата звернення 3.05.1015)
1299. Кошман Л. В. Культурное пространство русского города XIX – начала XX вв. К вопросу о креативности исторической памяти // NB: Культуры и искусства. 2013. № 2. С. 42–115.
1300. Кривошея І. І. Гендерний аспект мілітаристського дискурсу в егодокументах: компаративний аналіз мемуарів «уманського періоду» Надії Суровцової та Петра Курінного (1914–1917) // Гілея : науковий вісник. 2014. Вип. 90. С. 117–122.
1301. Кругляк М. Е. Матеріальне становище студентів підросійської України

- (друга половина XIX – початок XX століття) // Історична панорама. 2011. Вип. 13. С. 7–31.
1302. Кульпанович О. А. Медицина и здравоохранение Беларуси в годы Первой мировой войны (1914 – 1918 гг.) // Первая мировая война в исторических судьбах Европы: сб. материалов Междунар. науч. конф., г. Вилейка, 18 окт. 2014 г./редкол.: В. А. Богуш (пред.) и др. Минск : Изд. центр БГУ, 2014. С. 218–222.
1303. Купченко В. П. Київ у Першій світовій війні (за документами Державного архіву міста Києва) // Архіви України. 2014. № 4–5. С. 24–34.
1304. Курінна Т. М. Благодійницька діяльність на Черкащині в I період Першої світової війни // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. 2003. Вип. 6. С. 280–291.
1305. Куцик Р. Р. Брошура як важливий засіб імперської пропаганди на території Київської, Подільської та Волинської губерній у 1914–1917 рр. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Історія. Вип. 25. Збірник наукових праць/за заг. ред. О. А. Мельничука. Вінниця : ФОП Корзун Д. Ю., 2017. С. 366–371.
1306. Куцик Р. Р. Карикатура як особливий механізм інформаційної пропаганди на території українських губерній Південно-Західного краю у 1914–1917 рр. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя : ЗНУ, 2017. Вип. 47. С. 86–91.
1307. Куцик Р. Р. Нормативно-правова база інформаційної політики російської імперської влади щодо населення Київської, Подільської та Волинської губерній у 1914–1917 рр. Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія : Історія, міжнародні відносини/гол. ред. Л. М. Алексієвцев. Вип. 17. Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2016. С. 266–275
1308. Куцик Р. Р. Прийоми інформаційного впливу російської імперської влади на населення Київської, Подільської та Волинської губерній у 1914–1917 рр. // Київські історичні студії : наук. журнал. Київ : Київський університет ім. Б. Грінченка, 2017. С. 82–87.
1309. Куцик Р. Р. Роль Російської православної церкви в інформаційній політиці імперської влади щодо населення українських губерній Південно-Західного краю у 1914–1917 рр. // Історія релігій в Україні : науковий збірник світлій пам'яті професора Ярослава Дашкевича (1926–2010)/за заг. ред. М. Капраля, О. Киричук, І. Орлевич. Львів : Інститут релігієзнавства філія Львівського музею історії релігії, Логос, 2016. Частина 1 : Церковна історія. С. 464–471.

1310. Куцик Р. Російськомовна преса Київщини, Поділля та Волині у 1914–1917 рр. // Етнічна історія народів Європи : Збірник наукових праць. Вип. 50., 2016. С. 45–50.
1311. Кучера І. В. Добровільна і примусова міграції населення Східної Галичини в роки Першої світової війни // Гілея : науковий вісник. Вип. 19. 2009. С. 10–16.
1312. Кушнір Е. Н. Изменения повседневной жизни городского населения Западной Сибири в годы Первой мировой войны. URL : <http://www.newlocalhistory.com/content/kushnir-en-oms-k-izmeneniya-povsednevnoy-zhizni-gorodskogo-naseleniya-zapadnoy-sibiri-v-gody>. (дата звернення: 17.02.2016).
1313. Лазанська Т. І. Становище біженців України в роки Першої світової війни // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. 2009. Вип. 16. С. 196–240.
1314. Левитский В. М. Беспризорные дети и война // Дети и война : сборник статей. Киев : Издание Киевского Фребелевского Общества, 1915. С. 6–20.
1315. Лимар Р. С. Феномен девіантної поведінки як об'єкт міждисциплінарних досліджень // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія : Психологічні науки. 2013. Вип. 114. С. 124–127.
1316. Лисенко О. Історія повсякденності як галузь наукового знання (повсякденна історія війни: методологічні нотатки) // «Історія повсякденності: теорія та практика»: матеріали Всеукр. наук. конф., Переяслав-Хмельницький, 14–15 травня. 2010 р./упоряд.: Лукашевич О. М., Нагайко Т. Ю. Переяслав-Хмельницький, 2010. С. 11–19.
1317. Лисий А. К., Марценюк Н. М. Вінниця у 1914–1917 рр. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Історія. 2008. Вип. 13. С. 230–234.
1318. Лисий А. К. Повітове місто Поділля в буремні 1914 – 1917 рр. Народи світу і велика війна 1914 – 1918 рр. : матеріали Всеукраїнської наукової конференції 3–4 квітня 2015 р. Вінниця : ТОВ Нілан-ЛТД, 2015. С. 244–253.
1319. Лор Э. Русский национализм и Российская империя: Кампания против «вражеских подданных» в годы Первой мировой войны. Москва : Новое литературное обозрение, 2012. 304 с.
1320. Любченко В. Б. Теоретична та практична діяльність російських націоналістичних організацій в Україні (1908–1914 рр.) // Український історичний журнал. 1996. № 2. С. 55–65.
1321. Лярский А. Мода на самоубийство? // Теория моды: одежда, тело, культура. 2011. Вып. 2 : Лето. С. 213–243.
1322. Майоров М. З історії революційної боротьби на Україні 1914–1918 рр.

- Харків: Держвидав України, 1928. 78 с.
1323. Мак-ки А. Сухой закон в годы Первой мировой войны: причины, концепция и последствия введения сухого закона в России. 1914–1917 гг. // Россия и Первая мировая война: материалы международного научного коллоквиума. Санкт-Петербург, 1999. С. 147–159.
1324. Маковецкий М. Проституция в Российской империи. URL : <http://www.proza.ru/2015/04/24/968>. (дата звернення: 12.06.2016).
1325. Малышев А. И. и др. Бумажные денежные знаки России и СССР. Москва : Финансы и статистика, 1991. 496 с. : ил.
1326. Маслійчук В. Дітозгубництво на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. Харків : Харківський приватний музей міської садиби, 2008. 128 с.
1327. Машкевич С. Київський трамвай у період Першої світової війни // Етнічна історія народів Європи. 2014. Вип. 42. С. 149–161.
1328. Мельник Н. М. Висвітлення подій початку Першої світової війни на сторінках газети «Подолія» // Народи світу і Велика війна 1914–1918 рр. : матеріали Всеукраїнської наукової конференції, 3–4 квітня 2015 р. Вінниця : ТОВ Нілан-ЛТД, 2015. С. 267.
1329. Минуле і сучасне Волині та Полісся. Перша світова війна на Волині та Волинському Поліссі. Науковий збірник. Вип. 58. Матеріали 58 Міжнародної наукової конференції, присвяченої 100-річчю подій Першої світової війни на Волині, смт. Маневичі, 5–6 липня 2016 року/упоряд. Г. Бондаренко, А. Силук, П. Хомич. Луцьк, 2016. 261 с.
1330. Миронов Б. Н. Город из деревни: четыреста лет российской урбанизации. URL : <http://magazines.russ.ru/oz/2012/3/m45.html>. (дата звернення: 17.04.2015).
1331. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. Т. 2. Санкт-Петербург : Дм. Буланин, 2003. – 583 с.
1332. Міляевич І. Еволюція волинської преси в останнє десятиріччя російського самодержавства (1906–1916) // Вісник Книжкової палати. 2013. № 8. С. 34–38.
1333. Мінгазутдінов О. Громадсько-політична обстановка в Києві на початку першої світової війни (на матеріалах періодичної преси) // Перша світова війна і слов'янські народи. С. 51–56.
1334. Молчанов Б. В. Вплив Першої світової війни на життєвий рівень населення України // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. 2014.

- Вип. 23. С. 92–102.
1335. Молчанов В. Б. Життєвий рівень міського населення Правобережної України (1900–1914 рр.). Київ : Ін-т історії України НАН України, 2005. 318 с.
1336. Мукосев В. А. Экономические причины войны // Вопросы мировой войны : сборник статей/под ред. М. И. Туган-Барановского. Петроград : Литейный, 28, 1915. С. 225–269.
1337. Мурзина Л. И. Генезис уголовной ответственности за детоубийство // Известия ПГУ им. В. Г. Белинского. 2008. № 11. С. 101–104.
1338. Нагайко Т. Ю. Повсякденність як понятійна категорія історичного дослідження: осягнення інтерпретацій // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. Переяслав-Хмельницький, 2012. Вип. 29. С. 4–12.
1339. Нариси з історії театрального мистецтва України ХХ століття/редкол.: В. Сидоренко (голова) та ін. Київ : Інтертехнологія, 2006. 1054с. : іл.
1340. Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.): Колективна монографія / відп. ред. С. В. Кульчицький. Кн. 1. Ч. 1. Київ : Інститут історії України НАН України, 2010. 445 с.
1341. Народи світу і Велика війна 1914–1918 рр. : матеріали Всеукраїнської наукової конференції 3–4 квітня 2015 р. Вінниця : ТОВ Нілан-ЛТД, 2015. 350 с.
1342. Нахтігаль Р. Дарницький табір військовополонених під час Першої світової війни // Український історичний журнал. 2010. № 2. С. 103–116.
1343. Николаев М. Н. Особенности творчества М. П. Арцыбашева. URL : http://az.lib.ru/a/arcybashew_m_p/text_0420.shtml. (дата звернення: 5.06.2015).
1344. Никонов В. Крушение России. Москва : АСТ: Астрель, 2011. 926 с.
1345. Огановский Н. П. От чего загорелась великая европейская война. Москва : Задруга, 1915. 31 с.
1346. Олійник Н. Ю. Особливості залученості жінок у громадсько–політичні процеси (середина ХІХ ст. – початок ХХ ст.) // Гілея : науковий вісник. 2013. № 72. С. 75–80.
1347. Орлик С. В. Українське повітове місто і Велика війна: продовольчі проблеми та ріст цін // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. 2014. Вип. 23. С. 114–133.
1348. Оський М. В. Неизвестные трагедии Первой мировой. Пленные. Дезертиры. Беженцы. Москва : Вече, 2011. 432 с. : ил.
1349. Панасенко О. Рівненщина: сторінки минулого. Рівне, 2001. 314 с.
1350. Первая мировая война: пролог XX века/отв. ред. В. Л. Мальков. Москва : Наука, 1998. 693 с.

1351. Первая мировая/сост., предисл., вступ. статьи к документам и коммент. С. Н. Семанова. Москва : Молодая гвардия, 1989. 608 с. : ил.
1352. Первые километры, первые годы, первые пятилетки. URL : <http://dpo.vn.ua/node/132>. (дата звернення: 13.12.2014).
1353. Перша світова війна й Україна (до 100-річчя початку Великої війни): тези доповідей Всеукраїнської наукової конференції з міжнародною участю, Київ–Черкаси, 25–26 вересня 2014 р./редкол.: В. А. Смолій та ін. Київ : Інститут історії України, 2014. 151 с.
1354. Перша світова війна у військово-історичному вимірі (до 100-річчя події): збірка матеріалів Міжнародного наукового форуму 26–28 червня 2014 р. Львів : АСВ, 2014. 211 с.
1355. Перша світова війна: історичні долі держав і народів (до 100-річчя від початку Першої світової війни) : збірник наукових праць/ред. кол.: Кудряченко А. І. (заг. ред.), Солошенко В. В. (відп. ред., упорядн.), Врадій О. С. (ред.), Ілюк Т. В. (ред.). Державна установа "Інститут всесвітньої історії НАН України" НАН України. Київ : ДУ Інститут всесвітньої історії НАН України, 2015. 352 с.
1356. Погребінська І. М. Правове та економічне становище євреїв в Україні (кінець XIX – початок XX ст.) // Український історичний журнал. 1996. № 4. С. 124–132.
1357. Подольський А. Ю. Антисемітська політика російського царизму в Україні на початку XX ст. // Український історичний журнал. 1995. № 6. С. 61–65.
1358. Прищепа О. П. Міста Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. Рівне : М. Дятлик, 2010. 287 с.
1359. Прищепа О. П. Міста Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст.: сучасний стан досліджень та перспективи вивчення // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки. 2013. № 12. С. 131–139.
1360. Прищепа О. П. Правові та економічні аспекти розвитку приватновласницьких міст Волині у другій половині XIX – початку XX ст. // Бердичів древній і вічно молодий : матеріали науково-красназавчої конференції «Бердичів древній і вічно молодий», 8-14 червня 2005 року/гол. ред. М. Ю. Костриця. Житомир : видання М. Косенко, 2005. С. 128–132.
1361. Проаль Л. Воспитание и самоубийство детей: Психол. и социл. этюд. Санкт-Петербург : А. Н. Зарудный, 1908. 184 с.
1362. Прокопович С. Н. Война и народное хозяйство. Москва : Дело, 1917. 214 с.

1363. Рашин А. Г. Население России за 100 лет (1811–1913) : статистические очерки. Москва : Государственное статистическое издательство, 1956. 352 с.
1364. Реєнт О., Сердюк О. Загострення суперечностей в імперському суспільстві у роки Першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 рр.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. 2004. № 7. С. 5–47.
1365. Реєнт О., Янишин Б. Україна в період Першої світової війни: історіографічний аналіз // Український історичний журнал. 2004. № 4. С. 3–37.
1366. Реєнт О., Сердюк О. Перша світова війна і Україна. Київ : Генеза, 2004. 480 с.
1367. Розанов. В. В. Война 1914 года и русское возрождение. Петроград : ип. т-ва А. С. Суворина. Новое время, 1915. 236 с.
1368. Россия в начале XX века/под ред. А. Н. Яковлева. Москва : Новый хронограф, 2002. 744 с.
1369. Руга В. Повседневная жизнь Москвы. Очерки городского быта в период Первой мировой войны. Москва : АСТ: Астрель, 2011. 678, [10] с.
1370. Рудянин І. Кременець та Кременецький повіт у період Першої світової війни // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Перша світова війна на Волині та Волинському Поліссі. Науковий збірник. Вип. 58. Матеріали 58 Міжнародної наукової конференції, присвяченої 100-річчю подій Першої світової війни на Волині, смт. Маневичі, 5–6 липня 2016 року/упоряд.: Г. Бондаренко, А. Силук, П. Хомич. Луцьк, 2016. С. 153–156.
1371. Савчук П. О. Дубно напередодні і на початку Першої світової війни // Щит і меч землі Дубенської: воєнна історія краю: Матеріали міжнародної наукової історичної краєзнавчої конференції, присвяченої 500-річчю Оршанської битви, 100-річчю від початку Першої світової війни та 70-ї річниці визволення України від німецько-фашистських загарбників. Луцьк : Прат Волинська обласна друкарня, 2014. С. 152–157.
1372. Самарцев І. Г. Чорносотенці на Україні (1905–1917 рр.) // Український історичний журнал. 1992. № 1. С. 90–98.
1373. Седой Ю. Н. Денежное обращение России в годы Первой мировой войны // Вестник Адыгейского государственного университета. 2006. № 2. С. 36–38.
1374. Семенова Е. Ю. Отражение «еврейского вопроса» в мировоззрении городского населения Поволжья в годы Первой мировой войны // Научные проблемы гуманитарных исследований, 2011. Вып. 1. С. 59–70.
1375. Семенова Е. Ю. Патриотические и антипатриотические настроения горожан Поволжья в Первую мировую войну (1914 – начало 1918 гг.) // Современные проблемы науки и образования. 2011. № 5. URL :

- <https://www.science-education.ru/ru/article/view?id=4905>. (дата звернення: 9.10.2015).
1376. Сенилов Б. В. Денежный кризис и расстройство валютной системы царской России во время мировой войны 1914–1918 гг. // Нумизматический альманах. 2000. № 4. С. 39–46.
1377. Сенявская Е. С. Психология войны в XX веке: исторический опыт. Москва : РОССПЭН, 1999. 383 с.
1378. Сергеев И. И. Мирное завоевание России немцами. Петроград : Общество 1914 г. 1915. 68 с.
1379. Сердюк О. Біженство в Україні під час Першої світової війни // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. К., 2002. Вип. 4. С. 111–132.
1380. Серебрянников В. В. От воинственности к миролюбию // Социс: Социологические исследования. 2002. № 5. С.81–88.
1381. Сидоров А. Л. Экономическое положение России в годы Первой мировой войны. Москва : Наука, 1973. 656 с.
1382. Симонова О. А. Образ сестры милосердия в русской литературе конца XIX – начала XX века: диалог с традицией // Культурологический журнал. 2015. Вып. 1 (19). URL : http://www.cr-journal.ru/files/file/04_2015_10_23_24_1428575004.pdf. (дата звернення: 27.02.2016).
1383. Сідак В. С. Діяльність спецслужб Російської імперії на українських землях Австро-Угорщини (кінець XIX – початок XX ст.) // Український історичний журнал. 1998. № 3. С. 84–92.
1384. Скавронський П. С. Бердичів в роки Першої світової війни (серпень 1914 р. листопад 1918 р.) // Бердичів від давнини до сьогодення. Науковий збірник «Велика Волинь». Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції (Бердичів, 12–13 листопада 2015 р.). Вип. 52/упор. П. С. Скавронський. Бердичів: ФОП Мельник М. В., 2015. С. 88–100.
1385. Смирнов Н. Н. Война и российская интеллигенция // Россия и Первая мировая война (Материалы международного научного колоквиума). Санкт-Петербург : Издательство Дмитрий Буланин, 1999. С. 257–271.
1386. Соблиров Х. Х. Исторический дискурс о России: «Многонациональная империя» или национальное государство // Научные проблемы гуманитарных исследований. 2009. №10–2. С. 100–104.
1387. Соловйов О. Економічне становище Волині в роки Першої світової війни // Науковий вісник ВДУ. Луцьк, 1997. С. 35–40.
1388. Соловйов О. Міста Волині у вирі фронтового життя Великої Європейської війни // Науковий вісник Волинського державного університету

- ім. Лесі Українки. Історичні науки. Луцьк, 2000. № 1. С. 112–117.
1389. Сологуб В. Процес евакуації біженців на території Поділля під час Першої світової війни // *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Перша світова війна на Волині та Волинському Поліссі. Науковий збірник. Випуск 58. Матеріали 58 Міжнародної наукової конференції, присвяченої 100-річчю подій Першої світової війни на Волині, смт. Маневичі, 5–6 липня 2016 року/ упоряд.: Г. Бондаренко, А. Силюк, П. Хомич. Луцьк, 2016. С. 47–51.*
1390. Суворова И. В. Концепция «Естественного человека» в романах М. П. Арцыбашева // *Вестник Тюменского государственного университета. Социально-экономические и правовые исследования. 2006. № 8. С. 26–30.*
1391. Сухова О. А. «Дороговизна» как фактор трансформации повседневности в эпоху первой мировой войны: предмет и метод исследовательской // *Известия ВУЗов. Поволжский регион. Гуманитарные науки. 2014. № 2 (30). С. 44–53.*
1392. Тарасов А. Н. Социокультурная трансформация и мировоззрение // *Аналитика культурологии. 2013. № 27. С. 72–76.*
1393. Титова А. А. Быт и традиции в структуре менталитета социальных и профессиональных групп городского населения российской провинции в конце XIX – начале XX вв. // *Фундаментальные исследования. 2014. № 6–4. С. 845–850.*
1394. Тітовська Ж. В. Особливості розвитку «сестринського руху» в Російській імперії під час Першої світової війни (1914–1918 рр.) // *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Сер. : «Історія та географія». Харків, 2012. Вип. 43. С.73–78.*
1395. Трубецкой Е. Смысл войны. Вып. 1. Москва: Б. в., 1914. 46 с.
1396. Тютюкин С. В. Россия: от Великой войны – к Великой революции // *Война и общество накануне и в период Первой мировой войны. Москва: Наука, 2008. С. 120–160.*
1397. Удод О. Історія повсякденності як методологічна проблема [про актуальність історії повсякденності. URL : <https://history.sumynews.com/research/article/226-istoriyapovsyakdennostryakmetodologichnaproblemazalyudinoznavchuiistoriyuukrajiniiproaktualnististorijipovsyakdennosti.html>. (дата звернення: 18.12.2015).
1398. Федотова В. Г. Модернизация и культура. Москва : Прогресс-Традиция, 2015. 334 с.
1399. Філінюк А. Г. Регіональні особливості розвитку Правобережної України на межі XVIII–XIX ст. // *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Історія.*

2008. Вип. 13. С. 12–18.
1400. Футбол в юго-западной части Российской Империи до 1918 года. URL : <http://www.koranyi-myach.info/index.aspx?page=history01>. (дата звернення: 9.07.2015).
1401. Хобсбаум Э. Век Империи. 1875–1914. Ростов-на-Дону : Феникс, 1999. 512 с.
1402. Христенко О. Роль жіноцтва в громадському житті України в період Першої та Другої світових воєн // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія/за заг. ред. І. С. Зуляка. Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2012. Вип. 1. С. 78–81.
1403. Шапошнікова Н. О. Продовольче становище в Україні в роки Першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 р.). Київ : Інститут історії України НАН України, 2002. 174 с.
1404. Шишкина С. Ю. Патриотизм и толерантность в общественных настроениях в годы Первой мировой войны (на материалах Зауралья) // Сибирский исторический журнал. 2006/2007. С. 53–56.
1405. Щербак М. Г., Щербак Н. О. Національна політика царизму на Правобережній Україні (друга половина XIX – початок XX ст.). Київ : ІЗМН, 1997. 92 с.
1406. Щербак М. Г. Каральні органи царизму наприкінці XIX – на початку XX ст. // Історія України. 1999. № 4. С. 10–12.
1407. Щербинин П. П. Детская повседневность в период первой мировой войны 1914–1918 гг. : монография. Тамбов : б. в., 2015. 256 с.
1408. Щур О. Т. Медицина на Поділлі у 1914 р. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. Кам'янець-Подільський, 2000. Т. 4 (6). С. 197–202.
1409. Экштут С. А. Россия перед Голгофой. Эпоха Великих реформ. Москва : Вече, 2010. 256 с.
1410. Юдин Н. В. Патриотический подъем в начале Первой мировой войны: конструктивистский ракурс // Вестник МГИМО-Университета. 2014. № 4. С. 17–25.
1411. Янковий В. В. З футбольного літопису Київської політехніки // Сторінки історії: збірник наукових праць. 2009. Вип. 29. С. 110–116.
1412. Ярмиш О. Н. Каральний апарат самодержавства в Україні в кінці XIX – на початку XX ст. : Монографія. Харків : Консум, 2001. 246 с.

1.2. Довідники, енциклопедії, путівники

1413. Библиография периодических изданий России 1901–1916: у 4-х т. Том 2. И–П/под общ. ред. В. М. Барашенкова, О. Д. Голубевой, Н. Я. Морачевского. Ленинград : ГПБ, 1959. 714 с.
1414. Библиография периодических изданий России 1901–1916: у 4-х т. Том 3. Р–Я/под общ. ред. В. М. Барашенкова, О. Д. Голубевой, Н. Я. Морачевского. Ленинград : ГПБ, 1960. 668 с.
1415. Внуков В. Чемпионаты России и СССР 1912–1935 гг. Чебоксары : Б. в., 1999. 76 с.
1416. Война: Энциклопедия военных и морских наук/под ред. Г. А. Леера. Санкт-Петербург : тип. В. Безобразова и Комп., 1883. Т. 2. 622 с.
1417. Гельмгольц Е.Ф. Справочная книжка по призрению раненых и увечных нижних чинов и их сімейств 2-е изд. Київ : Б. в., 1916. 272 с.
1418. Історія міст і сіл Української РСР : В 26 т./гол. ред. кол. П. Т. Тронько. Київ: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1966 – 1974.
1419. Історія міст і сіл Української РСР: Вінницька область/гол. ред. кол. П. Т. Тронько. Київ: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1972. 777 с.
1420. Історія міст і сіл Української РСР: Житомирська область/гол. ред. кол. П. Т. Тронько. Київ: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1973. 727 с.
1421. Історія міст і сіл Української РСР: Хмельницька область/гол. ред. кол. П. Т. Тронько. Київ: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1971. 707 с.
1422. Киев: энциклопедический справочник/под ред. А. В. Кудрицкого. Киев : Гл. ред. УРЕ, 1985. 760 с.
1423. Київ: Провідник/за ред. Ф. Ернста. Київ: Всеукраїнська академія наук, 1930. 800 с.
1424. Колпакиди А. Спецслужбы Российской империи. Уникальная энциклопедия. Москва : Яуза : Эксмо, 2010. 768 с. URL : <http://www.e-reading.club/book.php?book=1010016>. (дата звернення: 31.10.2015).
1425. Словник української мови: в 11 тт. / АН УРСР. Інститут мовознавства/за ред. І. К. Білодіда. Київ : Наукова думка, 1970–1980. Т. 9. 916 с.
1426. Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона. В 86 т. Т. 9. Санкт-Петербург : Типография Акц. Общ. Издательское дело, 1900. 474 с. : ил., карт.
1427. Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона. В 86 т. Т. 9а. Санкт-Петербур г: Типография Акц. Общ. Издательское дело, 1900. 977 с. : ил., карт.
1428. Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона. В 86 т. Т. 31. Санкт-Петербург : Типография Акц. Общ. Издательское дело, 1900. 472

с. : ил., карт.

1.3. Дисертації та автореферати дисертацій

1429. Аксенов В. Б. Повседневная жизнь Петрограда и Москвы в 1917 году : дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 «Отечественная история». Москва, 2006. 234 с.
1430. Бушмаков А. В. Изменения ментальности городского населения российской провинции в конце XIX – начале XX века : автореф. дис. на соискание учёной степени канд. ист. наук: спец. 07.00.02 «Отечественная история» Пермь, 2006. 24 с.
1431. Жванко Л. М. Перша світова: біженці в Україні (1914 – 1918 рр.) : дис. ... докт. іст. наук: 07.00.01 «Історія України». Харків, 2013. 525 с.
1432. Кліщинський П. В. Правобережна Україна в роки Першої світової війни: соціально-економічний та громадсько-політичний аспекти (1914 – лютий 1917 рр.) : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України». Кам'янець-Подільський, 2010. 253 с.
1433. Корниенко Т. А. Социальная повседневность населения Северного Кавказа в годы Первой мировой войны (август 1914 – февраль 1917 гг.) : дис. ... канд. ист. наук: спец. 07.00.02 «Отечественная история». Армавир, 2001. 313 с.
1434. Кривошина Б. М. Україна в Першій світовій війні: вітчизняна історіографія : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни». Львів, 2004. 20 с.
1435. Семёнова Е. Ю. Влияние Первой мировой войны на мировоззрение, общественные настроения и поведенческие практики городского населения поволжских губерний Российской империи (июль 1914 г. февраль 1917 г.). Автореф. дис. на соискание учёной степени докт. ист. наук: спец. 07.00.02 «Отечественная история». Саратов., 2013. 50 с.
1436. Титова А. А. Эволюция повседневной жизни населения городов российской провинции во второй половине XIX – начале XX вв. (по материалам Курской губернии) : автореф. дис. на соискание учёной степени канд. ист. наук: спец. 07.00.02 «Отечественная история». Белгород., 2016. 26 с.
1437. Чагадаева О. А. «Сухой закон» в Российской империи в годы Первой мировой войны (По материалам Петрограда и Москвы) : автореф. дис. на соискание учёной степени канд. ист. наук: спец. 07.00.02. «Отечественная история». Москва, 2013. 24 с.

ПОКАЖЧИК НАСЕЛЕНИХ ПУНКТІВ

Б

Баку, *місто* 292
Балта, *місто* 78, 81, 173, 374
Бар, *місто* 47, 78, 200, 263, 300, 309
Бердичів, *місто* 14, 42, 47, 58, 78, 91, 118, 138, 181, 188, 217, 223, 226, 256, 263, 279, 287, 290, 302, 316, 374, 375, 406, 418
Берлін, *місто* 30, 89, 103, 339
Боярка, *село* 191
Брацлав, *місто* 47
Браїлів, *містечко* 256

В

Варшава, *місто* 92, 94, 131
Васильків, *місто* 77, 225, 234, 300, 363
Вербовець, *місто* 14, 47, 77
Відень, *місто* 41, 87, 96, 118, 285, 339, 356
Вінниця, *місто* 2, 10, 13, 16, 19, 25, 36, 52, 54, 59, 60, 61, 81, 91, 96, 102, 108, 120, 125, 128, 133, 138, 142, 146, 147, 166, 168, 179, 180, 181, 184, 187, 191, 201, 207, 209, 210, 215, 216, 220, 226, 228, 233, 237, 241, 245, 248, 249, 250, 251, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 263, 265, 266, 271, 273, 281, 284, 286, 287, 288, 291, 292, 293, 296, 298, 300, 303, 305, 306, 307, 308, 310, 314, 316, 321, 324, 326, 328, 329, 351, 352, 359, 366, 375, 377, 378, 379, 381, 385, 390, 392, 393, 402, 404, 413

Володимир-Волинський, *місто* 41, 90, 91, 92, 96, 153, 157, 198, 204, 231, 285, 320, 377
Волочиск, *містечко* 315

Г

Гайсин, *місто* 10, 36, 50, 51, 96, 290, 301, 326, 359, 404
Галич, *місто* 105
Грозний, *місто* 289

Д

Дахнівка, *село* 191
Дубно, *місто* 13, 37, 43, 47, 87, 94, 153, 199, 203, 213, 272, 312, 318, 319, 320, 322, 355, 356, 373, 375, 417
Дунаївці, *містечко* 48

Е

Ерзурум, *місто* 250

Ж

Житомир, *місто* 14, 16, 17, 25, 37, 43, 50, 51, 52, 77, 78, 91, 97, 101, 104, 105, 108, 113, 114, 120, 122, 123, 126, 128, 133, 136, 140, 149, 155, 158, 175, 179, 183, 184, 188, 190, 204, 206, 212, 213, 215, 218, 222, 223, 236, 237, 239, 249, 251, 256, 258, 261, 263, 267, 268, 271, 277, 279, 282, 285, 286, 287, 289, 302, 303, 304, 313, 314, 319, 323, 324, 325, 352, 354, 355, 361, 362, 374, 376, 387, 395
Жмеринка, *місто* 47, 54, 60, 92, 96, 120, 237, 243, 249, 290, 300

З

Зарічани, село 256
Здолбунів, місто 121
Звенигородка, місто 77, 128, 362, 363

І

Іза, село 95
Ізяслав, місто 47

К

Кам'янець-Подільський, місто 14, 16, 17, 18, 39, 42, 48, 49, 53, 54, 55, 58, 60, 81, 82, 90, 93, 97, 99, 104, 106, 109, 122, 137, 139, 140, 147, 151, 152, 153, 155, 174, 179, 191, 199, 210, 212, 218, 219, 221, 223, 224, 231, 234, 236, 246, 249, 250, 253, 254, 266, 267, 268, 279, 281, 287, 290, 299, 309, 310, 315, 321, 323, 325, 333, 349, 351, 352, 367, 373, 376, 378, 384, 404
Канів, місто 77, 295, 318, 363
Кельце, місто 144
Київ, місто 7, 8, 10, 14, 16, 17, 19, 21, 23, 25, 26, 28, 29, 38, 40, 42, 48, 52, 54, 55, 56, 57, 59, 60, 61, 67, 68, 69, 70, 72, 75, 77, 78, 79, 80, 84, 87, 88, 91, 93, 94, 98, 99, 102, 105, 107, 111, 112, 114, 116, 118, 120, 122, 123, 124, 126, 128, 132, 133, 135, 136, 138, 141, 143, 145, 146, 149, 154, 155, 156, 158, 162, 163, 165, 166, 171, 172, 173, 176, 177, 179, 185, 188, 192, 193, 194, 198, 201, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 217, 218, 219, 220, 222, 223, 224, 225, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 236, 238, 239, 240,

243, 245, 246, 247, 248, 250, 252, 254, 255, 256, 257, 258, 261, 263, 264, 265, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 282, 283, 284, 286, 289, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 301, 302, 303, 305, 306, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 320, 322, 323, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 337, 338, 340, 344, 346, 347, 352, 353, 354, 355, 364, 366, 369, 371, 377, 378, 381, 383, 387, 391, 393, 394, 400, 401, 404, 406, 410, 412, 421

Кишинів, місто 314
Клемань, містечко 86
Ковель, місто 13, 41, 50, 87, 90, 132, 153, 172, 198, 204, 206, 333, 380, 399, 407
Кременець, місто 13, 77, 94, 131, 213, 218, 354, 417
Кудіново, село 282, 286
Курськ, місто 284, 285

Л

Летичів, місто 78, 115, 119, 373, 385
Липовець, місто 47, 202, 322, 362, 363
Літин, місто 96, 259, 301, 314, 375, 386
Лондон, місто 30
Луцьк, місто 13, 43, 78, 87, 88, 121, 123, 144, 153, 186, 200, 203, 204, 213, 216, 219, 231, 235, 272, 284, 285, 290, 301, 311, 319, 320, 322, 326, 328, 355, 359, 360, 373, 376, 386, 407
Львів, місто 19, 105
Люблін, місто 144

М

Могилів-Подільський, *місто* 54, 89, 116, 135, 137, 186, 221, 223, 231, 328, 350, 376, 386, 404

Москва, *місто* 31, 67, 69, 91, 131, 151, 172, 176, 177, 244, 246, 249, 255, 417, 422

Н

Нова Ушиця, *місто* 14, 96, 140, 367

Новоград-Волинський, *місто* 77, 322, 326, 389, 396

Новоселиця, *містечко* 315

О

Овруч, *місто* 213, 361

Одеса, *місто* 16, 55, 69, 162, 168, 264, 400, 407

Ольгопіль, *місто* 47, 77, 263, 390

Острог, *місто* 47, 50, 78, 122, 184, 290

П

Париж, *місто* 30

Петроград, *місто* 131, 145, 173, 184, 194, 219, 244, 298, 422

Перемишль, *місто* 105, 250, 383

Пермь, *місто* 193

Подойми, *село* 357

Подольськ, *місто* 185

Пуща-Водиця, *селище* 191

Пищі, *село* 256

Проскурів, *місто* 25, 54, 59, 81, 96, 191, 201, 221, 231, 235, 240, 244, 264, 284, 288, 293, 299, 319, 392, 393

Р

Радомишль, *місто* 78, 106, 187, 225,

229, 295, 322, 362, 363, 375

Райгород, *містечко* 357

Рівне, *місто* 43, 47, 50, 52, 86, 91, 94, 107, 121, 123, 131, 184, 205, 213, 215, 218, 228, 284, 361, 364, 365, 376, 390, 393

Ростов-на-Дону, *місто* 123, 176

С

Санкт-Петербург, *місто* 61, 67, 68, 69, 91, 96, 97, 173, 255

Сальниця, *місто* 47, 94

Сарасво, *місто* 92, 96

Саратов, *місто* 272

Сатанів, *містечко* 191

Сквира, *місто* 363

Стамбул, *місто* 90

Стара Ушиця, *місто* 14, 47, 77, 135, 396

Старокостянтинів, *місто* 47, 139

Т

Тараща, *місто* 77, 202, 363

Тарноруда, *село* 191

Тернопіль, *місто* 163

Трапезунд, *місто* 105

Тула, *місто* 131

У

Умань, *місто* 14, 42, 51, 80, 113, 114, 232, 263, 283, 295, 308, 318, 323, 329, 346, 363

Ф

Фастів, *містечко* 300

Х

Харків, *місто* 123
Хмільник, *місто* 47
Холм, *місто* 164

Ч

Черкаси, *місто* 19, 77, 78, 228, 231,
263, 315, 321, 322, 346, 347
Черняхів, *містечко* 139

Чигирин, *місто* 77, 202, 363
Чита, *місто* 297

Ш

Шубки, *село* 52

Я

Ямпіль, *місто* 47, 77, 314, 350

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

А

Авербах О. 369, 370
Авербух 106, 187
Авчінніков І. 328
Аксенов В. 422
Алексієвець Л. 412
Алмазов М. 60
Альошін О. 254, 255
Альтман Н. 251
Аралова В. 251
Ардашев О. 7, 400
Аронсон 194
Артинов Г. 209, 321
Арцибашев М. 65, 247, 251
Арцишевський Р. 410
Асташов О. 32, 400
Ашшафенбург Г. 147, 400

Б

Бабат І. 382
Бабушкін І. 215
Багас Л. 23, 400
Багров М. 243, 247
Баканурський А. 400
Баран В. 409
Барашенков В. 421
Барк П. 71, 233
Барсови, *родина* 175
Барсук О. 400
Барятинська М. 39, 371
Басанова Т. 400
Басенко І. 24, 400
Басиста А. 240
Безсонов М. 386
Безуглий А. 401

Бейліс 80, 195
Беленцов 53
Беленцов С. 32, 90, 401
Белова І. 401
Бердяєв М. 64, 401
Бернадський Б. 401
Бехтерев В. 149
Білецький П. 24, 401
Білодід І. 421
Білоус Л. 24, 401
Богданович 135
Богров Д. 79
Богуш В. 412
Бондаренко В. 409
Бондаренко Г. 414, 417, 419
Бондаровер Ю. 401
Бонч-Лубневский А. 373
Борисова Я. 401
Боровський М. 344
Боряк Г. 15, 370
Брабеці, *родина* 88
Брабець А. 355
Брабець Б. 355
Бранд М. 181
Бринський А. 43, 373
Брілінг Г. 237
Бродський Л. 52
Брокгауз Ф. 421
Брусилов О. 39, 61, 152, 163, 188, 371
Брусилова Н. 251
Букшпан Я. 7, 401
Булгаков М. 79, 120
Булгакова І. 120
Булгаковський Д. 402
Буравченко Д. 402

Бурнацька К. 148
Бурчак Н. 410
Бурчак Ф. 194, 275
Бушмаков А. 422

В

Вакс Х. 52
Василенко К. 72
Ват В. 155
Вахневський А. 236
Вашенко В. 251
Введенський І. 71, 402
Великочий В. 370
Верді Дж. 243
Верменич Я. 11, 402
Вернадський В. 128, 371
Верстюк В. 370
Викторов А. 402
Висоцький Ф. 283
Візельман А. 141
Вікторов О. 6
Вільшанська О. 14, 16, 17, 102, 402
Вінтер Дж. 30
Вігте С. 71
Вітюк О. 14, 26, 402, 403, 405
Віцин П. 157
Внуков В. 421
Воблий К. 200
Войцеховський А. 373
Волков Д. 380
Волковинський В. 403
Волконський Н. 403
Воловит В. 163
Вондра Г. 254
Врадій О. 416

Г

Габсбурги, *династія* 48, 94, 95, 126,

198
Гаврилюк О. 409
Гавриш Н. 403
Гаде К. 91
Гаець С. 365
Галіковський Я. 87
Ганке 256
Гатальська К. 403
Гейден Д. 39, 371
Гейн Р. фон 186
Геллнер Е. 76, 403
Гельмгольц Є 7, 421
Гепнер Ю. 215
Герасимов Т. 2, 401, 403, 404, 405
Гермайзе О. 8, 406
Гернет М. 74, 148, 406
Гетрел П. 28
Гілерман П. 139
Гілінський Я. 406
Гінзбург С. 250, 406
Гладиревський Л. 283
Глінка М. 243
Годземба С. 6, 406
Голиш Г. 22, 406
Голквіст П. 28
Головащенко М. 371
Головко Г. 251
Голубева О. 421
Голубев В. 82
Голубев С. 174, 344
Горбатовський П. 26, 406
Горемикін І. 191
Горенштейн 122
Гоцмани, *родина* 166
Гречанюки, *родина* 262
Григор'єв Г. 40, 112, 129, 155, 162, 229, 230, 237, 242, 371
Григорович-Барський К. 107

Гримм Е. 406
Грігоріні П. 87, 371
Грінберг А. 40
Громов Д. 380
Грохольський 300
Губертас Дж. 30
Гузик Я. 246
Гулінський Я. 32
Гуменюк А. 18, 406
Гуно Ш. 242
Гуржій О. 370
Гуртінг М. 90
Гушер К. 93

Д

Даниленко В. 15
Данилов М. 7, 407
Дем'янюк О. 407
Демб'юцький І. 211
Денисюк В. 407
Дергальов І. 344
Дереберева П. 240
Джумига Є. 16, 17, 27, 407
Діксон В. 185
Дмитрак С. 163
Дмитренко А. 409
Добржанський С. 18, 407
Доманевський І. 314
Донік О. 20, 407
Доросс В. 248
Дорошевський Г. 226
Дорошевський М. 217
Дорошенко Д. 28, 123, 164, 165, 371
Доценко В. 25, 407
Драч О. 27, 408
Дубинський М. 346
Дюркгейм Е. 67, 69, 70, 408
Дьяконов В. 112

Дьяконов І. 262

Е

Ебелов М. 122
Ейхгорн В. 176
Екштут С. 65, 72, 420
Елькун Х. 187
Емельянов М. 149
Ернст Ф. 8, 10, 421
Ефрон І. 421
Ехтер 180

Є

Єсюнін С. 19, 408

Ж

Жванко Л. 24, 34, 408, 409, 422
Жидковський А. 92

З

Завадський І. 176, 365
Завальнюк О. 2
Заводний Я. 93
Заволода Л. 385
Загородній А. 371
Загорський А. 151
Загребельна Н. 20, 409
Залевський Р. 166
Заньковецька М. 246, 345
Запорожцев Ф. 157
Затонський Г. 372
Зброженки, *родина* 166
Зеленецька А. 346
Зеленюк І. 9, 409
Зенгер А. 285
Зеньківський В. 108, 409
Зігаль-огла А. 89
Златина М. 409

Зориков А. 409
Зубовський Ю. 172
Зуляк І. 420
Зюбан М. 32, 409

Й

Йоффе 193

І

Іванов І. 237
Івоненко М. 147
Ігнат'єв О. 104
Ілічко І. 92
Ілюк Т. 416

К

Кабузан В. 410
Каганович Л. 8, 40, 103, 371
Камбаров В. 240
Кандидатова М. 156
Канівець К. 181
Капраль М. 412
Кароєва Т. 27, 410
Касаткина С. 410
Квасковський І. 382
Келлнер В. 87, 355
Кенц О. 25, 410
Кириляк Д. 126
Киричук О. 412
Кириєнко О. 22, 23, 27, 410, 411
Кирьянов Ю. 411
Клаузевиц К. 83
Клемансо Ж. 83
Клінгер 89
Кліщинський П. 12, 24, 411, 422
Кнауер Ф. 35, 179
Коваленко П. 243
Ковальчук Т. 411

Колбусь А. 168
Колпакиди А. 421
Коляструк О. 15, 411
Комаренко О. 103, 411
Кондратьєв М. 308
Коренев В. 115
Корнієнко Т. 422
Король Ф. 126, 346
Корольчук О. 243
Короткий В. 369
Костриця М. 416
Котис. О. 411
Кошиць О. 40, 371
Кошман Л. 411
Кравчук О. 372
Крамаренко В. 254
Кривошея І. 411
Кривошина Б. 422
Крилова К. 157
Кримський А. 128
Кришкевич Н. 53
Кропивницький М. 345
Кругляк М. 411
Крутицький І. 280, 344
Крючков К. 249
Кугель А. 242
Кудрицький А. 421
Кудряченко А. 416
Кульпанович О. 412
Кульчицький С. 15, 415
Купченко В. 14, 412
Курбас Л. 246
Курейко М. 136
Курінна Т. 20, 412
Куцик Р. 20, 412, 413
Кучера І. 413
Кюнцер Г. 88

Л

Ладінзон К. 93
Лазанська Т. 23, 413
Ламздорф С. 356
Ламздорф-Галаган 356
Ланге Г. 288
Ландвігер Л. 53
Ларін Б. 344
Лауе М. фон 65
Левитський В. 106, 413
Левіт З. 136
Легун Ю. 372
Леер Г. 421
Ленін В. 102, 103
Лер Г. 245
Лизут К. 240
Лимар Р. 413
Лисенко О. 15, 413
Лисий А. 16, 413
Литвинов С. 69
Лифар С. 40, 128, 372
Лор Е. 28, 169, 190, 413
Лубенець Т. 107
Лук'яненко А. 111
Лукашевич О. 413
Любченко В. 413
Людендорф Е. 41, 197, 371
Ляндрес С. 371
Лярский А. 413
Льопше С. 186

М

Майоров М. 8, 413
Мак-кі А. 30, 230, 414
Маковецький М. 414
Маковецький Ф. 262
Малець Г. 372

Малишев А. 414
Мальков В. 415
Мальський А. 346
Манакер Ш. 361
Мар'яненко І. 243, 246
Мартинець Г. 153
Марценюк М. 16, 413
Маслійчук В. 73
Матвієнко С. 357
Машке А. 176
Мельник А. 357
Мельник Н. 414
Мельничук О. 2
Меншов Д. 345
Меншова М. 39, 217, 345
Меркель М. 112
Миронов Б. 414
Михайлик О. 410
Михайлов М. 85
Михайлов Н. 387
Михальська Т. 168
Мікадзе С. 112
Міллер Б. 182
Мілясевич І. 414
Мінгазутдінов О. 14, 414
Міщенко М. 78
Мовшеви, *родина* 152
Молодецький А. 350
Молчанов В. 17, 26, 57, 59, 414, 415
Морачевський О. 420
Моргуліс Л. 113, 346
Моргун Ф. 351
Мордухай-Болтовской І. 370
Мукосев В. 415
Мурзина Л. 415
Мюррей Ф. 30

Н

Нагайко Т. 413, 415
Назаревський О. 38, 39, 302, 344
Наумов 66
Наумов Г. 379
Нахтігаль Р. 29, 415
Неделин Г. 379
Никонов В. 415
Нідербергер 353
Ніссенгольц Н. 139, 352
Новожилов В. 72

О

Оводов М. 328
Оводова О. 251
Огановский Н. 415
Оксман І. 264
Оксман П. 234
Олійник Н. 415
Ольденбурзький О. 323
Онищенко О. 371
Онищук С. 168
Орлевич І. 412
Орлик С. 415
Оський М. 415
Отроковський В. 38, 112
Офман 89

П

Панасенко О. 415
Пастухов 140
Паустовський К. 79
Пеленгер І. 107
Первер І. 57
Петренко С. 357
Петров Б. 374
Піріг Р. 15

Пирогов М. 329
Піскорський К. 39, 290, 345
Піхтеров В. 105, 355
Подолінний А. 402
Подольський А. 416
Полонська-Василенко Н. 39, 217
Поляков 265
Попович Д. 115
Постний Ф. 79
Приходько В. 40, 106, 372
Прищепа О. 18, 416
Проаль Л. 68, 416
Прокопович С. 7, 416
Прошоца К. 93
Пуанкаре Р. 96
Пуришкевич В. 128
Пушкарьова Н. 399
Пшеничка 256

Р

Рабинович Й. 290
Радін Є. 70
Разгон К. 88, 355
Распутін Г. 128
Рашин А. 47, 417
Реєнт О. 7, 15, 20, 26, 197, 417
Резнік М. 132
Резніченко К. 136
Рензін Н. 112, 189
Ржешевський О. 403
Ріхтер І. 346
Ріхтер П. 175
Робер Ж.-Л. 30
Розанов В. 111, 417
Розенберг Е. 139
Рой Г. 379
Романови, *династія* 45, 48, 71, 77, 83, 90, 94, 126, 169, 195, 198, 214,

228
Романовський К. 86
Романюк І. 2, 405, 406
Руга В. 417
Руденков І. 243, 244
Руднев Н. 389
Рудянин І. 417
Рузький Д. 321
Румерскірх М. 254
Румянцева Г. 32
Русова С. 40, 102, 372
Рябчинські, *родина* 166

С

Савчук П. 417
Садовський М. 59, 243, 246, 247
Сайн-Вітгенштейн К. 40, 123, 371
Сайн-Вітгенштейн, *родина* 265
Саксаганський П. 246
Салтановський 175
Самарцев І. 417
Сарбей В. 410
Сарнборн Дж. 28
Свечин А. 371
Седой Ю. 417
Селецький К. 226
Семанов С. 372
Семенова О. 32, 417, 422
Семенов-Тян-Шанський В. 48
Сенилов Б. 418
Сенявська О. 31, 418
Сербінов Г. 346
Серга Ж. 14
Сергеев І. 6, 418
Сердюк О. 20, 23, 26, 197, 417, 418
Сердюков А. 107
Серебрянников В. 418
Сидоренко В. 415

Сидоров А. 418
Силюк П. 414, 417, 419
Симонова О. 143, 418
Синайський В. 39, 111, 206, 225, 344
Ситар О. 147
Сідак В. 418
Сікорський І. 61, 372
Скавронський П. 14, 406, 417
Скаржинський П. 213
Скороходов Д. 355
Скур Б. 374
Слоницький С. 212
Смирнов Н. 418
Смолій В. 15, 370, 371, 406, 416
Соблиров Х. 418
Соловійов О. 13, 418
Сологуб В. 23, 419
Солошенко В. 416
Солуха К. 106
Сосенков П. 167
Станкевич 126
Степович А. 344
Стеткевич А. 140
Столенверк Р. 180
Столипін П. 79, 124
Стрепетов 248
Строєв П. 175
Струкевич О. 2
Суворова І. 419
Суковкін М. 173, 177, 191
Суровцева Н. 114
Суслов М. 370
Сухова О. 31, 419
Суходольський 345

Т

Тарасов А. 419

Тележинський К. 203
Терещенко О. 262
Тимченко М. 124, 346
Титова А. 419, 422
Тітовська Ж., 419
Толстой Л. 112, 347
Толстой О. 40, 118, 372
Томаско І. 346
Трепов Ф. 114, 170, 229, 317, 318
Тронько П. 421
Трофименко І. 139
Троцький В. 122, 192, 193
Туган-Барановський М. 415
Тютюкін С. 103, 419

У

Удод О. 419
Ульяновський В. 369

Ф

Фазли 314
Федорович В. 230
Федотова В. 419
Філінюк А. 12, 419
Фішман К. 175
Флор А. 91
Флоринський М. 28
Флоринський П. 179
Френдрик С. 165
Фрідман А. 89
Фурман Г. 379
Фучек 60

Х

Халфін В. 186, 350
Хафнер С. 41, 103, 372
Хвостов О. 145
Хмелик-Согоцький С. 163

Хобсбаум Е. 420
Холодлін К. 28
Хомич П. 414, 417, 419
Христенко О. 420

Ц

Цвейг С. 41, 103, 109, 118, 372

Ч

Чагадаєва О. 32, 422
Чверкалюк Т. 357
Черчилль У. 84
Чикаленко Є. 40, 72, 123, 139, 371
Чікерінг Р. 30
Чорний С. 370

Ш

Шабельман Ш. 188
Шапошнікова Н. 25, 208, 420
Шварцман Д. 362
Швіндт 217
Шевченко Т. 38, 81, 82, 83, 126, 334, 347
Шевчук А. 357
Шейгец (Шац) Н. 113, 352
Шехтер 89
Шимановський О. 239
Шингаров І. 7, 410
Шишкіна С. 32, 420
Шлезінгер А. 182
Шмигулець-Шмигулевич М. 149
Шпринфельд 320
Шрайбер А. 346
Шувалова Є. 159
Шульгін О. 40, 103, 372
Шумовський 153
Шумський В. 243

Щ

Щербак М. 27, 420
Щербак Н. 420
Щербатов В. 36, 167
Щербатов М. 192
Щербина В. 59, 344
Щербина І. 370
Щупак Р. 352
Щур О. 28, 420

Ю

Юдін М. 32, 420
Ющинський А. 79

Я

Якобсон 194
Яковлев А. 417
Янишин Б. 417
Янковий В. 420
Янковський Ф. 226
Янушкевич М. 189
Ярмиш О. 27, 420
Яськун С. 261

Тимофій Герасимов

**МІСТА ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ І ПЕРША
СВІТОВА ВІЙНА: ПОВСЯКДЕННА ІСТОРІЯ**

Авторське редагування

Видавець ТОВ «Меркьюрі-Поділля»

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи

ДК № 2524 від 13.06.2006

Здано у виробництво 15.11.2017

Папір офсетний. Гарнітура Arial

Ум. друк. арк. 41.

Друк офсетний. Наклад 300 прим. Зам. 17.

Друк ТОВ «Меркьюрі-Поділля»

Тел. / факс: (0432) 52-08-02